

NAŠE STARINE

GODIŠNJAK ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA
KULTURE PRIRODNIH ZNAMENITOSTI
I RIJETKOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

XIV- XV

SARAJEVO
1981.

Udruženje zaštitara
kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa
TUZLA

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Prof. Ljubo Jandrić

REDAKCIJA
Prof. Ljubo Jandrić, Dr Smail Tihic, Dr Zdravko
Kajmaković, Muhamed Kreševljaković i
ing. Hazim Handžić

TEHNIČKA REDAKCIJA
Ing. Hazim Handžić

IZDAVAČ
Zavod za zaštitu spomenika kulture, prirodnih
znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine,
Sarajevo Obala 27 jula 11a

NAKLADA
Osam stotina primjeraka

STAMPA
Grafička radna organizacija »Štampa« Osijek,
Prolaz V. Sukića br. 2

Ivo Bojanovski	Smail Tihic	
DOBOR U USORI (SJEVERNA BOSNA) (Rezultati arheoloških istraživanja 1969— 1973. g.)	SPOMENICI I SPOMENICKI ANSAMBLI NASE NOVE ISTORIJE I TURIZAM	11 237.
Marko Vego	Smail Tihic	
NOVI I REVIDIRANI SREDNJOVJEKOV- NI NATPISI IZ BOSNE	SIMPOZIJUM »SPOMENICI NOR-a I RE- VOLUCIJE U SR BOSNI I HERCEGOVI- NI — STANJE I PROBLEMI, ZENICA, DECEMBAR 1975. GODINE	39 245
Šefik Bešlić	GRADA	
ARMENSKI HAČKARI I NAŠI STEĆCI	Smail Tihic	65
Ivan Lovrenović	DOVRŠENA AKCIJA NA POSLOVIMA TE- RENSKE EVIDENCIJE I ANALIZI SPO- MEN-OBILJEŽJA NOR-a I REVOLUCIJE	85 253
Šefik Bešlić	Atanacković-Salčić Vukosava	
DVIJE NEKROPOLE STEČAKA U OKOLI- NI KNINA	KAMENI SPOMENICI U ARHEOLOSKOJ ZBIRCI NA HUMCU (Kataloški pregled)	97 257
Desanka Kojić	BILJESKE I PRIKAZI	
Vlajko Palavestra	Radimir Bulatović	
Zdravko Kajmaković	PARTIZANSKA RADIONICA ORUŽJA U LJUBIJI	107 287
DRINA U DOBA KOSAČA	IN MEMORIAM MEHMED MUJEZINOVIC	291
Husref Redžić	IN MEMORIAM DERSVIS TAFRO	295
Vjekoslava Sanković	Smail Tihic	
Nedžad Kurto	ŠEJH SEJFUDIN KEMURA (1863—1917) Istoriograf, pjesnik i epigrafičar	297
METODOLOŠKA OBRADA REVITALIZACI- JE SARAJEVSKIH MAHALA IZMEĐU ULI- CA KAUKČIJE ABDULLAH-EFENDIJE I MILOŠA OBILIĆA, TITOVE I GOLOBRDI- CE	Radimir Bulatović	
7 179	VASO MISKIN-CRNI I NJEGOVA RODNA KUĆA U ORAŠJU	301
Vjekoslava Sanković	Smail Tihic	
REVITALIZACIJA STAROG GRADA POČI- TELJA	ISLAMSKA EPIGRAFIKA U BOSNI I HER- CEGOVINI, knjiga I, Sarajevo	203 307
Aleksandar Ninković		
HAMAM U TEŠNJU		233

Ivo Bojanovski		Smail Tihic	
DOBOR IN USORA (NORTH BOSNIA) (The results of archeologic investigations, 1969—1973)	11	MONUMENTS AND MONUMENT EN- SEMBLES OF OUR NEW HISTORY AND TOURISM	237
Marko Vego		Smail Tihic	
THE NEW AND THE REVISED MEDIE- VAL INSCRIPTIONS IN BOSNIA	39	SIMPOSIUM, MONUMENTS OF NATION- AL LIBERATION WAR AND REVOLU- TION IN SR BOSNIA AND HERCEGOVI- NA — CONDITION AND PROBLEMS, ZE- NICA, DECEMBER 1975.	245
Šefik Bešlić		WRITING MATERIAL	
ARMENIA'S HACKARS AND OUR STECCI	65	Smail Tihic	
Ivan Lovrenović		THE FINISHED ACTION ON THE WORK OF TERRAIN EVIDENCE AND ANALYSIS OF REMEMBRANCE CHARACTERISTICS OF NATIONAL LIBERATION WAR AND REVOLUTION	233
STECI FROM THE DISTRICT OF MR- KONJIĆ GRAD	85	Atanacković-Salčić Vukosava	
Šefik Bešlić		STONE MONUMENTS IN ARCHEOLOGIC COLLECTION IM HUMAC	257
TWO NECROPOLAS OF STECCI IN THE DISTRICT OF KNIN	97	NOTICES AND REVIEWS	
Desanka Kojić		Radomir Bulatović	
Vlajko Palavestra and Zdravko Kajmaković		PARTISAN WEAPON WORKSHOP IN LJU- BIJA	287
DRINA IN THE TIME OF KOSACHAS .	107	IN MEMORIAM MEHMED MUJEZINOVIC	291
Husref Redžić		IN MEMORIAM Derviš Tafro	295
Vjekoslava Sanković and Nedžad Kurto		Smail Tihic	
METODOLOGIC ADAPTATION OF REVI- TALISATION OF SARAJEVO'S QUARTERS BETWEEN THE STREETS KAUČIJE AB- DULAH EFENDIJE AND MILOŠA OBILI- ĆA, TITOVE AND GOLOBRDICE	179	SHEIH SEJFUDIN KEMURA (1863—1917) — HISTORIAN, POET AN EPIGRAPHIC	297
Vjekoslava Sanković		Radomir Bulatović	
REVITALISATION OF THE OLD TOWN POCITELJ	203	VASO MISKIN CRNI AND HIS NATIVE HOUSE IN ORASJE	301
Aleksandar Ninković		Smail Tihic	
HAMAM (THE OLD TURKISH BATH) IN TESANJ	233	ISLAM EPIGRAPHICS IN BOSNA AND HERCEGOVINA — BOOK I, SARAJEVO	307

1892—1980.

Zavod za zaštitu i korištenje
kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa
TUZLA

Dragi čitaoci i saradnici

Nakon dužeg vremena, pojavljuje se evo, ovaj dvobroj »Naših starina« iz štampe. Do, ne malog, zadoćenja došlo je usljed čitavog niza okolnosti, od kojih, na žalost, sve nisu objektivne. U međuvremenu, od posljednjeg broja do danas, došlo je do promjene redakcijskog sastava, u tehničkom uređivanju izvršene su, takođe, znatne izmjene, promijenjen je i štampar, a i problem materijalnih sredstava nije zaobilazan. S druge strane, jedan broj tekstova s priložima kasnio je, a i novoj redakciji trebalo je vremena, da preuzme i preuredi tekstove od ranije redakcije.

Jedan broj tekstova izgubio je, na žalost, donekle na svježini i aktuelnosti, jer se pojavljuje nakon znatne vremenske dalji.

»Naše starine« imaju poglavitu zadaću da objavljuju tekstove o najaktuelnijim pitanjima iz oblasti zaštite i korišćenja kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa naroda i narodnosti SR Bosne i Hercegovine, kao i da nas upoznaju s iskustvima koja se na tom planu stiču i u drugim našim republikama i pokrajinama, pa i u svijetu. U tom smislu došlo je do nekih konceptijskih izmjena i dopuna, sve u cilju pospješivanja osnovne uloge glasila.

Nadajući se da će »Naše starine« odsad redovno izlaziti, molimo naše cijenjene čitaoce pretplatnike i saradnike kao i učesnike u finansiranju (Republički SIZ za kulturno-istorijsko i prirodno naslijeđe i Republičku zajednicu nauke SR BiH) da uvažavaju razloge koji su doveli do zakašnjenja u izlasku ovog dvobroja, kao i da nam svojim korisnim sugestijama, prijedlozima i priložima pomognu u daljem koncipiranju i oblikovanju našeg glasila.

Kako očekujemo, sljedeći broj našeg glasila izaći će iz štampe krajem ove godine.

DOBOR U USORI (SJEVERNA BOSNA)

(Rezultati arheoloških istraživanja 1969—1973. g.)

Mjesto mog rođenja je grad Dobor.
Tamo sam se rodio, u tom gradu odrastao.

AGA-DEDE

Ruševine srednjovjekovnog grada Dobora (poznate kao Gradina-Dobor ili Dobor-kula) uzdižu se na blagoj, ali dominantnoj kosi iznad lijeve obale Bosne (najviša relativna visina kose iznosi 39 m), otprilike 4 km uzvodno od

Sl. 1. Pogled na ruševine (vinjeta). Fotos autora

gradića Modriče u Bosanskoj Posavini. Sama Modriča spominje se mnogo prije Dobora, ali kao vrelo, zapravo potok (*fons Modricha ubi cadit in Bosnam*),¹ dok se utvrđeni grad Dobor prvi put javlja oko 1387. godine.² Međutim, postanak ovog

utvrđenja treba tražiti ranije, još u kontekstu borbi koje su se vodile za posjed banovine Usore između ugarsko-hrvatskih kraljeva i bosanskih banova tijekom 13. i u 14. stoljeću. Da je ovaj za obranu zaista povoljni položaj u tim borbama dijelio sudbinu Usore, pokazala su i iskopavanja koja smo na Doboru vršili od 1969. do 1973. godine, a koja su sastavni dio većeg zahvata na djelomičnoj obnovi gradskih ruševina.

Najlakši put iz Slavonije u Usoru, a preko nje i u unutrašnjost Bosne, oduvijek je vodio dolinom Bosne, kroz klanac (prolaz) stiješnjen između obronaka Vučjaka i rijeke Bosne. Dobor je izrastao upravo na ulazu u taj klanac, na mjestu gdje su se račvali važni putovi, kao zapor (*Strasensperren*) na tako značajnoj raskrsnici putova. Grad je na svoje bedeme primao prve udarce neprijatelja te odigrao značajnu ulogu, napose u prvim decenijama 15. stoljeća, tako da se sa punim pravom može smatrati »vratima Bosne«.³

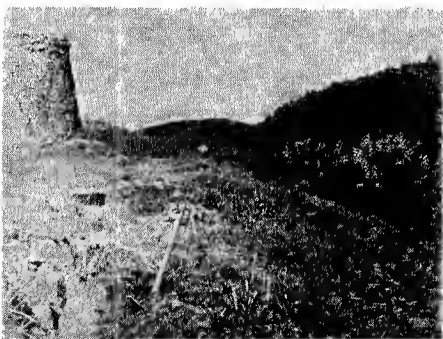
¹ »...tum possessionis in Vzora, dates ecclesia. a Nivusio vo dano, quarum metes sunt: fluvius Tolicha et Sava, fons Modricha ubi cadit in Bosnam... E. FERMENTZIN, Acta Bosnae, Zagreb, 1902, 95 i 260. Digmund za Dobor izričito kaže »pro ipso se u crkvi sv. Ilje godine 1374. vjenčao ban Tvrtko (?), usp. D. MANDIĆ, Etnička povijest BiH, Rim 1967, 78. Mjesto Nuđićka (Modrič) spominje se prvi put u povelji bana Stjepana II Kotromanića 1323. godine kao dio župe Nenavište. Usp. M. FILIPOVIĆ, Modriča nekad i sad, Sarajevo 1959, 1—99. O Usori i njenom političkom statusu prije Turaka vidjeti P. ANDELIC, O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku, Prilozi Instituta za historiju u Sarajevu, br. 13 (1977), 17—45, posebno str. 20—21, 25—32.

² F. SIŠIĆ, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, Zagreb, 1902, 95 i 260. Zigmund za Dobor izričito kaže »pro ipso infuies (sc. braću Horvate) contra nostram maiestatem in confinis regni nostri constructio et preparatio (u povelji nadbiskupa Ivana Kaniškog 17. II 1401. g., vidjeti Sišić, Starije, 39, 146). V. ovdje broj 39 i 41.

³ Usp. K. JIREČEK, Trgovacki drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, Sarajevo, 1951, 135. — Pod Doborom se nalazila i skela na Bosni preko koje je vodio značajan put dolinom potoka Babešnice (kraj gradića Babešnice?) u područje Sokola i Gubrunika na Tini i u oblasti Soli oko Tuzle. Skela se izgleda nalazila stotinjak metara uzvodno od Dobora. — Na sastavcima dvaju potoka koji utječu u Babešnicu, desnu pritoku Bosne, nalaze se slabi ostaci nekog utvrđenja koje narod zove »Gradina Marije Terezije«. To je u stvari manja kosa čije se strane dosta strmo spuštaju prema potocima. Na južnoj i sjevernoj strani, tj. na kraćim stranama, kosa je umjetno presječena sa dva dosta duboka jarka, koji zatvaraju plato od nekih 75x15 metara nagnut prema sjeveru. Na južnoj (višoj) strani kose vidi se neka tucana u obliku zemljanog tumula (valjda kula), a po platou i vrlo slabi tragovi poliklinalnih zidova. Navodno se zidovi vide bolje kada okopni snijeg u rano proljeće. Ovaj manji gradić dominirao je prolazom kroz dolinu Babešnice i sedlom preko Trebave (»Vrata Marije Terezije«). Utvrđenje, koliko mi je poznato, dosad nije bilo evidentirano. Možda se taj gradić i zvao Babešnica, a mogao bi to biti dosad neodređen Branje u Usori (Napietkova Povijest, 425; Starije, 39, str. 319). Nalazi se u selu Vranjak, zas. Trebava, zapravo u dolini pod školom u Vranjaku Trebavi, na k. č. Kula. — Jedan široki put je vodio i prema Savi kod Samca gdje je bila izgrađena skela (tzv. Mihaljevački brod), preko koje je tekao vrtki putovi iz Slavonije u Usoru i dalje u Bosnu. Od Save na sjever je ta cesta tekla porud utvrdi Kostroman i Babine Grede, a od nje na Cernu i dalje, usp. S. PAVIĆIĆ, Razvitak naselja u županijskom području, Županijski zbornik, II (1969), 69. Tim su putevi prolazili u Usoru i ugarske vojske. Da bi taj put zaštitili od turskih provala, Berislavci su oko 1500. sagradili tvrđave Jarki (Arky) u Jukugama i Novi grad, i to na obje strane Save. Druga se komunikacija u blizini Dobora odvajala i na sjever preko Vučjaka te izbjajala na Savu, ali nije imala onu važnost kao cesta preko Mihaljevačkog broda.

Iako je po prostranstvu nevelik, Dobor je po događajima koji su se zbili pod njegovim bedemima jedan od najznačajnijih bosanskih (srednjovjekovnih) gradova. Dobor je uz to i vrlo vrijedan kulturnohistorijski spomenik. Grad je nam sačuvao izgled jednog srednjovjekovnog grada-burga 14. i 15. stoljeća (*»Burgenzeit«*).⁴ Ono što je od ovog moćnog obrambenog kompleksa preostalo do naših dana, uglavnom potječe iz prve polovice 15. stoljeća. Zahvaljujući činjenici što su nakon toga ovaj grad mimoišli krupniji ratni događaji i što nije korišten, Dobor nije bio znatnije pregrađivan pa je tako izbjegao sudbinu drugih burgova (Doboj, Maglaj, Tešanj, i dr.) koji su bili pretvoreni u artiljerijske tvrđave.

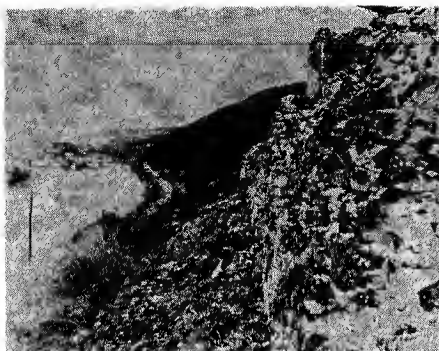
Grad je napušten 1716. godine, u toku austrijsko-turskog rata (1716–1718), kada ga je zauzeo u jednom »munjevitom« pohodu (od 20. do 24. novembra 1716. g.) pukovnik Petraš (*Obrist Petrasch*) — bez borbe. Turska posada od 200 momaka slobodno se povukla u Gračanicu, dok je neprijatelj zarobio 3 topa, 16 centnera praha, 300 kugli, 10.000 metara žita itd. Austrijanci su grad (navodno) temeljito razorili (*fast ganz zerstört*) jer nisu željeli da ovo izloženo mjesto, koje sami nisu mogli držati, opet dopadne Turcima. Već 24. novembra Petraš je ponovno bio u Slav. Brodu.⁵ U tako porušenu tvrđavu nisu se više povratili ni Turci nakon mira u Požarevcu (21. juli 1718. g.). Ulogu Dobora preuzela je tada Derвента, a Dobor je bio posve napušten. God. 1737. spominje se kao napuštena utvrda Bodenstein, GZM 1908, 98).

Sl. 2. Istočni dio obora prije iskopavanja. Fotos autora

⁴ I u austrijskim zemljama branič-kule su još u kasnoj gotici imale veće značenje. Zadnji donjon podignut je na gradu Nördlingen u Württembergu 1575. godine, cf. H. DE CA-BOGA-STUBER, *Kleine Burgenkunde*, Bonn, 1961, 27. Usp. i moj članak o Maglaju, *Naše starine*, X (1965), bilj. 35.

⁵ L. MATUSCHKA, *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, Feldzug 1716, Wien, 1891, XVI Band, 330–332.

Sl. 3. Južni gradski bedem prije konzervacije. Fotos autora

Danas je teško kazati u kojoj je mjeri grad bio porušen 1716. godine, jer se oštećenja od »šprengovanja« više ne mogu (jasno) odvojiti od onih koja su nastala od stihije i ljudske ruke u posljednjih 250 godina, otkako je napušten. Obimna istraživanja koja smo vodili na Doboru od 1969. do 1973. godine naišla su na još relativno dobro sačuvanu jezgru srednjovjekovnog grada, iako načetu i teško oronulu.

Namjerna rušenja gradskih objekata primjećuju se naročito na velikoj kuli (C), u nižim zonama korpusa ovog moćnog tornja. Teže je bila oštećena i manja kula (A). Tom prilikom vjerojatno je bilo porušeno i krunište (prsobran) na bedemu dvorišta (B). Zid predzida, tzv. Zwingler (E),⁶ koji je zatvarao prostor između vanjskih i unutarnjih utvrda, bio je porušen već ranije — čini se po planu — iz obrambenih razloga: to se moralo dogoditi tijekom 16. stoljeća, ako ne i nešto ranije, u vrijeme kada se grad morao prilagoditi sve jačoj artiljerijskoj vatri. U to vrijeme bio je na- sut i zapadni dio obora (D), u kojem je ranije bio niži nivo terena. To, kao i ojačanje velike kule (C) s vanjske strane, trebalo je da ojača obrambenu moć grada. Ovu pojavu, doduše konsekvantnije provedenu, susrećemo i na nekim drugim utvrđenjima koja su svoj vijek nastavila nakon 16. st. Nasipanjem obora (tzv. *terapien*) ojačani su bedemi, a ujedno dobijena i platforma za topove. Na nekim je gradovima ovaj proces pretvaranja burga u artiljerijsku tvrđavu išao još dalje: najčešće su bile porušene visoke branič-kule, a mjesto njih izgrađeni bastioni (tabije) i kazamate (Maglaj, Tešanj, Srebrenik, Travnik, Jajce itd.). Takvih objekata na Doboru nema jer je on (u suštini) ostao i dalje — burg.

⁶ J. WEINGARTNER, *Tiroler Burgenkunde*, Innsbruck–Wien, 1950, 105–106.

Sl. 4. Gravura Višegrada na Drini oko 1530. g. (po Kuripešiću) — približna analogija za Dobor

Austrijanci su teže oštetili i južni bedem vanjskog obora. Ipak su u toku raščišćavanja zatečeni ostaci mjestimično visoki i preko 3 metra. Sjevni krak gradskog perimetra potpuno je iskručen negdje oko 1950. g. U namjerna razaranja iz 1716. g. valja ubrojiti i rušenje krovitja na kula- ma, kao i zgrada u oboru i eventualne drvene konstrukcije u dvorištu grada (B). O izgledu tog drvenog objekta u dvorištu koji je bio namijenjen za stanovanje nema arheoloških podataka, ali nam neku ideju za njegovu rekonstrukciju daje gravura Višegrada kod Kuripešića. I čitav izgled Višegrada jako podsjeća na gradsku jezgru Dobora (dvije obale kule s dvorištem između njih), s tom razlikom što je Višegrad podignut na višem i užem položaju (sl. 4).^{7a} Razaranja ipak nisu bila

^{7a} U dvorištu Dobora mogao je stajati drveni objekt kao onaj na starom gradu Klokou na Glini, R. LOPAŠIĆ, *Oko Kupe i Kora- ne*, Zagreb, 1895, 145, sl. 9. Slične konstrukcije imali su i neki drugi gradovi u Hrvatskoj: Sisak, Kostajnica i Barilović, usp. D. SZABO, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1920, 60, st. 37 i 38, 63, str. 43 i 160, sl. 159. Takvi drveni objekti sa- čuvani su kod gradova koji su bili korišteni do novijeg vremena.

takvih razmjera da bi se moglo govoriti o potpu- nom rušenju grada, jer se npr. zapadna kula sa- čuvala do visine od nekih 20 m, ali teško ošteće- na pri vrhu i u donjim dijelovima, te se prilikom konzervacije morala stezati s nekoliko serklaža. Ono što nije uništio neprijatelj, učinilo je vrije- me (*tempus edax rerum*): vijetrovi, mrazevi i kiše, a napose bujna vegetacija, nastavile rušilačku stihiju sve do naših dana.⁷

Dobor je i tako oklijaštren po svom arhitekton- skom sklopu ipak sačuvao izgled razvijenog bur- ga iz prve polovice 15. stoljeća, dakle utvrde ka- rakteristične za razdoblje razvijenog feudalizma. Cijelim kompleksom dominirali su kružni tornje- vi, kao najistaknutiji objekti, te svojim vertikalna- ma ruine privlačili pozornost prolaznika. Ako to- me dodamo i relativno sačuvanu cjelovitost grade- ske arhitekture ne samo u vertikalnom nego i u horizontalnom smislu, iako već prilično degradi- ranu, zatim veliku kastelološku vrijednost grada kao »okamenin« jednog davno prohujalog vre- mena, te njegovu povijesnu ulogu i značaj u pro- šlosti ove zemlje, time smo istakli i razloge koji su naveli Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH i SO Modriča da se založe za sanaciju i djelo- mičnu obnovu ovog imponantnog građevinskog ansambla.⁸

I. REZULTATI ARHEOLOŠKIH ISKOPAVANJA

U periodu od 1969. do 1973. godine istražen je cijeli grad.⁹ Cilj ovih arheoloških ispitivanja bio je da se otkriju svi zarušeni ili zatrpani objekti, kako bi se na osnovu toga izradila idejna rekon- strukcija, potrebna za djelomičnu obnovu. Upore- do sa arheološkim iskopavanjima obavljani su i opsežni konzervatorski zahvati sa djelomičnom restauracijom. To je bilo moguće jer su arheološ- ka istraživanja dala sve potrebne elemente za ta- kvu restauraciju.

Opsežna istraživanja započela su na najvišoj tački utvrđenja, tj. na gradskoj jezgri koju sačinjavaju dvije jake kule sa gradskim dvorištem, a nastavljeni na nižem nivou, u prostranom oboru.

⁷ c. TRUHELKA, *Naši gradovi*, Sarajevo, 1904, 76, »... grad je pasao i bedem, koji je danas posve oboren i gustom šikarom zarašten«.

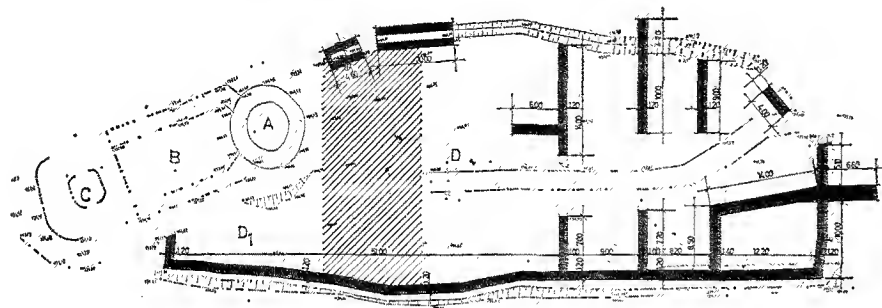
⁸ Usp. I. BOJANOVIĆ, *Dobor-kula*, *Naše starine*, XIII (1972), 245–248 i Stari grad Dobor, Jakaš, Modriča, *Arheološki pregled*, 14, Beograd, 1972, 130–133.

⁹ Dobor se nalazi na lijevoj obali Bosne na parcelama: Gra- dina Dobor 37200 m² — šuma (k. č. 70/1) i Gradina Dobor 2000 m² — pašnjak (k. č. 70/2), k. o. Jakaš, a vlasništvo je općine Modriča. — Iskapanja su vršena (1) od 23. do 30. V i 9. do 26. VI 1969. (2) od 20. do 22. VIII 1970. (3) od 15. do 26. X 1971. (4) od 11. do 20. VII 1972. i (5) od 11. do 19. VII i 21. do 23. XI 1973. godine. U prosjeku je radilo na istraživanjima 8 do 10 radnika. — Prema Doboru, na desnoj obali Bosne, prostire se veći kompleks oranica koji se naziva Dobor I, a pripada selu Taravcima.

Neki dijelovi gradskih utvrda su istraženi sistematski, a drugi, već prema potrebi, samo sondažno. Ovdje objavljujem rezultate istraživanja po pojedinim objektima, i to onim redom kojim su u razvoju burga i nastajali, pri čemu valja razlikovati nekoliko faza.

dvorišta. Pojedini etaži bili su odvojeni drvenim podovima. Kula nije imala sveden donji sprat, niti je pod njim bila ukopana prostorija, kako je mislio Truhelka.¹¹

Iako se već pri gradnji vodilo računa i o novoj tehnici naoružanja, graditelji nisu mogli predvid-

Sl. 5. Plan arheoloških sondi: Prostor D1 i D2 su istraženi u cjelini. U prostoru D kamena podloga na dubini od 10 do 15 cm. Srafirani dio prekopan je cijeli.

Istočna (manja) kula (A)

Istočna kula centralnog kompleksa nastala je već u vrijeme rane pojave topova. Stoga je i dobila oblik nešto nepravilnog valjka, čije su unutarnje mjere (dakle korisni prostor) iznosile u bazi 5,50 x 5,10 m. Svojom oblikom i konstrukcijom jako podsjeća na još masivniju Medvjed-kulu u Jajcu. Promjer kule pri vrhu iznosi 9,50, a u donjoj zoni 10,0 m (vanjske mjere), što znači da je zidana s malom kosinom (5%), pojava koja donekle iznenađuje za ovo rano vrijeme.¹⁰ U početku je ovo bila branič-kula. Ulaz joj je bio na 3. etaži, okrenut na jugozapad. Ujedno je to bio i jedini otvor u masivnom plaštu ovog tornja, pa obrambene uređaje (puškarnice) treba tražiti pod samim krovstjem. Kako su ovi otvori izgledali, pokazuje jedan doprozornik bifore i fragment drugoga koji su otkopani na sjevernoj strani ove kule (sl. 6). Vanjska visina kule iznosila je oko 18, a unutarnja blizu 20 m. Najdonji etaž bio je naime ukopan oko 1,5 m u stijenu ispod nivoa

jeti tako brzi razvoj vatrenog oružja, pa je kula, i pored moćnog kamenog omotača, ubrzo postala osjetljiva na topovsku vatru sa brežuljaka koji je neposredno nadvisuju. Isto tako nije mogla efikasno zaštititi ni dvorište (B) koje je bilo sasvim izloženo ne samo vatri topova nego i udarcima strijela i veretona sa susjedne Crkvine.¹² Stoga će ulogu branič-kule (donžona) uskoro preuzeti adaptirani objekt (C) u zapadnom uglu dvorišta.

U toku iskopavanja iz kule je uglavnom izbačen šut (kamen i zemlja), dubok oko 2 m. Pokretnih nalaza bilo je samo u najdonjem sloju šuta. Osim srednjovjekovne keramike (uglavnom fragmenti lonaca) nađene su i dvije kamene kugle te dosta raznog alata (dvoje škare, dva čekića, dvojica kovačka kliješta), sve vrlo korodirano jer je ležalo u vlazi. Tu su nađena i dva novčića, jedan dubrovački, a drugi austrijskog cara Leopolda.

¹¹ Nav. dj., 76 (sa rekonstrukcijom).

¹² Crkvinom se zove brežuljak na sjevernoj strani grada, od Gradišća (Dobrova) odvojen uskom dolinom potoka Munjace kroz koju prolazi cesta. Pod Crkvinom, uz sam put, na parceli Crkvinu (uži pojam), pokraj izvora Pecare, nalaze se ostaci neke zgrade za koju se priča da je bila crkva. Navodno su se doskora vidjeli i njezini zidovi. Zapadno pak od Crkvine, na kosi Čupinac otkopao je oko 1943. godine Feliks Bakić iz Jakša dva čupa pona raznog publike neodređenog nameta (maruvica, bobica i dr.) i predao ta dajući vlasniku Dobrova veleposjedniku Stjepanu Karamati koji je to odnio u Beograd. Vjerojatno se radi o prethistorijskom (metalo-obnom) depou. Nalaz je otkopan na dubini od 50–60 cm, kad je Bakić krio sumu za voćnjak.

¹⁰ Kosine se na dubrovačkim zidovima javljaju tek u drugoj polovici 15. stoljeća, usp. L. BERITIC, Dubrovačke zidine (vodič), Dubrovnik, 1958, 34. Vidjeti i Beriticevo djelo »Utvrdjenja grada Dubrovnika«, Zagreb, 1955, 77 i dalje (passim). — Vjerojatno je vanjski plašt male kule na Doboru (A) bio obnovljen negdje u 15. st.

Sl. 6. Doprozornik bifore (?) s manje kule (A). Crtež ing. arh. H. Handžić

Sa sjeverne i istočne strane kula je naknadno poduprta jakim slojem kamena i maltera: vjerojatno se radilo o slijeganju terena (stijena je postavljena od vrlo lomljivih škriljastih slojeva), pa je kulu valjalo učvrstiti.

talni predmeti (obični i sarački noževi, jedna gotička mamuza i više vojničkih potkova, razne alke i šiljci od grebena, dijelovi topovskih (brončanih) cijevi, kovani čavli, čekić, motika i škare, i dr.); nekoliko kamenih topovskih kugli manje kalibra i dosta životinjskih kosti, više ulomaka zrvnjeva,

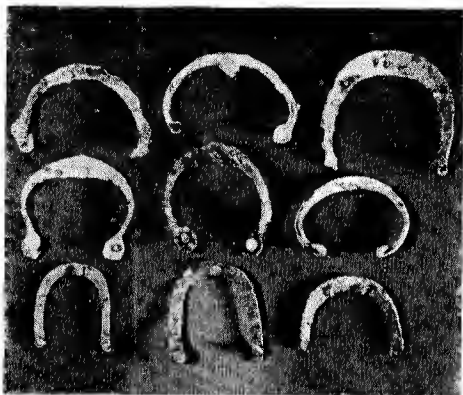
Dvorište (B)

Zidovi dvorišta — koji zatvaraju manji zaobljeni prostor dužine 16, a širine 8 m — nisu bili konstruktivno povezani za malu kulu (A). To, po svojoj prilici, znači da su izgrađeni nešto kasnije, ali ne dugo nakon kule. Južni zid nešto je niži od sjevernog, jer s juga gradu nije prijetila opasnost. Najviša visina sjevernog bedema s vanjske strane iznosi oko 6 m. Njegova debljina od oko 2 m dozvoljava pretpostavku da je i ovaj bedem na vrhu imao obrambeni hodnik, vjerojatno proširen drvenim konzolama, sa kruništem i strijelnicama (Scharfschützen). Arheološku potvrdu za takvu pretpostavku daju tragovi gara, drveni čumur i kovani čavli iskopani u dvorištu pod ovim zidom.

U dvorištu su utvrđena dva različita stratuma: gornji, debljine ispod jednog metra, sadržavao je šut od materijala (kamen) koji se obrušio sa tornjeva i sa zidova dvorišta, dok je donji sloj (dubine do 1,30 m) u stvari nasip kojim je u jednoj kasnijoj fazi bilo nasuto dvorište (terapien) da bi se donekle ojačali sniženi zidovi. Ovaj sloj je ležao na umjetno zaravnatoj stijeni platoa (kose). Čini se da se najdonji sloj nasipa formirao dosta rano, jer je upravo on nosilac srednjovjekovnih nalaza: dosta bogati asortiman keramike (čak i jedan čitav čup) i nešto majolike, zatim razni me-

Sl. 7. Zemljani čup za vodu iz dvorišta (B). Fotos R. Rosić

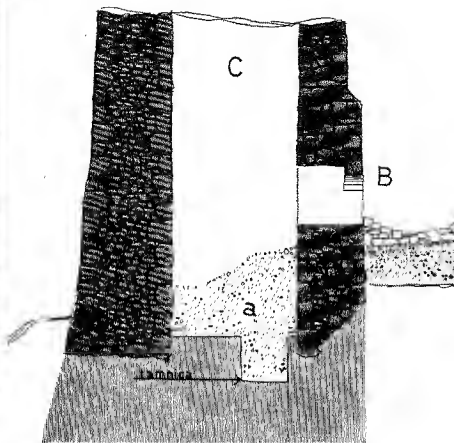

Sl. 8. Razne vrste vojničkih potkova. Potkovice u prvom i drugom redu imaju analogija s potkovama na rimskom nalazištu u Ilidži (Kellner, GZM 1895, 188, sl. 94 i 95). Fotos R. Rosić

keramički utezi i drugo. Iz ovoga sloja potječu jedan turski i devet ugarskih (srebrnih) novčića te jedan pozlaćeni prsten od mesinga. Nešto nalaza bilo je i u gornjim zonama nasipa, koji je vjerojatno ovamo donesen negdje iz samog grada. U gornjem sloju nasipa bilo je i turske keramike (lule, gledisani lonci, zdjelce, i dr.). Svakako se u dvorištu nalazila i neka drvena nadgradnja koja se mogla koristiti i za boravak gostiju (nešto u vidu dvora), jer je kralj Toma na Doboru primao goste, među njima poslanike pape i vladara. Objekt je uklonjen kad je dvorište bilo nasuto (*terapien*).

Velika kula (C)

Prizemlje i ovog tornja, koje također leži ispod nivoa dvorišta, bilo je zasuto jedan natar dubokim šutom sa zidova samog objekta.¹³ Tragovi jakog gara (svakako) potječu od drvene građe tornja (podovi, krovšte i krov). Keramika se i ovdje javlja uglavnom u donjem sloju. Ulomaka crijepa nije bilo, što znači da je krov bio drven (šindra). Na nivou kamenog poda kule otkopano je udubljenje kvadratične forme: dugo 2,97, široko 1,60 i duboko 1,80 m, čije je dno ležalo na ilovači i stijeni. U šutu, kojim je bio ispunjen taj prostor, bilo je dosta pokretnih nalaza, najviše tamne srednjovjekovne keramike koja je ovamo dospjela iz gornjih prostora, kao i fragmenti ma-

Sl. 9. Presjek velike kule (C). Slovom a označen je šut, a ispod šuta u sijeni usječena samica (tamnica)

jolike plavog stila, a vjerojatno i životinjske kosti (otpac i od jela). Ovdje je npr. pronađeno i pet kamenih topovskih kugli manjeg promjera. Zanimljiv nalaz predstavljaju negve (bukagije), koje ujedno otkrivaju i namjenu ove male podzemne prostorije. Negve su nađene na samom dnu udubljenja, a uz njih i 11 ugarskih novčića. Očito je da je ova prostorija u dnu branič-kule služila kao samica — pokrivena drvcnim poklopcem, dok je prizemni dio tornja korišten kao tamnica. Takve prostorije smještene su redovito u prizemlju

Sl. 10. Fragmenti majolike plavog stila iz velike kule
Fotos R. Rosić

donžona, a otkopane su i na nekim našim gradovima (Maglaj, Doboj, Ključ itd.).¹⁴

Nakon što su obje kule i dvorište raščišćeni, jasno se vidjelo da je ovaj toranj bio naknadno ugrađen u oblinu zapadnog dijela dvorišta. To se postiglo na taj način što je ugao dvorišta pregrađen, a njegova oblina prema vani nadzidana. Stoga je kula i dobila oblik izvrnutog slova D. Objekt je i podignut da bi se grad što efikasnije zaštitio u novim uvjetima ratovanja. Time je Dobor, u stvari, dobio dva donžona. U kasnijoj fazi omotač tako adaptiranog objekta bio je još dva puta ojačan, iznutra slojem debljine 0,40, a izvana do 1,65 m. Cjelokupna širina plašta ovog tornja mjerena kod velike breše na zapadnoj strani, na visini od oko 4 m iznad temelja, iznosi $0,40 + 2,20 + 1,65$, dakle oko 4,25 m, dok unutarnja (korisna) širina iznosi oko 6 m. Ojačanje, koje nas podsjeća na tzv. *kavali*,¹⁵ okrenuto je prema sjeverozapadu, odakle je gradu i prijetila najveća opasnost. Prema vrhu tornja plašt se sužavao na 1,50—2,00 m, pa je odatle nastala kosina i elegantno izvijena forma tornja. Debljina zida prema dvorištu nije veća od 2 m, a prema vrhu se sužava s vanjske, a ne sa unutarnje strane.¹⁶

Najviša (sačuvana) visina ovog impozantnog objekta je na njegovoj sjevernoj strani, gdje se teren ruši premo potoku Munjači, a u sadašnjem stanju iznosi 19,50 m (do nivele dvorišta 15,40 m).¹⁷ Ako se uračuna i najgornja etaža, koja se nije sačuvala, cjelokupna visina branič-kule bi iznosila oko 24 m, i to bez krova(!). Bio je to dakle vrlo impozantan i dominantan objekt, moćnih zidova, koji se još u prvoj polovini 15. stoljeća s uspjehom mogao suprotstaviti neprijateljskoj vatri.

Ulaz u toranj nalazi se na trećoj etaži, i to u dvorištu. Prvi obrambeni otvori — puškarice ili prozori bili su na 5. etaži: jedan sa dvorišne, a drugi sa zapadne strane. Tu je, po svoj prilici, živio gospodar grada ili njegov kastelan. Zona između 3. i 5. etaže potpuno je zatvorena i mračna, pa glavne uredaje za obranu (krunište ili istaknuti doksat?) valja tražiti na 6. etaži.

Unutarnji obor (E)

Za zaštitu tornjeva i dvorišta s vremenom se oko gradskog jezgra (*Hauptburg*) formirao unutarnji obor, jedna vrsta predzida (*Zwinger*), prostor nalik na nešto širi hodnik (E). To se postiglo

izgradnjom još jednog zida (1,10 m širine) koji je obavijao grad; počinjao je sa sjeverne strane manje kule a završavao se pod velikom kulom na sjevernoj strani, i na taj način sa tri strane zatvarao gradsko jezgro. Jedino je ostao slobodan sjeverni bedem dvorišta. Takav zid se javlja i na utvrdama Dubrovnik a već polovinom 14. stoljeća (npr. kod Bokara),¹⁸ a u pravilu je niži od objekata koje pokriva. U tom su zidu bile ugrađene i puškarice, i to na raznim nivoima, jer je nivoleta predzida bila prilagođena reljefu terena. Sačuvala se samo jedna puškarica pod kulom C, za kličući stav. Otvor joj je u bazi 53:28 cm, a visina joj nije poznata. Zid unutarnjeg obora sačuvao se duboko zasut, do visine između 0,80 i 1,50 m, a pod malom kulom samo kao stopa. Ulaz u ovaj uski prostor bio je iz obora pod manjom kulom. U jednoj kasnijoj fazi taj bedem je porušen, bilo što je oronuo ili što je taj fortifikacijski element postao suvišan u novim uvjetima obrane. Materijalom iz tog zida djelomično je bio nasut obor (*Vorburg*).

Vanjski obor (D)

Razvoj našeg burga bio je završen izgradnjom velikog perimetralnog bedema prema jugu i istoku čime se formirao vanjski obor (*Vorburg*). Širina tog bedema iznosi u temeljima oko 1,5 m. Gradnja je svakako srednjovjekovna. Sva je prilika da je bedem izgrađen u dvije ili više faza, najprije u zapadnom, a zatim u istočnom dijelu. U oba je dijela struktura zidanja bosanska, sa poprečnim drvenim gredama (tzv. *hatulama*); izgrađen je sa kosinom (5%), što već ukazuje na vrijeme oko polovine 15. stoljeća, a odgovara zadnjim decenijama bosanske samostalnosti. Vjerojatno je u to isto vrijeme bila ojačana i velika kula (C) s vanjske strane, a čini se da je u to isto vrijeme popravljena i oplata male kule (A).

Sondama je utvrđeno da u istočnom dijelu obora (D) nema kulturnih slojeva, jer se već na dubini od 20 cm javlja stijena. Kulturni pojas, maksimalne širine do 3 metra, nalazi se samo uz južni bedem. U stvari, to je nasip na strmini prema Bosni, nasut u vrijeme izgradnje bedema. Činjenica što se u ovom nasipu našlo i relativno dosta srednjovjekovne keramike i drugih nalaza (verige, kovani čavli, razni metalni privjesci, ulomci žrnjeva, obilje životinjskih kosti i jaki gar) govori da je na gradu postojalo neko ranije utvrđenje — od ovog utvrđenja naime potječe zemlja sa kulturnim sadržajem nasuta uz unutrašnju stranu južnog bedema — i prije nego što je bio podignut ovaj bedem. U istočnom dijelu uz ovaj bedem je otkopano i nekoliko ognjišta, pa tu svakako treba zamisliti drevnu arhitek-

14 I. BOJANOVSKI, Naše starine, X, p. 71, sl. 5 i 26. ISTI, Ključ na Sani, Arheološki pregled, 15 (1973), 103. Za Doboj v. bilj. 31.

15 Usp. L. BERITIC, nav. dje. str. 35.

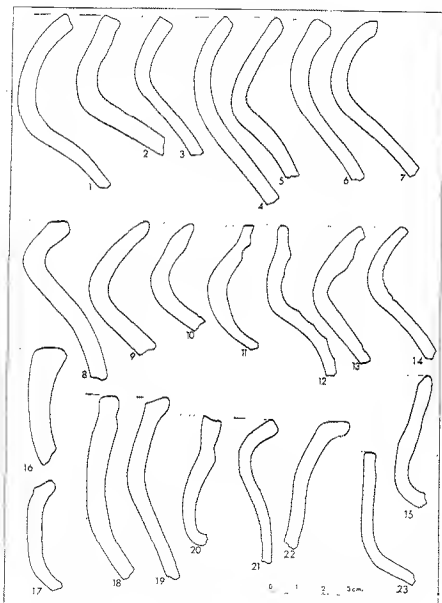
16 Cf. C. TRUHELKA, nav. m.

17 Po CABOGA-STUBER-u, nav. dj., p. 26 visina branič kule (Bergfried) iznosila je od 18 do 30 metara.

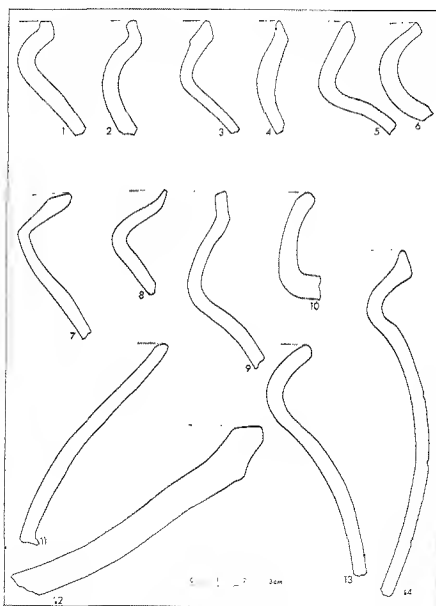
18 BERITIC, n. dj., p. 34.

13 Na ovom mjestu šut je bio i nešto dublji, ali je negdje oko 1958. g. gornji dio šuta uklonjen prilikom manjeg sondiranja koje je izveo Zavicajni muzej u Doboj. Druga sonda je iskopana u istočnom uglu dvorišta, pored manje kule.

Sl. 11. Profili keramičkih posuda s Dobora — Tabla I. Crtao Sl. Kudra

Sl. 12. Profili keramičkih posuda s Dobora — Tabla II

turu. Međutim, kamenih temelja nije bilo u iskopu.

U zapadnom dijelu obora (D1 i D2) situacija je složenija. Prvobitni nivo obora bio je u ovom dijelu niži za više od dva metra, ali je kasnije bio nasut (kao i dvorište grada), a s vremenom sve više zatrpavan šutom sa kula i bedema. Pod manjom kulom u južnom bedemu su otkopana i vrata flankirana sa dvije strijelice.¹⁹ Ulaz se nalazio relativno visoko u zidu, kako je to i inače bilo na burgovima (Maglaj, Ključ na Sani, Krupa, itd.).²⁰ Prema tome, najstariji ulaz je bio na južnoj strani grada, što je i razumljivo, jer je s te strane grad bio zaštićen strminom i rijekom Bosnom, koja je pod Doborom dosta široka. I u sjevernom bedemu, pod manjom kulom, također su bila jedna vrata. Nakon zatrpavanja južnog ulaza, ova su vrata ostala jedini ulaz u grad, kroz koji je

mogao ući i jahač, a kasnije možda i kola.²¹ Niz sjevernu padinu gradske kose spuštala se naime kaldrima do potoka Munjače (vjerojatno već turski rad) i do važne komunikacije koja je vodila uz ovaj potok (pravcem austrijske ceste). Kasnije su i ova vrata zatrpšana, a ulaz otvoren na istočnoj strani obora.

Pred južnim vratima formiralo se relativno usko predvorje (d), iz kojeg je prolaz vodio prema sjevernim vratima. Prema istočnom dijelu obora (D) nije bilo nikakvog zida (podzida), dok je prostor na zapadnoj strani obora bio podijeljen u dva dijela (D1 i D2), oba na strmom i kamenitom terenu (sl. 21).

U blizini južnog ulaza, na dubini 1,20 m, otkopani su ostaci velike mušnice, koja je morala raditi dugo vremena, jer je debljina kreča iznosila preko 0,50 m. Vjerojatno se ovdje pripremao kreč za gradnju bedema i za pojačanje kula, a vjerojatno i za njihovu izgradnju.^{21a}

Perimetralni bedem, visok najmanje 8 metara (vanjska mjera) zatvarao je prostor dug 86 i

19 Očito se ovi uski, koso ugrađeni otvori, nastali još u vrijeme kad je glavno oružje bilo luk i strijela, ne mogu nazivati puškaricama, cf. D. SZABO, Srednjovjekovni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1920, str. 28. Ovdje i takve otvore ipak nazivam (vjeto) puškaricama, terminom koji je uveo još Truhelka, nav. dj., p. 6 i 7.

20 Burgovi u prvo vrijeme nisu imali jače utvrđeni ulaz. Tzv. kapi-kula (Tuhurum) razvila se tek u vrijeme vatrenog oružja, usp. J. WEINGARTNER, nav. dj., p. 123.

21 I Truhelka sponinje ova vrata (na nav. mj.); ne radi se ipak o malom, tijesnom ulazu u grad nego o vratima normalnih dimenzija (sl. 28).

21a Sličan nalaz otkopao sam i na starom gradu Travniku.

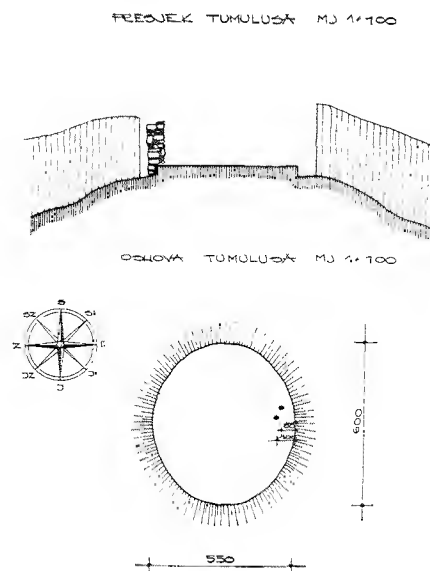
širok 32 metra. Vertikalni izgled bedema nije poznat jer se sačuvao najviše do visine od 3 m, nještumično nešto i iznad nivelete obora. Do te visine u bedemu su nađena samo vrata i dvije puškarice. Svakako je grad i na ovoj strani morao imati obrambene uređaje, pa bi se po analogijama moglo pomišljati na drveni obrambeni hodnik sa prsbranom u zidnom platnu, dok kula nije bilo.²² U kasnijoj (turskoj?) fazi, kada se grad počeo prilagođavati artiljerijskoj vatri, bedemi su bili sniženi i u njih, vjerojatno, ugrađeni topovski otvori. Tada je obor preuzeo i ulogu bastiona, odnosno platforme za topove. Međutim, nije se našlo tragova takvih uređaja.

Tumul »O«

Opisujući *de visu* južni bedem (»danas posve oboren i gustom šikarom zarašten«), Truhelka spominje i *prostranu okruglu kulu* od koje se nije sačuvalo ništa osim nešto slabih tragova,²³ s kojom se južni bedem sastavljao u istočnom uglu obora. Po površinskom izgledu stvarno se dobijao dojam da se u tom očito umjetnom uzvišenju, koje je bilo uklopljeno u gradske bedeme, kriju ostaci jedne kule na bedemu (*Mauerturm*), jer joj je tu upravo i bilo mjesto. Iskopavanjem se pokazalo da se ne radi o kuli u klasičnom smislu nego o objektu građnom u suhozidu sa upotrebom drveta i gline (*bondruk*) (sl. 13).

Objekt je fundiran na živoj stijeni u koju je bio usječen jarak širok 0,50 m. U taj jarak bio je ugrađen temelj na tzv. posjecima, tj. gredama vel. 20 × 20 cm.²⁴ Posjeci su formirali sesterokut ili osmerokut, tako da je građevina — promjera 5,50 : 6,00 m — u svojoj osnovi imala poligonalni oblik. Donji dio objekta bio joj je izgrađen od kamena i gline (crvenice), a iznutra vjerojatno obložen i pletrom, dok je gornji dio (ako sudimo po jakim tragovima vatre) bio od drveta.²⁵ Čitava građevina bila je ukopana kao zemunica, tj. sa svih strana zaštićena nasipom širine oko 1,50 m. Utvrda je stradala u požaru (jaki sloj gara, izgorjeli kamen, zapečena zemlja, grude rastaljenog željeza, istopljeni pancir, i dr.), pa se njena konstrukcija nije mogla ispitati u detaljima. Objekt ni kasnije nije bio obnovljen, pa je na tom mjestu u bedemu ostao otvor, zaštićen donekle konfiguracijom terena.

Pokretni nalazi iz ovog objekta potječu uglavnom sa kamenog poda u kome su, u sjeveroistočnom segmentu, otkopane dvije nepovezane rupe, duboke 34 i 36, a široke 31 i 25 cm, udaljene jedna od druge 25 cm. Čemu su služila ova udubljenja? Po svoj prilici kao ognjište jer su pored njih nađeni fragmenti keramičkog vrča i poključke (sača) koja je bila ukrašena tzv. slavenskom valovnicom. Nađeno je i dosta srednjovjekovne keramike tamnosive boje i lošije fakture, djelomično ukrašene, te nešto bolje svjetlosive (bjeložute) keramike. To je fina keramička roba, visokih i profiliranih rubova i tankih zidova (oko 4 mm), dobro pečena od čiste bjeložute gline. Pri-

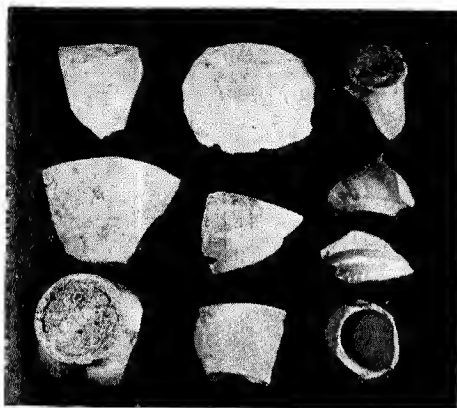
Sl. 13. Presjek i osnova tumula »O« (crtao ing. arh. A. Ninković)

U oboru su otkopana i dva vrlo zanimljiva objekta koji svakako pripadaju najstarijoj fazi srednjovjekovnog kastruma — utvrda na tumulu »O« i kvadratična kula »01«.

23. V. bilj. 22.

24 Otkopane su dvije ovakve karbonizirane grede.

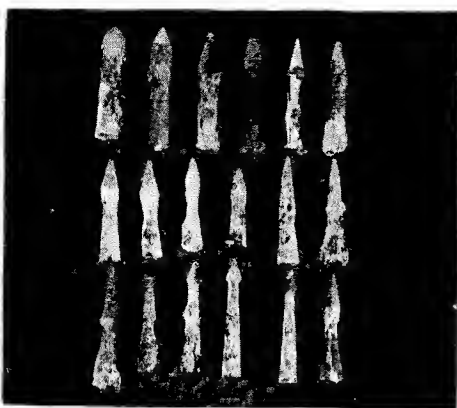
25 U rralnoj arhitekturi i danas se gradi na sličan način (stale, ostave i sl.); na tvrdnu osnovu se postave po zemlji grede tzv. posjeci, a na njih prisključe okomiti directi. Suplina se ispunjava kamenom, opekam, šerplcem ili daskom. To je prizmna prosturija (podrum), na njoj se gradi gornji boj, ali mu je »zid« tanji, obično od drvene građe. — Objekt »O« je u bazi bio poligon (sesterokut?), fundiran na umjetno sasjedenoj stijeni promjera oca 5,5 m. Stijena je usječena do dubine od 60 cm i time dobijen jarak širok oko 50 cm, u koji je ugrađen temelj na posjecima. Vistna donjeg kamenog (bondruk) dijela mogla je biti nešto iznad 2 m. Zatim je (vjerojatno) došao drugi vijenac od posjeka koji je nosio gornji boj od lakšeg materijala. Zgrada se završavala drvenom vijencem i krovom. Unutrašnje lice utvrđeno je pletrom, lijevom ili ligama (žoke).

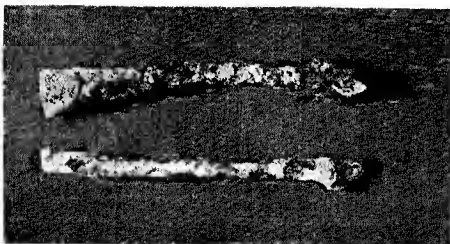
Sl. 14. Tzv. Ugarska keramika iz objekta »O«. Foto R. Rosić

mjese kremenog pijeska se ne primjećuju, što bi po analogijama u Češkoj i Moravskoj odgovaralo fakturi 13. stoljeća. Fragmenti s Dobora često su ukrašeni slikanim mrežastim ornamentom u crvenkastom tonu i bliski tzv. crvenoobojenoj keramici (*rotbemalte Keramik*) iz Češke i Moravske 14. i 15. st., tj. trećoj fazi razvoja ove keramike kad se na vrčevima i bokalima javljaju crveni ornamenti.²⁶ Konkretnu paralelu nalazim na sličnoj robi iz srednjovjekovnog samostana Veliz u Kublovu (okr. Beroun) u Češkoj (Nekuda — Reichertova, *Stredoveka keramika*, 141, T. XXV, 5). Keramika s Dobora po formi pripada bokalima malog dna i uskog grla (testije), a ukrašeni su često na trbuhu dubokim horizontalnim kanelurama koje se javljaju od kraja 13. stoljeća. Slična keramika je poznata iz Kraljeve Sutjeske, beogradske tvrđave i Slankamena. Očito se radi o uvozu iz Ugarske ili neke druge srednjoevropske zemlje. Po opisanim karakteristikama naši se primjerci s Dobora mogu najkasnije datirati u kraj 14. ili početak 15. st., dakle u vrijeme kad su se oko Dobora vodile žestoke borbe, pa se prema tome uništenje tumula »O« može dovesti u vezu s tim borbama. Kasnije objekt više nije bio obnovljen, a stradao je u vatri.

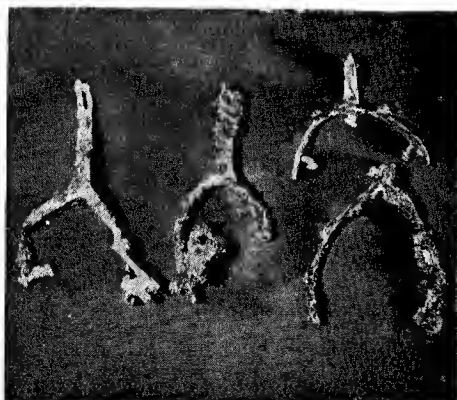
²⁶ Ova je keramika poznata i kao *ugarska keramika*, usp. M. BIRTAŠEVIĆ, *Srednjovjekovna keramika*, Beograd 1970, 22–26, sa središtima proizvodnje u Budimu, Pečuhu i Poltaru. Međutim, ona je mnogo šire rasprostranjena, pa bismo je mogli tretirati i kao *evropsku keramiku*. Pojavila se još negdje u karolinško ili merovingijsko doba, a kao najstarije proizvodno središte smatra se Pingsdorf u Porajnju. Kasnije se proširila i po drugim evropskim zemljama, a najkasnije od 13. st. je nalazimo i u podunavskim zemljama, usp. V. NEKUDA — K. REICHERTOVA, *Stredoveka keramika v. Čechách a na Moravě*, Brno, 1968, 137–150, T. XXII–XXVI i LXXIX–LXXX. O ovoj keramici vidi i P. ANDELIC, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo, 1972, 184 i 185 (sa slikama). Keramike svjetlosive fakture nema na Bobovcu, ali je nađena u Kr. Sutjeski i sada na Doboru (sl. 14).

Sl. 15. Razne vrste veretona iz tumula »O«. Foto R. Rosić

Sl. 16. Sulice ili duže strijele bez tuljca iz objekta »O«. Foto R. Rosić

Sl. 17. Goričke mamuze iz objekta »O«, dvorišta i objekta »O1«. Foto R. Rosić

Od metalnih predmeta bilo je najviše strijela, i to veretona od samostrela (*Armbrust*, nategača), metalnih dijelova za koplja i sulice, dvije mamuze (jedna sa točkićem), istopljeni pancir (*Maschenwerk*), okovi za vrata, kovani čavli, među njima i jedan palamar dug 20 cm. Tu su još otkopani: srp, noževi, fragmenti žrnja i dr. Po položaju šarki i reze, moglo se zaključiti da se u ovu kulu ulazilo iz obora, što je i normalno.

Iz navedenog opisa može se zaključiti da je još u doba hladnog oružja na ovom mjestu stajala jedna manja utvrda. Radi se možda o kamenozemljanom utvrđenju, podignutom na dominantnom mjestu još u 14. stoljeću, vjerojatno jednom od onih *munitiones et castra*, za koje i papa Incencije IV kaže da *non fuerunt ibidem ita firmata, quod possent ab agressoribus et obsidione defendi*.²⁷

Objekt »O1«

Vjerojatno istom vremenu pripada i četvrtasta kula, dosta grubo zidana i malterom slabo vezana, otkopana u oboru pod malom kulom (O1). I kad ne bi bilo dovoljno razloga za drugačiji zaključak, moglo bi se pomisliti i na neku kasniju improvizaciju, kakvih se uvijek nade na starim gradovima.

Ipak, radi se o kompaktnom obrambenom objektu, vrlo ruševnom dijelu veće cjeline, koja je izgrađena pri vrhu kose u ranoj fazi, a koja je do danas doprla teško oklijaštrena. Kula je otkopana na dubini od 1,50 metara ispod šuta i nasipa, u sloju punom gara i životinjskih kosti (orpaci od jela), s nešto grube srednjovjekovne keramike. Odatle potječe i jedna gotička mamuza. Otkopani objekt ima oblik četvrtaste kule s punom bazom. Unutrašnjost mu je nabiljena kamenom u krečnom malteru i crvenici (da li naknadno?). Fundiran je na kosini stijene, koja je kasnijem burgu poslužila kao eskarpa, na nivou nižem nekih 4–5 m od jezgre gotičkog burga (objekti A, B i C). Dimenzije joj iznose 4,43 × 3,80 m (pravac sjever–jug), a sačuvana visina oko 1,0 metar. Na obje strane od kule odvajaju se zidovi i savijaju oko kose: južni dug oko 4,5, a sjeverni 3,4 metra, gdje ih prekida bedem predzida pod koji se uvlače.²⁸ Debljina ovih zidova, koji

²⁷ E. FERMENDZIN, *Acta Bosnae*, 13–14. Da je takvih utvrda tada bilo u našim krajevima, vidi se i iz pisanja Tome Arčidakona, Kronika Tome Arčidakona (prijevod I. J. Rimondolo), Split, 1960, kula u Splitu (p. 24), šibenski kaštel (oko g. 1000, p. 27), kninski kaštel (27, 104 i 105), utvrđenja i kašteli (33), utvrde Splita (33, 34 i 35), mlatačko utvrđenje pod Zadrnom (46 i 47), kliski kaštel g. 1217 (49, 55, 58, 86, 90, 104 i 105), utvrdu (57, 58 i 70), Bihać g. 1262 (106) itd.

²⁸ Južni zid objekta »O1« nastavljao se i dalje prema zapadu te s vanjske strane pratio bedem »cvingera« sve do ulaza u ovaj prostor (E).

Sl. 18. Objekt »O1« — romanička kula (pod kulom A). Fotos autora

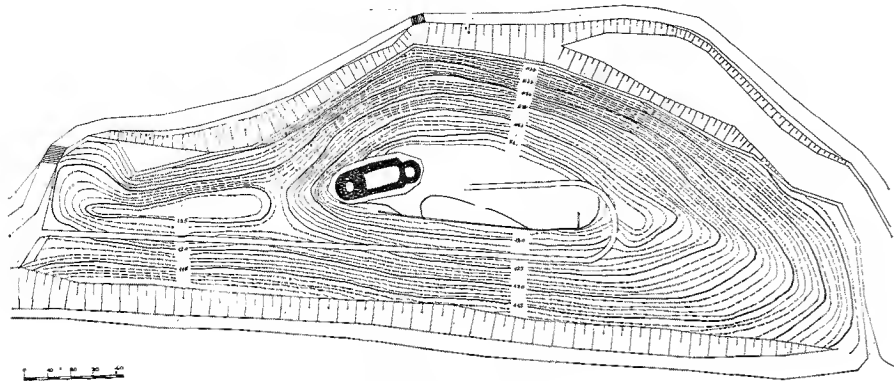
su porušeni da naprave mjesto kasnijim gradnjama, iznosi oko 1,70 m. Sama kula djelomično strši, i to izvan južnog zida 1,92 a izvan sjevernog 2,85 m (sl. 18).

Očito se radi o manjoj romaničkoj (?) kuli od koje su se odvajali bedemi i zatvarali dvorište grada koji je prethodio onome iz preloma 14. na 15. stoljeće. I tu čini se treba razlikovati dvije faze, stariju sa šupljom bazom kule i mlađu sa punom bazom(?).

Cisterna

Cisterna nije otkopana ni u dvorištu (B) ni u kulama (A, C) gdje bi je trebalo najprije očekivati. Stoga sam je tražio u velikom oboru (D), u onom dijelu koji se oslanja na bedem unutrašnjeg obora (E).²⁹ Međutim, svi su naponi i naknadna iskapanja (sonde u D1 i D2 i E) ostali bez pozitivnog rezultata. Tako je pitanje snabdjevanja vodom ostalo neriješeno. U mirno doba problema i nije bilo — ispod samog grada tekla je Bosna, a sa sjeverne strane potok Munjača. Na Crkvini do Munjače postoji i danas vrelo Pecara. Grad je ipak morao imati neki rezervoar za vodu bar u ratno doba, ali je možda već uništen. Stijena na kojoj je grad izgrađen nije nikako pogodna za bušenje bunara jer se meki škriljac lako lomi i cijepa.

²⁹ Tu, kod ulaza u unutarnji obor (E), utvrđeni su tragovi manje zgrade od drveta (nalazi: klijesto, škare, ožeg, nož, kovani čavli, kamena kugla, više fragmenata domaće srednjovjekovne keramike i dosta životinjskih kosti).

Sl. 19. Situacioni plan Dobora

II. KASTELOLOŠKI RAZVOJ SREDNJOVEKOVNOG GRADA

Razvoj obrambene arhitekture Dobora najbolje će se shvatiti, ako se osvrnemo na njegov položaj. Grad je podignut na lijevoj obali Bosne, na niskoj kosi koja se pruža paralelno s tokom rijeke. Sa obronaka Vučjaka, koji grad nadvisuju i približavaju na svega stotinjak metara, Dobor je i u vrijeme hladnog oružja bio izložen neprijateljskoj »vatri«. Pojavom vatrenog oružja, taj će momenat mnogo jače doći do izražaja (sl. 19).

Bilo je potrebno podvući upravo tu činjenicu, kako bi se shvatilo relativno brze promjene u razvoju gradske arhitekture. Takav položaj uvjetovao je i visinu njegovih tornjeva.

Da bi se grad što više izolirao od okolnog terena i dobio na visini, gradska kosa je već u samom početku bila usječena sa istočne i zapadne strane, čime je grad na obje bočne strane dobio eskarpu i kontraeskarpu s jarkom. Ti su usjeci ujedno poslužili i kao kamenolom za izgradnju gradskih objekata.

Grad je izgrađen u fazama, ali ipak po planu. Plastika terena nije pružala mogućnost da se izgradi kompleks većih dimenzija, ali je raspoloživi prostor ipak omogućavao izgradnju jednog kompletnog burga ovalnog tipa.

Jezgro Dobora čine dvije kružne kule jakih plašteva sa dvorištem između njih (A, B, C). Zaobljene forme tornjeva i njihovi jaki plaševi u vezi su sa pojavom vatrenog oružja, ali i sa konfiguracijom terena i položajem grada, a u stilskom pogledu, u našim uvjetima, predstavljaju — iako sa izvjesnom retardacijom — gotički elemenat u

oblikovanju grada — utvrde. Slične forme susrećemo još na nekim gradovima kod nas: Maglaju, Srebrenici (Stari grad), Višegradu, Srebreniku, vjerovatno Doboru, Prozoru u Rami i dr, a također i na Vrdniku u Fruškoj gori.³⁰ Truhelka je iznio mišljenje da je arhetip nekih od ovih gradova upravo Dobor.³¹ Na području njemačkog govornog jezika izraziti predstavnici tipa grada sa dvije oble kule i dvorištem su Saleck kod Bad Kosena i Münzenberg u Weterau, prvi iz 13, a drugi iz 12. stoljeća. Srodan im je i grad Hohlendorf u Elzasu iz 13. stoljeća.³² Ovalna forma tornjeva javlja se, dakle, već u ranom razdoblju burgova (»Burgenseite«), a kod nas tek na izmaku te epohe, valjda u vezi s pojavom vatrenog oružja.

Organizacija obrambenog prostora u novim uvjetima ratovanja zahijevala je i nove dogradnje, pa se na opisanu jezgru prema jugu i istoku nadovezao prostrani obor (D) sa unutarnjim prediđem tzv. Zwingerom (E).

U razvoju grada imamo dakle više faza kao rezultat sve jače probojne moći artiljerije, ali i zbog važnosti samog burga. Jaki tornjevi Dobora očito su bili usmjereni na obranu sa sjevera, iako

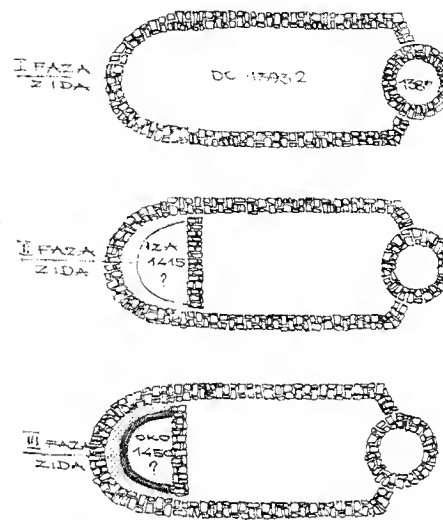
³⁰ Za Vrdnik v. D. SZABO, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, p. 153—154, sl. 149 i 150.

³¹ Nav. mj. — Dobojski grad je tokom vremena bitno izmijenio forme pa se prvobitni izgled grada ne može rekonstruirati bez većih iskopavanja. Ipak, čini se da je na Doboru jugozapadna kula u ranijoj fazi imala kružni oblik. O tome usp. P. VUCKOVIĆ, Arheološki pregled, 14 (1972), 128. U toku iskopavanja primijetio sam da je i pod ovom kulom (očito branič-kulom) bila prostorija koja je služila kao tamnica, kao na Doboru i Maglaji.

³² Cf. W. HOTZ, Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg, Darmstadt, 1965, 30—32, st. 25 i 26.

je već u to doba bila akutna i opasnost s istoka (sl. 20).

U prvoj fazi izgrađena je manja kula, jakih stijena i sasvim zatvorenog plašta. Za obranu su služili otvori u potkrovlju. Krov oblika šesira bio je pokriven šindrom, dok su pojedini etaži bili odvojeni jakim hrastovim podovima i iznutra povezani drvenim stepenicama. Na zapadnoj strani

Sl. 20. Faze kastelološkog razvoja gradske jezgre
U III fazi kula C bila je ojačana s vanjske strane
(v. str. 11). Ovdje obratno prikazano!

ovog tornja ubrzo je prigradeno dvorište čiji bedemi konstruktivno nisu vezani za kulu. Upravo činjenica što bedemi dvorišta nisu vezani za manji toranj daje osnovu da se podizanje ovih dvaju objekata izdvoji u dvije vrlo bliske faze, koje se ipak moraju tretirati kao jedna etapa u razvoju grada.

U drugoj fazi bila je ugrađena u zapadnom uglu dvorišta još jedna, viša i jača kula. Njena uloga bila je da štiti grad od sve jače artiljerije sa susjednih brežuljaka. Obrambeni otvori bili su tek na petoj etaži, dok je završni sprat bio vjerovatno drvene konstrukcije (obrambena galerija?). Kula je uskoro bila dva puta ojačana, jednom iznutra, a drugi put izvana i kod ove kule spratovi su bili odvojeni drvenim podovima.³³

³³ Toranj je imao drvene podove i drveni krov: donji sprat nije bio sveden, kako ga je na nav. mj. rekonstruirao Truhelka (valjda pod dojmom Sokoca kod Bihaća, Bužima, Rmnja i nekih drugih gradova u zapadnoj Bosni).

U toj ranoj fazi postojao je u dvorištu i drveni stambeni objekt koji je kasnije bio dograđen. Izgradnja i pojačanje ove kule bilo je u ovisnosti od razvoja vatrenog oružja,³⁴ koje se u Dubrovniku prvi put sponinjne 1351. godine. Negdje u isto doba vatreno oružje je upoznala i Ugarska. Od susjednih zemalja prva je Bosna počela upotrebljavati manje topove. Tako su 1378. godine Dubrovčani darovali Tvrtku jednu bombardu, a Venecija 1383. godine jedan top (*falconius*). Do kraja 14. stoljeća vatreno oružje je još uvijek srazmjerno rijetko i manje efikasno. Više vijesti o upotrebi vatrenog oružja u Bosni imamo iz početka 15. stoljeća. Nakon toga se njegova upotreba i efikasnost razvijaju sve brže, tako da je Bosna već polovinom ovog stoljeća kovala i za Dubrovnik bombe najvećeg kalibra.

U trećoj fazi položaj dvorišta je ojačan izgradnjom unutrašnjeg obora (Zwinger). U ovaj kružni bedem oko jezgre grada ugrađene su bile puškarice, što je prilično ojačalo i vatrenu snagu branitelja grada. Svojom debljinom od 1,10 m zid je sačuvao standardnu mjeru bosanskih fortifikacijskih objekata 14. i 15. stoljeća (sl. 21).

Konačno je u četvrtoj fazi završen i perimetralni bedem (debljine 1,10—1,50 m) koji je zatvorio prostrani vanjski obor (*Vorburg*). Ne zna se da li su i na ovom bedemu postojali obrambeni uređaji — obilazni hodnik s kruništem. Realno je pretpostaviti da je zapadni dio obora (D1 i D2) nastao nešto ranije, u vrijeme kad i velika kula (C), ili uskoro nakon njene izgradnje (sl. 21).

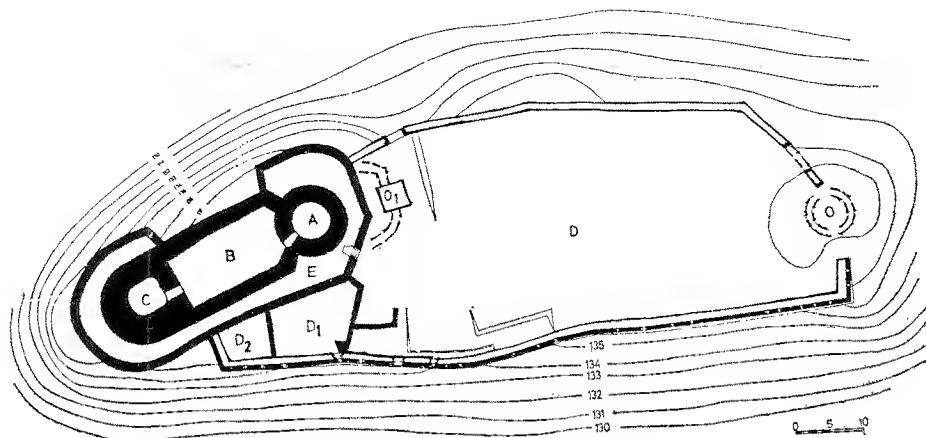
Iz izloženog se može zaključiti da se kasteloški razvoj Dobora završio negdje sredinom 15. stoljeća konačnom dogradnjom perimetralnog bedema. Gledan u cjelini, bio je to već razvijeni burg 15. stoljeća, a tipološki ide u komplekse sa dvije oble kule, pri čemu je grad izgradnjom drugog donžona od tipa kružnog grada (*Ringburg, chateau-fort circulaire*) prerastao u tip nepravilnog burga (*unregelmäßige Burg, chateau — fort irregulier*), prilagođenog uvjetima terena.³⁵ Radi se dakle o jednom od rijetkih primjera našeg ratnog graditeljstva 15. stoljeća koji je do danas (iako oklašten vremenom) sačuvao forme burga, što ruševinama Dobora i daje posebnu vrijednost, jer ruina Dobora predstavlja okamenjenu historiju svoga vremena.

Neznatne adaptacije iz 16. i 17. stoljeća nisu bitnije izmijenile izgled feudalnog grada — utvrde. Što nije došlo do većih promjena, a napose do rušenja donžona, razlog je što su se tokovi

³⁴ O razvoju vatrenog oružja kod nas usp. L. BERETIC, Dubrovačka artiljerija, Beograd, 1960. Ostalu literaturu vidi u ovom radu o starom gradu Maglaji, Naše starine, X (1965), 66. Usp. bilj. 4.

³⁵ Usp. W. HOTZ, dj. nav. u bilj. 32, 7 i Cte. H. de CABO-GA, Etude concernant le problème d'une typologie (Studie zum Problem einer Typologie), Rapperswil, 1952, 11—16.

Sl. 21. Tlocrt grada Dobora (geodetski plan)

ratnih zbivanja (otkada su Turci 1526. g. zauzeli Ugarsku), sve više udaljavali od Dobora. A kada su u 17. stoljeću počeli austrijsko-turski ratovi, glavni udar su preuzeli gradovi na liniji Brod — Derventa — Doboj — Maglaj — Tešanj — Vranduk.

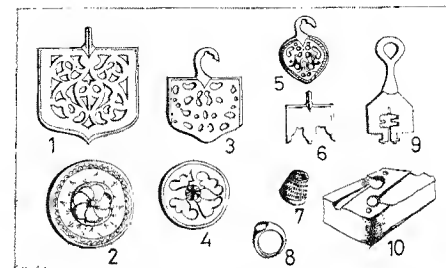
III. PISANI IZVORI O DOBORU

Prvi pisani izvori o Doboru u vezi su s vojnama koje je vodio hrvatski i ugarski kralj Sigismund (Zigmund) protiv Bosne krajem 14. i početkom 15. stoljeća. Bosanski kralj Tvrtko I iskoristio je nezadovoljstvo koje je zbog centralističke politike ovoga vladara izbilo među velikašima u Hrvatskoj. Pomažući aktivno nezadovoljnike kojima stajahu na čelu braća Horvati (zagrebački biskup Pavao i brat mu ban Ivaniš), Tvrtko je uspio predobiti gotovu svu Hrvatsku južno od Velebita zajedno s primorskim gradovima, te se proglasio kraljem Hrvatske i Dalmacije 1389. godine. Negdje u to vrijeme (1387. do 1390. g.) sklopuili su se Hrvati kao Tvrtkovi saveznici u Dobor te u njemu ostaše i poslije Tvrtkove smrti (1391. g.), nastavljajući borbu protiv Sigismunda, iako se Tvrtkov nasljednik Dabiša morao s njim nagoditi u Đakovu 1393. godine. G. 1394. pošlo je Sigismundu za rukom da osvoji i spali Dobor, a braću Horvate uhvati i kazni.³⁶ Kada ni nakon Dabišine smrti (1395. g.), Sigismund nije dobio

bosansku krunu (kako je to bilo dogovoreno u Đakovu 1393. g.), odlučio je da oružjem izvojsiti svoje pravo. Sigismund je u vremenu od 1398. do 1408. vodio na Bosnu pet vojnih pohoda (dva pohoda, u ljeto i jesen 1398, pa 1406, 1407. i 1408. g.). Na čelu otpora protiv Sigismunda stajao je bosanski vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Otpor Bosanaca bio je skršen istom u jesen 1408.^{37a} nakon čega je bosanski kralj Ostoja (po drugi put kralj) priznao Sigismundovu vrhovnu vlast, ali ne za dugo. Rat se zbog otpora Bosanaca nastavio 1410. i 1411, kada je Sigismund slomio dugotrajni otpor Bosanaca. Stjepanu Ostoji ostade kao vazalu prava Bosna i Humska zemlja, a Sigismund zadržao sjeverne oblasti Usoru i Sol te Usoru predade na upravu Ivanu Gazi, a Sol mačvanskom banu Ivanu Moroviću (VI. Čorović, Historija Bosne, 404–409). U novom ratu 1415, nakon poraza kod Doboja, izgubio je Sigismund sve svoje ranije tečevine te se više nije uplitaio u bosanske prilike.³⁷

Nije zabilježeno kakvu je ulogu u ovim borbama igrao Dobor, osim da ga je Sigismund zauzeo 1394. i 1408. godine. Arheološka istraživanja su pokazala da je ovdje već u 14. st. postojao manji grad. Poblize se ne može odrediti kad je taj romanički (?) burg nastao, ali njegov postanak treba tražiti u borbama iz kraja 13. i tijekom 14. st. Usora i Sol se u tituli bosanskih vladara prvi put spominju 1322, kada se Stjepan II

Kotromanić naziva: *gospodin vsem zemljam bosanskim i Soli i Usore*...^{37a} Tu titulu nose i svi kasniji bosanski vladari, iako su ovc oblasti i kasnije povremeno pripadale Ugarskoj. Slabi tragovi keramike i metalnih predmeta ukazuju da je na ovom istom lako branjivom položaju postojalo neko utvrđenje još u prethistorijsko doba.^{37b} a izgleda i u antici. Na antiku bi upućivali neki metalni nalazi, među njima i ključ, nađeni na samom platou grada (sl. 22, br. 1, 2, 3, 5, 9

Sl. 22. Razni metalni privjesci i drugi predmeti s Dobora, među njima i rimski ključ (9). Br. 5 je analogan nalazu s Ilidže (GZM 1895, 182, sl. 50), a br. 4 onom iz Stoca (GZM 1895, 375, T. II, 4), oba s rimskih nalazišta, a slični su i br. 1, 2 i 3. Crtala I. Blažević

i 4), a na padini iznad Bosne, dakle izvan gradskih bedema, nalazilo se i ulomaka rimskih opeka i crijeva. Međutim, o tome će se moći nešto više reći kada se rasciste obje padine gradske kose. O objektima »O« i »O1« već je bilo govora i njihov valja pripisati ranijoj fazi (koju smo nazvali romaničkom) srednjovjekovnog grada. Zasad nije uočeno postojanje jednog ranosrednjovjekovnog slavenskog gradišta, iako je i to moguće jer se radi o položaju koji je po prirodi lako branljiv i s kontinuitetom u tome pogledu. Da bi se to utvrdilo, potrebna je temeljitija analiza keramike i drugih nalaza koji su zasad deponirani u skladištu SO Modriča. Ono što nas ovdje zanima, to je u prvom redu postanak očuvane arhitekture i razvoj srednjovjekovnog grada tipa burga koji smo naprijed opisali, a kome je pretходило spomenuto romaničko utvrđenje. Mišljenja

sam da su ostaci tog utvrđenja stariji od kraja devetog decenija 14. stoljeća, kada se Dobor već spominje kao razvijeni grad, a to dokazuje i opisana arhitektura. Ili drugim riječima: na Doboru je i prije Horvata postojalo manje utvrđenje koje su oni utvrdili u skladu sa savremenim potrebama, ali se ne može odrediti koliki je bio njihov zahvat. Možda su upravo oni porušili staro kameno utvrđenje (»O1«) i udarili temelje jedne moćnije utvrde. S obzirom da je Sigismund dva puta palio i rušio grad (1394. i 1408. g.), teško je odrediti što pripada Horvatima a što kasnijim zahvatima. Vjerojatno bi se to moglo formulirati i na slijedeći način: izgradnju gotičkog burga inaugurirali su Horvati, a postavili bosanski kraljevi. Dobor je naime bio kraljevski grad (oko Modriče su bili kraljevski posjedi), što vidimo i iz samog fakta da ga je Tvrtko mogao ustupiti Horvatima (kraljevska domena).^{37c}

Prve vijesti o tome gradu nalaze se u darovnicama koje je Sigismund izdao svojim pristašama za usluge ukazane u borbama *contra infideles Bosnenses* i u ispravama u toku opsade — u taboru pod Doborom.

15. jula 1394. godine *in descensu nostro campstri sub castro Dobor vocato, feria prima proxima post festum divisionis apostolorum* Sigismund nalaze Čazmanskom kaptolu da uvede u posjed Ivana Kosovečkog.³⁸

17. februara 1401. godine Sigismund izdaje darovnicu nadbiskupu Ivanu Kaniškom i njegovoj braći za različite vjerne službe od 1389. do 1397. godine, među ostalim *in castro Dobor vocato, in districtu terre Wzura vocate, regis videlicet Bozne, per ipsos infideles contra nostram maiestatem in confinii is regni nostri constructo et preparato*...³⁹ Ovo je jedini podatak o gradnji Dobora, iz kojega je Sišić izveo zaključak da su ga Horvati kao Tvrtkovi saveznici »valjda godine 1387. sagradili kao utvrdnu za napadače svoje u Slavoniju i Ugarsku.⁴⁰

Podatak se odnosi na opsadu 1394. godine. Sigismund je tada zauzeo Dobor i dao ga spaliti (*ipso castro Dobor obtento, tandem ipsum castrum concremari et in cinerem redigi fecimus et favillam*).⁴¹

^{37c} Jakač i Modriča jedno vrijeme su u posjedu Hrvatinića, usp. F. ANDELIC, dj. nav. u bilj. 2, str. 22.

³⁸ I. KUKULJEVIĆ, Dobor, Bosansko-hercegovačke novine od 29. augusta 1880, br. 70, str. 1, pozivajući se na Corpus dipl. Regni Croatiae sacculi XIV d. s. c. Kukuljević iz toga zaključuje da je opsada Dobora trajala duže te da se Sigismund u taboru bavio i državnim poslovima.

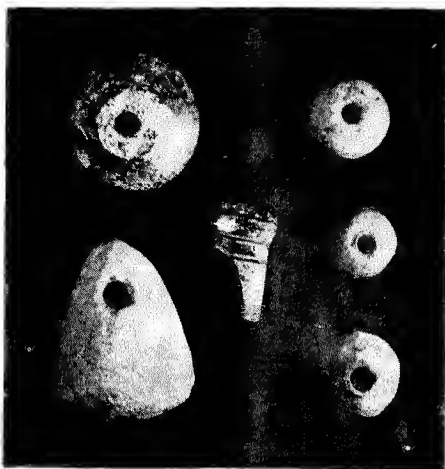
³⁹ F. SIŠIĆ, Nekoliko isprava iz početka XV st. (od 1401. do 1407. g.), Starine JAZU, sv. XXXIX, Zagreb, 1938, str. 128–320 (dalje u tekstu: Starine, 39), isprava br. 7, str. 146 = G. FEJER, Cod. dipl. Hung. X, 2, p. 438–453. = E. FERMEZIN, Acta Bosnae, 68 (pogrešno pod datumom od 13. decembra 1397), — O događajima koji su doveli do ove opsade, usp. V. KLAČ, Povijest Hrvata, II, 1900, str. 266 i d.; Napretkova Povijest, p. 359–360; K. JIREČEK, Istorija Srba, II, Beograd, 194, 51.

⁴⁰ Dj. nav. u bilj. 2, str. 95.
⁴¹ F. SIŠIĆ, n. dj., br. 7, str. 147.

³⁶ F. SIŠIĆ, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb, 1962, 218–221. Usp. Napretkova Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1942, 334 i d.

^{37a} O tome opširnije govorim dalje u tekstu. Prema vijestima savremenih pisaca Windecka i Dlugosa, Sigismund je osvojio nekoliko gradova i dao pobiti 126-toricu bosanskih plemića. O tome usp. Napretkova Povijest, 425.

^{37b} Napretkova povijest, 411 i d., SIŠIĆ, n. dj., 222–224.

Sl. 23. Razni utezi, vjerojatno prethistorijski, ali mogu biti i kasniji. Fragmenti staklene čaše. Foto R. Rosić

1. augusta 1406. godine Sigismund je obdario braću Gorjanske (*de Gara*) za usluge u vremenu od 1386. do 1403. godine, među ostalim *ecum in reptionem, abolitionem et destructionem castri Dobor nuncupati, in districtu de Wzura situati, pro tunc per Paulum episcopum fratrem ac filium ecc.*⁴²

I ovaj se podatak odnosi na opsadu iz 1394. godine. Kako se iz teksta vidi, grad je bio porušen (*in reptionem, abolitionem et destructionem castri*). Tada su — uz neke objekte novog grada — po svojoj prilici još djelimično mogle stajati i utvrde starog romaničkog utvrđenja (?)

26. maja 1408. godine *in descensu nostro campestri sub castro Dobor tercio die festi Ascensionis Domini anno eiusdem MCCCC octavo* Sigismund odgađa ročište Mihajlu Nadasóyju.⁴³

5. juna 1408. godine *sub castro nostro Dobor tercio die festi Pentecostes anno domini Mmo quadringentesimo octavo* Sigismund potvrđuje Martinu Ders de Zerdahel (danas Sredice kod Bjelovara) neki raniji nasljedni ugovor.⁴⁴

Obje posljednje listine odnose se na opsadu 1408. godine. Sudeći po listini od 5. juna 1408. g,

toga se dana Dobor već nalazio u Sigismundovim rukama (*sub castro nostro*).

O borbama u Bosni (*zu Wassen*) 1408. godine izvještava Sigismundov životopisac Eberhard Wundek. Sigismund je u tim borbama razorio i popalio neke gradove, među njima i Dobor (u maju 1408. g.). Tom je prilikom 126-torici zarobljene zemaljske gospode dao odrubiti glave, a tijela pobacati s visoke stijene kod Dobora (*zu Tobra*). O tim događajima su zapise ostavili i poljski ljetopisac Dugoš te Petar, službenik Franje di Ugurgensis iz Sijene. Dugoš doslovce kaže: »I mnoge je gradove koji su mu se opirali mačem osvojio i mnogun je Bosancima ili glave odrubio ili ih pobacao sa zidina«. Slično je iz Budima izvjestio i spomenuti Petar, službenik Franje di Ugurgensis iz Sijene.⁴⁵

Nakon novih ratova (1410. i 1411. g.) prepustio je Sigismund Bosnu i Humsku zemlju kralju

Sl. 24. Pogled na radilište u toku radova. Fotos autora

⁴² E. WINDECK, *Historia vitae Imp. Sigismundi*, cap. XVIII, u *Scriptores rerum Germanicarum*, I, p. 1086. Usp. Napretkova Povijest, p. 425 i L. von THALLOSCY, *Studien*, 350. Za Wundeka posebno vidjeti M. DINIC, *Vesti Eberharda Wundeka o Bosni, Jugoslavenski časopis*, 1, br. 3-4, p. 352-367, gdje je Dinic na osnovu nove arhivske građe dokazao da kralj Tvrtko II nije tada bio zarobljen. Da je Tvrtko II još u početku 1409. g. bio kralj, vidi se po tome što je tada primio dubrovački tribut. — Neki autori navode da je tom prilikom poginuo 170 bosanskih velikaša i plemića, usp. F. SISIĆ, *Pregled*, 22 i Napretkova Povijest, 425.

⁴³ F. SISIĆ, *Starine*, 39, br. 108, str. 280. E. FERMEZIN, *Acta Bosnae*, 87, ovu ispravu pogrešno datu 12. jula 1408. g. ista isprava dolazi i kod FEJERA, *Cod. dipl. Hung.*, X, 4, p. 752.

⁴⁴ F. SISIĆ, *Starine*, 39, br. 123, p. 307-308. Usp. Napretkova Povijest, 424. Vj. KLAIC, n. dj. 334. K. JIREČEK, n. dj. 111.

⁴⁵ F. SISIĆ, *Starine*, 39, br. 125, 308-309. Usp. Napretkova Povijest, 424, 425 i 427.

Ostoji, a za sebe zadržao oblasti Usore i Soli. Dobor je bio priključen Donjoj Slavoniji (Thalloscy, *Stud.* 290, Napretkova Povijest, p. 425). U tim prilikama vođa otpora protiv Sigismunda bio je Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Kada su 1415. godine Turci kao Hrvojevi saveznici provalili u Hrvatsku (prvi put) i Bosnu, doživjela je ugarska vojska težak poraz kod Doboja. Time je Sigismundov uticaj potpuno istisnut iz Bosne. Izgubljeno je bilo sve što je stekao u dotadašnjim borbama, tako da Sigismund nakon toga više nije ni prelazio Savu.⁴⁶ Dobor je poslije 1415. godine ponovno u bosanskim rukama, ali mu u savremenim izvorima nema spomena. Vjerojatno je negdje u to doba bila završena izgradnja gradske jezgre i dio bedema (2. faza).

U nedjelju nakon praznika sv. Franje 1421. godinc izdao je Sigismund darovnicu Stjepanu Rozgony za usluge iskazane mu *in regno Boznæ sub castro Dobor... a Bosnensibus, tunc nostris notoriis aemulis*.⁴⁷ Rački je ovaj događaj u kojem (je) Stjepan Rozgony *in manibus letalibus fuit vulneribus sauciatus*... dakle smrtno ranjen, vezao za opsadu Dobora 1394. godine.⁴⁸ Kako se u ispravi ne spominju Horvati nego samo Bosanci (*a Bosnensibus, tunc nostris notoriis aemulis*), vjerojatnije je da se odnosi na 1408. godinu.

11. novembra 1449. godine sklopio je kralj Stjepan Tomaš u Doboru obrambeni ugovor protiv Turaka s mačvanskim banom Ivanom od Koroda, kao posrednikom gubernatora Ivana Hunjadija. Toma je tada obećao da će s Ugarskom živjeti u miru, pač da će joj priskočiti u pomoć, ako joj zaprijetu Turci, da će Turcima braniti prolaz preko Bosne, a sam tražiti pomoć od Ivana Hunjadija, gubernatora Ugarske, ako bi mu zaprijetili Turci.⁴⁹

Dana 13. juna 1457. godine javio je Petar Tomasi mlitački poslanik, iz Dobora (*ex Dabor die XIII. Junii 1457.*) da je kralj Stjepan Tomaš odlučio prekinuti vazalni odnos prema sultanu.⁵⁰ Tada su na Doboru boravili papin poslanik kardinal Ivan Carvajal i navedeni mlitački poslanik. Očito da je u to doba Dobor bio udoban grad-tvrđava, mali dvor s kulama, kada je mogao ugostiti kralja i njegove goste, a prije njih i poslanstvo Hunjadija (1449). Vjerojatno je drveni objekt u dvorištu služio kao gostinska zgrada, a dijelom

Sl. 25. Sanacija velike kule (C). Fotos autora

i velika kula u gornjim etažima. Možda je neka drvena zgrada bila izgrađena i u oboru.

G. 1470. spominje se kao *comes perpetuus de Dobor* hrvatski velikaš Franjo Berislavić.⁵¹

Nakon pada Bosne 1463. Dobor je dijelio sudbinu ostalih područja u sjevernoj Bosni koje je Matija Korvin organizirao u Srebreničku banovinu, ali se kroz to vrijeme Dobor ne spominje poimenično. Tačno se ne zna ni kada je pripao Berislavićima koji su od početka 16. stoljeća ujedno bili i srpski despoti u južnoj Ugarskoj, odnosno Hrvatskoj.⁵²

⁵¹ ARKIV, V, 64 i VI, 347; Rad JAZU, III, 58 = Arhiv Zagreb, fasc. 95, br. 62 i Zemaljski arhiv u Zagrebu, N.R.A. 571, 10. Usp. M. MESIC, *Pisane Berislavića*, Rad. VIII, Zagreb, 1869, 30-104. Mesic je iznio mišljenje da se radi o gradu Doboru negdje u Slavoniji, gdje su Berislavići u vukovskoj i požeškoj županiji imali posjede, ali to nije tačno. Jajački ban Franjo Berislavić se naime 22. VI 1499. u jednom pismu mlitačkom knezu u Splitu sam potpisao kao *Ban de Bosna, Signor de Posavæ* (cf. C. Trubeika, *Die Königsburg Jajce*, 26). Isti Franjo Berislavić se više puta potpisuje kao *vjekoviti knez Doborski* (*comes perpetuus de Dobor*), a jednom ga *knežom Duborskim* oslovljava i ban Petar Berislavić (ARKIV, V, 64 i VI, 347; Rad III, 58). Usp. S. PAVIČIĆ, *dj. nav.* u bilj. 3, p. 69. Posto su Berislavići utvrdili Dobor, oni su oko 1500. g. sagradili s obje strane Save gradove Jark (Arky) i Novi Grad, jer im Kostrinai (kod Babine Grede) nije bio dovoljan za obranu od Turaka.

⁵² K. JIREČEK — J. RADONIĆ, *Istorija Srba*, I, 415 i d. A. IVIĆ, *Istorija Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji* 45-49 i dalje passim. H. KRESEVLJAKOVIĆ, *Enc. Jug.*, 3, 22.

⁴⁶ F. SISIĆ, *Pregled*, 223.

⁴⁷ G. FEYER, *Cod. dipl. Hung.*, X, 6, str. 403 = E. FERMEZIN, *Acta Bosnae*, 116.

⁴⁸ O gradu Doboru u Bosni, Bosansko-hercegovačke novine od 29. augusta 1880, br. 70, p. 2.

⁴⁹ J. TELEKI, *Hunyadiak kora Magyarországon*, X, 245-246. Usp. Napretkova Povijest, p. 518. H. KRESEVLJAKOVIĆ, *Dobor*, *Enc. Jug.*, 3, 22.

⁵⁰ V. FRANKNOJ, *Kardinal Carvajal u Bosni 1457*, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1890, 9-12 = WM II, 330-332. Usp. Napretkova Povijest, p. 539-540.

Dobor se ponovno spominje tek nekih šesdeset godina kasnije: 11. jula 1628. palatinat iz Budima javlja kralju Ferdinandu I u Beč da srpski despot Stjepan Berislavić nema sredstava za obranu grada-ova za koje predlaže *utque castra Bachitense, Feleghaaz, Zatka et Dobor e suis manibus accipiat, ut ea tueri possit*.⁵³

Nekoliko godina kasnije (1535. g.) poginuo je i Stjepan Berislavić,⁵⁴ a novi srpski despot u Ugarskoj P. Bakić javlja već 10. (27. augusta 1536. u Beč između ostalog da su Turci zauzeli Dobor zajedno s nekim drugim gradovima (*Turcos... una cum castris Dobor, Arky, Wywas et Doboschaz cepisse*).⁵⁵ Zauzeo ga je poznati bosanski namjesnik Husref-paša.^{55b}

Sl. 26. Iskop sjevernog bedema pod malom kulom (A). Fotos autora

Iz Aga-dedetova opisa Dobora, koji je nastao 1623, doznajemo sve njegove dizdare od Husref-begova zauzeca do druge vlade sultana Mustafe

(1622—1623).⁵⁶ Među dizdarima Dobora bili su djed i otac pjesnika Aga-dede, koji se i sam rodio na Doboru, a neko vrijeme bio i dizdar ovoga grada (Naše starine, I, 21).

Biskup Marijan Maravić u opisu svoje biskupije iz 1655. kaže da je Dobor još uvijek u funkciji (*in piedi*).⁵⁷

Još g. 1711. spominje se Dobor kao sjedište Doborske nahije.⁵⁸ Nije ipak jasno je li sjedište nahije bilo u samom gradu ili možda u susjednom selu Doboru (danas zaselak Jakeša).

Dana 21. novembra 1716. zauzeo je Dobor austrijski pukovnik Petraš.⁵⁹ Navodno, Austrijanci grad »posvema porušiše«, jer se uoči same zime nije moglo ni pomišljati da se grad odabere kao uporište za daljnje vojne operacije.⁶⁰

G. 1737. Dobor se spominje kao napušten grad (*jedoch verlassen und ohne Besatzung*).⁶¹ Napušten od posade i stanovnika, grad je sve više propadao i pretvarao se u ruinu.

Turske vijesti o Doboru iz 18. i 19. stoljeća vjerojatno se odnose na susjedno naselje Dobor ili su puki spomen nekad slavnog grada.

Kako se iz pregleda pisanih vijesti vidi, najstariji podaci o Doboru potječu iz kraja 14. i početka 15. stoljeća, uglavnom iz isprava kralja Sigismunda, a najčešće su vezani uz događaje iz 1394. i 1408. godine. Ni u jednom izvoru se ne spominje godina kada su braća Horvati dobili Dobor i tu podigli nove utvrde. O tome nešto kaže jedino darovnica ostrogonskom biskupu Ivan Kaniškom iz 1401. godine: ... *in castro Dobor vocato... per ipsos infideles* (tj. braća Horvati) *contra nostram maiestatem in confinitis regni nostri constructo et preparato* (... u gradu zvanom Dobor... sagrađenom i opremljenom od samih nevjernika protiv našeg veličanstva na granici našeg kraljevstva...), po čemu se može zaključiti da je to bilo za vladanja samog Sigismunda,

Sl. 27. Stari grad Dobor — stanje radova 1971. g. Fotos autora

(koji je postao ugarski kralj 1387. g.), dakle između 1387. i 1394. g., kad ga je Sigismund osvojio i popalio. Analizirajući savremene događaje, Šišić je postanek Dobora braće Horvata stavio u 1387. g., što se moglo zbiti i godinu dvije kasnije, jer moramo imati u vidu da se takav grad ne može sagrađiti u godinu dana. Bilo je to dakle negdje između 1387. i 1389. godine, u vrijeme kad se kao Sigismundov protivnik u Hrvatskoj pojavio Tvrtko (Hrvatskom se tada zvala oblast južno od Gvozda).⁶² Od 1387. do 1390. godine, u nepune tri godine, uz pomoć braće Horvata i njihovih pristaša, Tvrtko je osvajao većim dijelom Hrvatske i gotovo čitavom Dalmacijom (osim Zadra, koji je ostao vjeran Sigismundu), ali ga je iznenadna smrt (1391. g.) omela da u stečnim oblastima konsolidira svoju vlast. To je vjerojatno i vrijeme kroz koje su Horvati pregrađivali Dobor, da bi im služio kao uporište za napade na Slavoniju. Grad se — vidjeli smo — u savremenim izvorima prvi put spominje tek 1394. g. u ispravi Sigismunda koju je izdao u logoru pod samim Doborom, još u toku opsade.

Rezimirajući dakle ono što smo naprijed rekli o kastelološkom razvoju grada i ono što o gradu doznajemo iz izvora, moglo bi se zaključiti da do danas sačuvani objekti grada (podignutog na prilazima Bosni, a okrenutog prema Slavoniji) manjim dijelom potječu iz vremena braće Horvata, jer je grad bio rušen i paljen dva puta, a naročito 1394. godine. Prema tome, glavna sačuvana arhitekture nastala je poslije toga vremena.

Apsolutna kronologija obrambenih objekata na Doboru izgledala bi ovako:

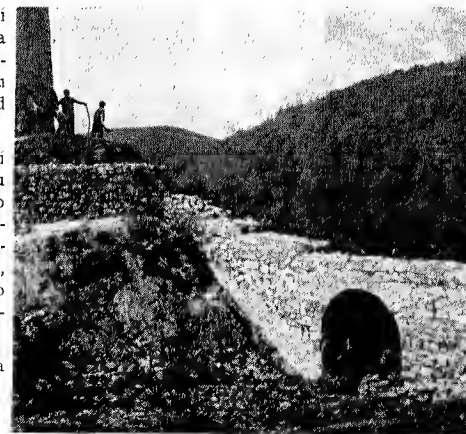
1. faza — manji romanički (?) grad iz kraja 13. (?) i 14. stoljeća. Ovom bi utvrdenju pripadali objekti »C« i »O1« i tragovi bedema uz »O1«.

2. faza — grad braće Horvata izgrađen oko 1390. godine. Ovoj bi fazi pripadali manja kula i dvorište (A, B), a možda su već tada bili u gradnji velika kula (C) i dio obora (D).

3. faza — obnova porušenog grada u vremenu od 1395. godine. Sigismund je zauzeo Dobor u julu 1394. g. do 1408. godine, kada je bio ponovno zauzet, u maju ili početkom juna (*sub castro nostro (!) Dobor*). Nisu nam poznati razmjeri radova koje su kroz to vrijeme izveli Bosanci na obnovi grada, ali je moguće već tada bio dovršen veliki toranj (C), a drvene palisade zamijenio kameni perimetralni bedem, bar u zapadnom dijelu obora (D).

4. faza — od Sigismundova poraza pod Dobrom 1415. g. pa do oko 1460. g., naročito u vrijeme kralja Tome. Izgradnja burga je završena, uključujući i unutarnji obor (E) i istočni dio bedema koji je zatvarao obor (D), sa sjevernim vratima.

5. faza — tijekom 16. i 17. stoljeća grad se (donekle) adaptirao sve jačoj artiljerijskoj vatri. Izvedeni su najnužniji zahvati, kao što je rušenje unutarnjeg obora, sniženje bedema i pretvaranje obora u platformu za topove, ojačanje kula itd. Neke promjene i popravke izveli su i Turci. Njihovom vremenu vjerojatno pripada i nasipanje dvorišta i obora (*terapien*) te sniženje bedema, pojava koju u to doba vidimo i na drugim gradovima. U ovoj je fazi uklonjen i drveni objekt u dvorištu (C), podignut još u 2. i 3. fazi.

Sl. 28. Obnovljena vrata u sjevernom bedemu obora (D). Usporediti sl. 2 i 26. Fotos autora

53 L. THALLOCSY, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens in Mittelalter, 1914, 446. cf. i p. 131—133. H. KRESEVLJA-KOVIĆ, Naše starine, I, 21. M. FILIPOVIĆ, Modriča, 34.

54 K. JIREČEK — J. RADONIC, Istorija Srba, I, 419. Tom prilikom Husref-paša je zauzeo Dobor, Kobaš u Bosni, Brod na Savi, Staru Gradisku i dr.

55 L. THALLOCSY, Studien, 134. Usp. A. IVIĆ, Istorija Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, br. 25, p. 117. ISTI, Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stoljeća, Novi Sad, 1910, 162. O ovim osvajanjima vidi i I. MAZURAN, Turska osvajanja u Slavoniji (1526—1552), Osječki zbornik, VI, Osijek, 1958, 97 i bilj. 31.

55b G. 1537. uvačufio je Husref-beg u gradu Doboru 150 košnica i sve što je sagrađeno pa može valjati za vakuf. C. TRUHELKA, Gazi Husref-beg, njegov život i njegovo doba, GZM 1912, 230, dok iz vakufname 1531. saznajemo da su mu pripadale i Gorinja i Donja Modriča (ibidem, 214 i 219). Vjerojatno su Modriča i Dobor raniji vladarski posjedi koji su prelazili i na kasnije gospodare Dobora, tzv. *regalia*. Kako se Modriča spominje već u prvoj Husref-begovoj vakufnami (1531. g.), znači da je tada već bila u turskim rukama. Područje na lijevoj obali Bosne s gradom Doborom još je neko vrijeme pripadalo Ugarskoj, sve do pada Dobora 1530. godine. Husref-begovo vlasništvo hijah i stupe na rijeci Bosni pod gradom Doborom (TRUHELKA, n. dj., 135). Možda se o ove stupe (možda i milini) nalazile na parcelama Milina, nepun kilometar uzvodno od Dobora.

56 M. SOKOLOVIĆ, Pjesnik Aga-dede iz Dobor-grada o svome zavičaju i pogibiji Osmana II. Anal. Gazi Husref-begove biblioteka, I, Sarajevo, 1972, p. 5—34. Usp. H. KRESEVLJA-KOVIĆ, Naše starine, I, 21.

57 E. FERMENTZIN, Acta Bosnae, p. 477: *Li castelli, che ancora sono in piedi: Dubrovnik, Kusaclia, Teocak, Srebarnik, Dobor, Vranduk, Kotor, Kglinc e Jesero. Altri castelli e città antiche, le quali erano in gran numero nel sudetto regno, tutte sono state distrutte nelle prese del medesimo (tj. Osmanlija). Usp. i GZM 1904, 254. Podatak se odnosi na 1655. godinu.*

58 VL. SKARIĆ, Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine, GZM 1930, 41 i 42.

59 L. MATUSCHKA, Feldzüge, XVI Band, 330. Opisujući pohod 1716. g. (Feldzug 1716), Matuschka navodi: »Am 21. November kam er (sc. Obrist Petrasch) vor Dobor an und forderte den türkischen Commandanten zur Uebergabe auf: »sofern er ihm die Mühle erspare, mit Stücken und Mörsern dahin zu kommen«. Auch Dobor und die Schanze Mirolam-Chodschak wurden fast ganz zerstört, man wolte diese exponierten Punkte die man selbst nicht festhalten konnte, wenigstens für den Feind unbrauchbar machen« (S. 331). Cf. G. BODENSTEIN, Povijest naselja u Posavini god. 1718—1739, GZM 1907, 577.

60 Taj je čin bio u duhu gesla Eugena Savojskog: »Rat je pokret, tko stane izgubljen je«. Stoga E. Savojski nije dozvoljavao da se vojnici zatvaraju u tvrde gradove.

61 G. BODENSTEIN, n. dj., GZM 1908, 98.

62 VI. KLAJČ, Povijest Hrvata II — I (1900), 239—258. K. JIREČEK — J. RADONIC, Istorija Srba, I (1952), 323 i 328. NA-PRETKOVA POVIJEST, 327—347.

U gradu je jedno vrijeme bilo i sjedište nahije, u njemu je stanovao i dizdar s posadom i njihovim porodicama, pa je u oboru bio izgrađen priličan broj kuća od lakšeg materijala. Većih zahvata ipak nije bilo (sve su to popravci i krparenje, što je moglo dovesti i do djelomične restauracije pojedinih objekata), a što se vidi i po tome što nikada nije u istočnom uglu obora bila izgrađena bočna kula (»O«).

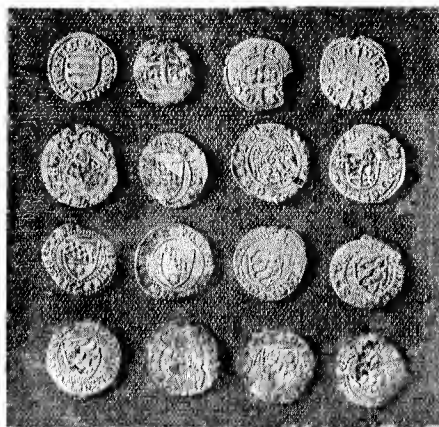
Grad je — kako smo vidjeli — konačno napušten u novembru 1716. godine. Njegove ruševine već preko 250 godina prkose vremenu i rušilačkom nagonu ljudi. Konzervacija i djelomična restauracija ovih slavinih ruševina izvedena je tek u naše vrijeme, ali još uvijek nije završena (sl. 24).

IV. NUMIZMATIČKI NALAZI

Od 29 novčića koliko ih je pronađeno u toku iskopavanja na Doboru (u maloj kuli — 4, u velikoj — 14, a ostali u dvorištu) njih 24 su ugarski srebreni dinari, 1 dubrovački srebreni dinar, 2 turska novčića, 1 austrijski i 1 neodređen. Najstariji je dubrovački dinar iz 1366. godine, a najmlađi austrijski iz 1689. godine. Numizmatički nalazi dakle pokrivaju cijelo razdoblje postojanja Dobora kao utvrde.

Tabelarni pregled novaca

- Br. 1 *Dubrovačka republika* iz 1366. g.
A. Sv. Vlaho s biskupskim štapom
SBLASIV — SRAGVSII
R. Isus Krist u mandorli
Ivan Rendeo, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Croatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, Graz, 1959, br. 1328.
- Br. 2—4 *Sigismund (1368—1437)*
A. Novi ugarski grb — dvostruki križ
+ MON. SIG — ISMVNDI
R. Stari ugarski grb s gredama
+ REGIS VNGARIE ET CE
Dr Ladislav Réthy-dr Günther Probszt, Corpus nummorum Hungariae, Graz, 1958, br. 124 B.
- Br. 5—7 *Vladislav I (1440—1444)*
A. Poljski orao
+ MONETA WLADISLAI DEI (bez GRA)
R. Stari i novi ugarski grb — grede i dvostruki križ

Sl. 29. Ugarski novac s Dobora (red novčića ne slaže se s redoslijedom u tekstu). Foto R. Rosić

- + REGIS VNGARIE ET CETE
Réthy — Probszt, Corpus, br. 143 A
- Br. 8 *Vladislav I (?)*
A. Oštećen — nejasan i slika i legenda
R. Stari i novi ugarski grb — grede i dvostruki križ
+ REGIS (...)
Réthy — Probszt, Corpus, br. 143 A (?)
- Br. 9—10 *Matija Korvin (1458—1490)*
A. Stari i novi ugarski grb — grede i dvostruki križ
+ MONETA MATHI EDC
R. Novi ugarski grb — dvostruki križ sa siglami S — A
REGIS h — VNGARIE
Réthy — Probszt, Corpus, br. 218
- Br. 11 *Matija Korvin*
A. Četverogubi grb sa štitom u sredini
+ MJATHIE R. VNGARIE
R. Marija s Isusom na desnoj ruci
PATRON — (VNGARIE)
Réthy — Probszt, Corpus, br. 232
- Br. 12—16 *Nikola Iločki (1471—1477)*
A. Štit podijeljen u dva dijela
+ M. ICOLA. D. G. R. BOSNE (?)
R. Orao raskriljenih krila, glava okrenuta nahijevo

NICOL. AV. SRB. ICOLA (?)
I. Rendeo, Corpus, br. 1158 (izgleda da se ne podudaraju legende)

- Br. 17 *Nikola Iločki*
A. Mrežasti (kockasti) grb
Legenda nije jasna
R. Marija s Isusom na desnoj ruci
Legenda nije jasna
I. Rendeo, Corpus, br. 1159 (?)
- Br. 18—21 *Nikola Iločki*
A. Mrežasti (kockasti) grb
+ M. NICOLAI. D. G. R. BOSNE
R. Marija s Isusom u desnoj ruci
MATER — REGNI
I. Rendeo, Corpus, br. 1161

Br. 22—23 *Ljudevit II (1516—1526) (?)*
A. Mrežasti (kockasti) grb kao Rendeo br. 1159

LJVDovicVS [...] Čita se sigurno!

R. Marija s Isusom na desnoj ruci kao Rendeo br. 1159

PATNA [...] *Réthy — Probszt*, Corpus, ovaj kov nemaju. Možda Ljudevit II, jer Ljudevit I uvijek ima LODOVICVS!

Br. 24 *Ljudevit II (?)*
A. Slika nejasna, jer je novčić pukao u 4 dijela

LJVDovicVS R [VNGARIE?] 1520? R. sasvim nejasan

Možda *Réthy — Probszt*, Corpus, br. 305 ili njegova varijanta

Br. 25 *Neodređeni vladar*
A. Stari i novi ugarski grb — grede i dvostruki križ, iznad grba jasno otisnuta godina 1628 (sic!), sa strana uz grb sigle K — B (?)
Legenda nejasna
R. Marija s Isusom na desnoj ruci
Legenda nejasna

Réthy — Probszt, Corpus nemaju ovaj kov. Godina 1628 se jasno čita Ivan Zapolja.

Br. 26 *Sulejman II (1687—1691)*
Mangura kovana u Sarajevu 1689. g. *Dharb fi Saraj 1100*

I. Rendeo, Tursko bosanski novci, Kalendar Napredak, 1933, p. 11 i d.⁶³

- Br. 27 *Neodređeno*
Turska srebrena akča, posve izlizada.
- Br. 28 *Nadvojvoda Leopold*
A. Glava na lijevo
LEOPOLD D. GRIS (?) AGH BR
R. Dvoglavi orao
ARCHIDA (SHS) DVX BR. SIL 1669
- Br. 29 A. Križ na jabuci — u okviru
GOTES. ICH. BLIBT [...] ICK
A. Tri krune i tri ljljina — u krugu
KANSKRAV [...] Medalj? Probušena naknadno.⁶⁴

Kao što se iz tabelarnog pregleda vidi, najstariji kov među numizmatičkim nalazima s Dobora je dubrovački srebreni dinar iz 1366. godine. Po vremenu slijede po tri srebrenjaka (dinara) kralja Sigismunda, pa Vladislava I i Matije Korvina. Najviše kovova pripada Nikoli Iločkom, ako je novac tačno određen. Njegov je novac nađen u velikoj kuli (C), odnosno u tamnici, pa je u vlažnoj zemlji prilično oštećen, a ni kovovi nisu uvijek pravilni. Nikoli Iločkom bi pripadalo ukupno deset novčića od tri različita kova, od kojih četiri dinara imaju jasnu legendu (br. 1161). Posebno su zanimljivi srebreni ugarski dinari s legendom LJVDovicVS R [VNGARIE], s kockastim grbom, izgleda dosad nepoznati (?) Ugarski bi novci dakle pokrivali vrijeme negdje od prve pojave Dobora u historiji pa gotovo do njegova pada u turske ruke (1536. g.). Zanimljivo je da nema bosanskih novaca, iako je grad sve do 1463. g. bio u bosanskom posjedu, izuzev onih nekoliko godina na prelazu iz 14. i 15. stoljeća.

Malo je i turskih novaca, iako su Turci držali grad od 1536. do 1716. godine. Nađena su samo dva primjerka, jedna akča i jedna mangura, što također prilično iznenađuje, ali je i simptomatično. Na Maglaju se našlo oko 150 mangura, dosta ih se nađe i na Tešnju, što je očiti znak da su se krajem 17. st. na ovim gradovima izvodili značajniji radovi.⁶⁵ To je vrijeme u koje Turci uzurbarano utvrđuju pogranične gradove, što se za Dobor ne može reći, a to se vidi i po njegovoj

⁶³ Veća količina ovih mangura nađena je na starom gradu Maglaju, usp. I. BOJANOVSKE, Stari grad Maglaj, Naše starine, X (1965), 80.

⁶⁴ Kod određivanja novca s Dobora pomogao mi je kolega Gojko Kraljević, pa mu se ovdje najtoplije zahvaljujem.

⁶⁵ Pred kazamatima na Maglaju nađeno je oko 150 komada bakrenih mangura drugog izdanja (emisijske) iz 1690. g. Prilikom jednog manjeg sondiranja više ovih mangura sam našao i na Tešnju, po čemu se može zaključiti da su u to vrijeme na ovim gradovima izvodili veći građevinski radovi.

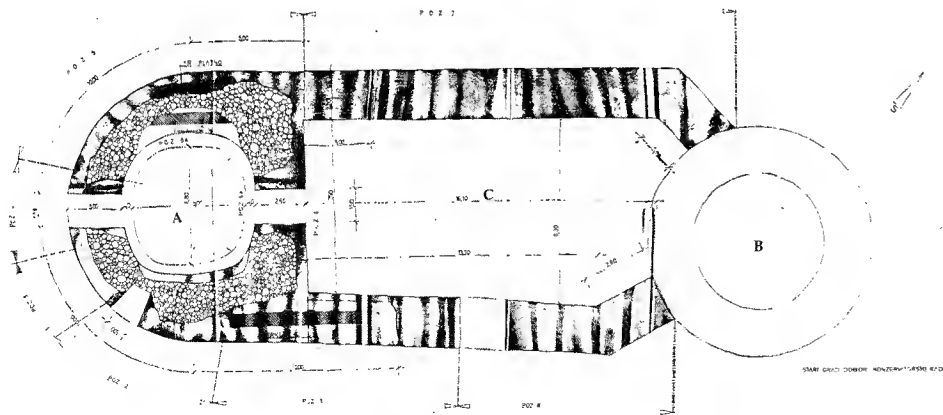

arhitekturi koja je sačuvala forme srednjovjekovnog burga.

Dubrovački bi dinar iz 1366. godine (nađen u kuli A) mogao (možda) značiti da je već u to doba postojala neka utvrda na Doboru, kao što smo to zaključili još sigurnije po porušenom objektu »Ol« pod malom kulom (A). To bi bila ranija građevinska faza prije braće Horvata. Novci Nikole Iločkog, koji je od 1471—1477. bio potkralj sjeverne Bosne, ne znače da je Dobor tada bio u njegovom izravnom posjedu, jer se još 1470. kao *comes perpetuus de Dobor* spominje drugi hrvatski velikaš Franjo Berislavić. Sudeći po vijestima iz 1499, 1528. i 1535. godine, Berislavići su zadržali Dobor sve do turskog osvajanja. Prema tome, Berislavići su držali Dobor sve tamo do pada Bosne (a najkasnije od 1470. g.) do pada Dobora 1536. u turske ruke. Stjepan Berislavić, posljednji od svoga roda, poginuo je 1535. u sukobu s Husref-pašom, bosanskim sandžakbegom, koji je 1536. g. zaposjedio i njegove gradove Dobor i Kobaš u Bosni, Brod, Staru Gradišku i druge u Slavoniji.⁶⁶

U tamnici su nađeni novci Vladislava I, Matije Korvina i Nikole Iločkog. Tu su nađene i negve (bukagije), tj. okov za noge, što dokazuje da je u drugoj polovici 15. stoljeća ova mala podzemna prostorija u velikoj kuli (C) uistinu korištena kao samica. Novac je nađen na hrpici, a vjerojatno je ovamo dospio u vrijeme Nikole Iločkog, kada ga je ovdje izgubio neki sužanj.

⁶⁶ K. JIREČEK — J. RADONIĆ, *Istorija Srba*, I, 419. Usp. P. IVIĆ, *Istorija Srba u Ugarskoj*, p. 117, br. 25.

Sl. 31. Sanacija velike kule (C). Projekt ing. arh. A. Ninković

Sl. 30. Pogled na obnovljene tornjeve sa sjeverne strane (1972. g.). Foto R. Rosić

V. KONZERVATORSKI ZAHVAT

Paralelno sa istraživačkim radovima obavljani su i zamašni zahvati na konzervaciji gradskih ruševina. Pri tome se išlo i do djelomične restauracije, a napravljen je i program i idejni projekt adaptacije grada za rekreativne i turističko-ugostiteljske svrhe. U stvari istraživačko-konzervatorski radovi sačinjavaju komponente jedinstvenog zahvata, jer su istraživanja stare arhitekture služila za podlogu konzervacije, a nakon toga i restauracije i adaptacije ovog monumentalnog kompleksa srednjovjekovne obrambene arhitekture. Arheološki zahvat obavljen je u obimu sistematskog naučnog iskopavanja. Njime je zahvaćen

cijeli unutarnji areal grada. Pri tome je primijenjena naučna metoda istraživanja koja je osim gradske arhitekture vodila računa i o pokretnim nalazima, njihovoj stratigrafiji i tipologiji. Na žalost, u okviru ovog sažetog priloga nije bilo mjesta da se sistematski obrade i svi pokretni nalazi kojih je bilo obilno. U toku istraživanja jedino nisu ispitani prostori izvan perimetralnih zidova, onaj na padini prema Bosni i prema potoku Munjači. Na padini gradske kose prema Bosni nalazi se srednjovjekovna nekropola koja je pripadala gradu (ovdje je pored drugih slučajnih nalaza nađen i jedan zlatni prsten s pečatnjakom) i navodno jedno bronzanodobno naselje. Pa, dok se za istraživačke radove unutar grada može reći da su završeni (još bi bilo potrebno detaljnije objaviti pokretne nalaze), to se na žalost ne može reći za konzervatorski zahvat.

Između ostalog do kraja nisu konzervirane obje kule, ali su stabilizirane, pa je proces propadanja zaustavljen za dugo vremena. Kule su bile naime vrlo teško oštećene ne samo izvana nego i iznutra (djelomično vjerojatno i od špengovanja). Zidovi na kulama su stegnuti s nekoliko serklaža, a nova kamena oplata je učvršćena armiranom mrežom. Na velikoj kuli je po sačuvanim elementima restauriran ulaz. Konzervatorski radovi su bili pod neposrednim rukovodstvom ing. arh. Aleksandra Ninkovića. Uglavnom su završeni i konzervatorski radovi na perimetralnim bedemima, od kojih je onaj prema Bosni podignut nešto iznad sačuvanih niveleta, a onaj prema Munjači na većem dijelu u temeljima. Jedino je obnovljen dio uz malu kulu (A), u kojem su obnovljena vrata (sl. 28).

U toku radova došlo je i do izvjesnih odstupanja od elemenata koji su bili utvrđeni iskopavanjem i dati u programu konzervacije. To se dogodilo na perimetralnom bedemu prema Bosni, i to kod djelomične restauracije prsobrana i na

Sl. 32. Panoramski pogled na obor (D) nakon obnove 1972. g. U prednjem planu zid unutrašnjeg obora (E), a pod gradom rijeka Bosna. Foto R. Rosić

Zavod za zaštitu i obnovu
kulturne baštine i starog naslijeđa
I U Z L A

Sl. 33. Dio južnog perimetralnog zida nakon obnove — vanjski pogled. Fotos autora

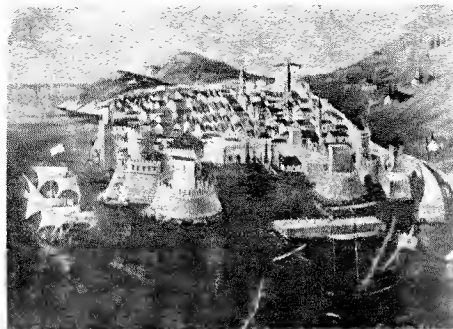
prsobranu u gradskom dvorištu (B), a bilo je odstupanja i kod obnove vratiju u južnom bedemu. Do ovih odstupanja je došlo zbog toga što se građevinari nisu držali projekta. Sva je sreća što se te greške mogu ispraviti bez velikih troškova i poteškoća, što valja obaviti kada se nastave radovi.

Potrebno je istaći da se kod restauracije nije išlo na obnovu visokih bedema na perimetru ne samo iz razloga štednje nego i iz čisto konzervatorskih motiva: što ne postoji dokumentacija o izgledu zidova u gornjim zonama. Ne zna se, naime, da li su bedemi imali pri vrhu drveni ili kameni hodnik (što nije nemoguće s obzirom na njihovu širinu), ili tog hodnika nije bilo. Pri tome treba imati na umu da su bedemi u vrijeme ojačane artiljerije vjerojatno bili sniženi, da su tada dobili veće topovske otvore da bi se gradski obor mogao koristiti kao artiljerijska platforma. Napokon, visoki bedemi danas više ne bi služili ničemu, a posjetiocima bi bitno zatvarali vidik.

Od svih otvora na južnom bedemu jedino su se sačuvala dvije originalne »puškarnice«, uskog proreza, a između njih dosta niska vrata, vjerojatno prvobitni ulaz, koji je obnovljen nešto viši nego je to trebalo. Puškarnice — strijelnice pripadaju starijoj fazi grada — burga, prije pojave topova. Takvih je otvora moralo biti i u višim zonama bedema koje su sada porušene. Najviše sačuvana visina bedema iznad Bosne iznosila je do 4 m, a sačuvala se uglavnom (i to ne na cijeloj dužini) do nešto iznad nivoa obora, pa je bedem u takvom stanju djelovao više kao podzid. Bedem je bio nešto viši jedino u istočnom uglu obora, ali mu se nigdje nije mogla odrediti prvobitna visina. Bilo je teško naći pravo rješenje, jer je trebalo voditi računa o dokumentaciji koje nije bilo, a s druge strane i o praktičnim potrebama našeg vremena. Stoga je gradski zid prema Bosni podignut do nešto malo iznad njegove sačuvane visine (ob-

Sl. 34. Idejna rekonstrukcija gradske jezgre — pogled sa sjevera. Izradio ing. arh. Ferhad Mulabegović

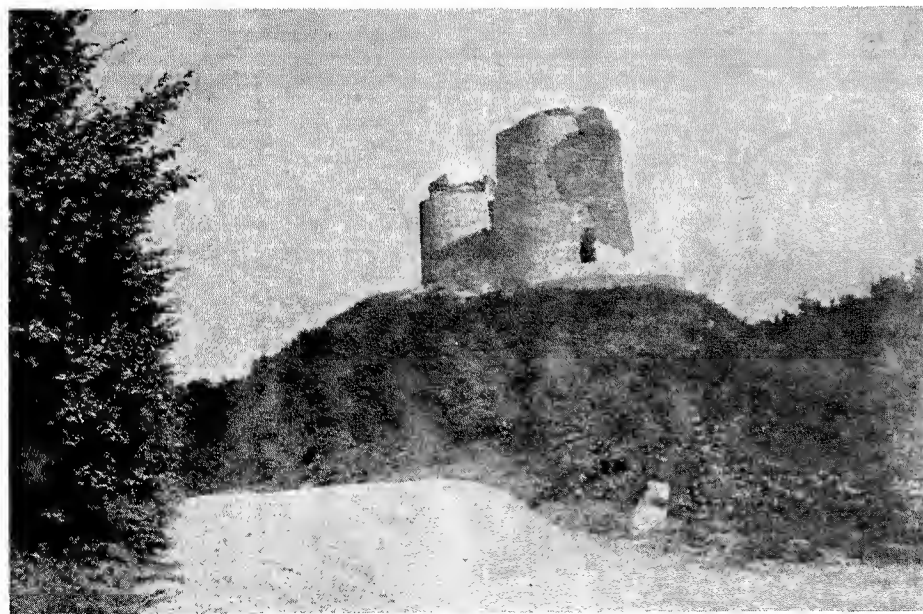

Sl. 35. Ideja za rekonstrukciju velike kule (C): toranj na bastionu Sv. Ivana u Dubrovniku (N. Božićević 1499. g.)

novljene visine su ispod 5 m), a u njegovom gornjem dijelu završen kao prsobran s ophodnim hodnikom: vanjska naimc polovica zida je uređena kao prsobran, dok je unutarnja polovica zida (po širini) ostavljena niža kao ophodni hodnik, s kojega se posjetiocu pruža lijep pogled preko prsobrana na rijeku Bosnu (sl. 32), na polje

uz rijeku i na planinu Trebavu u daljini. Pri tome je prsobran podignut nešto previsoko za ljude niska rasta, pa i tu stvar valja popraviti prvom prilikom.

Cjelokupnim istraživačkim i konzervatorskim zahvatom rukovodio je autor ovoga priloga, dok je nadzorni organ na konzervatorskim radovima

Sl. 36. Pogled na Dobor nakon obnove 1972. g. Fotos autora

bio ing. arh. Aleksandar Ninković. U ekipi je učestvovao i Boris Bačić, građevinski tehničar SO Modriča, kao tehnički organizator i nadzorni organ ispred SO Modriča. Ekipa je imala i veliku pomoć od strane predsjednika SO Modriča druga Nebojše Krekića i sekretara druga Hamdije Turšića. Zidarske radove obavili su vješti majstori iz okolice Posušja (Vinjani) na čelu s Ljubom Lončarom. Kako smo već kazali, radovi još uvijek nisu završeni, a priprema se i realizacija programa adaptacije gradskog kompleksa u turističko-ugostiteljske svrhe.

Po narudžbi SO Modriča u Zavodu je izrađen i »Program i idejni projekat konzervatorsko-restauratorskih i adaptacionih radova — Stari grad Dobor«. Autori ovog programa su: dipl. ing. arh. A. Ninković, kao odgovorni projektant, dipl. ing. arh. Ferhad Mulabegović, projektant saradnik, dok su preliminaru idejnu koncepciju programa dali prof. ing. Džemal Čelić i dr Ivo Bojanovski, koji je ujedno i autor arheološke i kastelološke osnove (koncepcije). Program je usvojen i čeka na svoju realizaciju.

BIBLIOGRAFIJA

- I. KUKULJEVIĆ, Dobor, Bosansko-hercegovačke novine, br. 70 od 29. augusta 1880, str. 1.
F. RACKI, O gradu Doboru u Bosni, Bosansko-hercegovačke novine, br. 70 od 29. augusta 1880, str. 2.
C. TRUHELKA, Naši gradovi, Sarajevo 1904, 75—76, sa 2 slike.
V. COROVIĆ, Dobor, Narodna enciklopedija SHS prof. St. Stanojevića, I, pod Dobor.
M. FILIPOVIĆ, Dobriča nekad i sad, Sarajevo, 1959, 33—38, str. 13.
H. KRESEVLJAKOVIĆ, Stari bosanski gradovi, Naše starine, I, Sarajevo, 1953, 21—22.
H. KRESEVLJAKOVIĆ, Dobor, Enciklopedija Jugoslavije, 3, str. 22.
I. BOJANOVSKI, Stari grad Dobor, Jakšić, Modriča, Arheološki pregled, 14, Beograd, 1972, str. 130—133.

I(VO) B(O)JANOVSKI, Dobor-kula, Naše starine, XIII, Sarajevo, 1972, str. 245—248, sl. 1—4 (sa tlocrtom).

Dobor je privukao i pažnju književnika. O njemu govori i pjesnik Aga-dede iz Dobor-grada u svojoj »Džamasabnamu«, pisanoj oko 1622/3. godine. Djelo je iz rukopisa preveo O. A. SOKOLOVIĆ. Pjesnik Aga-dede iz Dobor-grada o svome zavlaču i pogibiji Osmanu II, Anali Gazi Ilusrebegove biblioteke, I, Sarajevo, 1972, p. 5—34.

Tragična sudbina braće Horvata nadahnula je i novije pisce da opisu neke događaje oko ovog grada:

M. VODOPIC, Na Doborskom razvalinama. Pripovijetka. Cist prihod je namijenjen Zagrebcanima postradalima od trešnje. Priložena slika Razvalina grada Duboja u Bosni. U Dubrovniku 1881.

A. ŠENOVA, Kletva, Historijski roman. Nastavio i dovršio J. E. Tomić, Zagreb 1882.

S. RUBIĆ, Biljeda uspomene (II. Doborski trijes), njem. Hrv. Hrvatski pučki kalendar za prostu 1902. g. god. XIV, Mostar 1901, 46—48.

SUMMARY THE OLD TOWN DOBOR IN USORA

The ruins of the mediaeval town Dobor are situated along the left side of the river Bosna, about 4 km downstream from the little town Modriča in the north Bosnia. The town is mentioned for the first time in 1394. On this important mediaeval road, which across the Usora district led to Upper Bosnia, also earlier existed some fortress. The continuity of the fortified place is confirmed by archaeological findings, prehistorical as well as antique.

Although this fortified town was not big territorially, it was very important, separately in the battles at the end of 14. and the beginning of 15. century. Rightfully we can consider it »the door of Bosnia«. Who held Dobor, that held in his hands »the key« of Bosnia. The ruins of this town are interesting today too. From architectural as well as cultural and historic point of view: the town in the later centuries was much rebuilt and preserved the original architectonic forms of the town — burg from 15. century.

Just that were the reasons for the abundant works on conservation and partial adaption of the town in the time from 1969—1973. In order to make possible the conservation of the town, first of all it was completely investigated. Here are published

the results of that investigation, as well as the results of conservatorial work.

The town was much damaged not only by tooth of time (it was abandoned in 1716 already) but also the Austrian troops destroyed it partly, in order to make it impossible for Turks to use it.

The core of the mediaeval town form two strong towers (A and C) with the yard between them (B). The both towers are of round section. On the slope towards the river Bosna, on the lower terrain was formed a large enclosure (D), closed on all sides by a high perimeter rampart. Between the town core with the towers and the outside enclosure (D), the town had, in the time of highest rise, also the narrow inside enclosure (E) which was destroyed later.

In the outside enclosure (D) were excavated two very interesting objects from the older phase of the castle. It is a smaller fortress on the east side of the enclosure which was built on the natural tumul (V). The excavation showed that it was not a tower in the classical sense of meaning, but an object which was built in drywall with the use of wood and clay, which was founded on a live rock. There probably was situated a smaller fortress already in the time of side arms, raised in the open space.

It was destroyed in fire and because of that its construction was not possible to investigate in details. The mobile archeologic finding which were found here (ceramics, spurs, armour shirt et c.) can be framed up to 14. or beginning of 15. century.

It is most probably that this object was destroyed in one of sieges of king Sigismund. On this place which was already protected by nature, later was built no tower. Among the findings is also the qualitative light — grey (white — yellow) ceramics, with thin walls (about 4 mm) called also *Hungarian ceramics* figured by netlike ornaments in reddish tone which according to form belongs to pitchers for water with little bottom and a narrow neck. Probably it was imported from Hungary, but this ceramics anyway was spread all over Europe and derives from Rajna area, where it appeared already in Karolings' time.

To this phase probably belongs also the object »Ol« in fact a square tower, roughly built and weakly connected with mortar, excavated in enclosure under the smaller tower (A). It was founded on the slope of the natural rock, has a full basis ($4,43 \times 3,80$ m) and the preserved height is to 1 m. From this tower on both sides are set apart the walls and bend around the slope with the town core. (The south wall was preserved in the length of 4,5 and north wall 3,4 m).

Further it is discontinued by the wall of the inside enclosure (E). One romantic tower is in question here, from 13. or 14. century, from which are set apart ramparts and they closed a smaller yard, which preceded the burg from the break of 14. to 15. century. In building the last one, was destroyed the romantic fortress.

By analysing the castelologic development of the burg, the author makes a conclusion that Dobor was built according to a plan, but in phases. In the first phase was built a smaller tower (A), and soon afterwards also the yard on its west side (B). Because of danger from the cannon fire from the nearby hills on the north side, in the second phase was built the big defender tower (C), and in that way the west corner of the yard (B) was adopted and was built on to of it.

This tower protected the most sensitive part of the town, it is the highest, the real defender tower (donjon). In the third phase the yard was strengthened by building the inside enclosure (Zwinger), and in the fourth phase was finished the perimetral wall around the outside yard (D). The development of the town which had begun sometime at the end of 14. century, was finished sometime in the middle of 15. century, during the reign of the Bosnian king Stjepan Tomaš (1443—1461). Looked as a whole, it is a developed burg from the 15. century, which typologically belongs to complexes with two round towers.

By building the second defender — tower (C) and rampart, Dobor was changed from the type of round town (*Ringburg*) to a type of irregular town (unregelmässige Burg) adapted to the plasticity of terrain. According to type similar towns with round towers (like Saleck near Bad Kosen, Mühlentzenberg in Wietrau, Hohlandau in Elsas from 12. and 13. century) show that the oval form of the towers must not have any connection with the appearance of firearms, because on the territory of German speaking language it appeared already in the early phase of burgs (*Burgenzeit*).

In the case of Dobor the appearance of firearms influenced the architecture of the town in that way that the organisation of defense space had to be adapted to the new war conditions. Hence the

building of the second tower (in fact second donjon), strengthening of the both towers, building up the wall around the inside enclosure (E) etc. In 16. and 17. century were done only small adaptations which did not change much the appearance of one feudal town-burg. Dobor is one of rare examples in Bosnia and Herzegovina, where was not done the destroying of donjons and filling of the enclosures and yards with the material from the destroyed high objects (terapien) in order to adopt the town to the artillery fire.

When we speak about the architecture of the town, it is necessary to mention that in the yard (B) was some wooden superstructure which was possible to use as a palace (*»palača«*) for staying of king and for reception of guests. King Tomaš himself stayed in Dobor and received there his guests, and foreign representatives, among them also the Pope's representative cardinal Ivan Carvajal (1457). The archeologic remainders of this object (except soot) we did not find, but some preserved analogies still give the idea for reconstruction of this object, as far example engraving of Višegrad on Drina near Kuripešić, and some until recently preserved wooden constructions on the old towns in Croatia (Klokač, Sisak, Kostanjica, Barilović). Probably there were wooden architecture also in the enclosure, near the ramparts and in the Middle Ages, and in the Turkish time especially close to the south rampart. In that time in the town lived the families of soldiers, who protected the town, as well as the family of town fortress commander. It seems that the town was the center of region (*nahija, župa*).

The reason for relatively good preserved architecture of medieval burg in Dobor is the fact that the frontier after the Mohač battle (1526) was moved away from the town, but also because this King's town was too strongly built, and it was not worthwhile to destroy its even 4 m wide walls (on towers!) When in 17. century began the wars between Austria and Turkey, the main brunt was taken on by towns — artillery fortresses in the valley of river Bosnia on the line Brod—Derвента—Doboj—Maglač—Tešanj—Vranduk.

As the confirmation of his castelologic analysis, the author in addition gives the written data about the town which are rather poor and speak mainly about the battles in the time of Hungaria-Croatian king Sigismund (1368—1437). After the fall of Bosnia in 1463 Dobor was occupied by Matija Karvin, who gave it to the Croatian noblemen Berislavići who later became the Serbian despots in this district. There are very little written documents from that time, but very rich are the numismatic findings in Dobor.

What do the written monuments say about the origin of Dobor? By analysing the contemporary events, Šišić considers 1387 the year of origin of brothers' Horvat Dobor. But it could be a year or two later, because the town is not possible to build in one year. According to it Dobor was built between 1387 and 1494, that means in the time when, as Sigismund's enemy in Croatia appeared Tvrtko I, who in nearly three years with the help of Horvat, conquered Croatia south of Gvozd (except Zadar which was still true to Sigismund). But today preserved objects, only partly originate from this time. The town was two times destroyed and burned: in 1394 and 1408. The major part of today's architecture probably was built after these events by the Bosnian rulers (Ostoja, Tvrtko II, Tomaš).

Although the Bosnian rulers held Dobor until 1463 the Bosnian money was not found in the town.

The oldest numismatic finding is one Dubrovnik's silver dinar (1366). From the Hungaria-Croatian rulers are represented: Sigismund, Vladislav I, Matija Karvin, Ljudevit II. Much money was found of Nikola Iločki, underking of Bosnia in the time of Matija Karvin (1471—1477). Only two Turkish coins are found although the town was in their hands from 1536—1716.

At the end, the author gives a short presentation of conservatory works, although they are still not finished. Most of objects were renovated and rebuilt — towers and ramparts. At the same time was

done a partial restauration, but based on documentation. A special alternation was paid to towers which were very much damaged. The walls on towers were tightened with some serklages and the new facade stone is tightened by the reinforced net.

Much work was also done on perimetral ramparts, but only until the height which was found in documentation. Also was made a program and an ideological project of adaptation of the town, in recreative and touristic purposes. The program was accepted and it waits the realisation.

NOVI I REVIDIRANI SREDNJOVJEKOVNI NATPISI IZ BOSNE

U ovom radu obrađuju se novopronađeni srednjovjekovni natpisi na terenu Bosne i neki već objavljeni, koji nisu dovoljno analizirani s raznih aspekata ili su pogrešno objavljeni, djelomično ili u cjelini. Nikad nije na odmet naglašavanje važnosti srednjovjekovnih natpisa iz Bosne i Hercegovine, njihove sadržine, paleografske osobine i određivanja tačnijeg vremena pisanja pomenutih natpisa. Pionir u obradi srednjovjekovnih natpisa iz Bosne i Hercegovine dr Ćiro Truhelka najčešće nije ulazio u analizu pojedinih natpisa niti im je određivao vrijeme nastanka osim u izuzetnim slučajevima. Ponekad nam se čini da je dr Ćiro Truhelka pravilno objavio neke natpise iako se u njegovoj transkripciji nalazi poneka krupna greška ili propust, npr. u natpisima Mahmuta Brankovića i vojvode Radivoja Oprašića iz okolice Rogatice.

Naknadna objavljivanja povijesnih izvora iz Dubrovačkog arhiva često bitno mijenjaju vrijeme pisanja pojedinih natpisa. U oskudici ostalih izvora za pisanje povijesti Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku natpisi su ponekad jedini izvor. Zato su srednjovjekovni natpisi s područja Bosne i Hercegovine dragocjeno jezičko i povijesno blago. U njima se počesto vidi narodna filozofija, vjerovanje i etnografske osobine naroda Bosne i Hercegovine.

Treba da naglasim da u ovom radu srednjovjekovni natpisi nisu obrađivani po vremenskoj starini niti po teritorijalnoj rasprostranjenosti jer se ovdje ne radi o svim postojećim natpisima na području Bosne.

Pri tumačenju pojedinih riječi iz natpisa i njihova smisla prepisao sam ih latiničkim slovima iz tehničkih razloga. Zbog boljeg razumijevanja pojedinih natpisa njihov tekst sam dao u transliteraciji ćirilskim slovima koja su se upotrebljavala na terenu Bosne i Hercegovine, i to kliširao. Končno naglašavam da sam u sadržaju ovog rada istakao samo glavne momente i dao poneke važnije prijevise.

Br. 1. Natpis iz Prečana

U selu Prečanima ispod Treskavice nalazi se srednjovjekovna nekropola sa stećcima. Narod je naziva Kaurskim grobljem. Na ovom groblju leži

oko 175 nadgrobni spomenika u obliku ploča, sanduka i sljemnjaka. Na lokalitetu Gradina postoji kamenolom s ostacima neobrađenih stećaka, i to odmah u blizini pomenutog groblja. Dr Ćiro Truhelka je opisao ovu nekropolu i na njoj pronašao jednu nadgrobnu ploču s ćirilskim natpisom. Natpisni tekst se nalazi na gornjoj površini spomenika, dok mu se kraj nalazi na sjevernoj bočnoj strani. Po Truhelki natpis je objavio Ljubo Stojanović i Šefik Bešlić. Truhelkin i Bešlićev faksimil i transkripcija u svim potankostima nisu tačni. Zato donosim svoju reviziju. Natpis se čita odozdo prema gore i u transliteraciji glasi:

СЕ ЛЕЖИ НАДГРОБН ПЛОЧЕ СВОЕИ ЗЕМЛХ
ВРДНТНБ НАРУЖНО ЖДЛНП
Е МЕБЪ СЪМЪ БНАБ
ЖКО ВН ВЕТЕ
БНТН
КО Н
Б

СЕ ПНЦА ПДАБЪ

Natpis u cjelini čitam na slijedeći način: »Se leži Ivan' na svojoj zemlji. Bratija i družino, žalite me! Ja s'm' (sam') bil' jako, vi ćete biti ko i ja. Se pisa Radič«.

Planina Treskavica se sponinje prvi put u augustu 1373. godine povodom prenosa 100 tovara soli iz Dubrovnika.¹ Tada se spominje kiridžija, katunar, vlah Brajan Pribojević. Po ovom se vidi da je područje Treskavice bilo naseljeno i dobro poznato Dubrovčanima u srednjem vijeku.

Oblik slova u tekstu i ligature u pojedinim riječima oдаju pisara XIV—XV vijeka, naročito čaš-

¹ Dr Ćiro Truhelka, GZM. 1894 (VI), 189—191, sl. 1, 2, 3, 4; WM III (1895), S. 465—466, Fig. 102, 103; Lj. Stojanović, SSNZ, knj. III, 13, br. 4797; J. Jireček — J. Radonić, Ist. Srba II, Beograd 1952, 189 bilj. 62; S. Bešlić, Nase starine, Sarajevo 1967, 109, st. 20, i 21.

kasto slovo Č i slova T i V. Bogatstvo ukrasa, centralni smještaj spomenika, u groblju, u obliku ploče i oblik pojedinih slova dokazuju da je natpis urezan u XIV—XV vijeku.

Br. 2. Natpis iz Donje Presjenice

Na brežuljku Otiješevu u Donjoj Presjenici kod sela Kijeva, u općini Trnovo leže dva nadgrobna sljemjenjaka. Na jednom sljemjenjaku s ukrasima trolistova na bočnoj strani postoji ćirilski natpis, malo oštećen. Objavio ga je dr. C. Truhelka s nekim manjim greškama. Natpis u transliteraciji glasi:

[q] се лежн] хрел [q] ... много
земле обнаехъ н [а]омомъ доѡхъ
[п]онтено постѣхъ н н[q] свон бѣшнн
[лѣ]гохъ

Transkripcija: [A se leži] Hrelja [Radogostić],
Mnoge zemlje obideh' i domom' (doma) dođoh'.
Počteno postah' i n[a] svoj[o] bašt[i]ni legoh'.

U zapisu *Diversa canc.* u Dubrovniku od 16. VIII 1352. godine spominju se Milosav Radošević i Crela (Hrelja) Radogostić kao kuriri (*cursores*) koji su donijeli iz Dubrovnika jedno pismo Dobre Benvenutici u Srebrenicu 2. augusta 1352. godine.² Kako se u natpisu Hreljinu spominje da je obišao mnoge zemlje, može se vrlo vjerojatnim smatrati da je stečak u Donjoj Presjeci upravo Hrelja Radogostića. Na to doba nas donekle upućuje forma slova i oblik spomenika. Osim toga, Donja Presjecina i Gornja Presjecina se spominju u turskim izvorima 1455. godine kao srednjovjekovno naselje u župi Tilavi. To potvrđuje i obilježje stečaka na tom području izvan lokaliteta Otiješeva, gdje se nalazi Hreljin spomenik. Zato se Hreljin spomenik može vjerojatno staviti u vrijeme druge polovine XIV vijeka.

Br. 3. Natpis iz Kotorca kod Sarajeva

Na »Crnačkom-grčkom groblju« pod Ilinjačom u selu Kotorcu kod Sarajeva s desne strane ceste Sarajevo—Kalinovik nalazi se srednjovjekovna nekropola sa nadgrobnim spomenicima (15 ploča, 14 sanduka i 4 sljepijaka). Na jednom sljepijaku je ćirilski natpis Bogčina koga je prvi spomenuo

Sava Kosanović. Poslije Kosanovića nekropolu je pregledao dr. C. Truhelka, ali nije uspio da u cijelosti pravilno prepisuje natpis. Malo bolje transliteraciju i transkripciju dao je Vid Vuletić-Vukosović. Po Truhelki natpis su objavili Dj. Šurmin i Lj. Stojanović. Stojanović je dao neke svoje dopune koje nisu tačne. Natpis je uzeo u razmatranje i Vl. Skarić a poslije njega dr Jovo Vuković. Jedan i drugi su dali bolje čitanje u posljednjem dijelu teksta nego njihovi prethodnici.³

Kad sam rekognoscirao teren u Kotoru 1964. godine, prepisao sam natpis malo drukčije od Skarića, dopunjavajući pojedine nejasne i oštećene riječi. Moj tekst u transliteraciji glasi:

+ d се лежи вогвннь кбнезд стнпкд
x [rdrbv] нуд

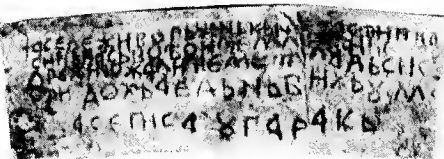
СИНА НА СВОБОДНА ЗЕМЛЯ НА
ПЛЕМЕННИТО

ДРУЖНО ЖЕЛТЕ МЕ МЛАДЪ СЪ
СЕГДЪ СЪНТЕ

отидохъ ꙗ едьнь бнхъ ꙗ мѣнке

д се пнсд утдрджь

Transkripcija natpisa u cjelini glasi: »+ A se leži Vogčín' (Bogčín') k'neza (kneza) Stipka Ugarčiča sin' na s'vojoj zemlji na plemenitoj. Družino, žalite me! Mlad' si sega svlta otidoh', a jed'n' (jedan') bih' u majke. A le pisa Ugarak«. (Sl. 1)

(SL 1)

Treba naglasiti da je pisar stavljao jerove na mjestima gdje nema nikakva smisla, i to u rije-

čima: k'neza, s'vojoj. Sama forma slova odaje pisača XIV—XV vijeka koji se često služi ligaturama.

Kotorac se prvi put spominje u X vijeku a kasnije i u turskim izvorima XV vijeka. Jedan turski izvor spominje Kotorac 1455. godine, dok se Balaban, sin Bogčina spominje u vakufnamama Isa-bega Ishakovića između I. II i 3. III 1462. godine.⁴ Učenjaci s pravom smatraju da se otac Balabanov Bogčin spominje na pomenutom natpisu. Iz ovih podataka i paleografskih osobina slova može se zaključiti da je natpis urezan najvjerojatnije u prvoj polovini XV vijeka i da je pripadao porodici Ugarčića čiji je član vjerovatno bio i pisar Ugarak.

Br. 4. Natpis iz Medjedje kod Višegrada

Na lokalitetu »Mramorje« u selu Medjedji na granici sela Djipi leže dva nadgrobna spomenika u obliku sanduka. Na jednom danas oštećenom sanduku urezan je cirilski natpis sa spomenom Radovana i brata mu krstjanina Radašina. Natpis su pokušali pročitati Vid Vulečić-Vukasović, dr. C. Truhelka, dr. Đuro Surmin, a po Truhelki i Lj. Stojanović.⁵ Nijedan od njih nije pravilno objavio natpis. Truhelka je pročitao početak natpisa koji danas ne postoji. Natpis u transliteraciji sada glasi:

[+ d c e швон] кѣмѣнне љзвѣ
рѣдовѣн

...с крѣстѣннѣномъ с рѣдѣ

[3d 31c] H B O T d N d C E

в с мнлнмь ...

дшчномъ

Transkripcija natpisa glasi: »+ [A se ovoj] ka-
menije uzvuče Radovan s milim' [bratom'] s
kr'stijaninom' s Radašinom' [za ž]ivota na se.
(Sl. 1a).

Iz sadržine natpisa se vidi da su dvojica braće Radovan i krstijanin Radašin pripremili sebi za

(SL 1a)

Krstjanin Radašin je igrao značajnu ulogu na dvoru knezova Pavlovića, gospodara župe Borča i nekih drugih posjeda. Vojvoda Radosav Pavlović je poslao poslanstvo u Dubrovnik u kojem je bio poslanik i krstjanin Radašin. Na poslato pismo vojvode Radoslava Dubrovčani su odgovorili 10. 1 1437. godine. U dva pisana dokumenta iz 1439. godine izričito se spominje krstjanin Radašin

3 Sava Kosanović, Siovinac VI (1883), 29; dr. Ćiro Truhelka, GZM 1896 (VIII), 217–218. Vid. Vuletić–Vukasović, Staronarodna prosvjeta (Vine) (II), 161–162. Lj. Stojanović, SSZM, knj. III, 10, br. 1, 1. i 2. jmj. VI, 1896, 1. i 2. dr. Ćiro Vuković, Godišnjak ist. društva „Bijeli Sarajevski“ 1949 (II), 80–81, dr. Ćiro Surmin, Acta croatica I (MHSM, vol. II), Zagreb, 1896, br. 54.

V. Skarić, Sarajevo i njegova okolina ... Sarajevo 1937, 34, bifi. 2.

4 Dr. Hazim Šabanović, *Godišnjak Ist. društva BiH* 1957 (IX) Sarajevo 1958, 183—185, 195 i *Prilozi Orijentalnog instituta* II (1951) 21, bilj. 67.

5 Dr C. Truhelka, GZM 1889 (I), knj. IV, 77, Sl. 6: WM II (1894), S. 366, Fig. 3; Vid Vuletić-Vukasović, Viestnik 1890 (XII), 43-44, br. natpisa LXXXIV; Lj. Stojanović, SSZ, knj. III, 8, br. 4768; Dj. Surmin, Acta croatica I, Zagrabiae 1898, br. 18; Vid Vuletić-Vukasović, Starohrvatska prosvjeta 1893 (I), 87.

Vukšić⁶ Ovim dokumentima je riješeno vrijeme pisanja natpisa iz Medjedje, prezimena Radovana i krstjanina Radašina. Natpis je napisan poslije 19. augusta 1439. godine. O drugom krstjaninu Radašinu nema spomena u pisanim izvorima.

Br. 5. Natpis iz Gornje Kukavice

U jednoj privatnoj zgradi u selu Gornjim Kukavicama kod Rogatice natpis je pronašao viši kustos Pavao Anđelić u julu 1958. godine. Natpis je urezan na dva odlomka od nadgrobnog kamenog spomenika i preostatak teksta mu glasi:

... пѣнь своомь
... дмнь д се пнше б...
сестром...
срне бо...
рѣнко зѣвм...

Natpis u transkripciji glasi: »[A se leži Sti]pan' (?) [na] svom' [plemenitom']... [sa] sestrom... srijebom... amin'. A se piše B... Rajko ZAVM...« (Sl. 2).

(Sl. 2)

Teško je odrediti vrijeme pisanja natpisa. Ako bismo uzeli činjenicu da slova ZAVM označavaju godinu pisanja, onda bi natpis bio urezan 7124 (= 1616. g.). No i to i dalje ostaje pod upitnikom.

Br. 6. Natpis iz Rogatice

Ćirilski natpis Bogdana Domšina Ozrenovića se nalazi na nadgrobnoj ploči, odnosno sanduku uzidanom nekad u pravoslavnu crkvu u Rogatici. Seljaci pričaju da je stećak donesen iz okolice Rogatice i uzidan u crkvu. Natpis je prvi objavio Vid Vuletić-Vukasović s nekim greškama. Ćiro Truhelka je dao nešto bolju transliteraciju i transkripciju a po Truhelki i Lj. Stojanović⁷

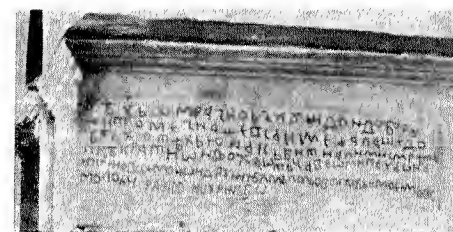
Natpis u transliteraciji glasi:

се п...
+ вѣ нме шѣд н...
нѣ н светогд а...
лехн добрън б...
аѣнь доброгд аом
ѡше ѡзрѣновнѣ (nad b ima d)
сннь у тои добд
умрѣхъ нн се

Бѣхъ шмрѣзнаъ злѣ нн до нн добру
н кто ме зндше всѣхъ ме ждѣше до
врѣ хотѣхъ юндѣхъ бнхн флн нн смрѣхъ
прѣкрѣтн шндѣхъ шѣдѣ вешмѣ пѣвѣхъ
н пснннн всон моншн дрѣннн н бл
мъ лѣвѣтн пѣхъ к моѣнмъ вс
мъ полн радн dd нвѣдѣхъ св

Natpis u prijepisu glasi: »Se pi[sa]... + Va ime oca i [si]na i svetoga d[ruha a se] leži dobi B[og]dan' dobroga Dom'se Ozrenovića sin'. U toj (to) doba umrijež'. Ni se bijeh' omrazil' zlu ni dobru, i kto me znaše, vsak' me žaljaše. Dobr' (dobar') hotjeh' junak' biti, ali mi smrt' prekрати. Ojdoh' [od] ot'ca pečaona i posilnio (posilio) [u] svoj mojoj dr[u]žini i b[i]l' [sa]m' lj[u]b'vili (objubljen ?). P[o]d[i]j[o]h' k mojejim' vs[i]m'. Podji dd i čhan so« (Sl. 3). Posljednje nerazumne riječi su naknadno urezane.

⁷ Vid Vuletić-Vukasović, Slovinac 1884 (VII), 415 i Vjestnik XII (1890), 117-118; dr Ćiro Truhelka, GZM 1894 (VI), 77-78, t. I, Sl. 1, 2; Lj. Stojanović, SSZ, knj. III, 9, br. 475.

(Sl. 3)

Pisar se obilno služio ligaturama i starim izrazima iz srednjeg vijeka. Formiranje slova D i slova B u položenom stavu s gornjim desnim duktusom odaje pisara XV vijeka. Po svemu mi izgleda da su riječi poslije izraza VSM naknadno urezano. U početku teksta se ne može pročitati pisarevo ime iako za nj ima dovoljno mjesta.

U jednoj povelji bosanskog sandžak-bega Skender-baše od 1486. godine spominje se knez Domša kad je Skender-baša bio po drugi put bosanski sandžak-beg⁸. Ne znam da li je otac Bogdanov Domša iz natpisa istovjetno lice s knezom Domšom iz Skender-bašine povelje, ali se ipak po paleografskim osobinama slova u natpisu, natpis može staviti u XV vijek. Ako se uzme da je rijetko ime Domša (Ozrenović) istovjetno s knezom Domšom iz 1486. godine, određivanje natpisa u XV vijek ostaje na snazi. To donekle potvrđuje i tekst natpisa, gdje se napominje da je Bogdan, sin Domše Ozrenovića umro mlad, vjerojatno i u vrijeme života svoga oca. Ne smeta nam činjenica što se u Skender-bašinoj povelji navodi Domša u svojstvu kneza, dok u natpisu toga titula nema. Takvih slučajeva ispuštanja titula ima više u

⁸ Dr C. Truhelka, GZM 1894 (VI), 609, t. I.

Kulturno historijskog i prirodnog naslijeđa TUZLA

srednjovjekovnim poveljama, pismima i natpisima.

Br. 7. Natpis Trtište iz Kovanja

Selo Kovanj kod Rogatice se nalazi oko 2 km daleko od glavne ceste Rogatica-Sarajevo a na lijevoj strani seoskog puta u Kovanju nalazi se jedan sljemenjak s oštećenim ćirilskim natpisom. Na dvije bočne strane urezan je ćirilski natpis Trtište Banovića. Natpis su objavili Vid Vuletić-Vukasović, dr C. Truhelka a po Truhelki i Lj. Stojanović⁹

Truhelka je pravilno objavio natpis ne osvrćući se na tumačenje porijekla prezimena Banović i ne određujući vrijeme natpisa. Kad sam rekognoscirao teren u selu Kovanju 1964. godine, ustanovio sam da je iza Truhelkina uvida na spomeniku natpis još više oštećen.

Natpis u transliteraciji sada glasi:

[ВѢ] нме БОЖНЕ д се ЛЕЖ
ТРПТ [Н] Ш [Д] Бѣновнѣхъ [ДО] БРН
ВНТЕЗЪ нѣ СВОИИ ПЛЕМЕ [ННТОИ]

Transkripcija mu glasi: »[V] ime božije a se leži Trt[i]ša Banović', [do]bri vitez' na svojoj plemenitoj« (Sl. 4).

(Sl. 4)

U selu Begzadićima kod Rogatice danas živi porodica Banovići. Vojvoda Petar i knez Nikola, sinovi vojvode Radosava Pavlovića, potvrdili su Dubrovčanima posjed Konavala i Vitaline 15. jula 1454. godine. U svojstvu svjedoka spominje se

⁹ Slovinac 1883 (VI), 97; Vid Vuletić-Vukasović, Vjestnik XII (1890), 41-42; dr. natpisa LXXX, dr C. Truhelka, GZM 1895 (VII), 355, Sl. 21; Lj. Stojanović, SSZ, knj. III, 9, br. 476.

Vučihna Banović, viši feudalac na dvoru Pavlovića.¹⁰

Naslov vitez uz Trtišino ime, nastao u XV vijeku, jasno govori da naš natpis nije stariji od XV vijeka. Prema pomenutim izvorima, sadržini natpisa i političkoj situaciji u Bosni 1463. godine, natpis je urezan nešto prije 1463. godine.

Br. 8. Natpis iz Seljana

Na imanju Đurđevca Branka u Seljanima kod Rogatice s lijeve strane ceste Rogatica—Višegrad leže dvije grupe stećaka u obliku ploča i sljemnjaka. Na jednom dvostrukom stećku, spomeniku urezan je ćirilski natpis na trima bočnim stranama. Na natpis je prvi ukazao M. Hoernes koji ga je djelimično pročitao. Njegove glavne greške ispravio je Č. Truhelka predstavljajući nam natpis u crtežu. Stavio ga je u prvu četvrt XV vijeka.¹¹ Radi tačnijeg datiranja i tumačenja teksta potrebno je donijeti nekoliko novih podataka o sadržini natpisa (Sl. 5).

(Sl. 5)

Nad rječju dha postoji znak skraćivanja tako da tekst s dopunama u transliteraciji glasi:

ВЪ НМЕ ОЦѢ Н СМѢ Н СВЕТОГѢ
АХѢ Ѣ СЕ ЛЕЖИ ПРѢВѢДѢ
ВОЕВОДЕ МНОГОШѢ П[О]ВТЕНѢ
НУ Т[О] ДОБѢ УМРЕ СѢ
ДЕБНОМЪ [НѢ] СВОМЪ НѢ
П[ЛЕ] МЕ[НН]ТОМ

Truhelka misli da je u grobnicu pokopana Grubačina kćerka Dejana. Iz teksta se može razabrati da se u njemu spominje muško ime Dejan, sin Grubačin. Po oblikovanju samih slova može se zaključiti da je s istočne strane tekst urezan naknadno, poslije Grubačine smrti. Napominjem da se muško ime Dejan ponekad spominje u srednjovjekovnim spisima.

Ime Grubača se upotrebljava u srednjem vijeku na području Bosne i Hercegovine, kao što je bilo s imenom bosanske kraljice Grube te Grubače, žene vojvode Radosava Pavlovića. Truhelka je mislio da je vojvoda Mitoš iz natpisa u Seljanima istovjetan s vojvodom Mitošom s Lužina, spomenut u natpisu iz Vladjevine kod Rogatice. Čini mi se da vojvoda Mitoš s Lužina i vojvoda Mitoš iz Seljana nisu istovjetne ličnosti. Za ovo mogu pružiti jasan podatak. Gruba, žena vojvode Mitoša, nije pokopana u Vladjevini nego u Seljanima. Da se radi o istovjetnim vojvodama, Grubačin nadgrobni spomenik bi ležao uz njezina muža na Lužinama u Vladjevini. No, to nije slučaj. S druge strane, u nekoliko povelja vojvode Petra Pavlovića i brata mu kneza Nikole spominje se njihov poslanik knez Miroš Čurić, i to 26. juna i 15. jula 1454. godine.¹² Po obliku nadgrobnog spomenika gospoje Grubače, pojedinim slovima i datim historijskim izvorima Grubačin spomenik je urezan vjerovatno u drugoj polovini XV vijeka. Ovom zaključku bi se moglo prigovoriti jedino zbog različitog osvajanja Mitoša; jedanput s titulom kneza, drugi put s titulom vojvode. Za ovo bih mogao dati objašnjenje. U jednom slučaju Mitoš Čurić je nosio titul kneza u svojstvu feudalca, dok je ime vojvoda upotrebljeno u natpisu u svojstvu vojnog rukovodioca.

¹² Lj. Stojanović, SSPP II, br. 726, 727.

(Sl. 6)

Br. 9. Natpis iz Dobruna

Na desnoj strani stare ceste Dobrun—Višegrad, u blizini dobrunske crkve, nalazi se stari kameni spomenik u obliku neke vrste sanduka duga 90 cm a visoka 100 cm. Spomenik je, vjerovatno, rimski spolij s nekoliko plastičnih krugova od kojih su neki oštećeni. Izgleda da su kaluđeri naknadno urezali jedan danas dosta nejasan i oštećen ćirilski natpis (sl. 6). Natpis je djelimično pročitao Đoko Mazalić.¹³ Ćirilski natpis se nalazi u trima krugovima. U prvom krugu se mogu pročitati slova IC, u drugom krugu — a prestavi se, dok u trećem postoje dva slova — HC. Izgleda da je preostali nepoznat dio teksta prelazio u oštećene krugove, kao što se vidi na priloženoj slici.

ЇС-ХС Ѣ ПРѢСТ[ѢВН СЕ] ...

Čini mi se da natpis nije stariji od XVI vijeka, možda i mlađi. U svakom slučaju zbog oštećenog teksta vrijeme natpisa nije lako odrediti. (Sl. 6).

Br. 10. Natpis Vukića iz Malih Gostilja kod Višegrada

U blizini kuće Mehmeda Spahića na lokalitetu »Brdašce« postoji povećana nekropola sa stećcima, i to uz novo pravoslavno groblje. Na pomenutom lokalitetu ima oko 31 nadgrobni spomenik u obliku ploča i sljemnjaka. Na jednom dvostrukom spomeniku je urezan ćirilski natpis koji je

objavio Čiro Truhelka s nekoliko manjih grešaka a po njemu Lj. Stojanović.¹⁴ Na sjevernoj duljoj i bočnoj straži natpis u transliteraciji glasi:

† Ѣ СЕ ЛЕЖИ ВУКНѢ СИНѢ
ВУКѢШИНѢ НОСѢКО[ВНѢ] [СѢ]
СВОНОМЪ МѢНИКОМЪ РУКОМЪ

U prijepisu natpis čitam: »† A se leži Vukić, sin' Vukašin' (Vukašina) Nosako[vića] s' svojom, majkom' Ružom'«.

Forma pojedinih slova u natpisu je starija od XV vijeka. Poznato je da se konzervativizam u pisanju pojedinih slova dugo održavao u srednjem vijeku. U Perkinu selu u Konavlima, godine 1419, stanovali su Nosanovići u dvije kuće, i to na području knezova Pavlovića, gospodara, pored ostalog, područja Višegrada, Rogatice, Bileće, Trebinja i nekih razbacanih posjeda u Humskoj Zemlji. U jednoj kući u Perkinu selu su stanovali Nosanovići (Ostoja, Vukac i Mirko) a u drugoj kući njihov drugi brat, odijeljen od njih Bosanski knezovi Pavlovići su poklonili pomenuto selo Ostoji Nosanoviću i njegovoj braći a poslije toga, 1417. godine selo je dobila Dubrovačka Republika, odnosno njezin građanin Crijević. Crijević je zemlju podijelio sinovima Miljana Nosana na kojoj su bili napoličari.¹⁵ Možda su Nosanovići porijeklom iz istog roda kao i Nosakovići iz Malih Gostilja. Dubrovčani su vjerovatno poistovjećivali prezime Nosakovića sa Nosanovićima, i to prema svom ne rijetkom običaju. I danas u okolici Bileće žive Nosanovići. Iz datog podatka iz 1419. godine može se najvjerovatnije zaključiti da su Vukac iz pomenutog izvora i Vukić iz natpisa istovjetno ime i da se odnosi na sina Vukašina Nosakovića (Nosanovića). Prema datim podacima, natpis Vukića je urezan u prvoj polovini XV vijeka.

Br. 11. Natpis s nepoznatog lokaliteta u Bosni

U sistematskoj zbirci srednjovjekovnog odsjeka Zemaljskog muzeja postoji kameni odlomak, vjerovatno od nadgrobnog spomenika. Dio preostalog teksta glasi:

МНЛОМЕ: БОГЪ: | ... МЛѢАВ

¹⁰ Lj. Stojanović, SSPP II, br. 728.

¹¹ Dr. Moritz Hoernes, Alterthümer der Herzegovina II (Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien 1882 (XCX), S. 895 (63) bilj. 1); Vid Vuletić-Vukasović, Slovinac 1884 (VIII), br. 21, 334 i Vjestnik 1887 (IX), 10, dr. Č. Truhelka, GZM 1895 (VII), 353—354, Sl. 18; Lj. Stojanović, SSZN, knj. III, 8, br. 4772.

¹⁴ Dr. Č. Truhelka, GZM 1889 (I), knj. IV, 76 i GZM 1895 (VII), 262; Lj. Stojanović, SSZN, knj. III, 6, br. 4758.

¹⁵ K. Jireček — J. Radonić, Ist. Srba II, Beograd 1952, 33 bilj. 109. U dubrovačkom izvoru stoji: »... videlicet in una domo pater eorum et dicti tres fratres (Hostoia, Vuchaz, Mircho) et in alia unus alius frater, dvius ab eis...«.

¹³ Đoko Mazalić, GZM 1941 (LIII), 121, Sl. 11.

Transkripcija mu glasi: »Milone bogu ... mlad«
(Sl. 7).

(Sl. 7)

Prema lijepo urezanim gotičkim slovima natpis je urezan vjerovatno u XV vijeku. Izgleda da spomenik potječe s područja Travnika, gdje su pronađeni ostali ćirilski natpisi pisani gotičkim slovima.

Br. 12. Natpis Mahmuta Brankovića iz Brankovića

U selu Brankovićima kod Rogatice postoji staro groblje sa stećcima. Danas se to područje naziva Petropolje kao dio sela Brankovića (kod Rogatice). Spomenik Mahmuta Brankovića se nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Natpis je prvi objavio Ćiro Truhelka s nekim manjim greškama u pogledu skraćene nad riječi blagoslovena. Osim Truhelke natpis su objavili Lj. Stojanović, Konstantin Herman i Sava Kosanović.¹⁶ Truhelka nije određivao vrijeme pisanja natpisa, dok ga je Stojanović stavio u dosta široki dijapazon, i to od 1402—1459. godine.

Natpis u transliteraciji glasi:

Н ПОГНБЕ НД БОЮ ДЕСПОТОВУ
Д СНЕ БНЛГБ МДХМУТД
БРДНКОВНАД НД СВОИ БДШТНН
НД ПЕТРОВУ ПОЛУ АД Е БДСОВЕНД
РЈКД КОБ СНЕВЕ Н ПНСД

¹⁶ Dr. Ć. Truhelka, GZM 1891 (III), 271—272, Sl. 5 i WM III (1895), S. 407, Fig. 9; Lj. Stojanović, SSZN, knj. I, 97, br. 319; K. Hörmann, Trudy XI (1889), tom II, t. VIII; Sava Kosanović, Glasnik srp. uč. društva (1889), 243—254.

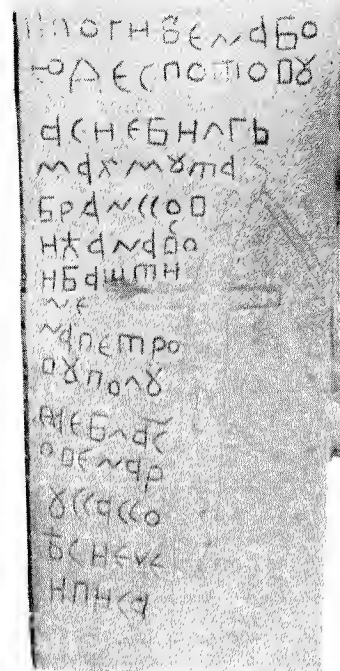
Natpis u prijepisu uistinu glasi: »I pogibe na boju despotovu. A sije bileg' Mahmuta Brankovića na svojoj baštini (= baštini) na Petrovu polju. Da je blagoslovena ruka koja siječe i pisa!«
(Sl. 8).

(Sl. 8)

Nad riječi blagoslovena ima znak kontrakcije po običaju srednjovjekovnih pisara koji Truhelka nije uočio. Ovo je za domaću paleografiju vrlo važno. Tako je uradio i pisar natpisa braće Radilovića iz Čadovine kod Rogatice. Po načinu pisanja i istovjetnoj formi pisma Mahmuta u Brankovićima i braće Radilovića u Čadovini može se zaključiti da je istovjetan pisar jednog i drugog natpisa ili pisari iste pisarske škole.

Nema nikakve sumnje da je Mahmut Branković poginuo do 1459. godine jer poslije ove godine nije postojala despotovina. Poslije pogibije Mahmuta Brankovića njegovi nasljednici su mu postavili nadgrobni spomenik s ćirilskim natpisom, i to na Mahmutovu baštinu na Petrovu polju, danas nazvano Petropolje.

(Sl. 8)

U jednoj bosanskoj povelji vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića od 15. jula 1454. godine spominje se knez Radivoj i knez Vuk Branković u svojstvu visokih feudalaca na području Pavlovića zemlje. Nema nikakove sumnje da je Mahmut Branković iz istovjetne porodice, vjerovatno jedan od gore pomenutih knezova koji je primio islamsku vjeroispovijest. I danas u selu Brankovićima ima Brankovića Muslimana, od kojih neki žive i u Sarajevu. Poznato je da su Turci imali svoja uporišta na području Pavlovića zemlje i prije 1463. godine, i to u Vrhbosni, Romaniji i Višegradu itd.¹⁷ Izgleda da je Mahmutov natpis urezan između 1454. i 1459. godine.

¹⁷ Lj. Stojanović, SSPP II, br. 728; Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 129 bilj. 47; Vl. Skarić, GZM 1927 (XXXIX), 193—196, Sl. 1, 2, 3, 4, 5.
¹⁸ Dr. Ć. Truhelka, GZM 1889 (I), knj. IV, 78; WM II (1894), S. 368, Fig. 7; Lj. Stojanović, SSZN, knj. III, 8, br. 4771.

Br. 13. Natpis vojvode Radivoja Oprašića iz Oprašića

Jedan nadgrobni spomenik s ćirilskim natpisom vojvode Radivoja Oprašića iz sela Oprašića kod Rogatice se nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu i jedan kameni krst Andjelije iz novog vijeka. Natpis viteza i vojvode Radivoja Oprašića objavio je Ćiro Truhelka s nekim većim greškama u drugom i četvrtom redu a po njemu Lj. Stojanović.¹⁸ Nijedan od njih nije dao svoje mišljenje o vremenu pisanja natpisa niti je ulazio u detaljnu analizu o natpisu.¹⁹

Natpis u transliteraciji glasi:

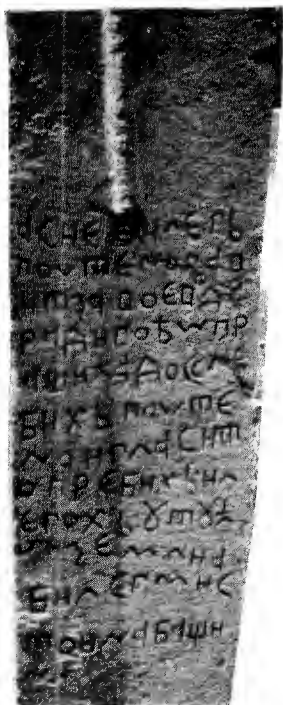
Д СНЕ БНЛЕГБ
ПОВТЕНОГД В
НТЗД ВОЕВОДЕ
РДАНВОБ ШПР
ДШНАД ДОКЛЕ
БНХБ ПОВТЕ
НО Н ПЛДСНТ
О ПРЕБНХБ Н Л
ЕГОМБ У ТУХ
ОН ЗЕМАН Д
БНЛЕГ МН С
ТОН НД БДШН
НН

U drugom redu postoji riječ — vitza (viteza) i tekst se nastavlja rječju vovoda, dok u četvrtom redu postoji čitava riječ Radivoja sa jatom na kraju. (Sl. 9)

Oblik slova V, Ć, T i Ć, B i lik zastave na spomeniku, kao i na spomeniku Mahmuta Brankovića iz susjednog sela Oprašića, odaju pisara i majstora XV vijeka. U pismu vojvode Ivaniša Pavlovića od 1448. godine spominje se njegov poslanik Radivoj Osparčić. Izgleda da se ovdje radi o prezimenu Oprašić. Vlastito ime Oprija postoji me-

¹⁹ Dr. Ć. Truhelka, GZM 1889 (I), knj. IV, 78; Lj. Stojanović, SSZN, knj. III, 8, br. 4770.

(Sl. 9)

Br. 14. Natpis iz Berisalića

Na lokalitetu »Mramorje« u selu Berisalicima kod Olova uz livadu muslimanske porodice Delimustafića leži grupa od 34 nadgrobna kamena spomenika u obliku sljemenjaka i ploča. Neki od ovih spomenika su ukrašeni spiralama, krstićima u krugu, polumjesecom, svastikom itd. Na jednom sljemenjaku u centru groblja nalazi se neobjavljen ćirilski natpis. Spomenik je dug 140 cm, širok 130 cm i deo 80 cm. Na spomeniku su ukrasi kruga sa tri crte u sredini, spirale i plastično izrađena figura mača.

Natpis u transliteraciji glasi:

† СЕ ЛЕЖИ ДѢ[В]НХНВЪ
НѢ СВО ЗЕМЛН НѢ ПЛЕМЕ
ННТОН † НЕ ОМРЪ СН ВСЕ

Transkripcija natpisa glasi: »A se leži Dabiživ' na svo[joj] zemlji na plemenitoj, a ne omr' (umr') si vse!« (sl. 9).

(Sl. 10)

Slovo A s vodoravnim duktusom na vrhu, slova B, N i T odaju pisare XIV—XV vijeka. Treba naglasiti da je pisar napisao slovo Z u obrnutom položaju i da izraz omr' označava glagolski oblik umr'. Pisar je na kraju teksta želio da naglasi da je Dabiživ umro i da s njegovom smrću nije sve umrlo u njegovoj porodici. Oblik spomenika i grafijski stariji slova potvrđuju da je natpis urezan vjerovatno u XIV ili u početku XV vijeka.

Br. 15. Natpisi iz Dištica

U katoličkom groblju u zaseoku Dištici na području Jelaške kod Olova leži jedan nadgrobni sljemenjak, 3 nadgrobne ploče i 2 nišana s ćiril-

skim natpisima, dok u blizini leži grupa stećaka u obliku ploča. Nišan Dragojla Novakovića je dug 57 cm, širok 32 cm a deo 15 cm. Natpisno polje ovog spomenika je malo oštećeno, ali se tekst može rekonstruirati prema ostacima slova. Natpis je objavio Šefik Bešlić.²¹ U početku natpisa se jasno vidi godina 1589., a ispod njega ćirilsko slovo P. Do slova P u posebno ograđenom polju je izrađena ljudska glava s vijencem od crta. Jasno se vide oči i usta na liku glave. Vjerovatno se ovdje radi o pokojnikovoj glavi, a nikako o motivu sunca. Ne isključuje se po običaju ni motiv Hristove glave. U posebnom polju je urezan natpis i glasi:

1589. НЕЗУС [Н] [МѢР]НѢ О
ДРѢГОНЛО НОВѢКОВНѢ
ЛЕЖИ ОВАН

Transkripcija natpisa glasi: »1589. Jezus i Marija! O, Dragojlo Novaković leži ovdje.«

Br. 16 Drugi ćirilski natpis iz Dištica je urezan na velikom nišanu od ljudske ruke razbijenom. Tekst natpisa je oštećen, dok je spomenik razbijen. Natpis je objavio Šefik Bešlić.²² Natpis se danas nalazi na dva fragmenta tako da se može pročitati sljedeći tekst:

... АТХ: БОГОМЪ
† СЕ ЛЕЖИ: ВЪКЪСЪ: ТО ... //...
ВОН: ЗЕМЛЕ НѢ ПЛЕМЕ [ННТОН]
ІСОН БНШЕ: У РОДЪ: А...
† ПОСТѢВШЕ: ГО...
ЕГОВЪ: СННОВЪ:
ВЪЛЪГЪ: † ПНСѢ:...

Transkripcija: »...ljetah bogom'. A se leži v'k's (Vukas). To... [na] svoji zemlje (zemlji) na plemenitoj koji biše u rodu. I... a postaviše Go... jegov' sinov' bil'g' a pisa...«

U 4. redu na kraju tekst nije završen. Posljednje slovo I nije oznaka broja, kao što to pretpostavlja Bešlić, nego oznaka neke porodice ili poznate ličnosti. U 5. redu vide se na kraju dva slova Go što bi označavalo početna slova jednog imena od sinova Vukasovih, a nikako broj. Takav

je smisao teksta na što nas upućuje i preostali oštećeni dio prostora na kraju toga reda. Ime Bešlićeva pisara Pribila nisam mogao pročitati.

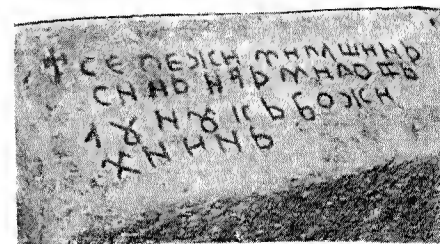
Po obliku spomenika, upotrebi poluglasa natpis se može staviti u XV ili XVI vijek. Na postanak mjesta Jelaške u srednjem vijeku nas donekle upućuje i ime kneza Stanoja Jelašića iz 1392. godine, sluga kralja Dabiše. Nema gotovo sumnje da je knez Stanoje rodom na području Jelašaka.²³ Po tome se vidi da je ime Jelaške nastalo u srednjem vijeku kad su na tom području izrađivani stecci.

Br. 17. Natpis Milašina iz Kamenskog

Na lokalitetu »Mramorje« ispod brda Kršovi u zaseoku Gradina na području Kamenskog kod Olova nalazi se povećana nekropola sa stećcima raznih oblika. Treba da istaknem da je većina stećaka u obliku sljemenjaka. Na jednom sljemenjaku sa zapadne bočne strane urezan je lik pokojnika plastično, tako da nema ruku od lakta ni donjeg dijela trupa. Na istočnoj bočnoj strani strehe urezan je ćirilski natpis u 4 reda. Natpis je objavio Šefik Bešlić s nekim nedostacima u čitanju i interpretaciji.²⁴ Natpis sam revidirao 1965. godine i donosim moju transliteraciju i transkripciju. Natpis glasi:

† СЕ ЛЕЖИ МНЛѢШНН
СННЪ НѢБ МНЛОВЪ
† УНУКЪ БОЖИ
ХНННЪ

Transkripcija natpisa glasi: »† Se leži Milašin' sin' na Milov' a unuk' Božihnn'« (Sl. 11).

(Sl. 11)

du Slovenima jer se spominje u predgovoru Apostola iz 1547. godine pisanom u Trgovištu u Vlačkoj.²⁰ U selu Oprašićima i danas živi islamizirana porodica Oprašića koja vuče lozu od vojvode Radivoja Oprašića.

Po paleografskim osobinama slova i datim historijskim izvorima natpis se može staviti na kraj prve polovine ili u početak druge polovine XV vijeka. Treba istaći da Radivoj Oprašić nosi naslov viteza i vojvode i da je pokopan u tuđini, dok mu je stijeg postavljen u Oprašićima, na plemenitoj baštini. Titul vitez postoji u Bosni tek od 1412. godine. Sadržaj natpisa nas upućuje na činjenicu da je vojvoda Radivoj bio diplomata i vojni rukovodilac u svom kraju.

²⁰ Lj. Stojanović, SSPP II, br. 692, 601 i SSZN, knj. I, 173, br. 539 i knj. III, 8, br. 4770.

²¹ Šefik Bešlić, Naše starine 1964 (IX), Sarajevo 1964, 140, Sl. 10. O natpisima u Dištici obavijestio me je kustos Brana Bešlić 3. maja 1963. godine.

²² Šefik Bešlić, Naše starine 1964 (IX), Sarajevo 1964, 140—142, Sl. 11.

²³ Lj. Stojanović, SSPP I, br. 179.

²⁴ Šefik Bešlić, Naše starine 1964 (IX), 142—143, sl. 12. Sarajevo 1964.

Nema sumnje da je pisar na kraju predloga na urezao tanki poluglas bez potrebe. Treba istaći da predlog na ima svoj smisao. Na tom mjestu je pisar upotrijebio pridjev Milov umjesto Mila. To je stari običaj iz srednjeg vijeka koji se zadržao i danas u Makedoniji. Bešlićeva kombinacija s imenom Miloš ne dolazi u obzir jer je u tekstu formirano slovo č u kvadratičnom obliku. Prva crta ispred slova č je pukotina koja se produžuje prema gore. Natpis je vjerovatno iz XV vijeka.

Br. 18. *Natpis Nespine iz Gračanice u Malom Čajnu*

Na nadgrobnoj ploči iz sela Malog Čajna u Gračanici kod Visokog postoji ćirilski natpis. Natpis su prvi obradili dr Jovo Vuković i Ante Kučan. Tekst natpisa je analizirao i protumačio dr Jovo Vuković naznačavajući da je kaznačica Bjeloka bila sestra velikog kaznaca Nespine a žena »gospodina« čije ime u natpisu nije spomenuto. Vuković nam je pružio dva moguća čitanja natpisa: u jednom slučaju Nespina označava vlastito ime a u drugom spomenik. Vuković navodi da vrijeme pisanja natpisa nije daleko od pisanja natpisa Kuli-
na bana.²⁴

Dr Aleksandar Solovjev se osvrnuo na Vukovićovo čitanje i tumačenje i dao je svoju transliteraciju.²⁵ Solovjev čita natpis: »U ime brata velikog kaznaca Nespine, sahrani Bjeloča Kaznaca Nespinu svoga gospodina i ostavi sebi mesto« pored svog gospodina/

У [H]ME ВЕЛЫКО[ГД] КДЗНЬЦД
НЕСПИНН[Е] БРДТД ПОЗНАД
БЪЛОЧД КДЗНАЦД НЕСПИННУ
СВОГД ГОСПОДННД Н ОС[Т]ДВН
СЕВЪ МЪСТО ПОЛЫГЪ СВОЕГД
ГОСПОДННД

Solovjev ne smatra da je njegovo čitanje definitivno. Natpis su čitali dr Milan Budimir i dr Jovo Kovačević.²⁶ Kovačević početak teksta čita: »U mene brata velikoga kaznaca Nespine pozida (napravi grob, sahrani) Bjeloka kaznaca Nespinu itd.« Kovačević u plastici na Nespininoj ploči vidi utjecaj preromanike iz Dalmacije. Na slici 2. Kovačević je ucrtao pojedina slova tako da je u prvom

redu riječi Nes'pinc ispustio posljednje slovo koje se dosta jasno vidi uz pukotinu kamena. U drugom redu ne stoji riječ kazn'ac nego kazn'ca.

Budući da se pomenuti stručnjaci ne slažu u čitanju natpisa i tumačenju njegove sadržine, želim da iznesem svoje mišljenje o transliteraciji i tumačenju natpisnog teksta. Čini mi se da je Solovjeva transliteracija i transkripcija najbliža istini. Natpis uistinu glasi:

У МЕ ВЕЛЫКО[ГД] КДЗНЬЦД
НЕСЬПННѢ БРЪТД
ПОЗНАД БЪЛОКД КДЗНЬЦД
НЕСЬПННУ СВОГД ГО
СПОДННД Н ОС[Т]ДВН СЕВЪ МЕ
СТО ПО
ЛЫГЪ С
ВОЕГД ГОС
ПОДННД

U prvom redu se vjerovatno ne radi o Nespini-
nu bratu, kao što misli Solovjev, nego se ovdje naziva Nespina bratom po uzoru gentilnog uređenja i naziva iz srednjovjekovnih povelja. I danas se u kućnim zadrugama u Hercegovini muški članovi nazivaju braćom. Kad se ženska čeljad u kućnoj zadrugi obraćaju muškim članovima izvan svoga muža, oslovljavaju ih riječi: »Brato!« Zato je vjerovatno i Nespina tako nazvan od Bjeloke. Solovjev misli da su jedino muški članovi u srednjem vijeku sahranjivali svoje pokojnike. Na stećcima u Hercegovini ima slučajeva u natpisima gdje majka podiže spomenik svom sinu, npr. majka Radosava svome sinu Vuku Vukčiću u Oplićićima kod Čapljine a majka Ana sinu Vuku i kćeri Jeli u Podgradinju u G. Hrasnu, itd. (M. Vego, Zbornik I, br. 32; II, br. 83).

Riječ Nespina se može protumačiti drukčije nego što su učinili moji prethodnici. U grčkom jeziku spanos označava golobrada muža, čosu. Zato riječ aspanos označava muža s braćom kao što se vidi na liku pokojnika na spomeniku. U srednjem vijeku čose su bile podvrgnute rugu. Oko 1263. godine spuni (čose) su bili prognani iz Svete Gore s jednim čosom pisarem Teodorom.²⁷ Car Dušan utvrđuje i daruje posjede manastiru Svetih Arkandela u Lesnovu i spominje Luku Nebradovu pod Carevim Selom, i to kao lokalitet.²⁸ Iz ovih nekoliko primjera se vidi da je prvotno

ime Nespina moglo označavati bradata muža i nastati od grčke riječi aspanos. No, ovo pitanje ostavljam filolozima na rješavanje.

Naglašavam da srednjovjekovno ime Bjeloka ne mora označavati jedino žensko ime nego i muško. U jednoj darovnici gospodara Konavala Devezija spominje se svjedok *judex Beloca* (1163. ili 1178. g.) a u darovnici knežine Desislave iz 1189. godine spominje se svjedok Balatia (Bjeloca). U jednoj darovnici srpskog kralja Stevana Prvovjenčanog iz 1220. g. spominje se Belota.²⁹

Zbog ovog se i natpis Nespinin može čitati na dva načina. U jednom slučaju natpis čitam na sljedeći način: »U [i]me br'ta vel'kofga] kazn'ca Nes'pine pozida Bjeloka (žena Nespina) kazn'ca Nes'pinu, svoga gospodina i os[t]avi sebi (na kraju riječi jat) mjesto (misto mesto) pol'g' svojega gospodina«. U drugom slučaju natpis bi glasio: »U [i]me vel'koga kazn'ca Nespine pozida Bjeloka (Biloka, Beloka) (brat Nespinin) br'ta kazn'ca Nes'pinu, svoga gospodina i ostavi sebi mjesto (misto, mesto) pol'g' (=pored) svojega gospodina«.

Izgleda da je prva transkripcija vjerovatnija jer se u tekstu može razabrati da se radi o ukopu Nespine i njegove žene Bjeloke. Ovo je potpuno shvatljivo jer se žena pokopala pored svoga gospodina muža.

Po paleogeografskim osobinama svih slova u natpisu, romaničkim rustičnim motivima ljudske i životinjske figure vepra natpis se slobodno može staviti u XIII vijek.

Br. 19. *Natpis iz Zgošće*

Na nekropoli u Zgošći kod Kašnja pronađen je visoki kameni stup s ostacima slova od ćirilskog natpisa. Sami oblik spomenika je vrlo interesantan sa svim svojim ukrasima i simbolima. Natpis je pokušao da pročita Đorđe Stratimirović i mislio da se radi o natpisu nekog bosanskog bana, bana Stjepana (ban' Stefan') ili obratno. Naglasio je da je natpis iz druge polovine XIV vijeka.³⁰ Misli da je spomenik bana Stjepana II Kotromanića. Spomenik se sada nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

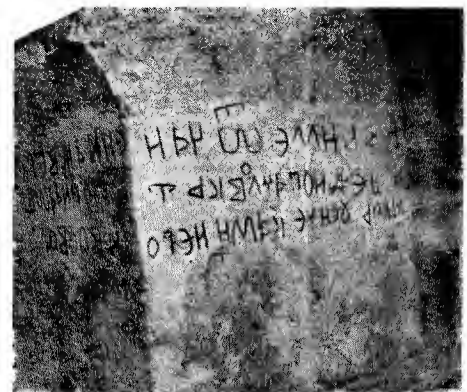
Ustanovio sam da se na jednoj strani spomenika nalazi dio natpisa. U prvom redu se nazire ćirilsko slovo B, riječ *Dragiša* ... a u drugom redu *si...h...* Na drugoj strani spomenika slova su uništena, dok se na trećoj strani u drugom redu može pročitati riječ *bai'*. Na četvrtoj strani u prvom redu vidi se riječ *brat'* n[ega] gđ[n'] a u drugom jedno slovo H. Teško je zaključiti da

se ovdje radi o natpisu bana Stjepana II Kotromanića jer se, pored ostalog, tome protivi i ime *Dragiša* koje ne postoji u porodici Kotromanića nego u porodici Hrvatinića iz Donjih Kraja. U svakom slučaju natpis iz Zgošće nije mlađi od XV vijeka.

Br. 20. *Natpis iz Vladevine kod Rogatice*

Na srednjovjekovnoj nekropoli sa oko 50 stećaka raznih oblika nalazila su se dva velika nadgrobna spomenika u obliku sanduka s ćirilskim natpisima. Jedan spomenik je vojvode Vlatka Vladevića a drugi vojvode Mitoša. Spomenici se nalaze u vrtu Zemaljskog muzeja. Natpis su pokušali pročitati M. Hoernes i Vid Vuletić-Vukasović, ali u svom poslu nisu uspjeli.³¹ Poslije ovih pisaca dao je svoju transliteraciju i transkripciju i C. Truhelka. Pokušao je odrediti vrijeme ovog natpisa. Neke opaske dao je o Truhelkinu čitanju Lj. Stojanović. Asbothovo čitanje nije uspjelo. Stojanovićeva transkripcija nije potpuno tačna.³² Čitanjem natpisa se pozabavio Đoko Mazalić i pružio nam dosta dobar tekst.³³ (Sl. 12).

Oslanjajući se na Mazalićevo čitanje želim da istaknem neke momente o sadržini i vremenu pisanja natpisa. Ne slažem se s Truhelkinom konstatacijom da Vlatko Vladević nije bio plemić, ni velmoža ni knez (GZM 1908, 420). Činjenica da u natpisu Vlatko nema titula, još ne znači da Vlatko nije bio visoki feudalac. Poznato je da sličnih

(Sl. 12)

²⁴ Dr Jovo Vuković — Ante Kučan, Jedan stari bosanski nadgrobni spomenik i natpis (GZM 1947, NS, 51—68).

²⁵ Dr Aleksandar Solovjev, GZM 1948, NS, 235—237; S. M. Trajčić, Hist. Glasnik 1952 (II), br. 1—2, 139—160.

²⁶ M. Budimir, Ist. časopis I, Beograd 1948, 261—263; dr Jovo Kovačević, GZM 1960/61, NS, Arheologija, 317—322.

²⁷ K. Jireček — J. Radonić, Ist. Srba, knj. II, Beograd 1952, 241 bilj. 105.

²⁸ Stojan Novaković, Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka, SKA, Beograd 1912, 676—679.

²⁹ Dr Aleksandar Solovjev, Odabrani spomenici srpskog naroda (od XII do kraja XV veka), Beograd 1926, br. 1, 5 i 16.

³⁰ Đorđe Stratimirović, GZM 1891 (III), 139—141, t. 1, oblik br. 5 i GZM 1926 (XXXIX), 45—46.

³¹ Moritz Hoernes, Altherthümer der Herzegovina II (SBWAW. Wien 1882) XCX/S. 855—859 (59—62); Vid Vuletić-Vukasović, Slovinac 1884 (VII), br. 27, 429; 1889 (XI), br. 3, 74—75 br. natpisa LXI; J. Asboth, Bosnien und Herzegovina, Reisebilder und Studien. Wien 1889, str. 7.

³² Dr C. Truhelka, GZM 1889 (I), knj. IV, 72—76; WM III (1895), S. 434—437; GZM 1908 (XX), 419—423; GZM 1914 (XXVI), 253, Lj. Stojanović, SSZN, knj. III, 8, br. 4773.

³³ Đoko Mazalić, GZM 1941 (LIII), 86—89.

(Sl. 12)

slučajeva ima u poveljama i pismima gdje se uz vlastito ime ne spominje naslov, iako se zna da se radi o nekom feudalcu. Osim toga, Veliko vijeće u Dubrovniku određuje 1. septembra 1397. godine da se Vlatku Vlađeviću daruje 300 perpera poput darivanja ostalim bosanskim visokim feudalcima (GZM 1908, 421—422). Truhelka je donio nekoliko izvora iz dubrovačkih zapisa iz kojih se vidi da je Vlatko Vlađević obavljao poslaničku dužnost do oko 1415. godine, tj. do pred nesretnu smrt kneza Pavla Radinovića, Vlatkova neposrednog gospodara. Iz sadržaja natpisa se vidi da je Vlatko bio moćniji nego ostali feudalci kneza Pavla Radinovića, pa, čak i od vojvode Mitoša. Da li je Vlatko bio moćniji od vojvode Mitoša po svom bogatstvu stečenom obavljanjem diplomatske službe ili po svom redu u feudalnoj ljestvici, nije na prvi pogled potpuno jasno. Izraz »na n'usieče kami negov' voevoda Mitoš'« znači da je Vlatko Vlađević stariji po časti i vlasti nego vojvoda Mitoš. S druge strane, vojvoda Mitoš je imao čast da tu činjenicu istakne u natpisu. Po odobrenju kneza Pavla Radinovića vojvoda Mitoš je spomenuo Vlatka i do njega se, prema sadržini nadgrobnog natpisa, i pokopao. Ne bih se složio s mišljenjem da je Vlatko Vlađević iz natpisa istovjetno lice s Vlatkom poslanikom i patarenom koji se spominje u početku XV vijeka. Ovaj drugi Vlatko se nazivao Tumarlić, pataren bosanske crkve. Prema postojećim izvorima i mome tumačenju nadgrobni natpis Vlatka Vlađevića je urazan između 1399. i 1415. godine.

Br. 21. *Drugi natpis* iz Vlađevine se odnosi na vojvodu Mitoša. Natpis su pokušali da pročitaju Vid Vuletić-Vukasović i dr C. Truhelka. Nisu uspjeli da nam riješe čitanje natpisa. Po Truhelki natpis je objavio Lj. Stojanović, sumnjajući u Vuletićevo čitanje.³⁴ Natpis je dosta dobro pročitao Đoko Mazalić dajući izvjesna tumačenja teks-

ta. Njegovo čitanje i tumačenje je dopunio dr Jovo Vuković i dao transliteraciju u cjelini.³⁵ Izgleda da transliteracija ove posljednje dvojice nije u potpunosti tačna pa želim dati svoju transliteraciju i tumačenje sadržine natpisa. Natpis glasi:

† ВЪ НМЕ ШЦН Н СМД Н
СВЕТО[ГД] АХА СЕ ЛЕЖН ВОЕВОДА
МНШТОШЬ [СБ] СВОИМЬ [С]ИНОМЬ
СТЪПИКОМЬ СВОМУ ГНУ ВЛАТКУ
ВЛАДЪВНХУ КОН ПОГУ КОН МУ
ПОСЛУЖН ЖНВУ Д МРЪТВЕ
ПОБНЛНЖН ВОЖН[О]МЬ [П]ОМОХНУ
Н ПНЕЗД ПДВЛА МНЛОСТНЮ Д
СЕН КОПДНТЕ НД ПЛЕМЕ[НН]ТОН
Н ПРДВН ВОЕВОДА МНШТОШЬ
Н МНОГО ШТ МОЕ РУКЕ НД
ЗЕМЛН БН ДЪ НН ШТ[М]ЕНЕ
ННКОРЬ НЕ БН МРЪТ[Д]ВЪ
НЕХ ГД УБНТ[Н]

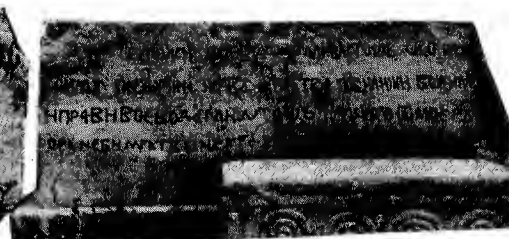
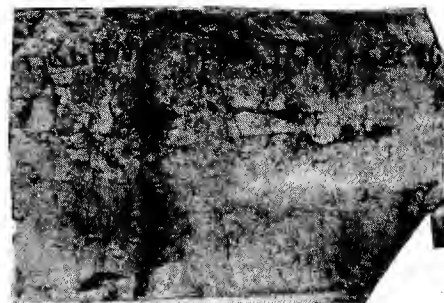
Transkripcija natpisa »+ V' ime o[t]ca i s[i]jna i sveto[ga] d[u]jha se leži vojevoda Mitoš' [sa] svojim' [s]linom' Stipkom (Stjepkom, Stepkom) svomu g[ospo]d[ini]nu Vlatku Vlađeviću kon (kod) nogu koji mu posluži živu i mr'tva pobliži božij[o]m' [p]omoćiju i knca Pavla milostiju. A šej kopajte na pleme[ni]tom i pravi vojevoda Mitoš': »I mnogo ot (od) moje ruke na zemlji bi (ubijeno), a ja, ni ot [m]ene nikor (niko) ne bi mr'tav', ne [hte]lh ga ubit[i]«.

Pomenuti tekst u transliteraciji uistinu se nalazi na originalu. U Vukovićevoj transliteraciji tekst je odlično dopunjen u izrazu ot [m]ene. Ovim izrazom je pisar natpisa želio da naglasi da od Mitoševе ruke kao vojvode pogibe mnogo neprijatelja (ubijeno na zemlji, u boju), dok Mitoš nije nikog lično ubio (Sl. 13).

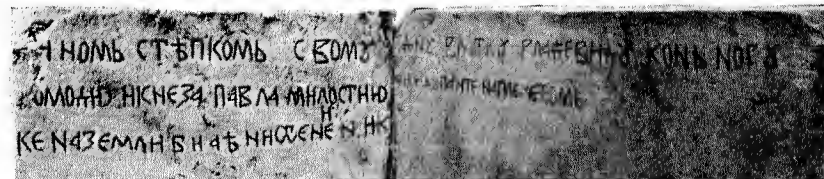
U izrazu »a sei kopajte« ne treba dodavati zamjenicu se, kao što je to učinio Vuković. U ovom dijelu teksta natpisa naglašava se da je vojvoda Mitoš ukopan na plemenitoj baštini od strane svoga roda, a nikako ne dopušta da se neko drugi ukopava na tom mjestu. Vukovićevo tumačenje izraza »neh ga ubiti« ima potpuno opravdanje, kao što je Vuković pokazao na nekoliko primjera. Na

34 Vid Vuletić Vukasović, Slovinac 1884 (VII), 446 i Viestnik 1889 (XI), 77; dr C. Truhelka, GZM 1889 (I), knj. IV, 76; GZM 1908 (XX), 420; WM III (1895), S. 436—437; GZM 1908 (XX), 420 i GZM 1914 (XXVI), 252; Lj. Stojanović, SSZ, knj. III, 9, br. 4774.

35 Đoko Mazalić, GZM 1941 (LIII), 89; dr Jovo Vuković, Gođšnjak Ist. društva BiH 1949 (I), Sarajevo 1949, 81—89.

(Sl. 13)

početku Vukovićeve transliteracije natpisa nema znaka krsta iako se na originalu vidi malo oštećen. Treba da naglasim pisanje pojedinih slova u obrnutom pravcu u svojstvu tajnog pisma koje se čita prema ogledalu (Spiegelschrift). Za ovo imamo primjer u natpisu kneza Pavla Komlnovića iz Visočice u Velikom Ograđeniku kod Čitlika, blizu Mostara. Spomenik iz Visočice se nalazi u staroj Zupi Broćno (M. Vego, Zbornik I, br. 12).

Po spomenu imena Vlatka Vlađevića, koji je umro prije vojvode Mitoša, zatim po spomenu imena živog kneza Pavla Radinovića, natpis iz Vlađevine je urezan između 1399. i 1415. godine.

Br. 22 *Natpis iz Varošišta kod Rogatice*

Na lokalitetu Varošišta kod Borča grada blizu Rogatice donedavno je ležao lijepo ukrašen kamerni sljemnjak s ćirilskim natpisom. Danas se spomenik nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Natpis je pokušao da pročita i protumači i Đoko Mazalić a poslije njega i dr Jovo Vuković.³⁶ Natpis se nalazi na jednoj užoj bočnoj i jednoj dužoj bočnoj strani spomenika. Tekst je vrlo teško čitati na užoj bočnoj strani zbog plitko urezanih slova i djelovanja atmosferilija. Nema sumnje da je ovaj dio teksta početak velikog

teksta na dužoj bočnoj strani. Mazalić je na užoj strani pronašao tobožnju godinu ČUL (1430.). Tekst mu počinje: »A se leži Ozrisa... voev... opie... sv... op...«.

Д СЕ ЛЕЖН ОЗРНСД... ВОЕВ...
ОПНЕ... СВ... ОП...

Mazalić u transkripciji početak natpisa čita na slijedeći način: »Ivaniš sieče... a se leži Ozrisav voevoda Kopjević«.

Prvi dio teksta nisam mogao revidirati jer su slova od vremena revizije mojih prethodnika mnogo stradala.

Drugi dio teksta, po mom mišljenju, glasi:

БД(Д=О) РОЕВНХА]Б СМРЪТЪ(Н)НЕ
[П]ОНСКДХЪ НДВНАДНЪ КРДЛЕВС[Г]ВД
Босфнс
КОГД Н ГОСПОУ[ТВД] [СРБВС]КОГД
ЗД МОГД Г[ОСПОДН]НД СЛУЖУ БОДОШЕ
МЕ Н СВКОШЕ МЕ Н [РАЕР]ДШЕ Н ТУН
СМРЪТН НЕ ДОПДОХЪ Н
УМРЪХЪ НД РОШ[С]ТВО [ХРНС]Т[О]ВО
Н Г[ОСПОДН]Н МЕ ВОЕВОДА ШКРНЛН
Н УГОПД
Н ПОВБ[А]Н]ЖН

36 Đoko Mazalić, GZM 1941 (LIII), 77—82, Sl. 13 i 14; dr Jovo Vuković, o. c. 89—100.

Mazalić misli da je natpis urezan poslije smrti vojvode Radosava Pavlovića (poslije 1441. g.) Mazalić, o. c., 81, bilj. 131 a / Jovo Vuković sumnja u Mazalićevo čitanje, naročito u početak teksta, dok o imenu pokojnika Ozrisava Kopijeveća ne sumnja. Vuković sumnja i u Mazalićevo čitanje imena vojvode u prvom dijelu teksta na užoj strani. Vuković u prvom dijelu teksta nalazi ime Radoe a na kraju iste strane se pisa dijak'. Po njemu je tekst napisao dijak Radoje, dok je u grob sahranjen Kopijeveć. Osvrćući se na tumačenje drugog dijela teksta na bočnoj duljoj strani Vuković piše da Mazalić nije razumno tekst dajući mu sasvim kriv smisao (Vuković, o. c. 91). Vuković je dobro opazio da u glagolskom obliku umr'h, nema u sredini slova H nego poluglas (jer). U drugom redu toga dijela Vukovićeve teksta natpisa ne dolazi riječ *gospocki* nego *gospoctva*, kao što dolazi u diplomatskim spisima pisanim ćirilicom. Napominjem da u to doba u Srbiji nije bilo kraljevstva nego gospodstvo (despotovina). Tako je moje čitanje opravdano i sa ove strane.

Vuković je pravilno transliterirao Mazalićev izraz ja vidjen' kao navidjen', kao što je na originalu i dao mu pravi smisao nenaviđen, omrznut od bosanskog i srpskog gospodstva nosilaca državne vlasti (Vuković, o. c. 95–96). Po Vukoviću se junak natpisa borio na strani Radosava Pavlovića (1415. i 1428. godine), i to protiv bosanskog kralja. Nadalje, Vuković pravilno tumači izraz »bodoše me i sjekoše me i oderaše«. Ovaj dio teksta želi da naglasi da je junak natpisa mnogo trpio od neprijatelja u raznim zadjelicama i bojevima, ali, uprkos toga, nije bio savladan, nego je umro pravednom smrću na Božić. Zato Vuković daje svoju transliteraciju:

... смрътн не [п]онскѣхъ нѣвнѣнъ
(оав) крѣлевс[т]вѣ (kraljevstva)
васцнскогѣ н госпоцнскогѣ (gospodskoga)
сръбвскогѣ ад могод [г]осподн[и]нѣ нѣ
службу бодоше ме н сѣкоше ме н
одрѣше (=oryačkoše ili deraše me, muciše
me) н тун (tu) смрътн не
допдаохъ н умрѣхъ нѣ роштво
христ[о]во [г]осподн[и] ме воеводѣ
шкрнлн н укопѣ н повѣ[р]ѣжн

Na početku teksta bočne dulje strane, po mom mišljenju, nalazi se riječ Varoević' (=Borojević') koja se odnosi na prezime pisara s uže bočne strane. Očito se vidi da prvo slovo nije ćirilsko P nego B ili V. Ja se odlučujem za slovo B jer od tog slova postoji donji trbuh. Na kraju riječi smr't' nije urezano slovo H nego tanki poluglas

(jer). Zato se i smisao teksta mijenja. Pisar je naglasio da pokojnik nije poginuo u boru iako je omrznut, napadan od bosanskog kralja. Ne bih se složio s prethodnicima da je Radoje Ozrisalić bio naprosto neprijatelj jedino bosanskog kralja nego se ovdje misli da je Ozrisalić bio neprijatelj bosanskog kraljevstva i srpske despotovine, a uz to prijatelj i podanik turskog sultana. Poznato je iz historije da je knez Petar Pavlović s bratom Radosavom bio u savezu s Turcima ratujući na njihovoj strani 1416. godine na području Slivna u donjoj Neretvi, dok je sultan Murat II 10. jula 1420. g. nazvao vojvodu Radosava Pavlovića svojim čovjekom s obavezom plaćanja danka /... jer on' jest' moj čovjek i mne (meni) plaća danak'.../.³⁷ Srpski despot Stevan Lazarević drži Srebrenicu od 1411. godine te se ova godina može uzeti kao početak kad je Ozrisalić uz svoga gospodara kneza Pavla Radinovića i njegovih nasljednika mogao biti neprijatelj despotovine a poslije 1415. g. i bosanskog kralja.

U jednoj zahvalnici Dubrovčanima iz 1399. godine spominje se župan Ozren, čovjek kneza Pavla Radinovića. Župan Ozren je lično napisao pismo Dubrovčanima u kojem u ime svoje i kneza Pavla Radinovića obavješćava Dubrovčane o dolasku Turaka u njihove zemlje.³⁸ Po tome se vidi da je župan Ozren znao pisati. Ovaj podatak će nam pomoći da odredimo približno vrijeme pisanja natpisa u vezi s njegovim nasljednicima. U jednom pismu od 24. juna 1445. godine spominju se poslanici sinova vojvode Radosava Pavlovića knez Radoje Ozrisalić, knez i dijak Mitoš Čurić.³⁹ U potvrdi kneza Nikole i kneza Petra od 15. jula 1454. godine spominje se knez Radić Kopijeveć s knezom i dijakom Mitošem Čurićem.⁴⁰ Nije daleko od istine da je ime kneza Radoja Ozrisalića istovjetno s imenom kneza Radića Kopijeveća. To se može donckie dokazati i jednim drugim izvorom od 12. II 1475. godine u kojem se spominju rođaci porodice Tezalovića s područja Pavlovića zemlje Đurđe Bogišić i Vlatko, sin Radića Ozrisalića.⁴¹ Dobro su primijetili Mazalić i Vuković da su Ozrisalići istovjetni s Kopijevećima. Prema tome, prezime Kopijeveć je starije od Ozrisalića. Ovdje bih doveo u vezu župana Ozrena, čovjeka kneza Pavla Radinovića iz 1399. godine, i to u svojstvu rođonačelnika porodice Ozrisalić-Kopijeveća. Ovdje nam ne smeta što najstariji izvor spominje ime Ozren umjesto Ozrisal (Ozrisav) jer se radi o istovjetnom imenu od koga je postalo prezime Ozrisalić. Izvori izričito spominju da su župan Ozren, knez Radoje Ozrisalić i knez Radić Kopijeveć/Ozrisalić/ dvorski ljudi porodice Pav-

lovića i njezini poslanici pa ih možemo staviti u red iste porodice Ozrisalić-Kopijeveća.

Ako se u natpisu uistinu radi o Ozrisalu/Ozrenu/, Radoju/Radiću/ Ozrisaliću, kao što je tvrdio Vuković, natpis je urezan prije 1445. godine. Ako ime kneza Radoja Ozrisalića nije istovjetno s knezom Radićom Kopijevećom, natpis nije urezan prije 24. VI 1445. godine. U ovom posljednjem slučaju knez Radić nije sin kneza Radoja koji nije bio živ 12. II 1475. godine. Ako uzmemo da je Mazalićev junak bio Ozrisav, ovdje se ne radi o vojvodi Ozrisalu (Ozrenu) nego o županu Ozrenu. Župan Ozren je umro između 1415. i 1445. godine kad je titulu vojvode nosio Petar Pavlović i njegovi nasljednici. U ovom slučaju čitanje Vukovića na užoj strani spomenika je tačno, tj. u tom dijelu teksta ne dolazi ime vojvode. Čini mi se da ime vojvode za porodicu Kopijeveć-Ozrisalića ne dolazi u obzir jer se njezini članovi u pisanim spomenicima nazivaju stalno knezovima. Jedino se može prihvatiti pretpostavka da se u tekstu riječ vojvoda odnosi na Ozrisalova knezova Petra ili Radosava Pavlovića. U tom slučaju čitam tekst: Va ime božie a se leži Ozrin' Kopiević' župan', kneza Pavla, se pisa dijak' Radosav' Milosalić'.

Br. 23. Natpis Juraja iz Kaošice kod Medede

Na brdu uz desnu stranu Drine u šumskom predjelu sela Kaošice (Košice) nalazi se grupa od 13 stećaka raznih oblika. U jednom redu su tri nadgrobna spomenika: dva u obliku sljemjenjaka i jedan u obliku sanduka s ćirilskim natpisom. Uz spomenik s natpisom leži mali slemenjak s motivom dviju spirala. Spomenik s natpisom je dug 166 cm, visok 54 cm a širok 43 cm. Na gornjoj površini je urezan ćirilski natpis u dva reda i glasi:

+ д се лежи юрѣн ко[нѣ]
рѣдо[в] свогѣ
господннѣд

Transkripcija mu glasi: »+ A se leži Juraj ko (kon' = kod) Radoja, svoga gospodičića« (Sl. 14.).

Natpis je lijepo urezan s oštećenim jatkom ja na kraju riječi Radoja. C. Truhelka je objavio natpis, ali nije dao nikakvih podataka o spomeniku i nekropoli. Natpis je objavio s nekim manjim greškama koje je uočio i Lj. Stojanović.⁴²

(Sl. 14)

Iz natpisa se jasno vidi da se radi o Jurju, bratu Radojevu. Pisar Radoja naziva gospodičićem (vlastelinom) poput pisara iz Dubrovnika, dok uz ime Jurja nema nikakva titula. Tako su radili srednjovjekovni pisari u Bosni i Dubrovniku. Zato je i pisar ovog natpisa ispustio Jurjev titulu iako se radi o knezu s dvora Pavlovića. Juraj i Radoje su uistinu bili knezovi nižeg reda nego knezovi Pavlovići, bosanske vojvode. U jednoj povelji vojvode Ivaniša Pavlovića izdatoj Dubrovčanima 29. septembra 1442. godine knez Juraj, sin Radosava Vladimirića, potpisao se u svojstvu svjedoka umjesto svoga brata kneza Radoja. To se u pomenutoj povelji izričito naglašava riječima: »... i ne namiri tui knez' Radoje Radosava Vladimirića na negovo sije misto zakle se brat' negov knez' Juraj.«

Iz ovog se jasno vidi da su braća knezovi Radoje i Juraj bili sinovi Radosava Vladimirića, poslanici vojvode Ivaniša Pavlovića.⁴³ Knez Radosav Vladimirić je stalno služio na dvoru knezova Pavlovića. Knez Radosav se u tom svojstvu spominje 31. XII 1427. godine a njegov sin Jurko (Juraj) Vladimirić 25. X 1432. godine.⁴⁴ U potvrdi vojvode Petra i brata mu kneza Nikole Pavlovića Dubrovčanima od 15. VI 1454. godine pojavljuje se kao svjedok knez Juraj Radosalić.⁴⁵ Pod prezimenom Radosalić treba podrazumijeti Vladimiriće.

Iz ovih pisanih dokumenata i natpisa Jurja Vladimirić-Radosalića iz Kaošice može se zaključiti da je knez Radoje Vladimirić-Radosalić umro iza 29. IX 1442. godine a knez Juraj Vladimirić-Radosalić iza 15. VII 1454. godine. Taj zaključak potvrđuje i sadržina našeg natpisa. Nema sumnje da je porodica Vladimirić-Radosalića bila porijeklom iz Kaošice (Košice) kod Medede.

37 Lj. Stojanović, SSPP I, br. 550; II, br. 811.

38 Lj. Stojanović, SSPP I, br. 495.

39 Lj. Stojanović, SSPP II, br. 619.

40 Lj. Stojanović, SSPP II, br. 728, 727.

41 Dr C. Truhelka, GZM 1911 (XXIII), 41.

42 Dr C. Truhelka, GZM 1889 (I), knj. IV, 77, Sl. 7; WM II, S. 368, Fig. 8; Lj. Stojanović, SSZN, knj. III, 8, br. 4769.

43 Lj. Stojanović, SSPP II, br. 688.

44 Fr. Miklošić, MS, br. 246 i 314.

45 Lj. Stojanović, SSPP II, br. 728.

U katoličkom groblju u Zabrđu, tačno na granici sela Zabrđa i Toplice, nalazi se grupa stećaka u obliku sljemenjaka i ploča. U jednom istom redu su četiri sljemenjaka a na jednom od njih je urezan ćirilski natpis i grb kneza Radoja. Na površini zapadne strane natpis počinje nad lijepo izrađenim grbom kneza Radoja. Natpis je prvi objavio Vid Vuletić-Vukasović a poslije njega Č. Truhelka, Lj. Stojanović, P. Anđelić i S. Bešliagić.⁴⁶ Anđelić je dao bolju transliteraciju nego njegovi prethodnici. Jedino napominjem da je štampar u riječi Radič' izvrnuo smisao pišući je kao Radiur. U posljednjem redu Anđelićeva teksta riječ pomoćiju treba transkribirati kao pomoćiju. Cjelokupni tekst transkribacije glasi:

СЕ ЗАМЕННЕ КНЕЗЪ РАДОЪ
ВЕЛИКОГЪ КНЕЗЪ БОСАНСКОГЪ
Д ПОСТРВН ЕР[Д] СИНЪ НЕГОВ
В КНЕЗЪ РАДНВЪ З БОЖНОМЪ
ПОМОЦИЮ
И СВОИХЪ ВЪРНѢХЪ Д С ННОМЪ
ННЕАН
ОМЪ ННОМЪ ПОМОНЮ НЕГО
СДМЪ ОНЪ

Natpis u prijepisu čitam na slijedeći način: »Se zalmenije (zlamenije) kneza Radoja velikoga kneza bosanskoga, a postavi jega sin' njegov' knez' Radič' z božijom' pomoćiju i svojih' vrnih' a s inom' nijednom' inom' pomoćiju nego sam' on'«. (Sl. 15)

Ciro Truhelka je razložio da je natpis urezan prije 1400. godine, dok je Lj. Stojanović mislio da je natpis urezan iza (oko) 1420. godine. P. Anđelić drži da je natpis najvjerojatnije Radoja Radosalića spomenutog u povelji kralja Ostoje 1399, 1404. i 1405. godine, dok je njegov sin knez Radič' spomenut u povelji Tvrtka II 1420. godine i u povelji kralja Ostoje 1417. godine. Lj. Stojanović misli da je naš knez Radoje istovetan s Radojem Dragosalićem 1399–1405. godine (Miklošić, MS, 234, 237, 305), dok je njegov sin jamačno spomenut 1420. godine (Miklošić, MS, 305). U poveljama kralja Ostoje iz 1399. i 1405. godine i u povelji kralja Tvrtka II spominju se dva kneza Radoja: jedan

(Sl. 15)

s prezimenom Radosalić a drugi s prezimenom Dragosalić (Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma I, 422, 426, 494). Ustanovio sam da se Radič' Radivojević, sin Radojev spominje 1417. i 1420. godine (Lj. Stojanović, S S P P I, 504; E. Ferment-džin, Acta Bosnae, p. 103). Za ovo datiranje govori činjenica što se Tvrtko Borovinić od 1423. do 1436. godine naziva bosanskim ili velikim bosanskim knezom.⁴⁷ Poznato je u diplomatiji da titul bosanskog ili velikog bosanskog kneza ne mogu nositi istodobno dva različita lica.

Ovi podaci o knezu Radiču Radojeviću jasno nas upućuju da je veliki bosanski knez Radoje umro između 1405. i 1417. godine. Zato mislim da je knez Radič' Radojević sin kneza Radoja Dragosalića, te iz ove kombinacije isključujem kneza Radoja Radosalića koji je s područja Pavlovića zemlje. To sam utvrdio u tumačenju natpisa kne-

za Juraja iz Kaošice (Košice) kod Mcdeđe (Lj. Stojanović, SSPP II, br. 688; I, br. 526, 529).

Konačno napominjem da se selo Zabrđe spominje u turskim izvorima 1455. godine.⁴⁸ Ovo je dokaz da je Zabrđe srednjovjekovno naselje koje je donekle orijentacija za datiranje i nekropole u srednji vijek.

Br. 25. Ćirilski natpis velikog sudije Gradeše (Gradiše) iz Podbrežja

Nadgrobna ploča velikog sudije Gradeše (Gradiše) iz sela Podbrežja kod Zenice u Bosni je smješten u Muzejsku zbirku grada Zenice 1964. godine. Natpis sam proučavao 21. i 22. juna 1965. godine.⁴⁹ U ovom radu ću dati svoje konačno čitanje natpisa s druge bočne strane. Pozabaviću se o vremenu pisanja jednog i drugog natpisa i iznijeti ostale elemente koji su bitni u rješavanju ovih natpisa uopće.

Paleografske osobenosti starijih natpisa. U svom radu sam ustanovio da se ovdje radi o trima različitim tekstovima pisanim od triju pisara: dva starija i jedan mlađi. Ne želim da ponavljam pojedinosti koje su iznijeli u »Našim starinama« X Šefik Bešliagić, Zdravko Kajmaković i Fikret Ibrahimpašić. Na pojedine njihove zaključke osvrnuću se u toku ovog rada.

Na prostoru pred početak mlađeg natpisa radi-rana su tri reda starijeg teksta i jedan red na početku teksta s bočne strane. Pisar starijih tekstova je napravio linije za pojedine redove teksta. Linije se i sada dobro vide. Od starijeg teksta s prednje strane ostale su po dvije tačke na nekoliko mjesta, i to za oznaku pauze. Dvotačke se, po

mom mišljenju, ne odnose na mlađi tekst s prednje strane. Zato ih pri rješavanju mlađeg teksta neću uzimati u obzir. Osim toga, na prednjoj strani se vidi ostatak mnogih slova starijeg teksta urezanih tankim potezima s dijelom. To se, po red ostalih slova, vidi i po ostatku slova č na gornjem prostoru iznad slova r i e u mojoj riječi Vare. Očito se opaža da su slova starijeg teksta urezana tanko, dok su slova mlađeg teksta i jednog starog teksta s bočne strane duboko urezana, tako da se svi potezi slova mogu prstom pratiti. Ostataka slova u pojedinim redovima s bočne strane nema. Zato mi se čini da su stari tekstovi urezani od strane različitih pisara iako, po mom mišljenju, čine jednu cjelinu, jedinstvo.

Pisar starijeg teksta je završio tekst na kraju jer nas na ovo upućuju dva posljednja reda (Az' pis[a]h' ili A (i) z'pis[a]h' Pro... pop). Ova činjenica nepobitno dokazuje da se tekst na bočnoj strani ne odnosi na mlađi tekst na prednjoj strani koji se dobro može pročitati. Slova starog teksta na bočnoj strani su ponekad različita od slova mlađeg teksta, npr. u grafiji slova A, D, V, Z, i u pisanju tankog poluglasa (jer). U riječi dmi na bočnoj strani nema tankog poluglasa između slova D i N. Po ovome se vjerovatno može zaključiti da pisari mlađeg i starog teksta nisu istovjetni. Nema sumnje da su pisari starih tekstova i mlađeg teksta bili đaci iz iste pisarske škole u Bosni, vjerovatno iz okolice Zenice. Po ovom bi se moglo zaključiti da je na feudalnim dvorovima bilo dosta pismenih ljudi proisteklih iz istovjetne pisarske škole. Ne bih se složio s Bešliagićem i njegovim saradnicima da su tanki urezi pojedinih slova između slova mlađeg teksta potekli od kasnijih i slučajnih ureza (Bešliagić, o. c. 204).

Tekstovi na prednjoj i drugoj bočnoj strani starih natpisa su namjerno radirani u vrijeme pisanja mlađeg natpisa. Očito se vidi da je mlađi natpis interesantan palimpsest, kao što je i jedno pismo na pergamentu Popovske općine iz XIII vijeka.

Mislim da se prvi stari tekst na prednjoj strani odnosi na zidanje crkve sv. Jurja čiji je ktitor bio veliki sudija Gradeša (Gradiša). Na ovakav zaključak me upućuje ostatak teksta na bočnoj strani, brisanje triju redova nad početkom mlađeg teksta nadgrobne ploče velikog sudije Gradeše (Gradiše) i sadržaj mlađeg teksta. Pisar mlađeg teksta je unio u natpis glavne momente iz starog teksta, tj. ponovio neke glavne momente o gradnji crkve sv. Jurja. Ovo je učinjeno iz dubokog poštovanja prema ktitoru crkve sv. Jurja.

Pokušaću rekonstruirati dio kraja starijeg teksta na bočnoj strani na osnovu ostataka pojedinih slova, slobodnog prostora na površini i historijskih činjenica iz toga doba. Tekst ovog dijela natpisa vjerovatno glasi:

46 Vid Vuletić-Vukasović, Vjestnik 1889 (XI), 44–45; dr. C. Truhelka, GZM 1889 (I), knj. II, 73–76, WM 1895 (III), S. 433, Fig. 53, 54; Lj. Stojanović, SSZ, knj. I, 73–74, br. 230; knj. III, 10, br. 4781; knj. IV, 25, br. 6116; P. Anđelić, Lepenica (priroda, stanovništvo, privreda i zdravije), Sarajevo 1963, 181–182, Sl. II i 12; S. Bešliagić, Stećci centralne Bosne, Sarajevo 1967, 42–43.

47 Lj. Stojanović, SSPP II, br. 629, 630, 631, 632, 633.

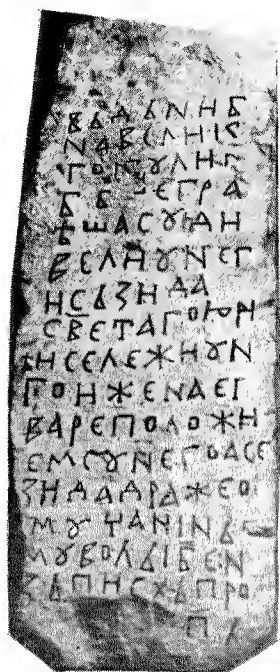
48 Hazim Šabanović, God. Ist. društva BiH 1958 (IX), 184, Sarajevo 1958.

49 Fikret Ibrahimpašić je sam vidljivo izvukao temperom veći dio slova u natpisu s prednje strane. U svom radu nije uočio pojedine skraćene i neka slova jer za ovaj posao nije bio stručnjak. Zbog toga nije mogao dati nikakav sud o tekstu natpisa. Zato se obratio naučnom saradniku Svetozaru Dušanović i poslao mu svoju fotografiju sa svojim pročitanim dijelom teksta. Dušanović mu nije mogao dati cjelovito čitanje natpisa jer nije vidio original.

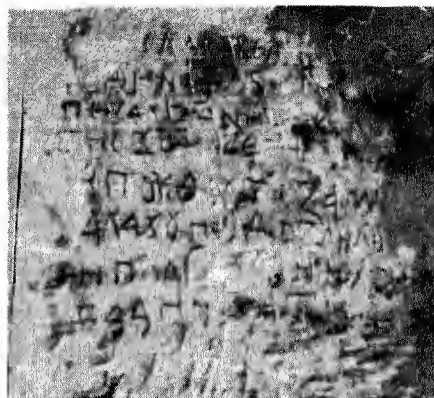
Po službenoj dužnosti, u svojstvu referenta za srednjovjekovnu epigrafiku u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, došao sam prvi na lice mjesta da riješim ovaj natpis u cjelini. Tada sam izvukao pojedine znakove za skraćene, pojedina neizvučena slova da bih uhvatio pravi smisao natpisa. Tada sam ustanovio da na ploči postoji ostatak nekog natpisa na bočnoj strani i pojedina slova između riječi mlađeg teksta na prvoj, početnoj strani koja se ne odnose na mlađi tekst. Kad sam izvukao pojedina slova u oba teksta, uslikao sam jednu i drugu stranu spomenika i privremeno izvukši tekst ostavio na spomeniku s tim da bih se ponovo navratio da ga konačno pročitam. Poslije mog rada ostavio sam spomenik s izvucenim mojim tekstom. Nekoliko dana iza toga došao je konzervator Zdravko Kajmaković i u zajednici sa Šefikom Bešliagićem i Fikretom Ibrahimpašićem objavio natpis u dnevnom listu »Oslobođenje« 2. jula 1965. godine, dok su raspravu o tome natpisali u »Našim starinama« X, Sarajevo 1965, 203–208. Prvu verziju ovog natpisa objavio sam u »Oslobođenju« 2. jula 1965. godine a drugu u »Politici« 12. augusta 1965. godine s tim što je novinar na nekim mjestima pogrešno objavio moje čitanje natpisa. Poslije ovog na čitanje natpisa se osvrnuo Svetislav Mandić u »Oslobođenju« od 23. jula 1965. godine. Mandić misli da se u natpisu ne spominje ime Gradešine žene Vare nego da tu stoji za mijenja cgoare. Na kraju članka Mandić navoda da je oblik imena Vare dosta neobično pa tu mogućnost isključuje u natpisu iako nije u pravu.

... слѣвѣ велн[скомъ]
[госпо]дну + вѣну д з[б]
пнсѣхъ днн мѣ с ѣѣѣ
г н свѣщѣ ѣе пн[скопъ]
н понао стѣзѣмѣ
[в]ѣнѣ кулннѣ доврнѣ[добрѣ]
+ н пѣсѣху кн юрон
ѣ сѣдн нзнтн ц
[ѣхъ]...

Transkripcija natpisa glasi: »... slava velikomu gospodinu + banu! A z'pisah' dni MA (maja) s(6) 1193. i sviješta arhiepiskop', i pojdo[h'] stazama bana Kulina dobriga (= dobroga), + i pasahu (=prolažahu) ki [iz] Juroja sadi iziti/izići/ štahu/ šćahu/ ...« (Sl. 16 a, b)

(Sl. 16a)

(Sl. 16b)

Vrijeme pisanja starog natpisa. Iz mog čitanja teksta se vidi da se radi o posveti crkve sv. Jurja od 6. maja (po starom kalendaru) 1193. godine koju je obavio dubrovački nadbiskup (Bernardin). Razabrao sam iz moga čitanja teksta da je iz crkve sv. Jurja prvi izlazio nadbiskup poslije obavljanje posvete, dok je iza njega u pratnji bio ban Kulini i veliki sudija Gradeša (Gradiša). Čini mi se da je pisar htio ovjekovječiti taj događaj oko posvećenja crkve. To ima svog smisla kao i godina 1193. i datum 6. maja. To je upravo vrijeme, peta godina pontifikata nadbiskupa Bernardina. Bernardin je postao nadbiskupom uistinu 1189. godine. Ipak moje čitanje ovog dijela starog natpisa ostaje i dalje sub judice.

O posveti dviju crkava u Bosni u doba Kulina bana od strane dubrovačkog nadbiskupa Bernardina piše kroničar Ranjina, dok kroničar Rastić piše o posveti bosanskog biskupa Radgosta. O toj posveti bosanskog biskupa govori i jedan dokumenat iz Dubrovnika 1195. godine. Orbini stavlja njegovu posvetu u 1194. godinu.⁵⁰ Iz ovih podataka se vidi da je i posveta crkve sv. Jurja uslijedila u vrijeme kad je stolica bosanskog biskupa bila upražnjena (prije 1195. g.). Ovi podaci idu u prilog moga čitanja teksta, o godini posvete crkve sv. Jurja i jedne druge crkve u Bosni.

Budući da stariji tekstovi postoje na prednjoj i bočnoj strani, bar djelimično, može se zaključiti da je prvobitna ploča bila uzidana na oltaru crkve ili nad vratima, tako da su se tekstovi mogli vidjeti i pročitati u cjelini. Kasnije je

ploča bila upotrebljena kao nadgrobni spomenik na spomen smrti velikog sudije Gradeše (Gradiše) i žene mu Vare (Varvare) i smještena u crkvi sv. Jurja nad grobom Gradeše (Gradiše) i njegove žene.

Mladi nadgrobni natpis s prednje strane. Tekst mu glasi:

ВѢ ДѢНН В[ѣ]
Нѣ ВЕЛНН[ѣ]
ГО КУЛНН[ѣ]
ВѢШЕ ГРѣ[ѣ]
ѢЩѣ СУНАН[ѣ]
ВЕЛН Х НЕГ[ѣ илѣ]
Н СЪЗНАѣ [хрѣмѣ]
СВѢТѣГО ЮРН
Ѣ Н СЕ ЛЕЖН Х Н[ѣ]
ГО Н ЖЕНѣ ЕГ[ѣ илѣ]
ВѣРЕ ПОЛОЖН [ѣ]
ЕМО Х НЕГО ѣ СЕ
ЗНАѣ АРѣѣ О[ѣ]
МУѣДННѣ Е
МУ ВОЛЫ БѢ (Б[ѣ]ѣ) Н[ѣ]ѣ
(илѣ ВО[ѣ]ѣ Б[ѣ]ѣ)
[ѣ] зѣПНС[ѣ]ѣ (илѣ зѣ ПНС[ѣ]ѣ) ПРО
[ѣ]ѣПНС[ѣ]ѣ, -ѣѣѣ, -ѣѣѣ, -ѣѣѣ ПОПѣ

Prijepis pomenutog natpisa čita se ovako »V' d'ni bana velikago Kulina bješe (biše) Gradeša (Gradiša) sujdija veli u njego (= na dvoru) i s'zida /hr'm'/ svetago Jurija, i se leži u njego, i žena jega (jego) Vare (= Varvara) položi [se] semo (= ovamo) u njego. A se zida Draže Ohmučanin' jemu. Voli, bože, nas'! (ili voljibljeni, voljeni). /A ili I/ z'pis[a]h' (ili jaz' pis[a]h') Prokopije (?), Protazije (?), Prohorije (?), Prodanac' (?) pop'«.

Pisar piše poluglase na pravom mjestu, tako da u tom nikad nije načinio grešku. Upotrebljava ligature na nekoliko mjesta, i to u riječi: *suidija*, *Juroja* i *pisah'*. Pisar je urezao znak skraćenice nad riječ svetago iako ista riječ nije skraćena. Poznato je iz paleografije latinske i slovenske da se izrazi *sveti* i *svetečki* zvanja i *vladarski tituli* skraćuju sa znakom skraćenice. Ponekad pisari ovo ne čine nego ispisuju čitavu riječ a u znak svetosti ili poštovanja stavljaju znak kontrakcije različitih oblika. Na ovaj način je pisar Blagajskog natpisa iz Blagaja kod Mostara s kraja XII vijeka stavio znak skraćenice nad riječi *svetago*. Ovo nije učinjeno spontano nego po običaju skraćivanja i stavljanja skraćenica u srednjem vijeku. Po grafiji većine slova

naš natpis je sličan Blagajskom natpisu iz 1193. godine. Postoji znak skraćenice na kraju Gradešina natpisa u riječi pop' iako sama riječ nije skraćena. Na drugi način se riječ pop bez slova O skraćuje u jednoj potvrdi srpskog kralja Stevana Dušana napisanoj 19. V 1334. godine (Lj. Stojanović, SSP I, br. 55). Tamo se, između ostalog, veli: »... da prebiva pp' sr'b'ski«. Zato se i kod našeg pisara može slobodno prečitati zvanje pop sa znakom skraćenice nad posljednjim slovom. Na području Bosne i Hercegovine postoje kameni i pisani spomenici sa zvanjem pop, npr u jednom nadgrobnom natpisu iz Vidoštaka kod Stoca iz 1231. godine, u natpisu popa Bogčina iz Polica kod Trebinja iz početka XV vijeka. U jednoj povelji kralja Tvrtka I spominje se pop Ratko, itd. Mislim da pojava riječi pop u Gradešinu natpisu nije nikakav izuzetak po kome bismo izvodili neke posebne zaključke o ortodoksnosti natpisa. U svakom slučaju zvanje pop uz ime pisara u našem natpisu jasno govori da su u bosanskoj latinskoj crkvi postojali svećenici koji su se služili jedino narodnim jezikom u crkvi i u svakodnevnom životu.

Pisar je na jednom mjestu upotrijebio slovo i bez tačke nad vertikalnim duktusom umjesto slova H te jedanput upotrebljava jeri umjesto i. Bešliagić i njegovi saradnici nisu uočili da se ovdje radi o jeri a nikako o slovu koje bi bilo odvojeno od jeri. Svi pomenuti pišu da je u riječi voli jeri iza slova l neobično (o. c. 205 bilj. 13, 207). Ovo nikako nije neka osobenost nego pravilno pisanje slova jeri. U Miroslavljevu evanđelju je karakteristična upotreba jora (debelog poluglasa) čime se odlikuje od svih dosad poznatih ćirilskih spomenika. U istom Miroslavljevu evanđelju dolazi slovo i bez tačke nad duktusom (60, red 8.), kao što je jedan slučaj u našem natpisu. Pored ostalih momenata naš natpis i po paleografskim osobinama, pisanju jeri pa slova i bez tačke nad duktusom umjesto ćirilskog H treba staviti u posljednji decenij XII vijeka ili odmah u početku XIII vijeka.

Pisar je upotrijebio riječ sudija u obliku sudija, kao što je narod u Bosni i Hercegovini ponekad i danas upotrebljava. Nema sumnje da je u toj riječi legirano prvo slovo i u riječi sudija jer je to slovo duboko urezano poput ostalih slova u tekstu. Izraz u nego u 6. redu odozgo označava da je Gradeša (Gradiša) bio veliki sudija na dvoru Kulina bana (judex curiae). Izraz s'zida označava narudžbu kitora Gradeše (Gradiše), dok izraz zida u 13. redu odozgo označava radnju zidanja koju je obavio majstor Draže. Nema sumnje da na kraju 7. reda odozgo treba staviti, dopuniti riječ hr'm' (hram') bilo čitavu bilo u skraćenici jer nas na ovo upućuju dalji izrazi — u nego — urezani na nekoliko mjesta. Ovi izrazi se mogu odnositi na riječ muškog roda -hram', a nikako na izraz

⁵⁰ Ranjina, Annales Rag. u Monumenta JAZU XIV, Zagreb, 1883, 219; Kesti, Chronica Rag. 63; T. Smičiklas, Cod. dipl. II, 271—273; Orbini, Il regno, 330.

crku koji su stavili Bešlagić i njegovi saradnici (o. c. 204, 205 bilj. 9).

Izraz *veliki ban* 'Kulin' se upotrebljavao u domaćim izvorima prvi put u ovom natpisu. Jedan latinski izvor iz 1180. godine oslovljava bana Kulina riječima »Culin magno bano Bosinae«. ⁵¹ Ban Matija Ninoslav često se naziva velikim banom u raznim svojim poveljama, dok ponekad njegov pisar ispušta riječ *veliki*. Ovo je razlog što se Kulin ban u svojoj povelji iz 1189. godine naziva jedino banom. Takvih slučajeva ima i u titulima srpskih kraljeva iz XIII i XIV vijeka, velikog humskog kneza Miroslava iz XII vijeka, velikog župana i velikog kneza Vukana u Duklji. ⁵²

Pisar je dao Gradeši (Gradiši) titulu *veli sudija* da označi njegovu visoku funkciju na dvoru Kulina bana. Nema sumnje da je veliki sudija Gradeša (Gradiša) bio predstojnik sudske kancelarije, gdje su radili i *male sudije*, kao što je bio slučaj u kancelarijama dalmatinskih patrijarha i crkvenih ljudi u XI vijeku i na dvorovima dukljanskih vladara. U jednoj povelji srpskog kralja Uroša II Milutina iz 1300. godine spominje se *veli i mali sudija*. ⁵³

Posljednje slovo u riječi *sudija* dopunio sam s jatom na kraju analognog kraja riječi *Juroja*. Zbog ovog nisam na kraju riječi *sudija* stavio vokal a ni spojnicu ja.

Izraz *i se leži u nego* označava činjenicu da je Gradeša (Gradiša) pokopan u hramu sv. Jurja. Pisar dalje nastavlja tekst: *i žena eg/a/ (= eg/o/ Vare položi [s]emo u nego* — koji označava da je Gradešina (Gradišina) žena pokopana u isti grob, gdje leži tijelo njezina muža. To je potpuno logično jer izraz *— semo u nego* — označava istovetno što i hram sv. Jurja. Na kraju riječi *— semo* — nedvojbeno se nalazi slovo O, a nikako slovo E. Izraz *semo* (ili *simo*) označava prilog ovdje, tj. na istom mjestu (u hramu), gdje leži Gradešino (Gradišino) tijelo.

Napomenuo sam da slovo Č nadignuto između slova R i E u mojoj riječi. Vare ne pripada ovom tekstu. Zato se Bešlagićeva kombinacija o izrazu *-rče (reče)* ne može održati na snazi i prema tome ni izraz *položite me*, pa ni riječi *egova*. Po mojoj transkripciji žena Vare (Varvara) nije bila živa kad je ovaj mladi tekst urezan. Ovdje se, po mome mišljenju, ne radi o nekoj oporuci Gradešine (Gradišine) žene nego o njezinu ukopu u crkvi sv. Jurja.

Bešlagić i njegovi saradnici su djelomično prihvatili mišljenje Svetislava Mandića (bilj. 1) o izrazu *egovare = njegova* bez dodatka *re*. Ne bih se složio s tumačenjem Svetislava Mandića

iako za ovo postoji jezička mogućnost. Za ovo bih naveo nekoliko razloga koji me prisiljavaju da se ovdje ne radi o izrazu *egovare = njegova* nego o imenu Gradešine (Gradišine) žene Vare (Varvare).

Svetislav Mandić smatra ime Vara dosta neobično. Kao protudokaz mogu iznijeti nekoliko slučajeva, gdje se riječ Vara umjesto Varvara upotrebljava u srednjem vijeku. U župi Grbalj kod Kotora i na Korčuli postoje lokaliteti Sutivara (San Varvara). Takvih imena za oznaku lokaliteta, gdje je postojala crkva sv. Varvare, ima vjerojatno i na ostalim mjestima u Dalmaciji. I danas katolici u Hercegovini upotrebljavaju žensko ime Bara umjesto Barbara. S druge strane, postoji mala vjerovatnost da je pisar našeg natpisa ispuštao ime Gradešine (Gradišine) žene. Pisar je kao po nekom planu nabrojao sve glavne ličnosti iz svoga doba koje su bile u vezi s gradnjom crkve sv. Jurja i ukopom Gradeše (Gradiše). Zbog ovog je teško povjerovati da u natpisu nije spomenuto ime Gradešine (Gradišine) žene. Pisar je u svom radu bio dosljedan te je u natpisu stavio i ime Gradešinc (Gradišine) žene Vare.

Izraz — a se zida Draže O[h]mučanin' — označava da je Draže po Gradešinoj (Gradišinoj) narudžbi saziđao hram sv. Jurja, a, vjerojatno i sudjelovao i u zidanju groba. Zato sam i stavio izraz *-emu-* umjesto Bešlagićeva — *to mu...* — i na kraju stavio tačku. Moje čitanje u 3. predzadnjem redu je dvojako. Jedno glasi: »Volj be (bože) nas!« dok drugo glasi: »Vo[ž]lib[li]jen[i]«. U prvom slučaju pisar je želio da naglasi pri kraju nadgrobno natpisa da bog ljubi one koji su još živi, dok u drugom slučaju želi da naglasi da je majstor Draža bio omljubljen, voljen u narodu zbog zidanja crkve sv. Jurja i vjerovatno drugih građevina. U ovom drugom slučaju nad izrazom be dvije crte se ne odnose na riječ — *bože* — nego na riječ *vožlibleni*. Tako se ponekad krati i riječ bagosloven u natpisima iz Bosne, npr. u natpisu Mahmuta Brankovića iz Brankovića kod Rogatice. U povelji kralja Milutina iz 1313—1318. godine stoji izraz *v'zljubni* (A. Solovjev, Odabrani spisi, br. 51). Izraz — *volj* — se pojavljuje u jednoj povelji cara Uroša 1363. godine u značenju *milj, dragi, voljeni*. ⁵⁴

Prezime Ohmučanin potječe od mjesta Ohmut čija se lokalizacija može naći u današnjoj Zenici u blizini željezničke stanice.

Pretposljednji red u tekstu se može čitati na dva načina. U prvom slučaju natpis na tom mjestu treba čitati: »a[z]' ili [ja]z' pis[a]h' Pro...«, dok u drugom slučaju čitam: A (ili i) z'pis[a]h' Pro...«. Jedno i drugo čitanje imaju istovjetni smisao.

Posljednji red teksta u vezi s trima posljednjim slovima predzadnjeg reda čitam: Pro[ko-pie], Pro[tazic], Pro[horie], Pro[danac'], pop'.

U povelji velikog humskog kneza Andrije iz 1247—1249. g. spominje se prezime Prodančica Prvoslava kao potpisnika povelje. Prema tome ime Prodanac je postojalo u doba pisanja našeg natpisa. ⁵⁵

Ako pažljivo pregledamo prostor u radiranom tekstu posljednjeg reda, veličinu slova i mjesto smještaja slova iz moje dopune i isporodimo s počecima pojedinih redova, dolazim do zaključka da je moja dopuna vrlo razumna i vjerovatna. Ako se primi Bešlagićeva dopuna s riječi Prodan, ostalo bi nam dosta prostora u posljednjem redu, dok u mojoj dopuni nije takav slučaj.

Vrijeme pisanja mladog teksta na prednjoj strani.

Prema paleografskim osobinama natpisa, historijskim podacima, moga čitanja dijela starog teksta na bočnoj strani i mladog teksta, može se dosta sigurno zaključiti da je mladi natpis urezan poslije 1193. godine. Ne isključujem mogućnost da je mladi tekst pisan u prvim decenijama XIII vijeka, u vrijeme kad je umrla i gospođa Vara (Varvara).

Ovaj natpis je pisan u doba mirnog života i ekonomskog razvoja u feudalnoj Bosni. On dokazuje da su bosanski feudalci zidali crkve i da su se pravilno odnosili prema ortodoksnom kršćanstvu, bili živi organizmi kršćanske crkve s ortodoksnom hijerarhijom. Stav bosanske crkve nije tada bio nimalo različit od stava ostalih ortodoksnih kršćanskih crkava na Balkanskom poluostrvu. Zato popovi ni bosanski krstjani u XII i u početku XIII vijeka nisu bili drugog mišljenja nego ortodoksni visoki feudalci i njihov narod u Bosni.

Br. 26. Natpis iz Osretka

U pravoslavnom groblju u Osretku kod Kulaša na području općine Doboj pronađen je ćirilski natpis 1962. godine urezan na nadgrobni kameni spomenik u obliku kalote. Sam spomenik je vrijedan spomen po svom obliku. Ovakvih oblika nadgrobni spomenika nema u Hercegovini nego jedino u Bosni, u zaseoku Brkićima u Vrućici kod Teslića. Promjer kalote spomenika je oko 58 cm. Sačuvan je kraj nadgrobno natpisa, dok mu je početak uništen. Početak teksta je bio pri vrhu kalote, gdje je kamen nastradao. Natpis nije objavljivan. Spomenik s natpisom je prenesen u Zavičajni muzej grada Doboja.

Preostali dio teksta glasi: »... Se pisa d'jak' k'neza Hr'vatina' (Sl. 17).

(Sl. 17)

Poznato je iz historije da je knez Hrvatin Stipančić vladao u Donjim Krajima 1299—1314. godine. Knez Hrvatin je imao slovenskog pisara na svom dvoru pa je svog anonimnog pisara poslao na područje sela Osredak da ureže epitaf nekom rođaku ili prijatelju kneza Hrvatina. Slova natpisa odaju pisara s kraja 13. ili početka 14. stoljeća. Ovaj natpis je vrlo značajan zbog svoje starosti i mjesta nalaza spomenika s ovim natpisom. Znamo da je područje Osretka i čitave Bosanske krajine bilo uglavnom područje glagoljice i latinskog jezika a ujedno područje zagrebačke biskupije. Nema sumnje da je naš natpis urezan između 1299. i 1314. godine. ^{55a}

Br. 27. Natpis iz sela Kijevci kod Bosanske Gradiške

Odlomak kamena s ostatkom glagoljskog natpisa je pronađen na Manastirištu u Kijevcima kod Bosanske Gradiške 1958. godine i smješten je u Muzej Bosanske krajine u Banjoj Luci (Sl. 18).

Izgleda da je natpis imao 7 do 8 redova i da ga je ljudska ruka namjerno radirala. Ipak je preostala posljednja riječ koja pruža nekoliko značajnih elemenata. Na kraju natpis glasi: »... rađenou (crkvu?)«.

⁵¹ E. Fermendžin, Acta Bosnae, 3.

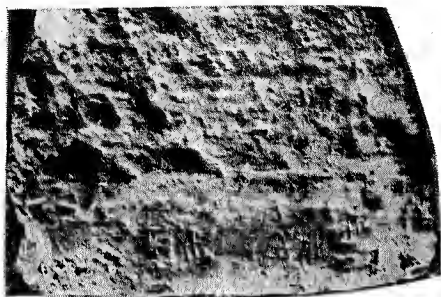
⁵² Lj. Stojanović, SSZN, br. 17, br. 7.

⁵³ A. Solovjev, Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do kraja XV veka), Beograd 1926, br. 44.

⁵⁴ A. Solovjev, o. c. br. 82. Lokalitet Ohmut postoji u Zenici u blizini željezničke stanice.

⁵⁵ Lj. Stojanović, SSPP I, br. 8.

^{55a} Ferdo Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić-Hrvatinić, 5—7, 9, 22, bilj. 25, 26—27, 37.

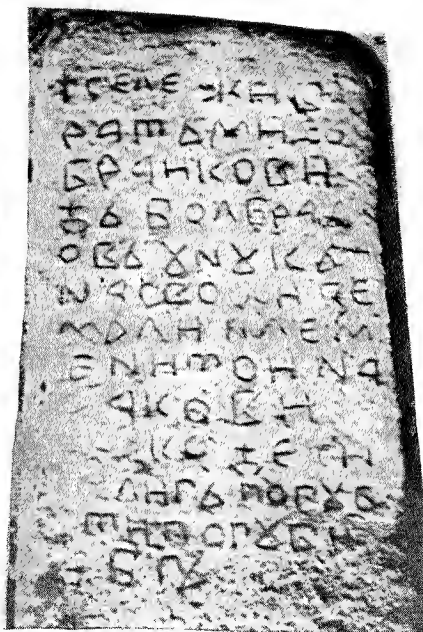
(Sl. 18)

Kamen je dug 60 cm, deo 29 cm, širok 43 cm. Slova su obla i odaju obilježje velike starine, naročito slovo D i jat. Upravo, pored ostalog, ova dva slova sa posljednjim slovom O sile me da natpis datiram u 10. ili 11. stoljeće i da spada u red najstarijih glagoljskih natpisa. Nema sumnje da je ovaj natpis nastao pod utjecajem rada slovenske Braće iz Moravske, Češke i Panonije. Prema klasifikaciji glagoljice, po Josipu Hammu, naš natpis pripada prvom, najstarijem periodu glagoljskog pisma.⁵⁶ U blizini Bosanske Gradiške u selu Dragalju je nekad pronađen glagoljski fragmenat s natpisom, ali ga u zagrebačkim muzejima nisam mogao pronaći, gdje je dopremljen prije II svjetskog rata.

Br. 28. Natpis iz Peljave

Na visokom stubu u zaseoku Peljave u Priboju kod Lopara je nekad pronađen ćirilski natpis. Ćiro Truhelka je donio svoju transliteraciju, ali sve elemente nije dao niži je donio sliku. Nema sumnje da je to trebalo učiniti da bi se natpis pravilno iskoristio u nauci. Spomenik s natpisom leži na seoskom putu koga je trebalo podignuti da bi se tekst pročitao i uzela fotografija. To je učinjeno 1968. godine u zajednici s preparatorom Antom Kučanom.⁵⁷

Nakon obavljene revizije natpis u cijelosti glasi: »+ Se leži Braťmio Braiković, Boleradov' unuk' na svoi zem'li plemenito na ...akov' ko će si bilig' pogubiti, pogubi [g]la bg' (bog'), postavi bilig' sin' egov' naimladi i Bratol, (Bartol') svoemu ot'cu n. a. i. k. Po izgledu slova i po obliku spomenika natpis je urezan najranije u 15. stoljeću (Sl. 19).

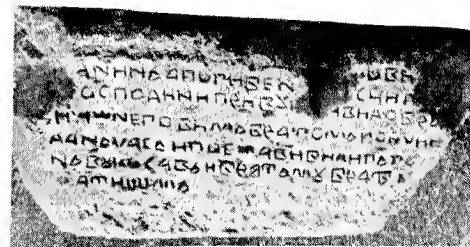

(Sl. 19)

Br. 29. Natpis iz Vražića kod Čelića

Na njivama Doli, vlasništvo porodice Hamidovića u selu Vražićima kod Čelića, ima jedan nadgrobni sljemenjak s ćirilskim natpisom.

Sljemenjak je nekad bio na kamenoj ploči i prevrnut s nje, tako da danas nije in situ. Spomenik sam pronašao 1967. godine a obradio ga u maju 1968. godine. Sljemenjak je dug 178 cm, visok 78 cm a širok 56 cm. Ovdje ga objavljujem prvi put. Kamen je vrlo trošan, tako da slova propadaju. Preostatak teksta glasi: »...ovi ...anin' a pogibe n... Scip... gospodini privu... a vi dobro... na š negovim' bratom' Goičino... dan' čas' i postavi bilig' Go...n' Vukosav' i brat' mu Brajan (?)... [s'] [b]ratiom'«. Graftija slova je sačuvana u starom obliku, ali zbog spomenika natpis ne mogu datirati prije 15. stoljeća (Sl. 20).

(Sl. 20)

(Sl. 21)

Br. 30. Natpis iz Brateljevića kod Kladnja

Za vrijeme rekognosciranja terena 1967. godine pronašao sam malu nekropolu sa 4 sljemenjaka. Na jednom sljemenjaku je lik štita u kvadratičnom obliku s mačem i polumjesecom. Među pomenutim sljemenjacima je jedan sljemenjak trošan sa ćirilskim natpisom koji glasi: »[A se] leži Prž'o]v' Novakovič' na svoi zemli na ple[me] nitoe.

Natpis nije objavljen. Pisar se služi ligaturom u posljednjoj riječi natpisa. Izgleda da je natpis

urezan u 15. stoljeću kada su se postavljali nadgrobni spomenici u obliku sljemenjaka u većem obimu. Natpis je urezan na užoj zapadnoj strani spomenika (Sl. 21).

Br. 31. Natpis iz Lipe kod Livna

U katoličkom groblju u selu Lipi kod Livna ima oko 19 nadgrobni ploča, dok u zidu ograde od groblja ima dvadesetak. Izvan groblja na zapadnoj strani leži oko 100 nadgrobni spomenika raznih oblika između kojih se ističe jedan visoki sanduk od kamena sa ćirilskim natpisom sa sjeverne strane. Spomenik je visok 125 cm, širok 100 cm, deo 76 cm. U početku natpisa je izrađena plastična ruka, tj. dio ruke čiji prsti pokazuju natpis. Ovo je očito upozorenje prolaznicima da se sjetu pokojnika i pročitaju mu epitaf. Natpis je urezan u 5 redova i u cijelosti glasi: »+ A se leži Radivoi Ilić iz Rame, Kovač'polanin' (Kovač'poljanin')«. Slova su veoma precizno izrađena i cifrasto izražena u raznim varijacijama, naročito slovo i (Sl. 22).

Nema sumnje da je Radivoi Ilić bio feudalac koji je dobio posjede u Lipi i naselio se iz sela Kovačpolja u Rami na području Livna. To je bilo u doba vjerovatno kralja Ostoje koji je u ovom kraju darivao posjede i vojvodi Hrvoju Vukčiću-Hrvatiniću. Za proučavanje feudalnih

(Sl. 22)

posjeda natpis je vrlo značajan. Izgleda da je natpis urezan u prvim decenijama 15. stoljeća. Učenjaci su znali za natpis, ali ga nisu naučno obrađivali. Čitali su ga različito po transliteraciji amatera.⁵⁸ Nijedan od njih nije priložio fotografiju natpisa po kojoj bismo mogli zauzeti određen stav.

⁵⁶ Josip Hamm, Radovi Staroslavenskog instituta I, Zagreb 1952, 40-41; Vjekoslav Stefančić, »Slovo« (13), Zagreb 1963, 31; Eckhardt, Radovi Staroslavenskog instituta 2, Zagreb 1955, 79.

⁵⁷ Ćiro Truhelka, GZM 1895, 343; Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, III, br. 4740.

⁵⁸ Lujo Zore, Slovinac 1879 (II), 448; Arhiv IV (1857), 155, snimak 11; Ljubomir Stojanović, SSZN, III, 4792.

SUMMARY

THE NEW AND REVISED MEDIEVAL INSCRIPTIONS IN BOSNIA

In this paper were prepared 22 mediaeval inscriptions some of which had already been published. There appeared the need to revise and more closely explain some published inscriptions from the terrain of Bosnia in order to make it more useful for science. It is necessary to point out that the pioneer of the adaptation of the mediaeval inscriptions dr. Ciro Truhelka did not analysed the inscriptions always, neither did he determine their origin time. The most of his published inscriptions do not even have photos, but sometimes the author gives his drawings only.

According to the photos attached to this paper, reader can see all kinds of writers in performing some epigraphic properties. I want to publish here only the more important inscriptions.

In the village Berislavići near Olovo exists a rather big necropolis with tombstones and one among them is with the Cyrillic epitaph. The inscription in transcript is worded like this:

»A se leži Dabiživ' na svojoj zemlji na plemenitoj, a ne omr' si vse«. (Here lies Dabiživ on his country no noble but did not die everything). The inscription was engraved at the end of XIV or at the beginning of XV century.

The most important Cyrillic inscription from the end of XII or the beginning of XIII century is the inscription of the big judge Gradeš (Gradiše) on Podbrežje near Zenica. The inscription is on one stone column, so that the younger text is in front and older is on the lateral side of the column as the continuation of the erased older text from the front side. The younger text is about the building of church of St. Jurje according to the command of the big judge Gradeš (Gradiše), who lived in the palace of Kulin ban. The younger text speaks about the burial of Gradeš's (Gradiša's) wife Vara (Varvara) and about the bricklayer Draža Ohmučanin. The writer was the priest with the beginning letters of the name — Pro. The inscription in transcript is worded like this:

»V' d'ni bana Velikago Kulina hješe Gradeša (Gradiša) sudija veli u njega, i sazida hram svetago Jurija, i se leži u njega i žena jega Vare (Varvara), položi semo u njega. A se zida Draže Ohmučanin' jemu. Voli, bože, nas! ili voljbljen! (A) z'pis/a/h' Pro... pop'«. (Fig. 16a) (In the palace of big ban Kulin was Gradeš the judge and the built the church of St. Jurja and there lies in it his wife Vare, we put her in it. It was built by Draže Ohmučanin. Oh Lord love us! It was written by the priest Pro...) (Fig. 16a).

The inscription on the lateral side of the old text is worded like this: »Slava velikomu gospodinu banu! A z'pisah' dni ma (maja) s (6.) 1193. i svijesta arhiepiskop', i pojde stazama bana Kulina dobrog, i pasahu ko iza Juroja sadi iziti štahu...« (Glory to the big lord ban! It was written on the 6. of May 1193 and it was dedicated to archiepiscop and he went along the paths of the good ban Kulin and those passed by who after Juroja wanted to go uot...). My reading is still sub judice.

The Cyrillic inscription from the village Osredak near Kulaš which was found recently, is on a tombstone in a form of cupola. Today it is in the museum of the town Doboj. The inscription is defective. Only the end of it is left and it is worded like this: »... Se pisa d'jak k'neza Hrvatina«. (It was written by a pupil of duke Hrvatin).

The inscription is of a big importance because it is the only one on the terrain of that district from Doboj to Banja Luka. The inscription is about some anonymous deceased person to whom the writer of the duke Hrvatin Stipančić from Donjih Kraja gave this inscription to be engraved. It was between 1299 and 1314 (Fig. 26).

The biggest importance for science has the glagolitic inscription from the village Kljević near Bosnian Gradiška found in 1958. The text on stone was damaged by the man's hand, so that only one word was left — radenu (built, probably the church). The letters are round (oval) which sets us straight to X. or XI. century. The tombstone was found in the old part of Panonia, where the pupils of Cyril and Metodije preached in IX. and X. century. There is no doubt that this valuable monument will provoke a big interest among the philologists. By appearance of the monument and the erased letters it can be concluded that the text had 7—8 lines. The monument is now in the Museum of Krajina in Banja Luka. (Fig. 20)

In the village Bratelić near Kladanj in the group of tombstones there is one medium tombstone with ridged roof and the Cyrillic letters. The inscription in the whole is worded like this:

»A se leži Pr'žov' Novaković na svojoj zemlji na plemenitoj«. (Here lies Pr'žov Novaković on his land, nobly). According to the appearance of letters and the form of tombstone, by the made square shield with sword, the inscription belongs to the century (Fig. 21).

In the Catholic Cemetery and near it in the village Lipa near Livno there more than 120 tombstones in the form of tablets and chests. On one high stone chest in the centre of necropolis is engraved a Cyrillic inscription with very ornate and unusually beautiful letters. This inscription belongs to the most beautiful written monuments of the Middle Ages in Bosnia. Especially beautiful is the letter i. The inscription in the whole is worded like this: »A se leži Radivoj Ilić iz Rame, Kovač poljanin'«. (Here lies Radivoj Ilić from Rama, Kovač field) Bg. 22.

It is very interesting that the tombstone of Radivoj Ilić is in Lipa near Livno, although he was from the village Kovač polje in the district of Rama. This can be explained by the moving of feudal lords who got their possessions by the rulers. It could be in the time of king Ostoja who also presented the possessions near Livno to the big Bosnian duke Hrvoje Vukčić-Hrvatinić in 1400. Because of that I think that also the inscription of Radivoj Ilić was engraved in the first decade of 15. century.

UVOD

Potrebu za proučavanjem armenskih srednjovjekovnih memorijalnih i nadgrobnih spomenika osjetio sam prije deset godina, kada sam prilikom jednog studijskog boravka u Italiji vidio upravo objavljeni manju knjigu sa dosta kratkim tekstom na italijanskom i engleskom jeziku pod nazivom KHATCHKAR, kao broj 2 zajedničke edicije Arhitektonskog fakulteta u Milanu i Akademije nauka SSR Armenije DOCUMENTI DI ARCHITETTURA ARMENA (DOCUMENTS OF ARMENIAN ARCHITECTURE)¹ Tada sam, naime, uočio više sličnih osobina između tih armenskih spomenika i naših stećaka, pa je u cilju mog daljnjeg studija stećaka bilo nužno da se armenski hačkari upoznaju i prouče, kako bi se mogao odrediti njihov odnos prema stećcima.

Moja saznanja o ovoj zanimljivoj vrsti armenskih spomenika prije svega su rezultat kraćeg boravka i rada na terenu Sovjetske Armenije u jesen 1974. godine, zatim razgovora tom prilikom sa armenskim naučnim i kulturnim radnicima, te konsultovanja postojeće stručne literature koja mi je u međuvremenu bila dostupna.²

Prilikom boravka u Armeniji najprije sam pregledao hačkare u Muzeju armenske istorije i

Nekoliko istorijsko-geografskih podataka o Armeniji

Armenska SS (Savezna Socijalistička) Republika se nalazi na jugu Transkavkaza, u takozvanom Malom Kavkazu, između Crnog i Kaspijskog mora. Zauzima površinu od oko 30.000 km², na kojoj živi 2.700.000 stanovnika. Glavni grad je Erevan sa blizu 900.000 stanovnika. Sjeverno i istoč-

Gradskom muzeju, u Erevanu, koji su tu preneseni iz Noraduz, Gošavanka i drugih mjesta. Zatim sam posjetio grad Ečmiadzin i pregledao zbirku hačkara u blizini rezidencije katolikosa (patrijarha) armenske crkve, koja je takođe nastala prenosom primjeraka iz raznih krajeva Armenije. Iza toga je uslijedio moj posjet važnijim mjestima i lokalitetima na terenu Armenije. Tako sam upoznao nekropole ovih spomenika kod varošice Ašarak i naselja Hripsime i Jegvard. Potom sam obišao hačkare u kraju koji se zove Garni, a onda polupećinsku manastirsku crkvu u Gegardu i hačkare oko nje. Moj terenski uvid se završio posjetom selu Noraduz na obali jezera Sevan, gdje se nalazi najveća nekropola ovih spomenika u Armeniji.³

Da bi se bolje i potpunije shvatili armenski spomenici o kojima je ovdje riječ, mislim da je potrebno u ovom uvodnom dijelu radnje ukratko prikazati istorijsko-geografski okvir u kome su ti spomenici nastajali i trajali, zatim dati nekoliko osnovnih podataka o kulturi i umjetnosti Armenije, kao i o vjerskim prilikama koje su, sigurno, bile jedan od najpresudnijih faktora ne samo te kulture i umjetnosti, nego i društvenih odnosa te zemlje uopšte.

no od Armenije su sovjetske republike Gruzija i Azerbejdžan, a sa zapada i juga su Turska i Iran.

To je pretežno brdovita zemlja, sa preko 1000 m nadmorske visine. Klima je uglavnom suptropska, sa kontrastima; zime su hladne, a ljeta dosta vruća, posebno u ravničarskim predjelima. Dobro je razvijeno planinsko stočarstvo, a u plod-

3 I ovom prilikom se zahvaljujem Zavodu za naučno-tehničku i kulturno-prosvjetnu saradnju sa inostranstvom Bosne i Hercegovine i Zajednici za kulturu Bosne i Hercegovine koji su mi svojom finansijskom pomoći omogućili da posjetim Armeniju i upoznam hačkare. Zahvalnost dugujem i Ministarstvu kulture Armenije i njegovim stručnjacima Karenu Mikaelanu i Aleksandru Ter-Gabrielanu koji su mi na terenu pružili stručnu i drugu pomoć. Posebno sam zahvalan prof. B. N. Arakeljanu, direktoru Arheološkog i etnografskog instituta Akademije nauka SSR Armenije na dragocjenoj stručnoj pomoći.

1 L. Azarian, L' ARTE DEI KHATCHKAR, uvodni tekst fotomonoigrafije edicije Documenti di Architettura Armena (Documents of Armenian Architecture) 2, Milano 1970.

2 N. Surenjan, HAČKARI, Dekorativno iskustvo SSSR 4 (113), Moskva 1967, 35—36 (na ruskom); L. Azarian, ARMENSKI HAČKARI, uvodni tekst fotomonoigrafije pod istim naslovom (na armenskom, ruskom i engleskom jeziku), Ečmiadzin 1973.

nim dolinama se gaji duvan, pamuk, riža, vinova loza i maslina. Najviši planinski vrh je Aragac, sa 4095 m nadmorske visine. U istočnom kraju je jezero Sevan, sa 1416 km² površine. Od većeg broja rijeka najveća je Araks, koja dobrim dijelom čini granicu sa Turskom.

Skoro 90% stanovništva čine Armenici; ostalo su Azerbejdžanci, Rusi, Turci i dr. Armenici spadaju u najstarije narode svijeta. Još u IX v. prije n. e. stvorena je država Urartu, koju su 300 godina kasnije uništili Midjani. U II v. prije n. e. javlja se formiran armenski narod sa svojim državnim uređenjem i svojim narodnim jezikom. U I v. prije n. e. razvila se velika Armenska carevina koja je spadala u red najmoćnijih država helenističke epohe. U toku nekoliko daljnjih vijekova, okružena Perzijancima, Rimljanima i Vizantijom, Armenija je imala vrlo promjenljivu sudbinu. Od VII do IX v. je ovdje ostvarena prevlast Arapa. Nakon toga je nastao period središavanja i privrednog i kulturnog snaženja. To je doba vladanja porodice Bagratida, kada se posebno ističe car Gagik I (990—1020). Krajem XI v. veći dio Armenije zauzeli su Seldžuci, a manji Vizantinci. Zbog teških uslova života, velike grupe Armenaca su tada iselile na sjeverne obale Sredozemnog mora, gdje su osnovali Kilikijsko armensko carstvo, tzv. Malu Armeniju, koja je u XIV v. potpala pod egipatski mamelučki sultanat. Početkom XIII v. Armeniju su zauzeli Mongoli i tu ostali do sredine XIV v. U XVI i XVII v. se za Armeniju otmaju Perzija i Turska; dolazi do podjele između njih. Nakon mnogih borbi, Armenici su uz pomoć Rusa uspjeli da se krajem XVIII v. oslobode okupatora i pridruže Rusiji. Od 1920. godine prisutna je sovjetska vlast. Rusko-turskim ugovorom iz 1921. godine zapadni dio Armenije je pripao Turskoj, jugoistočni Perziji, dok su ostali dijelovi činili sovjetsku republiku Armeniju u sastavu Zakavkaskeske sovjetske federativne socijalističke republike. Od 1936. godine Armenija je postala samostalna savezna republika.⁴

O vjerskim prilikama u Armeniji

Armenci su primili hrišćanstvo početkom IV. vijeka. Osnivač i organizator te nove državne vjere je Gregorije Prosvjetitelj, po čijem imenu je ona i nazvana Armensko-gregorijanska crkva.⁵ Primajući hrišćanstvo, armenski narod se izmakao utjecaju perzijskog mazdaizma (Zoroastrijska

vjera), a da bi izbjegao stapanje sa Vizantijom, odnosno utapanje u nju, pridružio se početkom VI v. monofizitskoj jeresi, čije se osnovno dogmatsko razmišljanje sa pravoslavljem i katoličanstvom sastojalo u priznavanju Hrista bogom, a ne i bogom i čovjekom.⁶ U drugoj polovini VI v. počele su bune izrabljivanih seljaka protiv feudalaca, organizovane u takozvanom Pavlikijan-skom pokretu, koji je u VIII v. ojačao i proširio se i protiv duhovnih feudalaca. Pavlikijani su tražili ravnopravnost među ljudima i ukidanje privilegija vladajuće klase, borili su se protiv svih zala (smatrali su da je zemlja zlo, a nebo dobro) i zahtijevali ukidanje sveštenika i crkvenih obreda. Na Crkvenom saboru u Dvini 720. godine oni su proglašeni jereticima, zbog čega su kažnjavani, proganjani i iseljavani. U Armeniji je bilo i drugih seljačko-vjerskih pokreta. Tondrakijci se, npr., u IX v. takođe borio protiv vladajućih klasa a za ravnopravnost ljudi; objašnjavao je da duša čovjeka nije besmrtna, da zagrobni život ne postoji, da nema kulta svetinja i da je Hristos običan čovjek.⁷ Jeretički pokreti su imali veliki utjecaj u vrijeme ikonoborstva u Vizantiji (VIII—IX v.). Nakon hrišćanskog rascjepa 1054. godine, i pored upornih nastojanja Grka i Latina, armenska crkva se nije priklonila ni vizantijskoj ni rimskoj, nego je ostala samostalna, u osnovi monofizitska, sa nekim osobinama koje je u manjoj mjeri vežu za istočnu, odnosno zapadnu crkvu. Općenito se može reći da je armenska crkva kroz čitav srednji vijek bila moćna centralizovana organizacija u kojoj je feudalni poredak imao svog najvećeg zaštitnika i koja je bila presudan faktor armenske kulture i umjetnosti.⁸

Osnovni podaci o armenskoj kulturi i umjetnosti

Iz perioda Urartu (IX do VI v. prije n. e.) preostali su ostaci tvrđava sa kiklopskim zidovima, zatim stele sa klinastim natpisima, a onda i predmeti od bronzе među koje spadaju kotlići sa predstavama fantastičnih životinja, koji su se proširili čak po Grčkoj i Etruriji.⁹

Predhrišćanskom periodu pripadaju kameni spomenici u obliku velike ribe, ponekad sa uklesanim životinjskim misterioznim predstavama, najčešće zmajevima, koji su nađeni na više mjes-

ta u brdima, pokraj izvora vode. Ovi spomenici se zovu imenom *višap*, vežu se za kult boginje vode i datiraju u II v. prije n. e. i dalje.¹⁰

Krajem IV v. n. e. Mesrop Maštoc, sekretar carskog dvora, arhijerej i propovjednik, izumio je armensko pismo sa 38 slova koje je tako genijalno pogođeno da i danas, bez ikakve izmjene, odgovara potrebama armenskog jezika i literature. »Malo je bilo događaja koji su u životu jednoga naroda ostavili tako dubok trag kao što je pronalazak mesropskog alfabeta...«¹¹ Ubrzo potom su sa grčkog jezika prevedena najpoznatija crkvena djela, a nastaju i prva originalna naučna i filozofska djela. U periodu od IV do VII v. osobito se razvila arhitektura, od koje su do danas preostale samo ruševine među kojima se po svojoj vrijednosti ističu one od hrama Zvartnoc, iz VII v., na kojima je naročito važna kamena plastika.¹² Iz tog starohrišćanskog perioda poznate su kamene stele, ponekad sa reljefima, najčešće postavljane na mjestima razrušenih paganskih hramova, na putevima, trgovima, ulicama, kao i na mjestima hrišćanskih mučenika, da bi kao simboli nove vjere skretali pažnju stanovništva.¹³

Svestraniji kulturno-umjetnički razmah Armencu uslijedio je u doba vladanja Bagratida, u IX do XI vijeku. Naročito je veliki uspjeh postignut u arhitekturi, sa centrom u gradu Ani, sa graditeljem Tiridatom. Kamena plastika i čista skulptura bile su tada takođe dobro razvijene. Ornamentalni i figuralni reljefi su ukrašavali mnoge crkve. U tom pogledu se osobito ističe mala crkva sv. Krsta na ostrvcu Ahtamar, na jezeru Van, iz X—XI vijeka (danas istočna Anadolija Turske).¹⁴ Izvanredno je značajno klesanje memorijalnih i nadgrobnih kamenih spomenika, koji se smatraju ne samo originalnom kulturno-umjetničkom armenskom pojavom, nego i najvrijednijim fondom armenskog kulturnog naslijeđa uopšte.

HACKARI

Teritorijalna rasprostranjenost

Iz ostvarenog uvida u teren i raspoloživu literaturu proizlazi da su hačkari situirani svuda na teritoriji Sovjetske Armenije, ali su lokaliteti sa

ovim spomenicima najgušći u centralnom dijelu, oko Erevana, zatim oko jezera Sevan, gdje se kod sela Noraduz nalazi najbrojnija nekropola. Primjećuje se koncentracija i južno od jezera Sevan, oko gradova Jegegnadzor i Sisian, kao i sjeverno od istog jezera, između granica sa Azerbejdžanom i Gruzijom. Najmanje hačkara ima u graničnom području sa Gruzijom i sa Turskom, kao i općenito uz granicu prema Turskoj i prema Iranu. Nešto hačkara se nalazi i na teritoriji južne susjedne sovjetske autonomne pokrajine Nahičevan, gdje je smještena i najbrojnija nekropola Stara Džulfa (Hin Dchougha), kao i u pograničnim krajevima republika Azerbejdžana i Gruzije, a posebno i neki lokaliteti na bližim područjima Turske.

Svi krajevi izvan granica današnje Sovjetske Armenije na kojima se nalaze hačkari nekada su bili u sastavu države Armenije, ili su ih za duže vrijeme naseljavali Armenici, pa se i običaj klesanja tih spomenika tamo prenosio. Sasvim je sigurno da su hačkari kulturno-umjetnički izraz armenskog naroda.

Brojno stanje

Evidencija ovih spomenika još nije objavljena, zbog čega ni njihovo brojno stanje nije moglo biti utvrđeno. Kako sam doznao, upravo se na tome radi. U razgovoru sa predstavnicima armenskog Ministarstva kulture spomenuta je cifra od oko 6.000 kao njihov približno ukupan broj. Prof. B. N. Arakeljan, direktor Arheološkog i etnografskog instituta Akademije nauka Armenije, spomenuo je, međutim, cifru od 10.000 kao moguću konačan broj na teritoriji Sovjetske Armenije. Prema mojoj aproksimativnoj procjeni, čini se da je ova druga cifra bliža stvarnom stanju, jer ako sama nekropola kod sela Noraduz ima oko 1.000 primjeraka i ako nekropola u Staroj Džulfi ima oko 2.000 primjeraka, kako se to ponekad navodi, onda je moguće da ostalih 200 nekropola, koliko ih odprilike ima, posjeduju ukupno 7.000 primjeraka.

Funkcija i ime

Tvrđi se da su hačkari nastali po uzoru na dosta rijetke kamene stele sa reljefima krstova iz IV—VII v., koje su postavljane na mjestima smrti armenskih hrišćanskih mučenika, nekadašnjih paganskih žrtvenika, na raskršćima puteva i na trgovima, u cilju simboliziranja trijumfa hrišćanstva u Armeniji.¹⁵

Za klesanje i postavljanje hačkara postojali su različiti povodi i ciljevi. Neki primjerci su pos-

⁴ Većina istorijsko-geografskih podataka uzeta je iz VELIKE SOVIJSKE ENCIKLOPEDIJE, drugo izdanje, Moskva 1957 (na ruskom), pod ARMENIJA I ISTORIJE ARMENSKOG NARODA od V. A. Parsamjana, S. P. Pogojana i S. R. Arutjunana (na ruskom), Erevan 1964.

⁵ SOVIJSKA ISTORIJSKA ENCIKLOPEDIJA, tom 1, Moskva 1961, 750.

⁶ HISTORIJA ČOVJEČANSTVA — KULTURNI I NAUČNI RAZVOJ, sv. treći, knj. prva — VELIKE CIVILIZACIJE SREDNJEGA VIJEKA, prvi dio, Zagreb 1972, 54; ENCIKLOPEDIJA LEKSIKOGRAFSKOG ZAVODA, sv. 3, Zagreb 1956, 248.

⁷ G. Ostrogorski, ISTORIJA VIZANTIJE, Beograd 1947, 92 i 104; S. Ransimen, VIZANTIJSKA CIVILIZACIJA (prevod s engleskog), Beograd 1964, 115; ISTORIJA ARMENSKOG NARODA, Erevan 1964, 67—68.

⁸ J. Popović, OPCA CRKVENA ISTORIJA II (prevod s njemačkog), Sremski Karlovci 1912, 622—624; SOVIJSKA ISTORIJSKA ENCIKLOPEDIJA, tom 1, Moskva 1961, 750 i dalje.

⁹ OPŠTA ENCIKLOPEDIJA LAROUSSE 1 (Paris 1967), Beograd 1971, 243.

¹⁰ L. Azarian, ARMENSKI HACKARI, Erevan 1973, 19; VELIKA SOVIJSKA ENCIKLOPEDIJA, tom 46, drugo izdanje, Moskva 1957, 213.

¹¹ HISTORIJA ČOVJEČANSTVA... — VELIKE CIVILIZACIJE SREDNJEGA VIJEKA, drugi dio, Zagreb 1972, 113—114; ISTORIJA ARMENSKOG NARODA, Erevan 1964, 49—50.

¹² VELIKA SOVIJSKA ENCIKLOPEDIJA 3, Moskva 1950, 88—96.

¹³ L. Azarian, n. d., 19—20; N. Surejan, n. d., 35—36.

¹⁴ ISTORIJA ARMENSKOG NARODA..., 112—114.

¹⁵ L. Azarian, n. d., 22.

tavljeni u čast pobjede nad neprijateljem, neki kao znakovi utemeljenja hramova ili novih naselja, neki su predstavljali znak sjećanja na određenu ličnost, odnosno izraz zahvalnosti toj ličnosti za učinjeno dobro djelo, ima primjeraka koji su poklanjani crkvi i određenom svecu u znak zahvalnosti ili zakletve, negdje je hačkar bio pogranično obilježje, ali je često klesan kao nadgrobnni spomenik. Funkcija im je, dakle, polivalentna, pretežno memorijalnog, a potom nadgrobnog karaktera.¹⁶

Praviljeni su od kamena kakvog najviše ima u ovim krajevima. Najčešće je to ružičasti tuf, koji je podesan za obradu, a otporan na djelovanje atmosfere.

Ime je dobio po osnovnom i dominantnom reliefnom motivu koji je na spomeniku isklesan — krstu, koji se na armenskom zove *hač*, i po materijalu od koga je spomenik klesan — kamenu, za što postoji armenska riječ *kar*, zbog čega je nastalo ime *hačkar*, što bi u prevodu moglo da znači *krsti kamen*.

Sl. 1 — Mec Mazra, Vardeniski rajon, 881. god.

Sl. 2. — Noraduz, X v.

Kronologija

Hačkari su počeli da se klešu i postavljaju u IX i X v., nakon oslobođenja ovih krajeva od arapske dominacije. Među najstarije primjerke spada, npr., hačkar iz Garni-a koji se pripisuje Katranidi, zaručnici kralja Ašota I, iz porodice Bagratida, datiran u 879. godinu, kao i hačkar iz mjesta Mec Mazra, u Vardeniskom rejonu, datiran u 881. godinu (sl. br. 1).¹⁷

U Muzeju istorije Armenije u Erevanu nalazi se jedan primjerak s kraja X v., koji je prenesen sa nekropole Noraduz kod jezera Sevan (sl. br. 2).

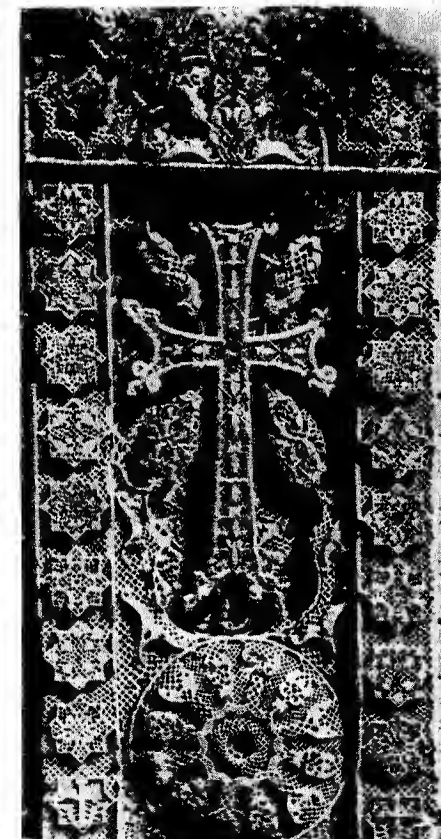
Sl. 3 — Jegnadzor, XI v.

Sl. 4 — Gegard, XIII v.

U XI v. hačkari dobivaju svoju ustaljenu formu i kompoziciju. Takav je, npr., primjerak koji se zove Cahac-kar kod crkve sv. Ovanesa u Jegnadzoru, iz 1041. god. (sl. br. 3).¹⁸

U XII i XIII v. ovi spomenici se klešu u mnogo većem broju, po formi i ukrasima su savršeniji, bogatiji i raznovrsniji. To je vrijeme u kome se i natpisima posvećuje mnogo pažnje. Tada se javljaju i imena majstora — umjetnika, među kojima se ističu, npr.: Mhitar iz Gegarda, Pavgos iz Gošavanka, a na prelazu od XIII na XIV v. Momik iz Noravanka. Opcenito se može reći da su hačkari toga vremenskog razdoblja najoriginalniji i da je tada postignut najviši stupanj ove umjetnosti.¹⁹ (Vidi slike broj 4, 5 i 6).

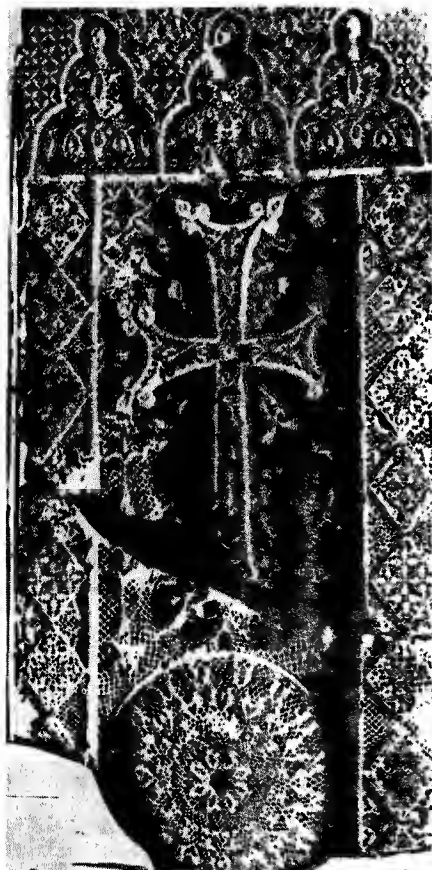
Sl. 5 — Gošavank, XIII v., rad majstora Pavgosa

16 L. Azarian, n. d., 21—22; N. Surenjan, n. d., 35—36.

17 L. Azarian, n. d., 21.

18 Isti, L' ARTE DEI KHATCHKAR, 4, sl. 19.
19 Isti, n. d., 6; Isti, ARMENSKI HAČKARI, 23—24.

Sl. 6 — Gošavank, XIII v., rad majstora Pavgosa

I hačkari XIV v. su približno istog umjetničkog nivoa, ali je tada proces njihovog razvoja jače ometan i prekidan invazijama Seldžuka i Mongola.

Nakon izvjesne stagnacije, osjeća se novi procvat umjetnosti hačkara u XVI i XII v., posebno u krajevima prema Azerbejdžanu, ali je tada uslijedio i snažniji utjecaj islamske umjetnosti na hačkare. Spomenici se opet klešu u velikom broju, ali su oni samo ponavljanje starih ideja i tema (sl. br. 7). Takva je, npr., nekropola u Staroj Džulfi (sl. br. 8).²⁰ To je već pad ove armenske umjetnosti.

²⁰ L. Azarian, *L' ARTE DEI KHATCHKAR*, 6: Isti, *ARMENSKI HAČKARI*, 25.

Sl. 7 — Kamo kod jezera Sevan, 1557. god., rad majstora Arakela i Melikseta.

Sl. 8. — Stara Džulfa, XVI—XVII v.

Sl. 9 — Dio nekropole kod sela Noraduz.

Oblici

Postoji mnogo oblika ove vrste spomenika. Još nije napravljena njihova sistematizacija. Najstariji hačkari se javljaju u formi stela na četvrtastom postolju, ili bez ikakvog postolja. Neke od ovih bez postolja završavaju se ravno, polukružno ili na dvije vode. Neke od njih su u svom gornjem dijelu nešto šire nego u donjem. Kasniji hačkari su najčešće stele na postolju, pa i na dva postolja. Obično se završavaju ravno ili na dvije vode, odnosno na dvije vode sa izvjesnim krovnim ulegnućima. Različitih su dimenzija. Čini se da vremenom postaju sve viši, a konačno postizu visinu od oko 3 m. Kod ustaljenih formi hačkara koji stoje u slobodnom prostoru najčešće kao nadgrobnici, završni gornji dio stele je nešto ispušten naprijed, kao streha koja ima svrhu da reljefe i natpise s te strane spomenika zaštititi od atmosferilija. (Vidi sl. br. 9). Postoje i brojne varijante ovdje navedenih oblika stela. Hačkari-nadgrobnici se ne javljaju samo kao uspravno stojeći spomenici. Njih ima, i to ne mali broj, klesanih u formi ležećih spomenika, a ponekad su ti ležeći kombinovani sa stojećim. I ovih ležećih

Sl. 10 — Dio nekropole u Aštaraku.

Sl. 11 — Dio nekropole u Astaraku.

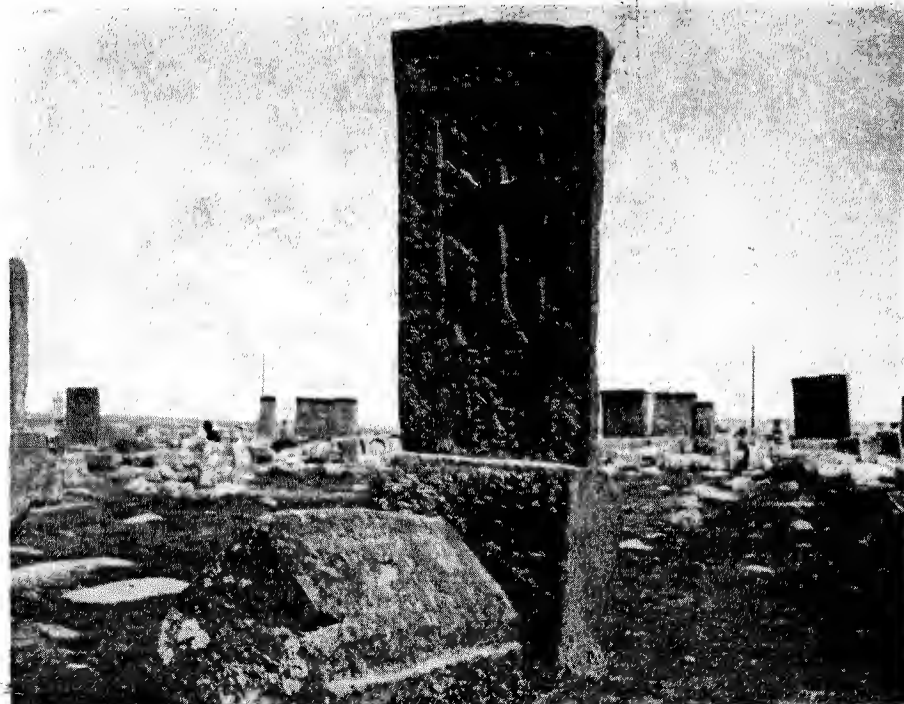
ima više vrsta oblika. Tako postoje ploče, od kojih su neke na postoljima. Češći su oblici sanduka, u što sam uračunao ploče, kao pravougle paralelopipede preko 30 cm visine. Neki sanduci imaju svoja postolja, ponekad i po dva zasebna komada. Ustanovio sam da su neki sanduci prema svojoj bazi prošireni (vidi sl. br. 10). Postoje spomenici koji su dimenzija sanduka, ali se ne završavaju ravno, nego zaobljeno, pa izgledaju kao valjci, koji su po svojoj dužini više ili manje odsječeni. Takvih valjkastih sanduka ima sa i bez postolja (sl. br. 11). Javljaju se i dvojni valjkasti sanduci, koji su vjerovatno nadgrobnici za dvije sahranjene osobe. Osim toga, postoje spomenici koji odozgo nisu ni ravni ni valjkasti, nego se završavaju kao krov na dvije vode, na sljeme, kako to kažemo kod stećaka. Neki od njih imaju pravougaoni hrbat, zbog čega bi se moglo reći da se završavaju na tri uzdužne vode. Sljemnjaci su obično na postoljima, a neki od njih imaju i po dva postolja. Ponekad su kombinovani sa jednom stelom, obično na istome postolju (sl. br. 12). To su također samo osnovni ležeći oblici.

Prilaže se tabela najčešćih kako stojećih tako i ležećih oblika armenskih spomenika — sl. br. 13. Na priloženoj slici br. 14 vidi se skupina spomenika raznovrsnih oblika na nekropoli kod Noradua.

Reljefi

Na najstarijim armenskim stojećim spomenicima, od IV do VII v., kao i onim do IX v., nema mnogo reljefa, a i natpisi armenskim pismom i jezikom su vrlo rijetki. To su pretežno memorijski spomenici na kojima susrećemo predstave Hrista, Bogorodice, cara Tiridata II i Grigorija Prosvjetitelja, zatim motiv krsta i ponekog jednostavnijeg geometrijskog i biljnog ornamenta.²¹ Od IX—XI v. ovi spomenici postaju postepeno sve ukrašeniji. Krakovi krsta, kao jedinog ili glavnog motiva, postaju prutasti ili tordirani, zatim oni se pri krajevima račvaju i završavaju kružićima ili kružnim vjenčićima. Gornji uspravni krak se obogaćuje biljnim stilizovanim dodacima, najčešće a-

²¹ Isti, n. d., 21.

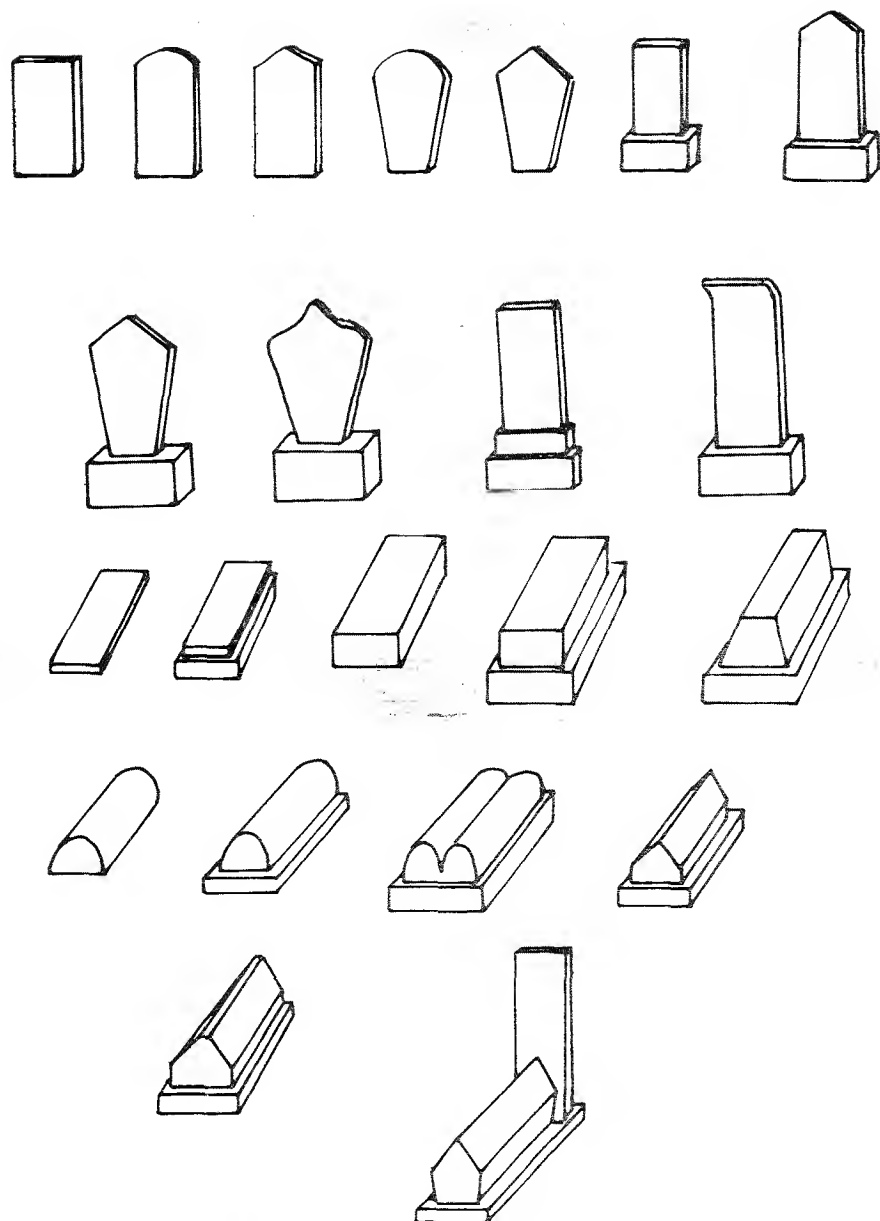

Sl. 12 — Dio nekropole kod sela Noraduz.

kantusom, sa plodovima u vidu krupnijih grozdova, a donji uspravni krak počinje da izlazi iz stilizovanih akantusovih listova, ili iz kruga kao simbola sunca. Oko toga se potom stvara pravougaona bordura, jednostavna ili nešto ukrašena geometrijskim, a ponekad i biljnim ornamentima, koji su najviše slični krstićima i rozeticama. Tako otprilike naznačen kronološki razvoj može se vidjeti ako, npr., pogledamo hačkar iz Njižneg Talina, na kojemu je samo urezan krst, zatim onaj Katranidin iz Garni-a, a onda primjerke iz Talina, Tekora i najposlije iz Jegegnadzora koji pripada XI v. i koji je već bogato ukrašen i ima natpis (sl. br. 3). Većina hačkara toga vremenskog perioda su memorijskog karaktera. U razdoblju od XII do XIII v. reljefi ovih spomenika poprimaju čvrstu kompozicionu šemu: iz zrna što klija, odnosno iz sunca izrasta i razvija se krst, sa ukrasnim okvirom, a odozgo još i sa ukrašenom zaštitnom strehom (sl. br. 4, 9 i 12). I ploha na kojoj je krst sada se ukrašava. Sam krst se u detaljima vrlo različito modificira. On postaje manje ili više rascvjetali krst. Sve oko njega je u ornamentima koji su raznovrsni, po-

vezani, ali bez početka i kraja, kao arabeske. To je splet plastičnih ornamentalnih prepleta i praznih površina svedenih na minimum; sve je minuciozno isklesano, tako da mnogi primjerci djeluju kao duborez, filigran, pa i kao prava čipka.²² Mora da je u ovom ili nešto ranijem vremenskom razdoblju u ovoj zemlji bila vrlo razvijena umjetnost duboreza, o čemu je do naših dana, nažalost, ostalo vrlo malo materijalnih dokaza. Ipak, ima primjera koji o tome govore sasvim jasno. U Istarskom muzeju u Erevanu nalazi se nekoliko drvenih kapitela iz Sevanskog manastira (VII v.) na kojima su plastično predstavljeni krstovi sa pticama, trolistovima, rozeticama i akantusovim listovima. Na nekim drugim drvenim fragmentima istoga manastira, uz geometrijske i floralne ornamente, vidimo figure Hrista i evanđelistu i izvanredno izrezbarenu veliku rozetu, kakva se nalazi i na nekim hačkarima. U istom muzeju se nalaze divno izrezbarene dveri iz manastira Arakeloc iz Muše (XII v.) i iz Tatevskog manastira.

²² Isti, n. d., 23.

Sl. 13 — Tabela najčešćih oblika armenskih stojećih i ležećih spomenika.

Sl. 14 — Dio nekropole hačkara kod sela Noradz.

ra (XIII v.). Sada je sve više i natpisa sa imenima majstora, čak se i postolja, kao i ostale strane hačkara također ukrašavaju ili ispunjavaju natpisima. Na postoljima najčešće vidimo arkade sa prelomljenim lukovima unutar kojih su krstići. Među ove već sasvim razvijene i ustaljene bogato ukrašene hačkare mogao bi se ubrojiti primjerak iz Sanahina, iz 1216. god., zatim primjerak iz Gošavanka, s kraja XIII v., rad majstora Pavgosa (sada u Erevanu) koji zaista djeluje kao najnježnija čipka (sl. br. 6). U XIII v. se pojavljuju i hačkari sa prikazom Hristova raspeća, kakav se, npr., nalazi u trijemu manastira Ahpat, djelo majstora Vahrama, na kome je bočno od raspeća prikazana Bogorodica sa apostolom Ivanom, ispod krsta je predstavljeno 12 apostola, a na vrhu polumjesec i sunce sa arhanđelima, ili onaj koji je iz regiona Ararat prenesen u Ečmiadzin (sl. br. 15). Takvi spomenici — hačkari se zovu imenom *amenaprkič* (Spasitelj).²³ Najviši stepen razvoja klesanja i ukrašavanja hačkara koji je postignut u XIII v. uglavnom se zadržao i u sljedećem, XIV v., iako nije bilo tako intenzivnog klesanja, usljed izmijenjenih i manje sigurnih političkih prilika u zemlji. Iza toga kao da nastaje izvjesna stagnacija, a u XVI—XVII v.

se osjeća kao neko buđenje — hačkari su opet u velikoj modi, oni su tada pretežno uski a vrlo visoki, sa površinama koje su veoma ispunjene sitnim geometrijskim ornamentima, kombinovanim sa nišama koje su uokvirene prelomljenim lukovima. Kada na njima ne bi bilo krstova, ili svećanih figura, mislili bismo da su seldžučki nadgrobni spomenici, kakvi npr., postoje u Ahlatu kod jezera Van, u turskoj istočnoj Anadoliji.²⁴ Ti spomenici su zanatski vrlo vješto urađeni i djeluju ugodno-lijepo, ali kada ih pomnije promatramo i upoređujemo sa onima iz XII—XIV v., vidimo da ne predstavljaju ništa novo, nego su ili ponavljanje najčešćih motiva, ili su, čak i izvjesno osiromašenje. Takva je, npr., ogromna nekropola u Staroj Djulfu, u Sovjetskoj autonomnoj pokrajini Nahičevan (sl. br. 8).

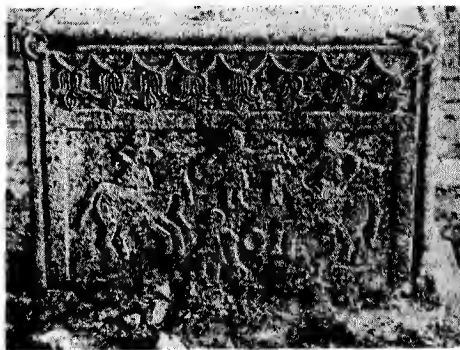
Ležeći spomenici IV—VII v. su redovno nadgrobni koji nemaju reljefe, ali dosta njih posjeduju natpise na narodnom jeziku koji uglavnom saopštavaju imena sahranjenih osoba. U daljnjem periodu, naročito od XI v. dosta se klešu ležeći nadgrobni na kojima se, uz natpise, pojavljuju i reljefi, najčešće motivi krstova, ali se nailazi i na geometrijske i biljne ornamente, kao

²³ Isti, n. d., 22.

²⁴ B. Karamagari, AHLAT MEZARTASLARI, Ankara 1972 (na turskom jeziku).

Sl. 15 — Hačkar »Amenaprikič« u Ečmiadzinu, prenesen iz regiona Ararat.

Sl. 16 — Teh, Goriski rajon, XV v.

spomenike. U dostupnoj mi literaturi nisam zapazio da ovi nadgrobnici imaju svoje posebno ime, ali sam iz razgovora sa ljudima Ministarstva kulture Armenije, uz zajedničko ime hačkar, doznao da se oni nazivaju i posebnim imenom *tapana-makar*.²⁵

Ostale osobine

Zelio bih da navedem još neke važnije osobine hačkara. Ustanovio sam da se svi postavljaju u pravcu zapad—istok, kako se Armenci i sahranjuju. Ako se radi o kombinaciji ležećeg i stojećeg spomenika, onda je stojeći uvijek na istočnom kraju. Glavni ukrasi — gdje je krst, uvijek su na zapadnoj široj strani stojećeg spomenika. U mnogo slučajeva se na nekropolama primjećuju nizovi nadgrobnika po pravcu sjever—jug. Razumljivo, primjerci hačkara memorijalnog karaktera nisu morali da se postavljaju kao oni nadgrobni. Ako su ugrađeni ili samo naslonjeni na hramove, onda su pretežno na glavnim fasadama njihovim, ali ih ima i na ostalim zidnim stijenama, pa i u samoj unutrašnjosti hramova, kao i u njihovoj neposrednoj okolini, gdje su ponekad ugrađeni u žive stijene i čine neku vrstu zida i svetišta pred kojim se ljudi klanjaju, zaklinju i traže spas dušama svojim. Tvrdi se da su ukrasi hačkara nekada bojadisani bijelom i crvenom bojom.²⁶ Na primjercima koje sam ja vidio i pregledao nema ni ostataka boje. Svi ovi spomenici su klesani i postavljeni kako od strane seoskog, tako i od strane gradskog stanovništva. Nekropole su zasnivane najčešće nedaleko od naselja, na istaknutijim mjestima, pokraj puteva.

²⁵ L. Azarian, L' ARTE DEI KHATCHKAR, 6.
²⁶ Isti, n. d., 4.

ODNOSI HAČKARA I STEČAKA

Zajedničke osobine hačkara i stečaka

Armenski memorijalni i nadgrobni spomenici imaju više osobina kakve imaju i naši stećci. Najprije se primjećuje ono što je slično u oblicima jednih i drugih spomenika. Najčešći ležeći oblici armenskih nadgrobnika (svi armenski spomenici ležećih oblika su nadgrobnici) su ploče, sanduci i sljemenjaci, baš kako je i kod ležećih stečaka. Armenski sanduci i sljemenjaci često imaju postolja, ponekad i po dva, kakvu situaciju imamo i kod stečaka.²⁷ Rjeđe vidimo armenske ploče sa postoljima, kao što rijetko vidimo i stečke u obliku ploče sa postoljima. I dimenzije navedenih armenskih ležećih spomenika su približno jednake dimenzijama ležećih stečaka. I orijentacija po stranama svijeta im je vrlo slična — armenski spomenici su postavljeni po pravcu zapad—istok, a i glavnina stečaka je tako orijentirana. Što se tiče stojećih spomenika, treba reći da se armenski najčešće javljaju u formi visokih stela sa nastrešnicom, postavljenih na jedno ili na dva postolja. Ponekada su te stele bez nastrešnice, a ponekada su i bez postolja, kao što ih se ponekada nađe i sa tri postolja. Naprijed sam već rekao da se stele u svom gornjem dijelu obično završavaju ravno, ali ih ima dosta koje su lučno zasvedene, ili su kao krov na dvije vode. Ima i stela koje se prema gore postepeno šire. U svim takvim oblicima su klesani i naši stećci, uz ogradu da nemaju nastrešnica i da su im postolja rijetka pojava.²⁸ To su važnije osobine oblika koje se mogu navesti kao zajedničke armenskim i našim spomenicima.

Dosta sličnosti nalazimo i u reljefnim predstavama armenskih i naših spomenika. Na stranicama ležećih armenskih spomenika, za koje možemo reći da nemaju mnogo reljefa, najčešće susrećemo, prikaze krstova, kod kojih se obično krakovi račvaju i završavaju kružićima, a ponekad i trolistovima. Od drugih relativno češćih reljefnih motiva kod ovih oblika susrećemo rozete, odnosno zvijezde i krugove koji vjerovatno simboliziraju sunce. Ponekad se nađe i na frizove ili bordure od povijene lozice sa umecima od listića, kao i frizove i bordure od cik-cak linija. U Aštarku sam naišao na predstavu štapa i na predstavu nakovnja sa kovačkim alatom, ali tih motiva na drugim mjestima nema. Rijetke su figuralne predstave na ležećim armenskim spomenicima. Ponekad su to šematski prikazi čovje-

ka sa prekrštenim rukama na prsima ili sasvim uproštena ljudska figura koja se sastoji od izduženog pravougaonika koji prelazi u uzan vrat i završava okruglastom glavom. Ponekad, pak, nailazimo na čitave scene iz seoskog realnog života ondašnjih ljudi. Svi ovdje navedeni reljefni motivi su manje ili više obilježja i naših stečaka.²⁹ Na stojećim armenskim spomenicima najviše susrećemo prikaz krsta. Poznato je da je motiv krsta dosta česta pojava i naših stečaka (kasnije ćemo reći da u tome pogledu, ipak, postoje znatne razlike). Krst hačkara je uvijek vezan za stilizovane akantusove listove, odnosno za krug koji je na vrlo mnogo načina stilizovan (ispunjen krsčićima, rozeticama i raznovrsnim prepletima koji u osnovi imaju geometrijski, a ponekad i biljni ornamenat). Više puta je gornji uspravni krak krsta hačkara povezan sa grozdovima, što donekle podsjeća na motiv krsta vezanog sa lozom i grozdovima koji nalazimo na znatnom broju stečaka.³⁰ Iako u različitim stilizacijama, elementi su i kod hačkara i kod stečaka pozajmljeni iz starokršćanskog ikonografskog repertoara. Ponekad su iznad krsta hačkara prikazane dvije afontirane ptice, koju pojavu također ponekad nalazimo i kod stečaka. Vjerovatno se radi o predstavama golubova, koje su i hačkari i stećci preuzeli iz starokršćanske simbolicke.³¹ Zatim na hačkarima susrećemo motive rozeta, a često i krugove, odnosno kružne vijence, baš kao i kod stečaka. Na hačkarima se javljaju i frizovi, odnosno bordure (okviri) od povijene lozice sa spiralnim umecima, zatim torđiranu užu, kao i arkadice, motivi koji su česta pojava i na stećcima.

Postoje još neke druge osobine koje su iste ili vrlo slične i kod armenskih i kod naših spomenika. Tako se npr., i jedni i drugi postavljaju po pravcu zapad—istok (kod stečaka su rijetke drugačije orijentacije). U mnogo slučajeva su i jedni i drugi nadgrobnici svrstani u nizove po svojim bočnim stranama, tj. po pravcu sjever—jug. I nekropole hačkara su zasnivane nedaleko naselja, pokraj puteva, kakav je slučaj i kod većine nekropola stečaka.³²

Moramo, dakle, priznati da između hačkara i stečaka postoje brojne veze ne samo u oblicima, nego i u reljefnim motivima, kao i u nekim drugim njihovim osobinama.

²⁹ S. Bešliagić, STECCI I NJIHOVA UMJETNOST, Sarajevo 1971, 33—35.

³⁰ Vidi na primjer: A. Benac, RADIMILJA, Sarajevo 1950, sl. 17 i 18; D. Vidović, STECCI I NADGROBNI SPOMENICI U OKOLINI ZVORNICA, Naše starine III, Sarajevo 1956, st. 7a i 7b; S. Bešliagić, KALINOVIK, Sarajevo 1962, 141, st. 50.

³¹ S. Bešliagić, STECCI I NJIHOVA UMJETNOST..., 59; Isti, KALINOVIK, Sarajevo 1962, st. 121; Isti, LIUBINJE, SREDNJO-VJEKOVNI NADGROBNI SPOMENICI, Naše starine X, Sarajevo 1965, 134, st. 32; Isti, STECCI U GORNJEM HRASNU, Naše starine VII, Sarajevo 1960, sl. 11.

³² S. Bešliagić, STECCI I NJIHOVA UMJETNOST..., 77—82.

²⁷ S. Bešliagić, STECCI, KATALOSKO TOPOGRAFSKI PREGLED, Sarajevo 1971, Tbl. I i II na strani 36 i 37; Isti, OBLICI STEČAKA, Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XLIII, Sarajevo 1972, posebno Tbl. I—V na str. 203—207.

²⁸ Isti, STECCI, KATALOSKO TOPOGRAFSKI PREGLED..., Tbl. III na str. 38; Isti, OBLICI STEČAKA..., posebno Tbl. VI na str. 208.

Okolnosti koje su uslovile sticanje tih zajedničkih osobina hačkara i stećaka

Imajući pred očima navedene slične ili iste osobine jednih i drugih spomenika, odmah se pitamo: kako je do toga moglo doći, koji su putevi i načini sticanja tih osobina, da li se eventualno radi o utjecaju armenske na našu umjetnost i, ako je tako, kojim putem je taj utjecaj ostvario?

Gledajući odnos armenske i naše umjetnosti sadržajno i vremenski u nešto širim okvirima, moguće je, čini se, nazrijeti pa i sagledati puteve koji su uslovili to naše umjetničko zajedništvo.

Armenska i naša arhitektura

Zadržimo se najprije na oblasti arhitekture. U stručnoj literaturi su više puta istaknute naše veze. J. Strzygowski je još prije 50 godina tvrdio da je kupola nad četvorinom kod starohrvatskih crkava prenesena iz Armenije, gdje je prije toga preuzeta iz Perzije.³³ U srpskoj srednjovjekovnoj arhitekturi je uočeno više elemenata koji je vežu za armensku. Tako je, napr., oblik »upisanog krsta« nekih crkvenih građevina na Kosovu i u Makedoniji, koji je stvoren u orijentalnoj hrišćanskoj arhitekturi, nama došao preko Vizantije.³⁴ Na nekim spomenicima Moravske škole korišten je tzv. prelomljeni luk, koji se općenito smatra motivom gotičkog stila, ali se ne bi smjelo zabraviti da su taj luk Krstaši prenijeli u Evropu iz Armenije i Sirije, gdje je bio u upotrebi još u XI vijeku.³⁵ Fasade Banjske su ozidane velikim tesanicama uglanog mermera vrlo slično obradi fasada armenskih crkava u Aniu i Ughuzli.³⁶ Nije bez značaja ni okolnost da je na crkvi manastira Vitovnice ustanovljena kamena ploča sa armenskim natpisom iz 1218. godine.³⁷

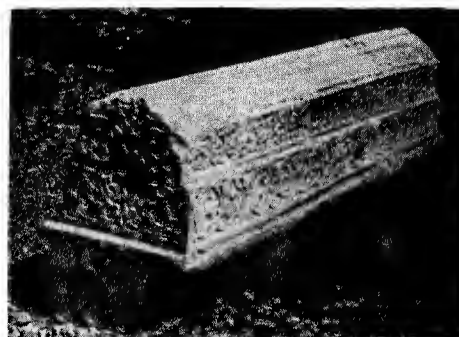
Armenska i naša kamena plastika

Još više zajedničkog je nađeno u kamenoj plastici Armenije i naših zemalja. Tako je u umjetnosti našeg primorja, kao i u čitavoj mediteranskoj umjetnosti ustanovljen preplet koji je karakterističan za umjetnost hrišćanskog orijenta.³⁸ Ustanovljeno je da su motivi prepleta ukrasne plastike spomenika Moravske škole vrlo slični, pa i identični sa motivima prepleta u Armeniji i Gruziji, naročito kada se tiče motiva sa geometrij-

skim crtežom.³⁹ To je notorno kada, napr., uporedimo preplet crkve u Ahtali iz XI—XII v. i crkve u Ertazmindi iz XII—XIII v. sa prepletom crkava u Kaleniću, Ljubostinji i Velučoj.⁴⁰ Postoje i neke druge sličnosti. J. Maksimović je, npr., istakla veliku sličnost između freske timpanona jednog portala crkve u Dečanima, iz XIV v., na kojoj je prikazan Hrist Emanuel okružen grifonima i lavovima, sa minijaturom u jednom armenskom rukopisu iz Kilikije, datiranom u XIII vijek.⁴¹ Iako se u ovome slučaju ne radi o kamenoj plastici, čini se da je ova sličnost također od značaja. Za neke figuralne predstave kaže se da su prosto prenesene iz Armenije. Tako izgleda kada se, napr., uporede predstave grifona i medvjeda na kamenoj plastici Kalenića sa takvim predstavama crkve sv. Krsta u Ahtamaru (jezeru Van u turskoj istočnoj Anadoliji), iz XI vijeka.⁴²

Armenski hačkari i muslimanski nišani

Uočio sam jednu zanimljivu pojavu koja se odnosi na veze hačkara i najstarijih muslimanskih nadgrobnih spomenika — nišana u Bosni i Hercegovini, a preko ovih i na veze sa stećcima. Ovdje se zapravo radi o stelama Seldžuka u Turskoj, klesanim po uzoru na hačkare, koje su preuzele od strane osmanskih Turaka i prenesene u Bosnu i Hercegovinu. Veza armenskih hačkara i seldžučkih stela ne bi trebalo da nas čudi, zbog toga što između armenske i seldžučke umjetnosti postoji više veza i međusobnih utjecaja. Armenici su, napr., od perzijskih Sasanida i Seldžuka preuzeli svod u stalaktitima, zatim sjedeću ljudsku figuru (vladara u slavi) i figuru muškarca sa gazelom na ramenu, a isto tako i neke zoomorfne motive koje su koristili u kamenoj plastici.⁴³ Seldžuci su od Armenaca preuzeli izgradnju višestupnatih i valjkastih turbeta (mauzoleja) sa piramidalnim i stožastim krovovima, kao i oblaganje tih turbeta kamenim pločama, te njihovo raščlanjivanje u slijepe arkade.⁴⁴ Armenici su od islamske Perzije i Seldžuka baštinili geometrijske ornamentalne stilizacije koje su tako mnogo korištene u memorijalnim i nadgrobnim spomenicima. Na više mjesta u turskoj Anadoliji, a posebno u Ahlatu, postoji mnogo seldžučkih muslimanskih

Sl. 17 — Seldžučki sljemenujak u Arheološkom muzeju u Akşehiru (turska Anadolija).

grobalja na kojima se vide stele koje su po svojim oblicima, dimenzijama i ukrasima vrlo slične, skoro identične, armenskim hačkarima. Osim toga, Seldžuci počev od XI v. klešu i ležeće nadgrobnice spomenike koji su po svojim oblicima isto što i armenski sljemenujaci, ali najčešće mnogo manjih dimenzija (sl. br. 17). Koriste čak i kombinaciju ležećeg sljemenujaka sa uspravno stojećom stelom, što vidimo i u Armeniji.⁴⁵ Kako sam ranije istakao, u Armeniji je već u XI v. umjetnost nadgrobnih spomenika bila dosta razvijena, a Seldžuci tek tada počinju sa svojom nadgrobnom umjetnošću, koja u XII i XIII v. doživljava pravi razvoj. Mislim da su Seldžuci svoje nadgrobnike u obliku stela i sljemenujaka klesali po ugledu na takve armenske spomenike. Stele su kasnije osmanski Turci usvojili i prenijeli ih nama. Po ugledanju na te oblike nišana počelo je i klesanje uspravno stojećih stećaka.⁴⁶ To je razlog zbog čega se stojeći steći javljaju skoro isključivo u istočnoj Bosni i zbog čega ih datiram u kraj perioda egzistencije stećaka. A što se tiče oblika sljemenujaka kod Armenaca i Seldžuka i on je mogao biti poznat bosansko-hercegovačkim klesarima stećaka u XIV i XV vijeku. Napominjem da su se Seldžuci u svojoj umjetnosti najmanje pridržavali opšteg islamskog stava o zabrani korištenja predstava živih bića u umjetnosti, zbog čega u njihovoj kamenoj plastici, pa čak i na nadgrobnim spomenicima, vidimo predstave ljudi i životinja. Držim da je ta okolnost posredno bila od izvesnog utjecaja i kod klesanja nišana XV i XVI v. u Bosni, odnosno klesanja

ljudskih i životinjskih predstava na tim nišanima po uzoru na stećke.⁴⁷

O nalazu kamene ribe kod Kuršumlje

Neka mi je dozvoljeno da na ovome mjestu iznesem i donekle obrazložim jedan neobičan a vrlo zanimljiv skorašnji arheološki nalaz u Srbiji koji možda malo izlazi iz vremenskog okvira hačkara i stećaka, ali koji je, po mome mišljenju, eklatantan primjer postojanja kulturno-umjetničkih veza između Armenije i našeg geografskog područja.

Posebna ekipa Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Nišu, pod rukovodstvom prof. dr. Branislava Vulovića i dr. Mirjane Ljubinković, naših uglednih stručnjaka, koja je od 1972. do 1974. godine radila na istraživanju i konzerviranju ostataka srednjovjekovne crkve sv. Bogorodice u Kuršumlji, našla je blizu jednog vanjskog ugla crkve, na dubini od 140 cm od površine zemlje, jedan kameni spomenik u obliku ribe. Spomenik je dugačak oko 200 cm, širok oko 60 i visok oko 40 cm. Prednji dio je nešto deblji, baš kako izgleda prava riba. Na tome dijelu su naznačene oči, usta i škrge. Na leđima ribe je urezan motiv krsta i do njegovog donjeg kraka motiv dviju voluta. Na otprilike 2/3 hrbata je stvorena uska pravougaona površina na kojoj je uklesan ćirilski natpis. Spomenik je prelomljen i djelomično okružen. I natpis je oštećen.

Zahvaljujući gostoprimstvu Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Nišu, ja sam spomenik vidio u oktobru 1973. godine. On je tada već bio prenesen u susjednu crkvu sv. Nikole, na kojoj su se upravo obavljali restauratorski radovi. Pošto je bio dan već na izmaku, natpis se nije mogao dobro vidjeti. Prema onome kako je taj natpis zabilježen od strane pomcnete naučne ekipe, njegova transkripcija bi trebalo da glasi ovako.⁴⁸

PISA JERINA NA BRATE DRAGINE JUNIA.....

U međuvremenu ja sam imao priliku da po programu proučavanja stećaka posjetim Sovjetsku Armeniju, gdje sam našao i spomenike kakav je nađen u Kuršumlji. Interesujući se za njih, razgovarajući o njima sa armenskim stručnjacima i konsultujući meni dostupnu literaturu, evo šta sam ustanovio:

Prvi primjerci armenskih spomenika u obliku kamenih riba evidentirani su od strane ruskih

33 J. Strzygowski, O RAZVITKU STAROHRVATSKE UMJETNOSTI, Zagreb 1927, 78.

34 A. Deroko, MONUMENTALNA I DEKORATIVNA ARHITEKTURA U SREDNJOVJEKOVNOJ SRBIJI, II izdanje, Beograd 1962, 120.

35 Isti, n. d., 186.

36 Isti, n. d., 75.

37 Isti, n. d., 203.

38 J. Strzygowski, n. d., 209; A. Deroko, n. d., 13.

39 A. Deroko, n. d., 188 i 201.

40 Vidi: A. Deroko, n. d., sl. 285—286, 338, 356—357 i 359; J. Baltrušaitis, ETUDES SUR L'ART MEDIEVAL EN GEORGIE ET EN ARMENIE, Paris 1929, Pl. III, fig. 6, Pl. IV, fig. 7, Pl. V, fig. 10—11, Pl. VII, fig. 14, Pl. VIII, fig. 15, Pl. IX, fig. 17, Pl. X, fig. 18—20, Pl. XXII, fig. 38, Pl. XXXI, fig. 49, Pl. XXXVI, fig. 57 i dr.

41 J. Maksimović, SRPSKA SREDNJOVJEKOVNA SKULPTURA, Novi Sad 1971, 104.

42 A. Deroko, n. d., 201.

43 K. Otto—Dorn, ISLAMSKA UMJETNOST, (prevod s francuskog), Novi Sad 1971, 84.

44 Isto, n. d., 165; HISTORIJA CVJETANSTVA... — VELIKE CIVILIZACIJE SREDNJEGA VIJEKA, drugi i treći dio, Zagreb 1972, 131.

45 Vidi napomenu br. 24; R. M. Meriž, AKSEHIR TURBE VE MEZARLARI, Turkiyat medmuası V — 1935 (na turskom jeziku).

46 S. Bešlić, HRISTANSKI NISANI XV VIJEKA U BOSNI, Zbornik Svežara Radojčića, Beograd 1969, 26; Isti, STEĆCI I NJIHOVA UMJETNOST... 28.

47 Isti, NISANI XV I XVI VIJEKA U BOSNI I HERCEGOVINI, Djela knj. LIII Akademije nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1978, 18—25.

48 Najljepše zahvaljujem prof. dr. Br. Vuloviću i dr. M. Ljubinković na odobrenju da nalaz iz Kuršumlje mogu objaviti u ovu svrhu.

akademika N. A. Maroma i A. J. Smirnova 1909. godine. Kasnije su nađeni i drugi takvi spomenici na više mjesta pretežno u brdovitim predjelima, nedaleko od izvora vode ili na mjestima starih irigacionih objekata. Kada se govori o lokalitetima ovih spomenika, najprije se spominju padine planine Aragaca, pedesetak km sjeverozapadno od Erevana i planinski predjeli Gegama, tridesetak km istočno i jugoistočno od Erevana. Nazvani su imenom *višap* (vishap). Isti takvi spomenici su nešto kasnije otkriveni u sjevernim predjelima Kavkaza, u Gruziji, pa čak i u sjevernoj Mongoliji. To su ogromne kamene ribe, čija dužina ponekad doseže i 5 m. Smatra se da je najveći višap nađen na padinama Aragaca. Njegove dimenzije su: 506 × 97 × 52 cm. Redovno su na ovim spomenicima označene oči, usta, škrge i peraja ribe. Više puta su na njima isklesani i drugi motivi, tako npr. krzna i kosturi (lobanje) misterioznih životinja i ptica, a i predstave zmajeva. Kako sam doznao, postavljeni su vertikalno.⁴⁹

Prvi višapi se pripisuju stočarskim narodima koji su živjeli u rodovskim plemenskim zajednicama u II v. prije n. e. Tada su oličavali božanstvo plodnosti u poljoprivredi; najprije su imali funkciju patrona u stočarstvu, a onda i u zemljoradnji. Smatra se da višapi simboliziraju zaštitu čovjekovog bogatstva, prije svega ispaša, vodotoka i izvora. Misli se da je kult ispaša imao genetsku vezu sa kultom žive ribe, koji je karakterističan za paganski period Kavkaza. Vremenom se razvilo vjerovanje da se duša ribe preselila u kamen u obliku ribe, koji je postao objektom kulta. Taj kult se održao na Kavkazu dugo vremena, pa i nakon primanja hrišćanstva. Postojanje višapa se povezuje i sa kultom boginje vode Astik Derketo koji je bio raširen među primitivnim naro-

dima armenske visoravni.⁵⁰ Izgleda da je najvjerojatnija teza o višapu kao simbol kulta vode i izvora.

Prilikom boravka u Armeniji našao sam dva primjerka višapa u Erevanu. Oni su prije nekoliko godina prencseni sa terena. Jedan je položen u parku nedaleko od Opere i hotela Ani. Dugačak je oko 300, širok 40, a visok oko 60 cm. Na njemu su isklesane oči, škrge i peraja ribe (sl. br. 18). Drugi primjerak je postavljen u vertikalno položaj ispred zgrade Fizikalnog instituta Akademije nauka. Visok je oko 400 cm. Koliko sam to mogao vidjeti, na njemu je predstavljen zmaj.

Kako je to poznato, riba je staroegipatski simbol vjere u uskrsnuće. U hrišćanstvu je riba simbol i znak raspoznavanja svih hrišćanskih sljedbenika. Riba i hljeb su bili znaci zajedničkog blagostanja, agape, euharistije i vjere u spasenje uskrsnućem u bogu.⁵¹

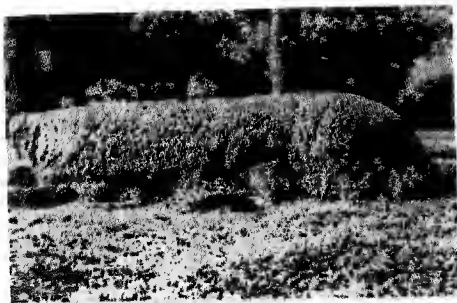
Iz nekih podataka vidi se da je običaj klesanja i postavljanja kamenih spomenika u obliku ribe prenesen i u druge zemlje. Tako je, npr. nađena kamena riba u Škotskoj kao nadgrobni spomenik Pikta. Na jednom takvom primjerku su naznačene krljušti ribe, a na hrbatu je bila plastična predstava zmaja. Datiran je u vrijeme od V do XI vijeka.⁵²

Tako nam je, mislim, sada nešto razumljivija pojava kamene ribe kod Kuršumlje. Najvjerojatnije je da su taj spomenik postavili neki doseljeni Armenci u predhrišćansko ili u ranohrišćansko doba, a da je negdje u XIII—XIV v. ponovno iskorišten, ovaj puta kao nadgrobnik, s tim što mu je umjesto zmaja na hrbatu isklesan čirski natpis.

Još nekoliko podataka o mogućim vezama i utjecajima

Htio bih da svemu pomenutom dodam još nekoliko podataka koji bi mogli da nam pomognu pri traženju uslova i mogućnosti veza između armenske i naše umjetnosti:

U X i XI v. armenska arhitektura je bila u svom zenitu. O tome govori i činjenica da je čuveni arhitekt iz Ania Tiridat početkom XI v. pozvan u Carigrad da popravi kupolu sv. Sofije.⁵³ U Vizantiji i na Balkanu dugo djeluju armenski majstori, a i samih Armenaca ima posvuda u Grčkoj,

Sl. 18 — Višap u parku nedaleko Opere i hotela Ani u Erevanu.

⁴⁹ VELIKA SOVJETSKA ENCIKLOPEDIJA, drugo izdanje, Moskva 1957, tom 8, str. 213; L. Azarijan, n. d., 3.

⁵⁰ L. Azarijan, ARMENSKI HAČKARI..., 19, VELIKA SOVJETSKA ENCIKLOPEDIJA..., 213.

⁵¹ Ch. Schug-Wille, BIZANT I NJEGOV SVIJET (prevod s njemačkog), Rijeka 1970, 73.

⁵² St. Gruden, THE EARLY CHRISTIAN AND PICTIC MONUMENTS OF SCOTLAND, Edinburgh 1957, Pl. 42, No 11.

⁵³ A. Grabar, VIZANTIJA — VIZANTIJSKA UMETNOST SREDNJEGA VEKA (OD VIII DO XV VEKA) (prevod s francuskog), Novi Sad 1969. ⁶⁴ HISTORIJA CIVILIZACIJE VELIKE CIVILIZACIJE SREDNJEGA VIJEKA, drugi i treći dio, Zagreb 1972, 130, N. M. Tokarski, ARHITEKTURA DREVNEI ARMENII, Erevan 1946, 144.

na Balkanu, i dalje. Postoje podaci o naseljavanju Armenaca u balkanske zemlje u više navrata. Vizantija je naročito favorizirala njihovo iseljavanje u naše krajeve. Poznato je, npr., da je vizantijski car Nikifor I početkom IX v. stanovništvo Male Azije kolonizirao među balkanske Slovene.⁵⁴ Da bi omogućio daljnji razmah Pavlikijanskog pokreta, a donekle osigurao i granice Vizantije, car Vasilije I je krajem IX v. dosta Armenaca prisilno naselio duž granice sa Bugarskom, ali time nije postigao mnogo, jer su se ovi sjedinili sa bugarskim Bogumilskim pokretom.⁵⁵ I sam Jovan Cimisk se u drugoj polovini X v. služio istim metodama. On je armenske Pavlikijane preseljavao sa jugoistočnih granica svoga carstva na zapad i smještao ih oko današnjeg Plovidiva i Drinopolja. Kao graničarima, dao im je slobodu vjeroispovijedanja i još neke beneficije. Međutim, oni su te svoje graničarske obaveze izbjicali. Kada je od njih car Aleksije Komnin, krajem XI v., zatražio vojne usluge, pa ih nije dobio, on im je oduzeo te beneficije.⁵⁶ Zbog osvajanja Armcnije od strane Seldžuka u XI v. i Mongola u XIII v., mnoge bogatije armenske porodice su se iselile u Rusiju, Poljsku, na Krim, u Galiciju, Moldaviju i na Balkan, pa se pretpostavlja da je i na taj način došlo do utjecaja armenske umjetnosti na umjetnosti tih zemalja, pa tako i na arhitekturu u našim krajevima.^{56a} Prema podacima Ostrogorskog, vidi se da je u XIII v. dosta Armenaca živjelo u Solunu i njegovoj oblasti.⁵⁷ I danas u Rumuniji, Bugarskoj, Grčkoj i Turskoj, da ne pominjemo druge zemlje, kao ni SSSR i SAD, postoje Armenci, gdje su i vjerski organizovani.

Šta razlikuje hačkare od stećaka?

Kako smo vidjeli, dosta zajedničkog imaju armenski hačkari i naši stećci, ali da bismo što sigurnije ocijenili njihov odnos, nužno je da sagledamo i sve ono što razlikuje jedne od drugih spomenika. Kako ćemo vidjeti, među njima postoji više razlika koje nisu beznačajne.

Prije svega, postoje znatne razlike u oblicima. Pretežan broj armenskih spomenika, kako memorijalnih tako i nadgrobnih, klesan je u obliku stojećih stela. Kod naših stećaka broj uspravno stojećih oblika, računajući tu i one u obliku krstača, ne iznosi ni 5% ukupnog broja. Svi ostali oblici su ležeci. Naši stećci u obliku stubova i stela nemaju nikakvih nastrešnica, a postolja su veoma rijetka pojava, dok su nastrešnice i postolja izra-

zita osobina armenskih hačkara. Treba još reći da kod stojećih stećaka postoje i neke varijante, koje se očituju, napr., u tome da se gornji njihov dio završava na tri vode i da se sredinom šire uspravne strane proteže plastično uže, što nisam uočio kod hačkara. Kod nas postoje i nadgrobnici u obliku krstača, kakvih spomenika nema u Armeniji, ukoliko ne uzmemo u obzir podatke iz literature o postojanju malog broja takvih spomenika, i to pretežno od drveta, koji su postavljeni u ranohrišćansko vrijeme. Izvjestan broj armenskih ležeci spomenika klesan je u obliku poluvaljka (po dužini odsječenog valjka), kakvi oblici stećaka su iznimna pojava. Izvjestan broj armenskih spomenika kombinovan je od stela i ležeci sljemenjaka, a tih kombinacija kod stećaka nema. Postoje stećci koji su kombinovani od jednog višeg i jednog nižeg sanduka, zatim od jednog višeg sljemenjaka i jednog nižeg sanduka, a postoje i dvostruki sljemenjaci, kakve oblike kod armenskih spomenika nisam ustanovio. Isto tako, postoje stećci u obliku sljemenjaka sa krovom na četiri vode, kojih nema u Armeniji. U Armeniji nema ni sasvim visokih sanduka, niti sasvim visokih sljemenjaka, kakve često susrećemo kod nas. Mogle bi se navesti i još neke razlike u formalno-oblikovanim svojstvima jednih i drugih spomenika.

Kada posmatramo reljefne motive jednih i drugih spomenika uočavaju se još veće razlike od onih koje se odnose na oblike. Najčešći i dominantan reljefni motiv hačkara je krst, po čemu su ovi spomenici i dohili svoje ime. Kod stećaka motiv krsta nije rijetka pojava, ali se za njega nikako ne može reći da je dominantan. Zatim, krst hačkara je skoro uvijek vezan za krug kao simbol sunca i za stilizaciju palminih listova. Kod stećaka toga uopće nema. Na hačkarima vidimo znatan broj krst-rozeta vrlo različitih modifikacija, a to stećci nemaju, ako izuzmemo Grubačeve krst-rozete u okolini Stoca koje samo donekle podsjećaju na armenske.⁵⁸ Na izvjesnom broju armenskih spomenika predstavljene su svetačke figure, a postoje i primjerci sa Hristovim raspjećem. Može se reći da to ne samo da nije karakteristično za stečke, nego da na stećcima uopšte nema svetačkih figura, s iznimkom slučaja ljudske figure sa krsom u ruci kod Lištice, za koju je jedan od istraživača stećaka pretpostavio da se odnosi na sv. Kristofora,⁵⁹ i nekoliko motiva sa raznih lokaliteta za koje dr Z. Kajmaković misli da bi mogli biti predstave Hrista, Bogorodice sa djetetom, Jovana Krstitelja i svetih ratnika, koje su nastale ugledanjem klesara stećaka na slične predstave fresaka.⁶⁰ Opšta karakteristika armen-

⁵⁴ G. Ostrogorski, n. d., 92.

⁵⁵ St. Ransimen, n. d., 115.

⁵⁶ J. Popović, n. d., 110.

^{56a} Dj. Bošković, ARHITEKTURA SREDNJEG VEKA, Beograd 1967 (treće izdanje), 75, 183, 191 i 281.

⁵⁷ G. Ostrogorski, n. d., 200.

⁵⁸ S. Bešlić, BOLJUNI, Starinar XII, Nova serija, Beograd 1961, 201—202, sl. 36 i 44.

⁵⁹ A. Benac, SIROKI BRIJEŽ, Sarajevo 1952, 9, st. 7a.

⁶⁰ Z. Kajmaković, NEKI IKONOGRAFSKI MOTIVI NA STEĆCIMA, Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 297—305.

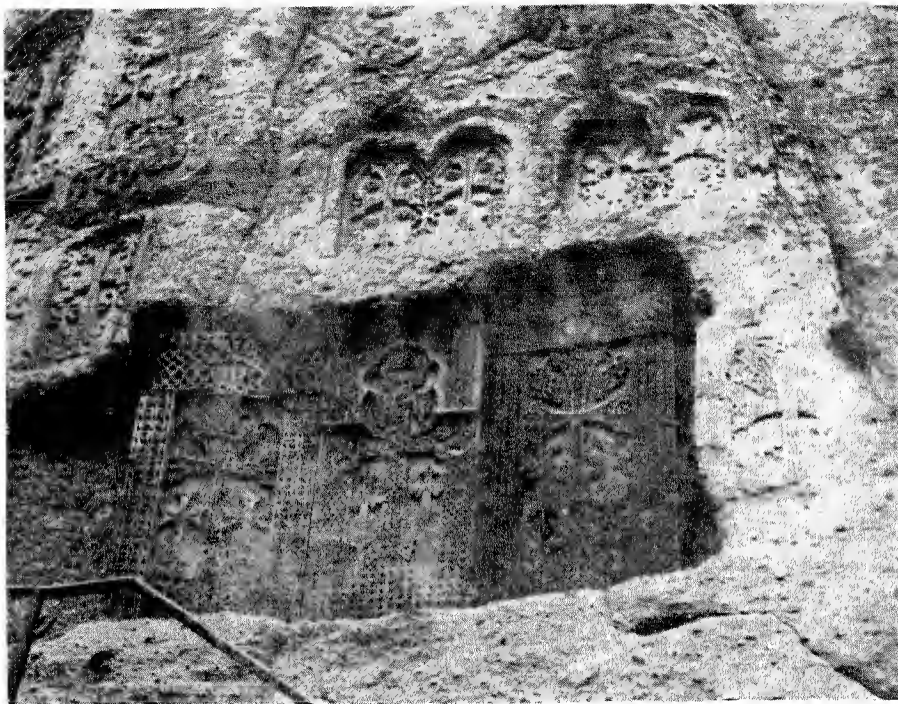
skih hačkara sastoji se u tome da su im glavne plohe, a redovno one gdje je motiv krsta, prekrivene gustim, sitnim, minucioznim prepletom geometrijskog crteža, poput apstraktnih neprekinutih arabeski. Reljefi stećaka su, međutim, ne samo rijetka pojava (svega 8,5% primjeraka posjeduju reljefe), nego su oni najčešće prikazani jednostavno, krupno, rustično i dosta naivno, redovno sa praznom — neispunjenom pozadinom. Treba reći i to da armenski spomenici nemaju mnoge reljefne motive koji se često klešu na stećcima, napr., klasični motiv — povijene lozice sa trolistovima, zatim nemaju motiv polumjeseca, štita, mača, luka, ljljana itd. Naročito je upadno da armenski spomenici nemaju predstave scena lova, igre (kola) i turnira, po čemu su naši stećci dobro poznati, a po čemu se oni najviše vežu za zapadnoevropsku umjetnost kasnog srednjeg vijeka. Mogle bi se navesti još neke razlike u repertoaru reljefnih motiva jednih i drugih spomenika.

Od važnosti su i neke razlike opštijeg karaktera, od kojih na ovome mjestu navodim samo neke. Reljefi hačkara su se bojili — šarali, čega kod

naših stećaka nikada nije bilo. Kako sam već na jednom mjestu naprijed naveo, hačkari su pripadali i gradskom stanovništvu, pa tako postoje i nekropole uz gradove, dok, prema našem dosadašnjem saznanju, stećaka nema uz gradove.

Umjesto zaključka

Naprijed navedene okolnosti i činjenice govore o tome da između armenskih hačkara i naših stećaka postoje veze, tj. da su stećci u nekim svojim osobinama slični hačkarima, pa i vrlo slični kada, napr., imamo na umu neke njihove osobine oblika. Te zajedničke likovne osobine hačkara i stećaka rezultat su raznih okolnosti. Do njih je moglo doći neposrednim, direktnim kontaktima aktera jedne i druge umjetnosti, zatim posrednim, preko Vizantije i njene umjetnosti, a vjerovatno i preko Italije, gdje su stvorena djela u kojima se očituje vizantijsko-romanička simbioza. Čini se da je bila moguća i veza manjeg intenziteta putem seldžučke i osmanske nadgrobne arhitekture. Svakako su sličnost opšte kulturno-umjetnička klime

Sl. 19 — Hačkari u živoj stijeni kod crkve u Gegardu (XIII—XIV v.).

i ukusa širokog geografskog područja u tom vremenskom razdoblju uslovlili pojavu nekih opštijih osobina jednih i drugih spomenika.

Međutim, naprijed izneseni materijali govore isto tako o nesumnjivom postojanju znatnih razlika između armenskih hačkara i naših stećaka, koje se najviše očituju kod upoređivanja reljefnih motiva. Osim toga, postoje još neke suštinske razlike između njih. Armenski spomenici imaju polivalentnu funkciju pretežno memorijalnog karaktera, razvili su se iz spomenika koji su bili simboli trijumfa hrišćanstva u toj zemlji i uglavnom su zadržali hrišćanski karakter, dok naši stećci imaju isključivo funkciju nadgrobničkih spomenika, pretežno su svjetovnog, laičkog i feudalnog karaktera (sl. br. 19).

Upoređujući jedne i druge spomenike, imajući na umu sve ono što ih veže i razdvaja, dolazimo do zaključka da ne postoje razlozi za tvrdnju da su hačkari utjecali na postojanje i razvoj stećaka. Pri tome je potrebno imati na umu i okolnost da je srednjovjekovna Bosna, zbog konfiguracije svoga terena i relativno slabih komunikacija, a još više zbog okruženja neprijateljski raspoloženih sila i ideologije, bila u izvjesnoj izolovanosti, što nije doprinislo lakom prodiranju kulturno-umjetničkih utjecaja sa strane.

Zbog svega toga, i pored izvjesnog zajedništva sa armenskim hačkarima, stećci su u svojoj osnovi i u svim svojim bitnim osobinama naša autohtona kulturno-umjetnička pojava.

SUMMARY ARMENIA'S HACKARS

In the introduction part of the paper the author informs that 5 years ago he had heard that in Soviet Armenia also exist mediaeval stone monuments, which are similar to Yugoslav tombstones (stećak) according to its forms and relief. And feeling a need for studying them, he visited Soviet Armenia in 1974 and got to know the «hackars».

For the sake of better and easier understanding of Armenia's monuments which are the subject of the paper, the author first gives the basic historical — geographic informations about Armenia, its culture, art and religious conditions, which were a very important factor not only of culture and art, but also of the social relations of the country.

In a special chapter which was devoted to Armenia's hackars (*hač* in Armenian language means cross, and *kar* means stone what in translation means cross stones). The author writes about the territorial diffusion of these monuments, their number, function, name, chronology, forms and reliefs. They can be found all over Armenia, as well as in the neighbouring districts. It is counted that there exist about 200 localities with altogether 10.000 examples of the monument. The most numerous necropolises are near the village Noraduz and near the Old Duffa, on the neighboring district Nahikévan. That are mostly memorial monuments, but there are also many grave-stones. The stone cutting of this monuments began in IX and X century, they got their usual form and composition in XI c., they were most numerous and most perfect in XII—XIV c., but they were also made in XVI and XVII c. when a certain artistic decrease is felt. The most of monuments are in the form of stella on pedestals, but there are also many lying — like plates, and chest and in the forme of sarcophagus. On the standing monuments a relief of

cross is dominated which is coming out from the stylized akantus leaves, or out of a circle, the symbol of sun. The frame and background of the cross is most often decorated with the continuous geometric ornaments, similar to arabesques. Many of the monuments have inscriptions in Armenian language. On the lying monuments which are always gravestones, also different relief motives are met, as for example human and animal presentations, as well as whole scenes from real life of that time. Also is possible to find examples with the presentation of Christ and other saint figures which are called «Amenaprkič» (Savior).

One chapter of this work is dedicated to the relation between hackars and stećaks (tombstones). First were noticed and described their common properties, in forms as well as in ornaments. The author tried to point to possible artistic connections and influences of Armenian art and art of Yugoslav people, especially in architecture and stone plastics. He described also the recently found and still not published stone monument in the form of a big fish in Serbia, for which he found some analogy in Armenia, as an example of the mutual connections already in prechristian that is old-christian period. That monuments in the form of a fish, called *Višapi*, belonged to the old pagan water cult which was preserved in primitiv Kavkaz peoples also after receiving Christianity. The author noticed and described also everything that differentiates the Armenian hackars and Yugoslav stećci, and according to such an analysis, he concluded that there is no reason for an assertion of these connections, that is even beside certain mutual properties, stećci in their basis and their main properties represent an Yugoslav — autochthonous cultural — artistic appearance.

STEĆCI OKOLINE MRKONJIĆ-GRADA

UVOD

Teritorijalno-administrativno područje mrkonjićke općine relativno je veliko — 679 km².

O njenom medijevalnom razdoblju (relevantnom za proučavanje stećaka) ne znamo mnogo, ali po onome što se zna, može se pretpostaviti njen priličan strateško-prometni značaj, pa i relativno znatna naseljenost. Ova teritorija, naime, leži na sjeverozapadu Bosne, između srednjovjekovnih gradova-tvrđava Ključa, Jajca i Bočca, na terenu koji su presijecale vrlo važne antičke, medijevalne i kasnije turske prometnice.

Tačno na liniji današnje administrativne granice mrkonjićke općine leže ostaci triju medijevalnih tvrđava-gradova: sjeverno od Mrkonjića — Bočac (sl. 28), južno — Sokol (sl. 29) i zapadno — Prizren ili Prizrenac (sl. 30). Ovaj zadnji u nauci još nije obrađen, pa nije na odmet kazati riječ više o njemu, kao eventualni putokaz.

Spomen o Prizrenu nalazimo u Kuripešićevu »Itinerariumu«¹. Po sadašnjim ostacima može se zaključiti da se radilo o usamljenoj tvrđavi-osmatračnici (to uostalom sugerira ime i položaj). Ostaci tvrđave (30-ak metara podzida i jedan — južni — zid visine do 7 metara) nalaze se na veoma nepristupačnom mjestu: na desnoj strani kanjona Sane, visoko nad rijekom. Južno od tvrđave kanjon se otvara prema visoravni Pečke, Baraća i dalje Gerzova, a sjeverno od nje kanjon završava i otvaraju se široki horizonti prema planini Šiši, Ključu i slatinskoj (ribničkoj) dolini. Pristup je moguć jedino od Okandžija i Slatine, preko visokog zaseoka istog imena — Prizren. (Na kartama — 1:50.000 i 1:200.000 — ova ruševina je zabilježena kao »Prizren grad«). Po priči seljana, čobani su raznijeli odavde metalne vrhove za koplja, poneku »sablju«, velike čavle i pot-

kovice. Predaja veže »grad« uz legendarnu »crnu kraljicu« i priču o sakrivenom blagu.

I toponimija mrkonjičkog kraja (ova grada nije sistematizirana) katkad sugerira medijevalno porijeklo: »Kraljevac« (uzvišenje, sa sačuvanom uspoménom na crkvicu i boravak »kraljeva«, u Majdanu), »Dvorine (lokalitet sa stećcima u Bjelajcu), »Kotor« (ime sela blizu Starog Sela), »Crkvina« (lokalitet u Kotoru), »Kopljivići« (ime sela, također blizu Starog Sela), pa i samo »Staro Selo«...

Pretpostavku o stupnju naseljenosti i promjetnosti ovoga kraja u srednjem vijeku, najbolje ilustrira broj i prostorna koncentracija stećaka. Odmah da se kaže: ovaj rad ne pretendira na konačan i iscrpan prikaz brojnog stanja stećaka na području mrkonjićke općine; on više hoće da istakne njihovu brojnost, rasprostranjenost i estetsko-morfološku zanimljivost i vrijednost. Zato će biti opisani i ilustrirani samo oni primjerci i nekropole koje je autor osobno mogao posjetiti i otkriti. Što se ostaloga tiče, biće izneseno samo brojno stanje, na osnovi kataloško-topografskog pregleda »Stećci«, Šefika Bešliagića, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1971, iako su ovdje brojčani i drugi podaci katkad nesigurni, zbog toga što su većinom uvršteni kao rezultat »obavještenja mještana«.

Kao i obično, tačan broj ovih spomenika nije moguće utvrditi s matematskom preciznošću. Autor je, kako slijedi u topografskom pregledu, uspio evidentirati oko 500 primjeraka. Tom broju valja pribrojiti 350 koji su, globalno zbrojeni, zabilježeni u spomenutom Bešliagićevom radu, i, svakako, neodređen broj stećaka koji još nigdje nisu evidentirani. (Ovdje nije na odmet spomenuti i lokalitete na kojima se zna da je nekad bilo stećaka, ali su vremenom i nepažnjom uništeni. Tako, na primjer, na Čeliji — katoličkom groblju u Mrkonjiću, na lokalitetu Čurum Lovrića u Bjelajcu itd.)

¹ Prema pismenom upozorenju dra Ive Bojanovskog (Kuripešićev »Itinerarium...«, prijevod Pejanovića, Sarajevo, 1950, str. 15)

PREGLED LOKALITETA SA STEĆCIMA

I Područje Šehovci—Gustovara

Ima više razloga da stečke ovih dvaju sela obradimo zajednički, a tri su najjača:

— to su sela između kojih prave granice i nema; ona se nadovezuju jedno na drugo u nizu zase-laka;

— svi zaseoci u kojima ima stećaka leže uz drevnu prometnicu (ili u vezi s njom) Banja Luka — Han Kola — Han Surjan — Bočac — Hanovi — Bjelajce i dalje prema Jajcu; ova prometnica je po svojoj prilici još antička, pa medijevalna — put kojim Krsto Frankopan dovodi pomoć opsjednutom Jajcu 1527? — a i turska — takozvani »kiridžijski put«;

— stećci na ovom potezu, kako će se vidjeti, imaju jasne estetsko-morfološke zajedničke karakteristike.

1. HANOVI,

aktivno pravoslavno groblje na raskršću seoskih puteva za Trijebovo, Surjan — Bočac i Gustovaru, sa 8 prostranih niskih ploča, koje su podosta uto-nule u zemlju, rustično otesane i bez ukrasa. U neposrednoj blizini (prema istraživanju dra Ive Bojanovskoga) leži trasa antičke magistrale Salona — Servitium. Groblje je udaljeno od srednjovjekovne tvrđave Bočac oko sat i po hoda. Topo-nim »Hanovi« sugerira nekadašnju prometnu važnost lokaliteta.

2. OMAR,

glavica, 20 minuta hoda od Hanova južno prema Gustovari; aktivno katoličko groblje, na izuzetno lijepom položaju — dominira nad čitavim kra-

jem. Ima 30-ak stećaka — podosta amorfnih ploča i sanduka, ali i 5 ploča-sanduka golemih dimenzija (cca 0,80×2×2,5 m) i veoma pravilno tesanih. Neke su uslijed težine jednim krajem uto-nule u zemlju. Na jednoj ploči, na bočnoj strani, isklesan je u debelo ispupčenom reljefu blago savijen luk polumjeseca. (Sl. 1)

3. Dvadesetak minuta hoda na zapad izvan ovog prometnog pravca, kod kuće Branka Rošića, ima ju jedna ispod druge, dvije nekropole, jedna sa 10, druga sa 20-ak stećaka — većinom niskih širokih ploča, i 5 visokih sanduka, od kojih je jedan lijepo otesan i visok do 1 metra. Ukrasa nema. (Sl. 2)

Slika 2 — Šehovci — kod kuće Branka Rošića

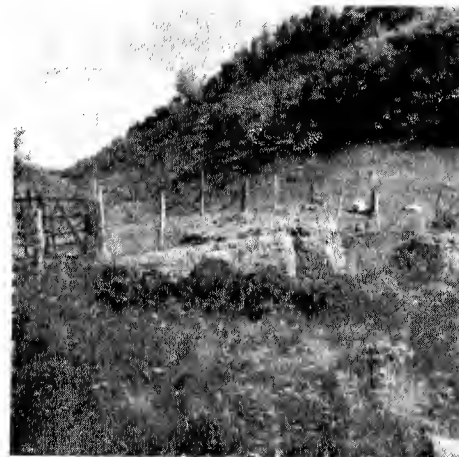
4. VRELO DRAGOVAC

Odvojivši se od starog »kiridžijskog puta« na jug od glavice Omar, za tridesetak minuta (negdje na međi između Šehovaca i Gustovare) nailazi se na vrelo Dragovac, uz koje je aktivno pravoslavno groblje. Na njemu ima 10-ak ploča i sanduka, od istog kamena i iste stilske obrade kao na Omaru. Jedan sanduk ukrašen je polumjesecom istog oblika i veličine kao onaj na Omaru. Spomenici su rustično obrađeni. (Sl. 3)

5. Idući oko jedan sat na jug (prema Mrkonjiću) istim putem dolazi se u selo Gustovari (uz sam put) na golemu nekropolu (80-ak stećaka; kod Bešlagica piše 10-ak). To je lokalitet »Mramorje«, na raskršnici seoskih puteva. Blizu je Kostića kuća, a zovu ga i »Zjajčka« i »Kugino groblje«. U lokalnim razmjerama ovo je značajna nekropola: po broju stećaka, po pravilnom obliku i veličini (sve su to sanduci i ploče čija visina varira 0,80 — 1,5 m, a ostale dimenzije od 1,5×2 do 2×2,5 m), po urednosti u redove, i pravilnoj orijentaciji redova (sjever—jug), te osobito po jednom spomeniku koji je ukrašen i koji ćemo detaljnije opisati.

Slika 1 — Lokalitet »Omar« — Šehovci

Slika 3 — Vrelo Dragovac — pravoslavno groblje (Šehovci — Gustovara)

Smješteni je tik uz put. Jednom stranom podosta je uto-nuo, a jedan ugao mu je oštećen. Gusto oko njega su još tri velika sanduka, a između njih žilavo raslinje, pa je prilaz otežan. Visok je 1 m, širok 80 cm, a dug oko 190 cm. Tri bočne plohe su ukrašene: sjeverna rustičnom predstavom dvojice jahača (kod Bešlagica: »jedan jahač na konju«) — jedan drugoga slijedi i dugim kopljem probada kroz leđa (drugih detalja nema). Na istočnoj strani (oštećenoj), u gornjem lijevom uglu je tanak polumjesec, a ispod njega, slabo raspoznatljivi (zbog oštećenosti), tragovi zamašne rozete.

Slika 4 — Gustovara (kod Kostića kuće) — lokalitet »Mramorje«, nekropola i spomenik sa scenom dvoboja

Slika 5 — Gustovara — »Mramorje«, istočna strana spomenika sa dvobojem (detalj)

Duž čitave južne strane leprša kolo (djevojaka?) sa pet očuvanih figura. (Ovo je, po onome što se dosad zna, najkompletnije ukrašen stećak mrkonjičkog područja, i prijeko potrebno bi bilo sačuvati ga i pobliže nešto o njegovom porijeklu saznati.) (Sl. 4, 5 i 6)

Slika 6 — Gustovara — »Mramorje«, južna strana spomenika sa dvobojem (detalj — kolo)

(U »Steccima« Šefika Bešlagica za ovo područje registrirani su i slijedeći lokaliteti: u Surjanu četiri, sa ukupno 36 stećaka, u Jarićima — »Beg-luka« — nekropola sa 91 sandukom, »Pločice« sa dva stećka i »Poljice« sa 15.)

II Bjelajce — Staro Selo

Područje ovih dvaju sela je polje — pitoma dolina Crne Rijeke, na istoku od Mrkonjić-Grada (sadašnjim putem prema Banjoj Luci). Po liniji sjever—jug ovo područje je prostorno-prometno prirodan nastavak pravca obrađenog u dijelu I.

Ovaj kraj već u antici stalno je nastanjen (vjerovatno najviše iz ta dva razloga: prometne i geoklimatske povoljnosti). O tome svjedoče i dva antička nalaza: nadgrobniak iz Bjelajca i žrtvenik iz Starog Sela. (Sl. 7 i 8) No, što se stećaka tiče, ova otvorenost i prometnost kroz vijekove uvjetovala je to da veliki broj ovih spomenika bude uništen, a oстане sačuvana, uglavnom uspomena na njihovo nekadašnje obilje. Kao po pravi-

Slika 7. — Antički nadgrobni spomenik iz Bjelajca

Slika 8. — Antički žrtvenik iz Starog Sela

lu, izvjestan broj stećaka ovdje je sačuvan u zaštićenijim selima i zaseocima, na obje strane prostranog polja.

1. BJELAJCE (DONJE POLJE)

Na sjeveroistočnom završetku polja, lijevo od ceste za Banja Luku i toka Crne Rijeke, prije samog ulaza u njen kanjon, a na samom silazu već spomenutog »kiridžijskog puta« (iz Šehovaca i Gustovara) u polje, kod Pekezove kuće na maloj glavici (tumulusu?) zvanog Čegelj, nalazi se 1 sanduk od poroznog kamena. Neukrašen je i prilično rustične forme. Stječe se dojam da se radi o nekadašnjoj nekropoli. (Predaja je sačuvala tvrđenje o postojanju stećaka, koji su razbijeni u građevinske svrhe, na obližnjoj njivi uz samu rijeku i »Kovačevića mlin«, te na nedalekom uzvišenju »Čurum Lovrića«.)

2. VOĐEVICA DO

Ovo je zaselak na suprotnoj (jugoistočnoj) strani polja, na desnoj strani Crne Rijeke, oko 1 km južno od ceste Mrkonjić—Banja Luka. U podnožju brda, na blagoj padini (s pogledom na cijelo polje) nalazi se nekropola »Dvorine« (ili »Mramorje«). Niz padinu nanizano je 64 ploča i sanduka, znatnih dimenzija i rustične (katkad amorfnе) forme, od prilično slaba kamena.

Možda više od samih spomenika intrigira naziv »Dvorine« (a i prezime Vođević, po kojemu se i čitav zaselak zove).

3. STARO SELO

Ovo je selo na cesti Mrkonjić-Grad — Banja Luka (4 km od Mrkonjića; s njim započinje Bjelajčko polje). Na desnoj strani Crne Rijeke, odmah uz cestu, bilo je nekadašnje naselje i čardak begova Kulenovića. Tu, uz bivšu džamiju i na muslimanskom groblju ima 7 stećaka — sanduka. Neukrašeni su. (Bešlagić bilježi i postojanje 6 stećaka u obližnjem selu Kotor.)

Uz samu cestu, pola kilometra od Starog sela prema Bjelajcu, stoji visoki i široki kamen čija je funkcija neidentificirana, ali je veoma nalik na stećak forme visokog sanduka. Podosta je ruiniran i obrastao mahovinom.

4. GORNJE BJELAJCE

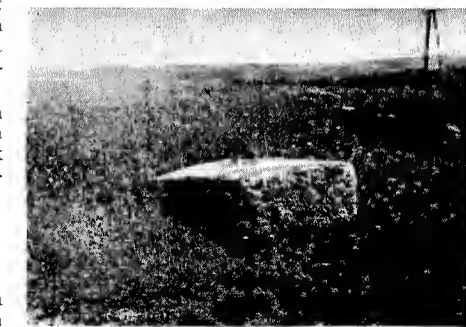
Oko pet kilometara na istok-jugostok putem od Starog Sela prema Magaljdolu je raskrsnica sadašnjih seoskih, bivših medijskih, a i antičkih vicinalnih puteva (Mrkonjić — Jajce — Banja Luka). Ovdje je nekropola (»Mramorje«; kod Bešlagića — »Stub«), koju put presijeca na dva dijela. Ukupno ima 40-ak stećaka, uglavnom ploča nejednake obrade, ali se nekolicina izdvaja

Slika 9. — Gornje Bjelajce — »Stub«; dio nekropole

Slika 10. — Gornje Bjelajce — »Stub«; dio nekropole

Slika 11. — Gornje Bjelajce — »Stub«; osamljena ploča

veoma pravilnim klesanjenjima. Sve su neukrašene. Dimenzije su im veoma markantne. (Sl. 9, 10 i 11.)

Nekropola ima izvanredan položaj — vidik je otvoren na sve strane, a naročito široko na sjeverozapad i na sjever — na čitavo Bjelajčko polje.

5. LISKOVIĆA

Oko 2,5 km na jug od ceste Mrkonjić — Banja Luka, seoskim putem iz Bjelajca u Liskovicu (i dalje: Magaljdol — Borci i Vlasinje — Barevo — Jajce), na lokalitetu »Marina njiva« nalazi se, zarasla u mlado hrašće, nekropola od 30-ak ploča. Središnji spomenik je najinteresantniji: to je stećak u formi sljemenjaka (rijetko u ovim krajevima), arhitektonski veoma pravilan. Prava visina mu se ne može znati jer je zatrpan humusom i utonuo u mekano tlo. Dužina mu je 190

Slika 12. — Liskavica — »Marina njiva«; sljemenjak

cm, a najveći raspon širine 90 cm (prema dnu je sužen). Po svojoj smislenoj arhitektici i dimenzijama spomenik zaslužuje pažnju i trošak konzerviranja (Sl. 12.)

III Jovandići,

zaselak u većem seoskom području Bare, 6 km sjeverozapadno od Mrkonjića. Jedan kilometar od zaseoka (krema Mrkonjiću) nalazi se lokalitet »Busija« (malo uzvišenje — tumulus? — usred prostrane luke). Među niskim i gustim raslinjem ovdje se krije 30-ak stećaka, masivnih sanduka prilično grube obrade, bez ukrasa. (Sl. 13.)

Valja napomenuti da je ova nekropola (prema identifikaciji dra Ive Bojanovskoga) smještena tek koji metar od trase antičke magistrale Salona — Servitium. (I toponim »Busija« svjedoči prometnu frekventnost ovog mjesta u prošlosti.) Idući jedan kilometar na sjever ovom trasom dolazi se do bunara »Jovana«, nadaleko poznatog u ovom bezvodnom kraju. (Njegova masivna kon-

Slika 13. — Jovandići — »Busija«; snimak uzvišenja na kojem se krije nekropola stećaka

Slika 14. — Stari bunar »Jovana«

strukcija od kamena, i oblik, te splet legendarnih predanja vezanih za ovaj hidronim, sugeriraju veoma staro porijeklo.) (Sl. 14.)

IV Podrašnica,

selo na cesti Banja Luka — Split, 12-ak km zapadno-jugozapadno od Mrkonjića. (Također na trasi spomenute rimske magistrale, zračnom linijom jugozapad-sjeveroistok oko 8 pm daleko od Jovandića.)

Iznad centralnog zaseoka »Luke« (pravoslavna crkva i škola), 20-ak minuta od ceste, na koti 855, ima lokalitet »Mramorje« (»pod velikom smrčom«, kaže narod). To je golema nekropola, sa 150-ak stećaka, na prekrasnom položaju (otvoren vidik na cijelo Podrašničko polje prema sjeveru, a na jugu, kao moćno zaleđe, diže se još viši reljef — tamni fon crnogorice).

Slika 15. — Stećak sa kote 855 (»Mramorje« — velika nekropola u Podrašnici)

Stećaka ima različite obrade — očito iz dugačkog vremenskog razdoblja. Većina je masivnih sanduka, često veoma grubo tesanih (ostalo su rustične ploče), a na vrhu, na samoj koti, leži sanduk nekonvencionalna oblika — prizmoidna (radi usporedbe — poput današnjih mrtvačkih kovčega, samo proporcionalno niži i puno masivniji). Dugačak je oko 200 cm, širok 95, a visinu je teško odrediti jer je utonuo i obrastao žilavim raslinjem. Na tri bočne plohe, (osim sjeverne) u debelo ispupčenom reljefu izvedena je četverolisna rozeta. (Sl. 15.)

Ovo groblje funkcioniše i danas — kao pravoslavno.

(Bešliagić navodi u istom selu još jednu manju nekropolu sa 20-ak stećaka — »Malo mramorje«.)

V Gerzovo,

selo i polje kraj ceste Sipovo — Barači. Čuva tradiciju o pogibiji Alije Đerzeleza i »Đerzelezovo turbe« (prije godinu-dvije obnovljeno). Pedesetak metara od turbeta (na samom ulazu u polje, od šipovske strane), ima 5—6 amortiranih ploča, skoro zaravnjenih sa nivoom zemlje. Neukrašene su.

Nedaleko odavde je srednjovjekovni grad Sokol, a ovuda je prolazio važan medijevalni put Jajce — Sokol — Ključ.

Slika 16. — Fragment reljeta u zidu crkve u Gerzovu

Na brijegu, u selu Gerzovu, stoji crkva, »hram Bogojavljenja«, relativno stara (u njoj se čuva original dozvole za gradnju, od sultana Abdul Medžida, 1858. godine). U vanjski zid apsida ove crkve ugrađen je fragmenat reljefa, neidentificiranog porijekla i funkcije. (Sl. 16.)

(Bešliagić u ovo selo locira i nekropolu »Velika njiva«, sa 52 stećka.)

VI Baljvine, Gornje i Donje

Po mnogo čemu ovo seosko područje (pod Černicom, visoko iznad kanjona Vrbasa kod Crne Rijeke; oko 12 km zračne linije na sjeveroistok od Mrkonjića) izdvaja se od ostalih sela mrkonjičke općine kao jedno od najzanimljivijih: položaj mu je reljefom izoliran od puteva i prometnica, a opet vrlo blizu putu Banja Luka — Jajce; antropološki, muslimanski živalj Donjih Baljvina čuva drevne karakteristike; selo je i po red svoje arhaičnosti i zatvorenosti, veoma jasno urbanizirano u globalnom rasporedu; život obaju sela (muslimanskih Donjih i srpskih Gornjih Baljvina) i danas čuva tragove nekadašnjeg ustrojstva minijature »republike«, sa arhaično demokratskim normama zajedničkog života. No, to su natuknice za eventualna etnografsko-sociološka i historijska istraživanja. Što se stećaka tiče, ovaj seoski areal daće nam najinteresantniji materijal.

1. DONJE BALJVINE

»Na srid sela« — kako to mještani lociraju — stoji krasno dimenzioniran visoki sanduk, na širokom prostoru (seoskom »trgu«), koji — i po tragovima — sugerira da se nekad radilo o čitavoj nekropoli. (Sl. 17. i 18.)

Spomenik je visok oko 1,5 m (na podnožje mu je nanesen sloj zemlje i kamenja), dugačak oko 1,8, a širok oko 0,8 m. Prema dnu je malo skoš. Široke plohe su mu ukrašene: istočna golimim, skoro zatvorenim prstenom polumjeseca, a zapadna nešto manjim, istog oblika i u desnom gornjem uglu rozetom vrlo pravilna oblika. Nejasno, bez određene fabulativne predaje, spomenik je »centar« sela. Ono kako ga mještani čuvaju od stoke i obijesne mladeži, i kako tumače njegovu starost (»čući na srid sela od kako je Boga i svita, pa neka ga i sad, kruha ne išće...«), svjedoči o njegovoj drevnosti i nejasnom strahopoštovanju koje kod mještana izaziva, iako ga ne »svojataju«.

Malo dalje, u bašči ispod »Džemkine kuće« stoje ostaci nekad velikog sanduka s postoljem, koji je skoro snirvljen, vjerojatno od mraza.

Slika 17. — Stećak iz sela Baljvina (Donjih)

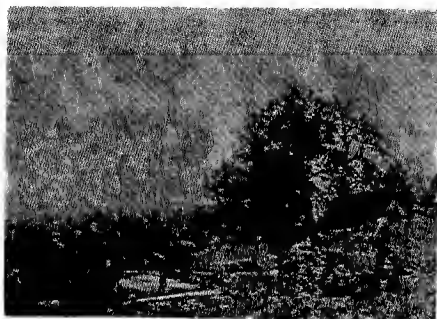

Slika 18. — Stećak iz Donjih Baljvina — detalj

2. JATUNOVA NJIVA

Na pola puta od Donjih prema Gornjim Baljvinama, u polju, na »Jatunovoj njivi« (sada posjed Markovića), kraj samog puta (pod velikom

kruškom) stoji kompaktna skupina od 40-ak stećaka — osim jednog sanduka, sve su to ploče. (Sl. 19.)

Slika 19. — Baljvine — »Jatunova njiva« — dio nekropole

Slika 20. — Baljvine — »Jatunova njiva«, ukrašena ploča

Neke su podosta amorfne i niske, ali ima ih 5—6 vrlo prostranih, visokih i pravilne obrade. Jedna od njih, svojim ukrasima, izaziva najveću pažnju. To je ploča visine od oko 0,6 m, dužine oko 2 m, a širine oko 1,2 m. (Sl. 20.) Na njenoj gornjoj plohi je polumjesec istog oblika kao onaj u selu, ali ovaj među krakima ima četverolisnu rozetu. Do njega na lijevom rubu uklesana je predstava ratne sjekire. (Jedva se nazire manja predstava noža, valjda započeta pa zanemarena.)

3. TEŠANOVIĆA KRČEVINA

Oko pola sata blago se uspinjući sjeverno od prethodnog lokaliteta, prošavši kroz zaselak Tešanovići, dolazi se do lokaliteta Tešanovića krčevina.

Slika 21. — Gornje Baljvine — »Tešanovića krčevina«

vina. To je livada koja se u blagoj kosini naginje prema zapadu i s nje se pruža veličanstven vidik sve do vrhova Dimitora na zapadu, Lisine na jugozapadu i Manjače na sjeverozapadu. Po livadi su vidljivi, što izlomljeni što čitavi, tragovi nekropole (skoro sve sanduci, neki sa postoljima) od 30-ak stećaka. (Sl. 21. i 22.)

No, svakako je najzanimljivije ono što krije gusta mlada šumica na vrhu livade. To su tri ogromna monolita sa postoljima; na čitavom mrkonjičkom području svakako najveća. Stoje u pravilnoj liniji (po orijentaciji reda sjever—jug), jedan od drugog na 2—3 metra. Tešani su savršeno pravilno, u formi sljemenjaka, skošeni prema dnu, ne »slomljenih« nego blago zaobljenih »krovova«. Sjeverni je najveći, a južni

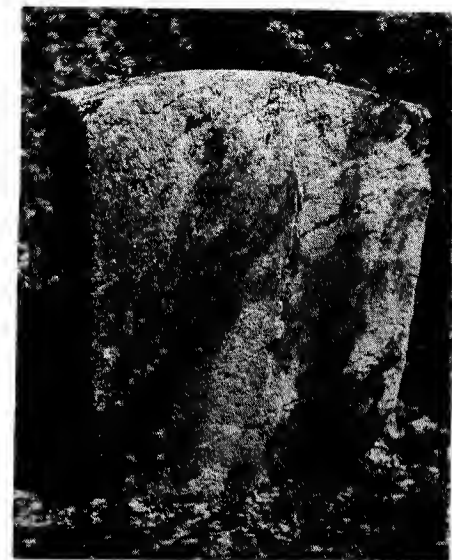

Slika 22. — Gornje Baljvine — »Tešanovića krčevina«

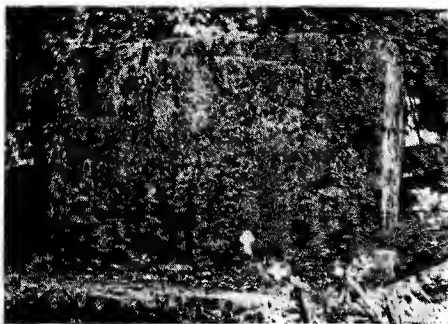

Slika 23. — Gornje Baljvine — »Tešanovića krčevina« (pogled s bočne strane)

najmanji (i nešto rustičnije obraden). Srednji je podosta oštećen na jednoj strani, a postolje mu potkopano i nagnuto (narod priča da su prije desetak godina »dolazili poreznici iz grada da traže zlato, a našli samo kosti, pa otišli...«) (Sl. 23. i 23a.)

Slika 23a — Gornje Baljvine — »Tešanovića krčevina« (pogled s čelne strane)

Slika 24. — Gornje Baljvine — »Tešanovića krčevina«

Sjeverni je najzanimljiviji. Čitav je, osim što je zajedno s postoljem utonuo i nagnut na jednu stranu. Visok je oko 1,6, dugačak oko 2, a širok oko 1,7 m. Na sjevernoj plohi je nekakva reljefna predstava (vjerojatno nedovršena); koliko se može razaznati, radi se o stiliziranom pokušaju predstavljanja neke životinje.

Po svemu što je izloženo, vidi se da stećci baljvinskog kraja zaslužuju osobitu pažnju. Srećom, u ovom kraju kod naroda je i najizrazitija svijest o tome da ih ne treba dirati.

(Za područje mrkonjičke općine kataloški pregled »Stećci« Šefika Bešlagića registrira postojanje stećaka još u Donjim Gracima — 6, u Mrčaju — 13 i u Trnovu — »Mramor« 1 i »Trstovine« 80 komada. Ukrasi nisu nigdje registrirani.)

OPĆI POGLED NA STEĆKE MRKONJIČKOG KRAJA

Kako je vidljivo iz pregleda i opisa stećaka, ovdje su zastupljene sve važnije forme tih spomenika — od ploče do sljemenjaka i visokog sanduka, pa ako su prihvatljivi dosad utvrđeni kriteriji datiranja, onda vrijeme njihova nastajanja možemo globalno odrediti kao tri stoljeća bosanske srednjovjekovne samostalnosti (13, 14. i 15. vijek). (Vrijedno je naglasiti postojanje nekropole ili manjih područja na kojima se može pratiti razvoj stećaka; naročito karakteristično je u ovom pogledu područje selâ Baljvine.)

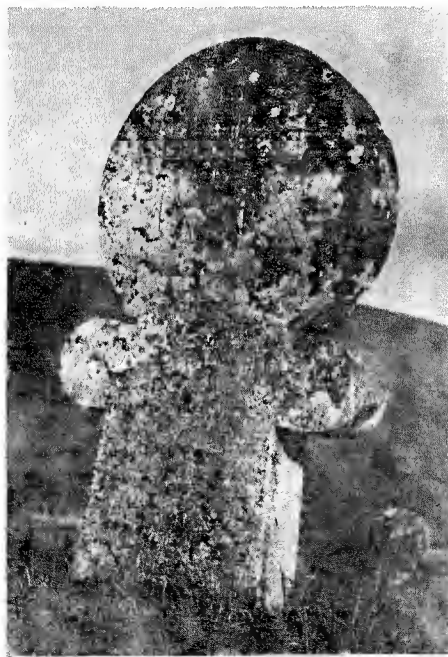
Najveći postotak spomenika su ploče, pa sanduci (i jedni i drugi pojavljuju se u amorfnom ali i u primjerno klesanom obliku). Tek mali broj je visokih sanduka i sljemenjaka. Natpisi nisu zabilježeni nigdje, a broj ukrašenih spomenika je relativno znatan (s obzirom na šire područje — sjeverozapadna Bosna).

Ukrasi su, uglavnom, oznake staleža (bojna sjekira, nož), simbolično-lunarni (rozete i polumjesec u različitim formama), te figurativni (dvoboj, kolo i neidentificirana životinja). Obrada ukrasa najčešće je rustična, ali gdje gdje i visoko majstorska (primjeri iz Baljvina). Isto se može reći i za »arhitekturu« stećaka.

Narodna predaja o stećcima siromašna je; zadržala se samo u općim, neodređenim crtama, karakterističnim za svu Bosnu. (Za ovaj kraj to je razumljivo, s obzirom na čestu temeljitu migracijsku promjenu stanovništva u zadnja 2—3 stoljeća.)

Nazivi su također opći: »kužno« ili »kugino greblje«, »mramorje«, »kamene«, »grčko greblje«, »divsko greblje« ...

Vjerojatno je od interesa kazati ponešto o razmještaju stećaka i njihovoj vezi s kasnijim konfesionalnim grobljima. Kao što se vidjelo, njihova gustoća najveća je na pravcu kojim je vijekovima prolazio vicinalni put koji je ovo područje spajao s većim prometnicama i regionima. To je potez Šehovci — Gustovara — Bjelajce — Staro Selo — Magaljdo. Put, kojemu je (vjerojatno iz

Slika 25. — Mrkonjić-Grad — »Čelija« (katoličko groblje)

Slika 26. — Mrkonjić-Grad — »Čelija« (katoličko groblje) — ploča sa zanimljivim paleografskim i ornamentalnim karakteristikama

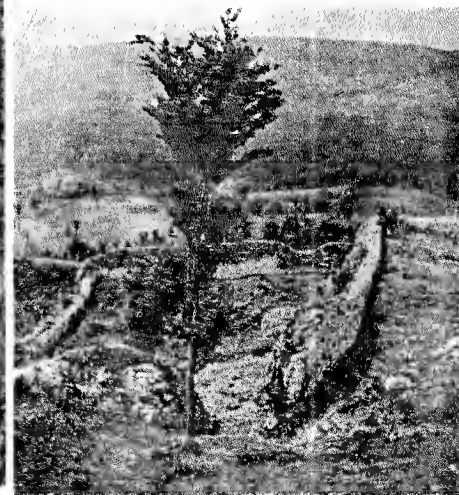
Slika 27. — Mrkonjić-Grad — »Čelija« (katoličko groblje) — ploča s neobičnim ukrasom

Slika 28. Bočac — najveća kula

turskih vremena) ostalo ime »kiridžijski put«, »kaldima«, spaja se (na području Gornjih Šehovaca i Surjana) sa trasom antičke magistrale Salona — Servitium, i vjerojatno je i u antici imao funkciju vicinalne prometnice. (Znatni lokaliteti sa stećcima zabilježeni su i uz samu trasu spomenute magistrale — Podrašnica, Busija.) Također, i uz srednjovjekovnu (da li i antičku?) saobraćajnicu Jajce — Sipovo — Sokol — Ključ (u Gerzovu). Ostaje, u ovom pogledu, kao zagonetka primjer izoliranog sela Baljvine.

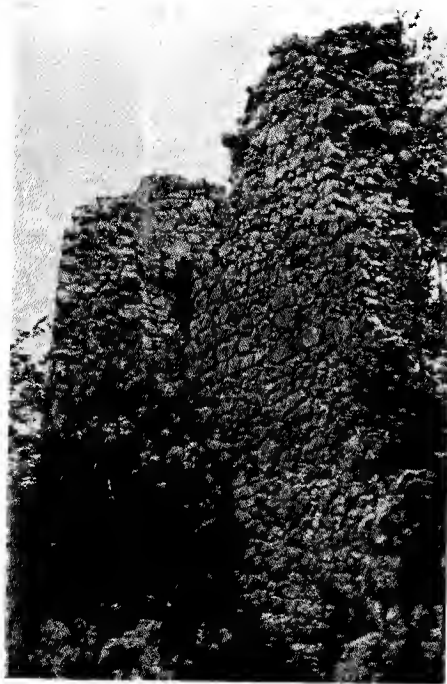
Jedna činjenica je, po našem mišljenju, značajna za pitanje o vjeroispovjednom porijeklu stećaka. Naime, vidjeli smo da se oni javljaju u okvi-

Slika 29. — Sokol — unutrašnji zidovi

DVIJE NEKROPOLE STEČAKA U OKOLINI KNINA

Slika 30. — Prizren (Prizrenac) — ostaci zida

ru današnjih grobalja svih triju vjera (u Šehovcima i Podrašnici na pravoslavnom, u Šehovcima na katoličkom, a u Starom Selu na musliman-

skom groblju). Također, njihovo prisustvo i odnos stanovništva prema njima podjednak je bez obzira na to kojoj vjeri — nacionalnosti pripada živalj dotičnog sela. Dakle, ni iz jednog krila postojećih vjera, prema njima nije se mogla roditi vjersko-psihološka idiosinkrazija. Po ovome, vjerojatno je logično pretpostaviti da steći nisu bili oblik nadgrobne umjetnosti včan za jednu određenu vjersku praksu, ili ako jesu, da je ta vjerska praksa bila daleko tolerantnija, daleko siromašnija dogmama a bliža elementarnom, panteističkom poimanju života nego što je to slučaj sa religijama — institucijama koje su se u Bosni ustale nakon srednjeg vijeka, i koje traju i danas.

Jedna digresija: zanimljivo pitanje nauke o stećcima je njihova sudbina i transformacija nakon srednjeg vijeka. Mrkonjičko područje o tome ne govori mnogo. No, ipak, zanimljivo je zabilježiti postojanje okruglih, antropomorfnih nadgrobnih ploča na katoličkim grobljima. (Sl. 25, 26 i 27.) Sve koje još postoje nisu starije od 18. stoljeća, ali po obliku i nekim detaljima mogu sugerirati vezu sa stećcima. (Slični oblici, samo veći i rustičniji, klasificirani kao steći, zabilježeni su u Hercegovini — Stepen kod Gacka na primjer, u okolini Travnika i Jajce — Divičani)

Na Celiji — starom mrkonjičkom katoličkom groblju (za koje župnik varcarski Anto Knežević — iz druge polovine XIX vijeka — kaže da je na njemu bilo stećaka) ima takvih ploča (također i u Liskovici na katoličkom groblju), čija ornamentika je veoma podudarna sa ornamentikom na narodnim vezovima i preslicama, i sa ornamentima drevnog tatuiranja ruku.

(Ova digresija pretendira samo na upozorenje koje nauku možda može zainteresirati. Više o tome moglo bi se reći u posebnom osvrtu.)

SUMMARY
TOMBSTONES OF MRKONJIĆ DISTRICT

Tombstones of Mrkonjić district are a valuable testimony of continuity of life and original culture. Although very modest, they are worthy of attention, which go further than the bare registration. The selection of about ten of the most beautiful (together with the stone monuments, from the other epochs),

their moving and a permanent placing somewhere in the centre of the town, should be the guarantee of their protection against ruining, and also should have a varied function — pedagogic, educative, and in the modern conditions of life also touristic.

UVOD

Dugogodišnja sistematska evidencija stećaka u Bosni i Hercegovini, koju je organizovao Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, dovršena je 1969. godine i jedan od njenih glavnih rezultata je knjiga »Steći, kataloško-topografski pregled«, izdata 1971. godine.¹ Dogovorom sa nadležnim i zainteresovanim faktorima Hrvatske, Srbije i Crne Gore, prvestveno sa zavodima za zaštitu spomenika kulture u tim republikama, akcija je zadnjih godina proširena i na područja tih republika gdje su postojali steći. Činjenica je, međutim, da su neki krajevi sjeverne Dalmacije, naročito Ravni kotari, Bukovi-

Djevsrke

Djevsrke su selo u istočnom kraju Bukovice, pokraj ceste i željezničke pruge Benkovac — Knin, koje je od Knina, kao opštinskog centra, udaljeno oko 30 km zračne linije na jugozapadnu stranu.

Na lokalitetu Brijeg, krševitom blagom izbočenju pored ceste za Dobropoljce, sasvim blizu zaselaka Dragaši i Bjelanovići, nalazi se nekropola sa 40 stećaka, od čega 20 ploča, 18 sanduka i 2 pločasta sljemenjaka (zbog toga što su neki primjerci utonuli u zemlju, možda broj ploča i sanduka nije sasvim tačan). Lokalitet je udaljen od željezničke stanice oko 1500 m na sjevernu stranu.

Na potezu od oko 400 m na cesti koja vodi ka željezničkoj stanici (na jug), u ogradi pokraj ceste, nedaleko od »popove kuće«, nalazi se osamljena dosta velika krstača (oko 200×90×35 cm), bez ukrasa.

Steći na Brijegu su nejednako klesani. Nekoliko primjeraka je namjerno razbijeno, a neki su djelomično oštećeni, ili su prevaljeni radi pretraživanja grobnih raka. Na nekim mjestima se vide ležišta bivših stećaka ili otkrivene grobne rake.

ca i dalmatinska Zagora, ostali nepregledani i da su samo na osnovu šturih i nepotpunih podataka iz literature uvršteni u pomenutu knjigu. Da bi se ta praznina u našoj evidenciji stećaka što prije popunila, ja sam u toku 1972. i 1973. godine, obišao terene oko Trogira, Sibenika, Zadra i Benkovca, popisao lokalitete sa stećcima, prikupljeni materijal srediio, proučio ga i o tome pripremio radnju za štampu. Tom prilikom sam dospio da posjetim i neka mjesta sa stećcima u okolini Knina. Ova mala radnja ima svrhu da čitaocima skrene pažnju na stečke u Biskupiji i Djevsrkama, u okolini Knina, koji svojim osobinama ne samo dopunjuju nego i obogaćuju do sada poznati fond ove vrste naših spomenika kulture.

Očito, nekropola je nekada imala više stećaka nego danas.

Dimenzije ovih stećaka su uglavnom prosječne, sanduci su niski, dva-tri primjerka su relativno velika (oko 200×120 cm), a dva-tri su relativno znatno izdužena. Tri primjerka su po gornjim ivicama koso-široko sesana, zbog čega je taj gornji dio sličan kapku sanduka.

Spomenici su orijentirani po pravcu zapad—istok, ili sjeverozapad—jugostok. Nekoliko primjeraka su danas na samoj cesti.

Ukrašena su 3 primjerka, i to 2 sanduka i 1 pločasti sljemenjak:

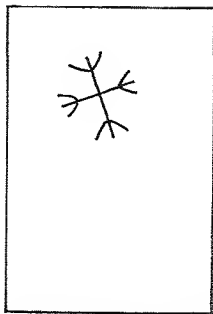
Prvi ukrašeni sanduk se nalazi u sjeverozapadnom kraju nekropole, na ivici ceste. Utonuo je u zemlju i okrnjen je. Na vodoravnoj strani mu je urezan stilizovan krst. Završeci njegovih krakova su kao trolisni cvjetovi, ili kao troroge grančice (sl. br. 1).

Drugi sanduk se nalazi u južnom kraju nekropole. Na njegovoj vodoravnoj strani je plastično prikazan krst kod kojeg je donji uspravni krak duži od ostalih, a onda je produžen uskom vrpcom koja se pravougaono proširuje, a potom završava kao kratka uzana vrpca (sl. br. 2).

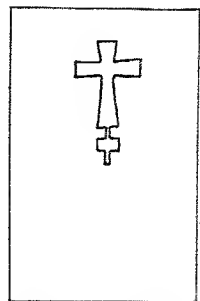
Pločasti sljemenjak je u sredini sjeverne polovine nekropole. Ima 2 urezana krstića u zapadnim krajevima krovnih ploha.

¹ S. Bešlić, Steći, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971.

Sl. br. 1 — Djevrške, vodoravna strana prvog ukrašenog sanduka

Sl. br. 2 — Djevrške, vodoravna strana drugog ukrašenog sanduka

Ostali podaci:

Prije 30 godina dr Stjepan Gunjača je ovdje vidio 70 stećaka.²

Središnji dio nekropole je najviši i tu se primjećuju zatrpani ostaci temelja neke stare zgrade. Od mještana sam doznao da je tu nekada bila crkva, zbog čega ovaj lokalitet zovu i »Kapelica«.

Stari Dako Bjelanović mi je rekao da postoji predanje kako je u grobu ispod velike krstače (400 m južno od nekropole) sahranjen neki istaknutiji uskok, te da su se ranije tu u blizini sahranjivala nekrštena djeca.

Biskupija

Biskupija je oveće selo na Kosovu Polju, udaljeno od Knina oko 7 km na jugoistočnu stranu.

² S. Gunjača, Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1954., Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 6, Zagreb 1958, 230.

Do njega se dolazi slabijom cestom od Knina preko Polja, ali mu se može prići i asfaltnom cestom do iza Vrbnika (cesta prema Drnišu), a potom pola sata pješaci na istočnu stranu, preko glavice Kupres.

Na lokalitetu Crkvina, uz noviju veliku rimokatoličku crkvu sv. Marije, odmah ispod seoskih kuća, nalazi se velika, ali djelomično poremećena nekropola stećaka. U sjeveroistočnom uglu crkvenog dvorišta smješteno je 6 već pomicanih stećaka, 6 primjeraka je ugrađeno u sjevernu ogradu, do seoskog puta, 1 je na samom putu, 2 su skliznula u jamu južno od crkve, a glavina nekropole leži zapadno od crkve, gdje su, možda, neki primjerci također pomicali radi istraživanja stare zgrade čiji se ostaci zidova protežu između stećaka. Ovome treba dodati i 1 stećak koji je dosta visoko ugrađen u istočni zid apside crkve. Tu smo, dakle, u svemu pronašli 101 stećak, od čega 29 ploča i 72 sanduka (broj osnovnih oblika, možda, nije sasvim tačan s obzirom na okolnost da su neki spomenici djelomično utonuli u zemlju).

Najvećim svojim brojem steći u Biskupiji su vrlo lijepo klesani, sanduci nisu jako visoki, znatan broj je relativno veliki po dužini i širini (jedan sanduk je, na primjer, dug 240, a širok 140 cm), desetak primjeraka je zaobljeno sa čeonih strana — s jedne ili sa obadje strane — a kod nekih od tih su zaobljenja nešto kraća od samih čeonih strana, slično poluobličastim apsidama u odnosu na samu crkvu. Poneki stećak je nepravilnog oblika. Nekoliko primjeraka je naknadno iskorišteno, pa su kod čela glave stavljeni (usađeni) mali stubovi.

Plato oko crkve je nešto viši od ostaloga, većeg dijela nekropole koji se blago spušta ka zapadu.

Na nekoliko mjesta vide se ležišta odnesenih stećaka, što znači da je nekropola prvobitno imala veći broj spomenika.

Steći su orijentirani u pravcu zapad—istok, poneki je postavljen u pravcu sjeverozapad—jugozastok, naročito u zapadnom dijelu nekropole, osim 3 primjerka koja leže u pravcu sjever—jug i 7 primjeraka koji su više okrenuti u pravcu sjeveroistok—jugozapad (naravno, ovdje nisu uzeti u obzir pomicali primjerci).

Prilaže se skica rasporeda stećaka u Biskupiji.

Na ovoj nekropoli 14 primjeraka stećaka imaju reljefe na svojim stranicama, i to 3 ploče i 11 sanduka, uzevši u obzir i onaj koji je ugrađen u istočni zid apside. Evo kratkog opisa tih spomenika:

Brojem 1 obilježen je sanduk koji je sa obadje čeonice strane poluobličasto zasvođen. Na njegovoj vodoravnoj strani isklesan je vrlo plastičan

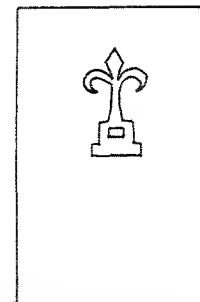
krst čiji su krakovi na krajevima malo prošireni i ulegnuti (sl. br. 3).

Sl. br. 3 — Biskupija, vodoravna strana sanduka br. 1

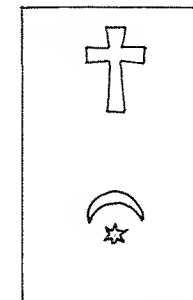
Brojem 2 obilježena je ploča (?) koja na vodoravnoj strani ima običan plastičan krst.

Broj 3 je sanduk koji na vodoravnoj strani ima vrlo plastično prikazan stilizovan ljiljan. Gornji list mu je kao romb, poprečni se simetrično povijaju prema dolje i nešto unutra, a donji se postepeno širi i završava kao dvostruko postolje. Svojim izgledom ovaj motiv podsjeća i na krst i na figuru čovjeka (sl. br. 4).

Sl. br. 4 — Biskupija, vodoravna strana sanduka br. 3

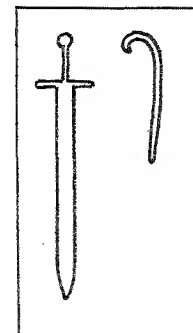
Broj 4 je sličan sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičnu predstavu krsta kod kojeg su krakovi na krajevima nešto prošireni, a ispod

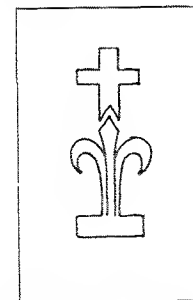
Sl. br. 5 — Biskupija, vodoravna strana sanduka br. 4

krsta je šestokraka zvijezda i polumjesec (sl. br. 5).

Broj 5 izgleda kao djelomično utonuo veliki sanduk (240×140 cm) na čijoj vodoravnoj strani vidimo plastično predstavljen dugački mač i pokraj njega pokratki štap (sl. br. 6).

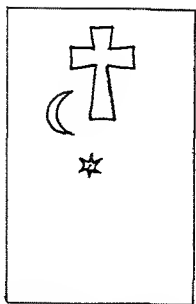
Sl. br. 6 — Biskupija, vodoravna strana sanduka br. 5

Sl. br. 7 — Biskupija, vodoravna strana sanduka br. 6

Broj 6 je sanduk koji na vodoravnoj strani ima reljefnu predstavu krsta i stilizovanog ljiljana. Donji uspravni krak krsta je račvast, usječen, a romboidni srednji list ljiljana svojim vrhom upravo tu ulazi. Ljiljan je, inače, vrlo sličan onome na stečku br. 3, sa jednostavnim ali dosta velikim postoljem (sl. br. 7).

Broj 7 je sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv krsta nešto proširenih krakova i ispod njega, i nešto sa strane, motive šestokrake zvijezde i polumjeseca (sl. br. 8).

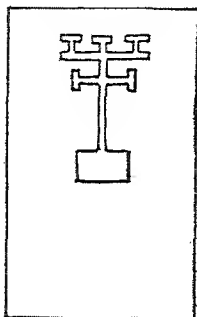

Sl. br. 8 — Biskupija, vodoravna strana sanduka br. 7

Broj 8 je sanduk sa običnim plastičnim krstom na vodoravnoj strani.

Broj 9 je također sanduk koji ima isti motiv kao i prethodni.

Broj 10 je oveći sanduk koji na vodoravnoj strani ima reljefno izveden običan krst i ispod njega stilizovan ljiljan koji je vrlo sličan onome na spomeniku br. 6.

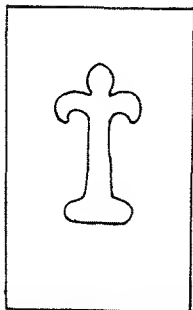
Sl. br. 9 — Biskupija, vodoravna strana sanduka br. 11

Broj 11 je sanduk koji na svojoj vodoravnoj strani ima plastičnu predstavu sasvim neobično stilizovanog krsta sa dva poprečna kraka i sa prečicama i stubićima na krajevima krakova (sl. br. 9).

Broj 12 je sanduk sa zaobljenim i urezanim čeonim stranama. Na njegovoj vodoravnoj strani se nalazi plastičan motiv običnog krsta.

Broj 13 je sanduk u sjevernoj ogradni koji na vidljivoj široj strani ima plastičan i rustičan ljiljan koji je sličan krstu i ljudskoj figuri (sl. br. 10).

Broj 14 je u istočnom zidu apside uzidan sanduk (?) na kojem vidimo plastične predstave mača, krsta i stilizovanog ljiljana. Mač je duga-

Sl. br. 10 — Biskupija, vodoravna strana sanduka br. 13

Sl. br. 11 — Biskupija, ukrasi u crkvu uzidanog sanduka br. 14

čak i prav, sa krsnicom i drškom za dvije ruke koja se okruglasto završava, krst je običan, a ljiljan je stilizovan isto kao i na spomenicima br. 6 i 10 (sl. br. 11).

Mislim da je nekropoli u Biskupiji pripadao još jedan zanimljiv stećak. Naime, 1953. godine sam u tada provizorno postavljenom lapidariju Arheološkog muzeja u Zadru vidio i snimio oštećenu nadgrobnu ploču na kojoj su bili plastično predstavljeni motivi pravougaonog štita i koplja ispod njega. Na štitu je bio plastičan motiv ljiljana čiji se poprečni listovi povijaju prema dolje, a pri krajevima i nešto prema gore, dok se donja uspravna stabljika okruglasto završava. Ispod ljiljana je plastičan polumjesec. Koplje se završavalo u vidu strelice (sl. br. 12). Rasputujući se kod tadašnjih zadarskih arheologa o porijeklu te ploče, nisam mogao ništa pouzdano doznati, ali mi je rečeno da vjerovatno potječe iz okoline Knina. Malo kasnije sam ustanovio da je stari sarajevski arheolog Vejsil Čurčić (sada pokojni) još poodavno fotografisao istu tu ploču (tada nije bila oštećena) i navo da je iz Biskupije kod Knina.³ Prilikom moje posjete Zadru 1973. godine, tu ploču više nisam mogao naći u Arheološkom muzeju.

Na osnovu podataka iz literature o nekadašnjem većem broju stećaka u Biskupiji⁴ i slučajeva sa ukrašenom pločom koja je 1953. godine bila u Zadru, može se opravdano zaključiti da je u Biskupiji bilo i drugih stećaka sa ukrasima a možda i sa natpisima.

O oblicima stećaka

Iz prednjih podataka vidi se da nekropola u Djevrskama danas ima 20 ploča, 18 sanduka i 2 sljemenjaka, tj. ukupno 40 stećaka, a nekropola u Biskupiji 29 ploča i 72 sanduka, tj. ukupno 101 stećak. Obadvije nekropole, dakle, danas sadrže ukupno 141 stećak. Kako je već rečeno, u Djevrskama je prije 30 godina bilo 70 spomenika. Približno u isto vrijeme je u Biskupiji zabilježen broj od 127⁵, što znači da je prvobitno u ove dvije nekropole bilo više od 200 stećaka.

Ako ne uzmemo u obzir osamljenu krstaču izvan nekropole u Djevrskama, vidimo da su stećci i jedne i druge nekropole klesani samo u takozvanim ležećim oblicima i to najviše u obliku sanduka (oko 63% ukupnog broja), a potom u obliku ploča. Može se reći da su 2 sljemenjaka skoro iz-

nimna pojava. Pa i oni su sasvim drugačiji od do sada evidentiranih sljemenjaka u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim područjima, jer su neuobičajeno niski, plitki i nemaju postolje. U vezi s tim, treba reći da smo takve sljemenjake nedavno našli u okolini Šibenika i Zadra. Nije im samo visina neznatna, nego su im i krovne plohe vrlo malo nakošene. Po svom izgledu oni su donekle ploče, a donekle sljemenjaci. Uslovno smo ih nazvali pločastim sljemenjacima. U svakom slučaju, to je novootkriveni osnovni oblik i treba ga uvrstiti u do sada ustanovljenu listu osnovnih oblika stećaka.⁶

Kod potpuno vidljivih sanduka nema postolja, a čini se da ih ni oni utonuli primjeri također nemaju, što je karakteristično i za ostale stećke u okolini Trogira, Šibenika, Zadra i Benkovca.

Na nekim primjercima stećaka u obliku ploča i sanduka primjećuju se zanimljive i rijetke osobine. Neki, npr, imaju jednu ili obadvije čeonu stranu zaobljenu, a neki, opet, na tim užim stranama imaju polukružne ispuste, zbog čega ti poluobljasti, odnosno bačvasti ispusti podsjećaju na apside na crkvicama. Takve slučajeve sa poluobljastim ispustima ustanovio sam samo još na dva mjesta, i to u selu Ljubunčiću kod Livna i u Cetini koja je od Knina udaljena oko 20 km zračne linije prema jugoistočnoj strani.⁷

Uz spomenute formalno-oblikovane neobičnosti treba još reći da se u Djevrskama nalaze i 3 primjerka sanduka koji su u svojim gornjim dijelovima klesani tako da uveliko podsjećaju na sanduke sa poklopcima, što je također vrlo rijetka pojava.

O ukrasima stećaka

Od ukupno 142 stećka, koliko ih sadrže obadvije nekropole (uzimajući u obzir i ploču koja je nekada bila u Zadru), reljefe posjeduje 18 primjeraka ili 13%. To uglavnom odgovara stanju ukrašenih stećaka u Hrvatskoj (13,7%), što je znatno više od bosansko-hercegovačkog prosjeka (7,8%).⁸

Na stranicama ukrašenih primjeraka stećaka nabrojali smo više od 30 raznovrsnih reljefnih motiva. Zanimljivo je da među njima nema takvih koje bismo mogli svrstati u kategoriju dekoracija, kao što su, npr. frizovi od povijene lozice sa trolistovima, bordure od nizova kosih paralelica ili cik-cak linija, itd. Također, ovdje nema ni predstava ljudi i životinja, kako onih pojed-

3 S. Bešlić, Kupres, Sarajevo 1954, 166; Rukopis V. Čurčića, o stećcima, koji se nalazi u Biblioteci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Čurčićeva fotografija donio je D. Vidović kao prilog svojoj radnji »Simbolične predstave na stećcima«, objavljenog u Našim starinama 11, Sarajevo 1954, 130, sl. 12.

4 S. Gunjača, Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1952, Starohrvatska prosvjeta, III s., sv. 4, Zagreb 1955, 232—233.

5 Vidi napomenu br. 4.

6 S. Bešlić, Oblici stećaka, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XLIII (Odjeljenje društvenih nauka, knj. 15), Sarajevo 1972, 173—213.

7 Isti, n. d., 190, Tb. VIII, sl. 2.

8 Isti, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971, 50.

načnih, tako ni kompozicija — jelena, konja, scena lova ili turnira koje susrećemo u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim krajevima. Sav repertoar reljefnih motiva stećaka Biskupije i Djevsaka, dakle, pripada kategoriji simbola.

Među evidentiranim reljefnim motivima ovih stećaka nesrazmjerno mnogo se javlja krst — 15 puta. Motiv krsta je tri puta stilizovan — kod jednog od njih se krakovi završavaju kao trolistovi ili kao troroge grančice (sl. br. 1), kod drugoga se produženi donji uspravni krak naglo sužava, potom kratko proširuje, da se pri kraju opet uzano završi (sl. br. 2), dok treći ima postolje i male prečke na završecima krakova, ali uz to još jedan par vodoravnih krakova kod kojih se prije krajeva izdižu stubići koji se također završavaju malim prečkama (sl. br. 9). Taj treći stilizovani krst je jedinstvena pojava na stećcima.

Drugi relativno najbrojniji motiv simboličnog značenja je ljiljan, koji se javlja 6 puta, i to redovno kao stilizovan, tako da uveliko podsjeća ili na krst ili na figuru čovjeka (sl. br. 6, 7, 10 i 11). U jednom slučaju se ljiljan nalazi na štitu, kao glavna heraldička oznaka (sl. br. 12). U tri slučaja su ti motivi na neki način povezani sa motivima krstova. Svi ti krstoliki ili čovjekoliki ljiljani imaju sličnosti sa stilizovanim motivima ljiljana na stećcima u Imotskoj krajini i u zapadnim krajevima Bosne — oko Kupresa, Duvna i Livna.⁹ Ipak, većina ljiljana u Biskupiji je pretežno originalno stilizovana.

Ostali motivi ovih dviju nekropola u okolini Knina su relativno malobrojni. Tako se polumjesec javlja svega 3 puta, a zvijezda 2 puta. Oni su obično zajedno i još udruženi sa krstom, osim što se jedan polumjesec javlja kao heraldička oznaka uz ljiljan (sl. br. 12).

I motiv mača se javlja 2 puta. To su uobičajeni mačevi, pravi, dugački, sa drškom za obadvije ruke. Kako je poznato, oni simboliziraju vlast i visok društveni položaj.

Među preostalim motivima ovdje se nalazi 1 štit, 1 koplje i 1 štap. Štit je kao veliki pravougaonik, što više podsjeća na bosanske masive, nego na one iz neposrednih susjednih krajeva gdje su štitovi redovno srčolikog oblika. Koplje je dosta masivno, jako, sa željeznim završetkom — tuljcem koji se prema dolje širi kao strelica. Štit sa ljiljanom i polumjesecom, kao heraldičkim oznakama i kopljem iza toga štita, motiv koji vidimo na sl. br. 12, i po kombinaciji i po načinu pojedinačne izrade, također je originalna pojava na stećcima. Motiv koji uz mač vidimo na

Sl. br. 12 — Ploča koja je 1953. g. bila u Zadru

sl. br. 6 je prekratak za štap, ali je on, ipak, najviše sličan štapu. On je rekvizit i simbol sveštenika ili starijeg uglednijeg mještana.¹⁰

Općenito se može reći da su reljefi stećaka Biskupije i Djevsaka vrlo pažljivo klesani, da svi imaju simbolično značenje i da među njima dominiraju krstovi i ljiljani od kojih su neki originalna pojava. Ljiljani, osim toga, ovaj kraj najviše povezuju sa stećcima Imotske krajine i zapadne Bosne.

Kronologija stećaka

Stvaranje nekropole stećaka ovdje ima veze i sa prilikama ovoga kraja u ranijem vremenu, zbog čega bih htio najprije da pružim nekoliko podataka o Biskupiji prije pojave stećaka, zatim da iznesem pitanje jednog stećka koji je ugrađen u postojeću crkvu sv. Marije, a potom da ob-

jasnim egzistenciju stećaka kao posljedicu naseljavanja bosanskohercegovačkog življa u ove krajeve.

Nesto o Biskupiji

Biskupija je vrlo poznata iz starijeg perioda hrvatske istorije. Arheološkim istraživanjima, ponajviše dr. Stjepana Gunjače, pronađeni su ostaci pet crkava na lokalitetima Lopuška glavica, Bukurevića bašta, Stupovi, sv. Trojica i Crkvina, podignutih od IX do XI v., koje svojom monumentalnošću, originalnim arhitektonskim rješenjima i bogatom dekorativnom plastikom, predstavljaju najvrijednije objekte tog doba u Hrvatskoj. Uz crkve su bila i groblja iz istog perioda, u čijim grobovima su pronađeni raznovrsni bogati predmeti.¹¹ Nalazi iz Biskupije danas sačinjavaju glavni i najvrijedniji fond Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

Zavod za zaštitu i korištenje kulturno istorijskog i prirodnog naslijeđa TUZLA

predanju, a i po tvrdjenju nekih naučnih radnika, tu je upravo bilo mnogo spominjano zborovanje i još uvijek zagonetno ubistvo hrvatskog kralja Zvonimira 1088. godine.¹²

U Biskupiji je posebno značajan lokalitet Crkvina, gdje su ustanovljeni ostaci preromaničke trobrodne bazilike iz X v., sa vrlo vrijednim arhitektonskim fragmentima, za koju se misli da je bila katedralna crkva sv. Marije, koja je vjerovatno korištena još i u XIII v., a možda i ranije. Oko crkve je bilo starohrvatsko groblje u čijim grobovima su nađene brojne srebrne i zlatne naušnice, zatim ogrlice, oružje, novčići i drugi prilozi. Tu je bio i samostan čiji se temelji i danas vide.¹³

Nekropola stećaka u Biskupiji zasnovana je upravo na lokalitetu Crkvina, u blizini ruševina crkve i samostana, nadovezujući se tako na starohrvatsko groblje. Pretpostavlja se da je u vri-

Skica rasporeda stećaka nekropole u Biskupiji

Ime naselja je nastalo po sjedištu i imanju hrvatskog biskupa u ranom srednjem vijeku. U istorijskim izvorima se spominje pet crkava (u petih crikvah na Kosovi), što se poklapa sa rezultatima arheoloških istraživanja. Po narodnom

jeme postavljanja prvih stećaka bilo u upotrebi i staro groblje, čak da je još neko vrijeme i crkva bila namjenski korištena, ali je samostan bio u ruševnom stanju, što se vidi po stećcima koji su postavljeni između ostataka njegovih zidova.

⁹ L. Katić, Stećci u Imotskoj Krajini, Starohrvatska prosvjeta, 171 s., sv. 3, Zagreb 1954; S. Bešlić, Kupres, Sarajevo 1954, 165—168; Isti, Stećci na Bliđuju, Zagreb 1959, 53, Tbl. II.

¹⁰ S. Bešlić, Stećci i njihova umjetnost, Sarajevo 1971, 50.

¹¹ S. Gunjača, Biskupija, Enciklopedija likovnih umjetnosti, I, Zagreb 1959, 384—385, Enciklopedija Jugoslavije I, 583; Hrvatska enciklopedija II, Zagreb 1941, 593—594.

¹² Isto tamo.

¹³ Isto tamo.

Na zaravni lokaliteta, gdje je nekada bila bazilika, podignuta je 1938. godine u spomen kralja Zvonimira nova crkva sv. Marije. Tu spomen-crkvu je projektovao i za nju isklesao ploču sa likom Krista i kip Bogorodice sa djetetom, naš dobro poznati kipar Ivan Meštrović. Zidne slike u crkvi su djelo slikara Jozef Kljakovića. Tom prilikom je u istočni zid apside ugrađen stećak sa plastičnim reljefnim predstavama mača, krsta i ljljana (sl. br. 12).¹⁴

Nije mi poznato koji su razlozi postojali da se u zid apside ugradi pomenuti spomenik. Vjerovatno su inicijatori i realizatori ideje i plana o podizanju spomen-crkve, prije svih Ivan Meštrović, kao projektant, smatrali da će taj elemenat biti u skladu sa svim što evocira uspomenu na kralja Zvonimira i njegovo doba. Da ovakvo mišljenje ima osnova vidi se i po tome što je podatak o tom spomeniku objavljen u knjizi »Kultura Hrvata kroz 1000 godina«, 1939. godine, gdje se doslovno kaže: »Starohrvatski mač i heraldički znak ljljana isklesan na pokrovu sarkofaga iz Biskupije kod Knina. XI vijek. Pokrovac danas je uzidan u istočni zid nove zavjetne crkve u Biskupiji, sagrađene 1938. Fotoarhiv kninskog muzeja.«¹⁵ Očito, ovdje je bila određujuća okolnost da spomenik potiče iz XI v. i da je nađen upravo na ovome lokalitetu. Koliko mi je poznato, niko se od stručnjaka do danas nije osvrnuo na ovu okolnost, što znači da nikome nije smetalo takvo datiranje ugrađenog spomenika. Meni se, pak, čini da tu postoji izvjesna zablude i da je potrebno to sagledati na pravi način. Prije svega, mislim da tu nema nikakvih elemenata koji bi govorili da se radi o »pokrovu« sarkofaga. To je stećak u obliku sanduka, a možda i u obliku ploče (jer mu danas ne možemo odrediti debljinu, odnosno visinu), a uzet je sa nekropole pokraj ceste. Pored ostalih njegovih osobina i sam oblik govori da je to stećak, i to upravo sa Crkvine; samo mu je naknadnim klesanjem ublažen lik na jednoj čonoj strani, da bi se prilagodio ugrađivanju. Njegovi reljefi naročito govore o tome da se radi o stečku. Takve mačeve redovno susrećemo na stećcima i smatramo ih pojavom karakterističnom za XIV i XV vijek. Takav mač ne može pripadati starohrvatskom dobu, ako ni zbog čega, a ono zbog dugačke i prave krsnice.¹⁶ Motiv ljljana nalazimo ne samo na stećcima, nego još češće na grbovima, novcu, tkaninama i drugim umjetničkim predmetima, ali on nije izraz ranog nego kasnog srednjeg vijeka, pogotovo ako je još

i stilizovan. Taj motiv je krajem XII v. sa Ori-jenta prenesen u Francusku, a odatle je kasnije dospio u Njemačku, Italiju i druge zapadnoevropske zemlje, kao i u našu zemlju, gdje je bio poznat kao »bogorodičin cvijet«.¹⁷

Ljljan je tipična heraldička oznaka, a poznato je da kod nas o heraldici ne može biti govora u XI v. Što je najvažnije, takve iste ili vrlo slične stilizovane ljljane imamo na stećcima br. 3 (sl. br. 4), zatim br. 6 (sl. br. 7), br. 10 i br. 13 (sl. br. 10) nekropole u Biskupiji, te na stečku koji je nekada bio u Zadru, a pripada Biskupiji (sl. br. 12). To je sasvim evidentan dokaz da u crkvu uzidani kamen, sa mačem, krstom i ljljanom, ne može biti ništa drugo nego stećak koji potječe sa nekropole na Crkvini u Biskupiji. Kako se već zna, glavninu stećaka datiramo u XIV i XV vijek. Možda se neki steći pojavljuju već u XIII v., ali o tome još uvijek nemamo sasvim sigurnih dokaza, a pogotovo za primjerke koji bi, eventualno, mogli pripadati XII vijeku. Što se tiče datiranja stećaka XI vijek uopšte ne može doći u obzir.

Steći u okolini Knina su znak prisustva bosanskohercegovačkog življa u ovim krajevima

Steći u područjima izvan današnjih granica Bosne i Hercegovine, naprimjer oni u Ravnim kotarima i Bukovici, uglavnom su posljedica naseljavanja bosanskohercegovačkog stanovništva u te krajeve. To se isto može tvrditi za stečke u okolini Knina. Postoje podaci da su se Bosanci počeli ovamo doseljavati kao vojnici Mladena II Šubića, kao i u doba najvećeg uspona bribirskih knezova Šubića, kada su ovi postali gospodari Bosne i kada su porodične, trgovačke i kulturne veze između Bosne i Dalmacije ojačale.¹⁸ Dose-ljavanje se nastavilo i za vrijeme bosanskog bana Stjepana II Kotromanića, a pogotovo za vrijeme bana i kralja Tvrtka I, kada su ovi krajevi postali sastavni dio srednjovjekovne bosanske države. Prodiranje Turaka u Srbiju i Bosnu prouzrokovalo je iseljavanje zaplašenog bosanskohercegovačkog stanovništva u ove krajeve u nekoliko navrata.¹⁹ Mislim da su to pretežno bili bogatiji ljudi rimokatoličke vjere koji su svoja ognjišta zasnivali u neposrednoj blizini postojećih poznatijih naselja, pa je, vjerovatno, tako bilo i u Biskupiji kod Knina. A kada su Turci počeli žešće na-

dirati na ovu stranu, naročito nakon pada Bosne, migracije su pojačane, domaći svijet je napuštao svoja naselja bježeći na jug ili na zapad, a s Turcima su dolazile nove skupine ljudi iz Bosne, Hercegovine, pa i iz Srbije i Crne Gore, stvarajući u napuštenim krajevima svoja trajnija naselja,²⁰ pa prema tome i groblja sa stećcima. Kako je poznato, Turci su zauzeli Knin 1522. god.²¹ Među doseljenicima je bilo kako rimokatolika, tako i pravoslavnih, kao i onih koji su već primili islamsku vjeru, a vjerovatno i nešto onih koji su se još neko vrijeme smatrali sljedbenicima takozvane Bosanske crkve. Neke zatečene rimokatoličke crkve pravoslavni doseljenici su pretvarali u svoje, a ponegdje su podizali i nove. Zabilježeno je, npr, da je u vremenu između 1524. i 1537. godine i u Djevrskama podignuta pravoslavna crkva.²²

Da je groblje sa stećcima u Biskupiji nadovezано na starohrvatsko vidi se i po tome što su steći locirani uglavnom na izduženoj blagoj pa-

dini položaja Crkvine, jer je plato već bio zauzet starim grobovima, gdje su se mogli još neko vrijeme na stari način sahranjivati domaći stanovnici.

I neki reljefni motivi stećaka u Biskupiji mogu poslužiti kao elementi datiranja. Oblici mačeva, kako je već rečeno, govore o XIV i XV vijeku. I štit se tako može datirati. Za približno jednako vrijeme govore i ljljani, koji imaju najbliže stilske veze sa stećcima Kupresa i zapadne Bosne, uopšte. Uvjeran sam da bi i istraživanje grobova ispod stećaka pružilo nove elemente u prilog ovakvoj pretpostavci kronološkog određivanja spomenika.

Prema svemu se može reći da su steći u Biskupiji i u Djevrskama počeli da se klešu i postavljaju još u XIV v., da su se dosta koristili u XV, ali da su bili u upotrebi u XVI, a vjerovatno još i u XVII vijeku.

17 S. Bešlić, Kupres, Sarajevo 1954, 167—168.

18 V. Klaić, Bribirski knezovi, Zagreb 1897, 68, 82 i 132; F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda I, Zagreb, 1920, 179 i 192; Isti, Vojvoda Hrvoje..., Zagreb 1902, 22; M. Dinčić, Bosanska feudalna država od XII do XV veka, Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd (7), 542; E. M(ilaš), Pravoslavlja Dalmacija, Novi Sad 1901, 129.

19 K. Stosić, Sela šibenskoga kotara, Šibenik 1941, 263 i 267—276; S. Traljić, Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 18, Zadar 1971, 344—345.

14 V. Živić, Nova spomen-crkva sv. Marije u Biskupiji, Hrvatska enciklopedija II, Zagreb 1941, 394.

15 J. Horvat, Kultura Hrvata kroz 1000 godina, II izdanje, Zagreb 1939, 426, sl. 33.

16 V. Čurčić, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu LV—1943, Sarajevo 1944, 87, sl. 98.

20 S. Traljić, n. d., 347—352; S. Zlatović, Franovci i hrvatski puk u Dalmaciji, Zagreb 1888, 154.

21 H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 56.

22 E. M(ilaš), n. d., 168—171.

DRINA U DOBA KOSAČA

I UVOD

Značajna arheološko-arhitektonska otkrića učinjena za posljednjih pet godina na području Gornje Drine, posebno na sastavu Tare i Pive, pokazala su da se na ovom području, koje je krajem XIV i tokom XV vijeka bilo u sastavu porodičnog dobra velikaša iz kuće Kosača — Hranića, mogu očekivati novi arheološki nalazi. Od 1968. do 1973. godine na Sokolu i na Šćepan Polju otkrivene su mauzolejne crkve Hercega Stefana i njegovog strica Sandalja Hranića. Te dvije monumentalne sakralne građevine već su konzervirane i prezentirane javnosti zaslugom Srpske akademije nauka i umjetnosti i akademika Vojislava I. Đurića, koji je rukovodio radovima.

Postavilo se pitanje šta se još krije pod zemljom jugozapadno od Šćepan Polja. Ovo je pitanje bilo tim opravdanije što se već na osnovu djelimično objavljenih istorijskih dokumenata moglo naslutiti da je »Drina« ne samo u administrativnom već i u privrednom pogledu bila ključna regija ove znamenite istorijske porodice, čija je uloga

u istoriji ne samo Bosne i Crne Gore i Srbije od prvorazrednog značaja. Naslućivale su se mogućnosti da se novim nalazima na terenu i u arhivima reljefnije osvijetli ne samo istorija jedne porodice već i bezbroj problema iz srednjovjekovne prošlosti naših naroda, a među njima i oni od vitalnog značaja: ekonomsko privredni profil jedne jasno određene regije u kasnom srednjem vijeku, karakter i nivo kulture i umjetnosti njenih ljudi i specifičnosti duhovne nadgradnje u ovoj centralnoj našoj oblasti, uključivši u taj krug i složenost konfesionalnih odnosa.

To je bio povod da grupa stručnjaka iz Bosne i Hercegovine, a odmah zatim i iz Srbije i Crne Gore dođe na ideju da se kroz jedan međurepublički naučno-istraživački program pristupi multidisciplinarnom radu na proučavanju određenog područja u određenoj istorijskoj epohi.

Ovaj program finansirali su Republička zajednica nauke i Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine.

Ovaj put se publikuju rezultati preliminarne istraživanja obavljenih 1973. godine.

ARHIVSKO-ISTORIJSKA ISTRAŽIVANJA GORNJEG PODRINJA

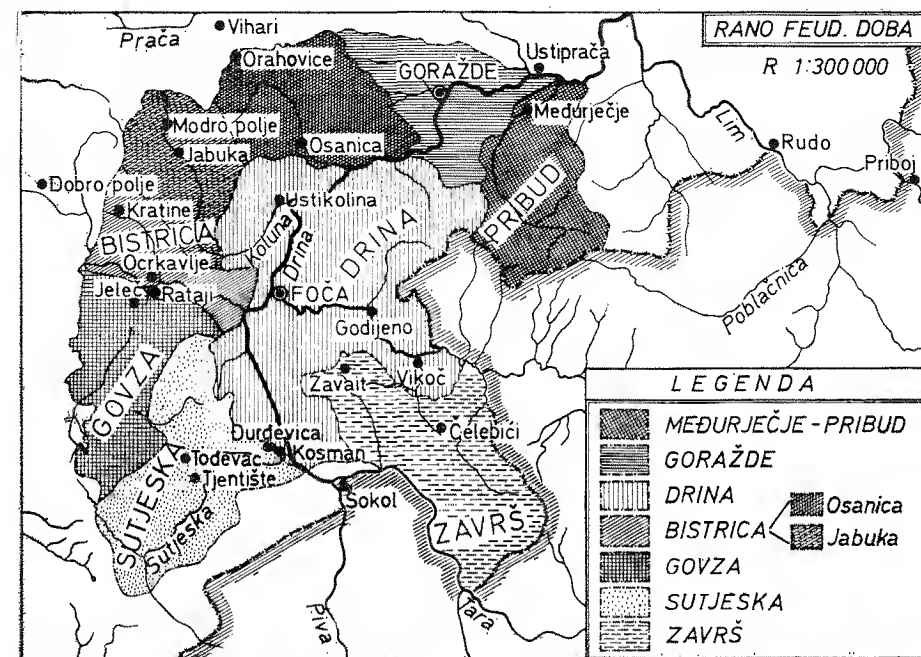
Oblast Drine (Gornje Podrinje, oko gornjeg toka istoimene rijeke) pominje se već kod popa Dukljanina sredinom XII vijeka. Od tog vremena može se pratiti izuzetan značaj ove regije u privrednom i političkom pogledu, bilo da se nalazi u okvirima srpske ili bosanske države. Ova oblast pripala je Bosni kada je Tvrtko I 1373. godine, u sporazumu sa knezom Lazarom sava-
dao i podijelio posjed srpskog velikaša župana Nikole Altomanovića.

Mnogobrojni podaci iz Dubrovačkog arhiva potvrđuju da je Drina kroz čitav srednji vijek očuvala svoju regionalnu posebnost. Čak se još u XV

vijeku za pojedina mjesta ove oblasti navodi češće da su »de Drina«, nego »de Bosna«. Javlja se i poseban pojam »Drinjanin« za stanovnika ovoga kraja.

Upravo u Gornjem Podrinju i to po svoj prilici u selu Kosače naučnici traže postojbinu slavne porodice Kosača. Čak i danas postoji selo Kosače blizu Goražda, koje je u svom imenu sačuvalo uspomenu na najuticajniji feudalni rod srednjovjekovne Bosne.

Uspomene porodice, koji je započeo za vrijeme Vlatka Vukovića, proslavljenog vojskovođe kralja Tvrtka, još je više proširio i učvrstio Sandalić

Hranić. Njegov sinovac Stjepan Vukčić Kosača, herceg od 1448. godine, najmoćniji je feudalac koga je poznavala bosanska država. Njegova oblast predstavljala je ustvari državu u državi.

Tako su usporedo sa naglim usponom, Kosače širile svoju oblast daleko od Drine, u oblasti Drine su se nalazili gradovi u kojima su se Kosače najduže zadržavale: Soko na sastavu Pive i Tare, Samobor nedaleko od Goražda, Kukanj na Čehotini, Todevac, Jelež u dolini rječice Gobze, desne pritoke Bistrice, Novi pored Goražda, Vratar u Sutjesci. Ova utvrđenja, nekada čvrsta uporišta njihove moći, danas predstavljaju veoma zanimljive objekte za proučavanje istorije arhitekture.

Gornje Podrinje je kraj bogat šumama povoljnim za razvoj stočarstva i pčelarstva, a iz plodnih kotlina veoma rano se izvozilo žito u Dubrovnik. U isto vrijeme ova oblast je bila važna raskrsnica puteva i kao takva imala je veliki značaj i u međunarodnom saobraćaju. Naime, iz Dubrovnika pa preko ovog područja vodio je put za srednjevjekovnu Srbiju i dalje na carigradski drum, poznat iz izvora pod imenom »Via Drine« ili »Via Foče«. Tako je oblast Drine povezivala Dubrovnik sa srpskom državom i uopšte sa ostalim krajevima Balkana. Iz Foče put je takođe vodio uzvodno preko Goražda za Srebrenicu, Srbiju i dalje na sjever u Ugarsku.

Nije slučajno da su se upravo na ovom prostoru formirali veoma značajni trgovi zahvaljujući povoljnom položaju na putevima kojima su se kretali u oba pravca dubrovački trgovci. Tu su se takođe slivali viškovi agrarnih i stočarskih proizvoda iz čitavog ovog kraja. Najjužnije je smještena Foča koja se prvi put spominje 1368. zatim Goražde 1376. godine, a nešto docnije i Ustikolina. Izuzev Ustikoline koja je bila pod jurisdikcijom Pavlovića, svi ovi tragovi pripadali su članovima porodice Kosača. Pored Dubrovčana u Foči i Goraždu i domaći trgovci su uveliko trgovali. Po obimu svojih poslova i cjelokupnoj djelatnosti oni su spadali među najaktivnije bosanske trgovce.

Prema tome, oblast Drine se izdvaja u jedan poseban privredni region u kome su stočarstvo, pčelarstvo i trgovina bile izrazito razvijene privredne grane. Uz srednje Podrinje i srednju Bosnu oblast Drine (Gornje Podrinje) je jedno od najrazvijenijih privrednih regiona u bosanskoj državi.

S obzirom na ovakav politički, društveni i privredni značaj oblasti Drine u prošlosti, nije slučajno da istorija ove oblasti odavno privlači pažnju istraživača.

Već u djelu Mavra Orbinija (II regno degli Sclavi, Pezaro 1601) Kosačama je dato posebno mjesto. Od Ilariona Ruvarca, koji se 80-tih godina prošloga vijeka bavio mišlju da napiše istoriju Kosača, čitava plejada naučnika, u vidu monografskih zahvata ili u sklopu širih cjelina, prikazala je njene najistaknutije članove. (Dinić, M., Zemlje hercega od Svetoga Save, Glas SAN 182; A. Ivić, Kada i od koga je Stjepan Vukčić dobio titulu hercega od Svetoga Save, Letopis Matice srpske 230, 1905; Konstantin Jireček, Istorija Srba I, Beograd 1952; J. Jovanović, Stjepan Vukčić Kosača I, Glas SAN 28; Lj. Jovanović, Ratovanje hercega Stjepana s Dubrovnikom 1451—1454, Godišnjica Nikole Čupića 10, 1888; E. Lilek, Rizinca porodice »Hranići« (nadimak Kosača), Glasnik Zem. muzeja II 1889; J. Radonić, Herceg Stipan Vukčić Kosača i porodica mu u istoriji i narodnoj tradiciji, Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, Berlin 1908; J. Radonić, Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača, Archiv für slavische Philologie XIX; Stjepčević I. — Kovijanić R., Hranići — Kosače u kotorskim spomenicima, Istarski časopis V, 1955. V. Čorović, Historija Bosne, Beograd 1940).

Herceg i njegovo doba prvi put su na osnovu nove građe cjelovito obrađeni u značajnom djelu Sime Ćirkovića »Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba«. (Posebno izdanje SAN, Bgd. 1964). Time je u isto vrijeme prikazana ne samo politička i društvena već i privredna istorija Drine, odnosno Gornjeg Podrinja. Isto tako, privreda ove oblasti je obrađena i u knjizi D. Kovačević, Trgovina u srednjevjekovnoj Bosni. (Djela Naučnog društva BiH, Sarajevo 1962), a takođe i u nekim posebnim studijama. (B. Hrabak Izvoz žitarica iz BiH u primorje od kraja XIII do početka XVII veka, Godišnjak Istor. društva BiH, 14. Sarajevo 1964).

Postoji takođe više napisa raznih autora o pojedinim pitanjima iz političke, društvene i kulturne istorije. (S. Kosanović, I. Ruvarac, S. Delić, M. Drobnjaković, Đ. Mazalić, B. Poparić, V. Skarić, R. Jeremić, S. Kemura, D. Deroko, A. Bejtlić, Š. Bešliagić, R. Živojević, J. Vuković).

Pored svih ovih manje i više vrijednih napisa, u pokušaju da se po prvi put svestrano prouči istorija ove oblasti, potrebno je izvršiti istraživanja i to u prvom redu u Dubrovačkom arhivu. Zbog političkih, privrednih i ostalih veza oblasti Drine sa Dubrovnikom, u knjigama Dubrovačkog

Arhiva je sačuvana fragmentarna ali veoma dragocjena građa.

U prethodnim istraživačkim radovima u 1973. godini uzete su u obzir dvije serije.

1) Diversa Notariae (od 3 do 54 knjige, 1318—1470).

2) Diversa Cancellariae (od 9 do 74. knjige 1328—1471).

Ovu građu je, prema mojim signaturama ispisao i uz svaki dokument izradio registra arhivist Dubrovačkog arhiva Zdravko Šundrica.

Treba skrenuti pažnju kako se prilikom ispisivanja građe postupalo u slučaju kada se Gornje Podrinje ne podudara sa posjedima Kosača. Tako, na primjer, Ustikolina, trg između Foče i Goražda uzet je u obzir iako je gotovo uvijek pripadao porodici Pavlovića, a ne Kosačama. Isto tako uzeti su u obzir podaci o gradu Kuknju na Čehotini, dok su susjedna Pljevlja i nešto dalje Prijepolje, koji pripadaju Kosačama još od vremena Sandalja izostavljena, jer ne ulaze u oblast Drine.

S druge strane, ispisani su i podaci o gradu Vrataru i trgu Tjentište, posjedima hercegovim koji samo gravitiraju oblasti Drine.

Iz registra može se zaključiti da priložena građa pruža veoma dragocene podatke za političku

i društvenu istoriju ovoga kraja. Pojava većeg broja imena malih feudalaca ukazuje na složeniji oblik feudalnih odnosa. Dalje, ispisani podaci daju uvid u trgovinsku razmjenu koja se odvijala preko ovog područja kao i na angažovanje lokalnog stanovništva u trgovini. Česti su ugovori o stupanju dječaka iz oblasti Drine na izučavanje zanata kod pojedinih dubrovačkih zanatlija. Svakako da se jedan njihov broj ponovo vraćao u rodni kraj i tamo radio u svom zanatu. Sva ova aktivnost domaćeg elementa ukazuje na razvoj gradskih naselja, bilo da se radi o otvorenim trgovinama kao što su Foča i Goražde, ili podgradima kao, na primjer, Podjeleč. Na taj način i istorija ovih mjesta dobija određenije konture. Međutim, priložena građa ne pruža mogućnost smao za izučavanje gradskih naselja već također i pojedinih manjih lokaliteta. Ona u isto vrijeme rješava razna pitanja iz topografije.

Treba takođe podvući da sitni podaci, razasuti po raznim knjigama Diversa Cancellarie i Diversa Notariae, uzeti zajedno, daju osnove za proučavanje duhovne i materijalne kulture ovoga kraja.

Obilje materijala koji je do sada ispisao iz Dubrovačkog arhiva (221 stranica) zahtijeva dugoročnu obradu i studiranje sa raznih stanovišta.

U prilogu su date regeste ovih dokumenata.

Regeste obrađenih dokumenata

1.		4.
1329. 27. III.	Div. not. 5.181'	1343. 27. VI.
Daroslav sin pok. Miloslava iz Goražda izjavljuje da je svojevrijedno stupio u službu kod nadkonjušara Pape iz Barlete na rok od šest godina za plaću od 48 groša i da je taj novac unaprijed isplaćen.		Div. canc. 14. 24'
2.		Bogoe Brajisavić sa Drine jamči za 10 perpera »de cruce« isplaćenih za svoju sestru Radoslavu koju je otkupio od Domanje Diserčića i Grga de Scrigna.
1329. 18. XII.	Div. canc. 9.112'	5.
Domanja sin pok. Nikole Menčetića obavezuje se isporučiti dubrovačkim općinskim masarima (službenicima za snabdijevanje grada žitom) 150 stara žita, od toga 50 stara žita sa Drine, a 100 iz Bosne, do kraja mjeseca marta sljedećeg, po cijeni od 31½ groša za star.		1347. 23. X.
3.		Div. canc. 15. 45'
1343. 18. VI.	Div. canc. 14. 21	Stanul brat Kraislava sa Drine izjavljuje da je primio od Ivana kamenara jednu sablju svoga brata Kraislava.
Prodaša Šterba, Milten Negro i Božihna, svi sa Drine, jamci za dužnike Adela de Maxi.		6.
		1352. 18. V.
		Div. canc. 17. 42
		Petorica ljudi jamče za određene iznose za Miltena Matkovića sa Drine da će Milten svakog putovanja plaćati Miši Trogirinu i Pasku Vorniću po 8½ perpera.

7.
1352. 18. V. Div. canc. 17. 42'
Miladin Noga, Jurek Bogosilić, Radoslav Miličić, svi sa Drine, i Maroje zlatar iz Dubrovnika jamče Džonu Ranjini da će mu Bugarin sa Drine svakog putovanja plaćati po 5 perpera na račun duga od 30 perpera.
8.
1352. 3. VI. Div. canc. 17. 44
Mirko Obratković sa Drine obavezuje se da će trajno živjeti sa Andrijom Karčićem iz župe Dubrovačke, a Andrija se obavezuje da će Mirka smatrati svojim sinom i da će mu poslije smrti ostaviti dio kao sinu.
9.
1367. 28. II. Div. canc. 21. 30'
Miladin Hranislavić izjavljuje da je primio od Hranka Bogojevića sa Drine sve što je dugovao njemu i njegovom bratu Srdanu.
10.
1367. 20. III. Div. canc. 21. 34
Martin Sorkočević izjavljuje da je potpuno namiren i da nema nikakvih potraživanja prema Radmilu Obradoviću sa Drine i njegovom rođaku Miltenu u pogledu dotadašnjeg poslovanja.
11.
1369. 5. XII. Div. canc. 22. 20
Braća Brajko i Milten Pribojević jamče da će Nikolu sa Drine, iz Foče dovesti na sud da odgovara Ivanu Ogriji.
12.
1369. 8. XII. Div. canc. 22. 21
Nikola Prodašić iz Foče izjavljuje da će na prvom putovanju u Dubrovnik, najkasnije do šest mjeseci, dovesti ili poslati Andriju Sorkočeviću i Ivanu Ogriji, na njihov račun, 5 tovara raznih koža.
13.
1372. 16. VIII. Div. canc. 23. 129'
Četvorica Vlaha iz katuna Predojevića obavezuju se Hrvatinu Tvrtkoviću da će mu prevesti u Praču 100 tovara soli, tri dijela do praznika sv. Martina, a četvrti dio do praznika sv. Đurđa.
14.
1374. 12. II. Div. not. 9. 104
Bitoš Radulinović iz Foče izjavljuje da je dao u službu Vlahu Vodopiji svoga maloljetnog brata Ozerka na rok od deset godina za hranu, odjeću i osam perpera.
15.
1375. 1. IV. Div. canc. 24. 24
Radoslava kćerka pok. Ratka sa Drine stupa u doživotnu službu kod Lila magistra Andrije iz Barlete, a Lilo se obavezuje da će je hraniti i odijevati i dolično udati.
16.
1376. 28. III. Div. canc. 24. 129
Staver Gradetić iz katuna Kraislava Mrdenovića Burmasa obavezuje se Ivanu Ogriji prevesti tri tovara soli iz Dubrovnika u Goražde za 12 perpera, a iz Goražda prevesti u Dubrovnik tri tovara koža za 3½ perpera po tovaru. Tovar koža mora težiti 400 libara.
17.
1381. 25. X. Div. canc. 24. 17'
Dabiživ Prebenović sa Drine stupa u službu kod Sergula Bogunovića na rok od dvije godine, za hranu, odjeću, obuću i platu od 5 perpera.
18.
1386. 23. II. Div. canc. 26. 34
Krajmil Plešić Vlah obavezuje se da će pratiti na svoj rizik Mirka Leševića sa šest konja natovarenih robom u vrijednosti od 600 dukata do Goražda.
19.
1387. 26. I. Div. canc. 26. 154'
Vukosav Milenović iz Gacka obavezuje se Rusku Kotruljeviću, Obersi Petroviću i Bogdanu Zelenboru da će im na svoj trošak prevesti iz Dubrovnika do Gacka 27 tovara tkanina i druge trgovačke robe, po cijeni od 3½ perpera po tovaru, i od Gacka, poslije najviše tri dana odmora, do Foče po cijeni od 3 perpera po tovaru.
20.
1387. 6. X. Div. canc. 27. 42
Hrvatini Pridikobil Drinjanin sa Drine izjavljuje i obavezuje se Mihou Menčetiću kojemu je na Drini ukraden jedan konj, da će se on i njegov sin truditi da ga pronađu. Ako se utvrdi da ga je

- ukrao on ili njegov sin ili netko od njegovih ljudi, da će ga povratiti, a ako pronađu kradljivca da će ga odmah prijaviti.
21.
1388. 18. II. Div. canc. 27. 92'
Mihajlo Radmilić iz katuna Motoruge obavezuje se Bogavcu Dosetkoviću da će do Sv. Mihajla prokazati lopove koji su Bogavcu oteli jednog vola, jednu kravu, tri brava i neke odjevne predmete u mjestu zvanom Modropolje. Ako ne prokaže on će biti proglašen krivim.
22.
1390. 1. VI. Div. canc. 29. 102'
Petko Prodanović pristaje da Stjepan Lukarević kod kojeg se nalazi jedan njegov komad sukna kao zalog za konja, da taj komad sukna na njegov rizik pošalje u Goražde.
23.
1392. 11. IV. Div. canc. 31. 10
Bogoslava kćerka Stojana sa Drine iz Bosne svojevolarno izjavljuje da je kupljena robinja Brajka Miloševića iz Dubrovnika i da ju je kupio od Olivera Vitomirića iz Gackog za 12 dukata i 26 groša.
24.
1393. 13. IV. Div. canc. 30. 12'
Vukoje Stjepović Mirilović Vlah izjavljuje da ne polaže nikakva prava na Radoslavu kćerku Dražena sa Drine, ali je vodi sa sobom da vidi da li joj se sviđa njegov dom. Ukoliko joj se ne bude sviđao, obavezuje se da će je vratiti u Dubrovnik kadgod ona zaželi.
25.
1393. 15. VIII. Div. canc. 30. 54
Dragiša Gradomilić i Radoslav Zaglevšić obavezuje se Milošu Skolčiću da će mu iz Dubrovnika prevesti 16 tovara soli, i to 8 u Foču, a 8 u Borač, pod uslovom da im Miloš osigura prolaz iz Foče u Borač i da sol dijele na pola.
26.
1393. 28. IX. Div. canc. 30. 64
Petrica Vlaha obavezuju se Nikši Mrcanoviću da će mu prevesti iz Dubrovnika do trga Foče i tamo predati Turdoju Miladinoviću 44 spuda soli.
27.
1393. 28. IX. Div. canc. 30. 64
Vlasi Milut Dobrovitić i Bratoš Bolilović obavezuju se Nikši Mrcanoviću da će mu prevesti iz Dubrovnika na trg Foče i tamo predati Tvrdaju Miladinoviću 11 spuda soli.
28.
1393. 30. IX. Div. canc. 30. 65'
Dobrivoj Bunisalić i Klap Milatković, Vlasi iz katuna Bukvića izjavljuju da su primili od Stjepana Lukarevića 44 tovara soli i plaću za podvoz i osiguranje, te se obavezuju da će primljenu količinu soli prevesti iz Dubrovnika do trga Foče na svoj trošak i rizik i predati Obradu Nartičiću.
- Isto tako Krajoje Tišinić iz istog katuna obavezuje se Bogavcu Klapčiću da će mu prevesti iz Dubrovnika do trga Foče 16 spuda soli.
29.
1393. 4. XI. Div. canc. 30. 76'
Dejan Rajković Vlah obavezuje se Pripku Butkoviću da će mu prevesti iz Dubrovnika u Foču 8 tovara soli na svoj račun i isporučiti je Radoslavu Sorčiću.
30.
1393. 8. XI. Div. canc. 30. 77'
Pribil Metohija iz Goražda prodaje jednog svog magarca na dubrovačkom trgu Doberku Radosaliću za pet perpera.
31.
1397. 4. VII. Div. canc. 32. 64
Vukosav Radočić sa Drine stupa u službu kao djetić kod Nalka Prokulovića na rok od 2 godine za plaću od 2 perpera godišnje, pod uobičajenim uvjetima.
32.
1398. 4. VIII. Div. canc. 33. 118'
Pripko Butković imenuje Radoslava Polnoševića iz Dubrovnika svojim prokuratorom u vezi potraživanja koja ima u poslovanju sa Radoslavom Sorčićem iz Foče.
33.
1398. 27. VIII. Div. canc. 32. 176
Registracija zadužnice Radoslava Sorčića iz Foče, izdata 1. VI 1397. u kojoj se Sorčić zadužio

kod Pripka Butkovića za iznos od 73 dukata na rok isplate od mjesec dana.

34.
1398. 30. XI. Div. canc. 32. 203'

Milut Putinić i Stepko Repošević obavezuju se Martinusiju de Baraba nabaviti do sutra šest dobrih tovarnih konja za prevoz tkanina do Ustikoline, po cijeni od pet perpera za svaki tovar.

35.
1399. 5. I. Div. canc. 32. 214

Miloš Bogojević trgovac iz Foče izjavljuje da je na dubrovačkom trgu prodao jednog svog konja rumene boje sa zvijezdom na čelu Antunu Zaneliju iz Tranija za četiri libre raznobojne svile.

36.
1402. 17. V. Div. canc. 34. 120'

Milutin Pribojević i Antoje Butković oslobađaju Tvrdislava Obardića iz Ustikoline od svih obaveza koje je imao prema njima za sve proteklo vrijeme.

37.
1402. 8. VIII. Div. canc. 34. 151

Borovec Milanović Vlah iz katuna Stanići Pervetinović izjavljuje da je primio od Stipka Sergolovića u Dubrovniku 600 dubrovačkih spuda soli i obavezuje se da će tu sol prevesti na 200 konja na trg Ustikoline, kneza Pavla u krajevima Bosne, na svoj rizik, za polovinu prevezene soli. Stipko će samo platiti dvije carine, jednu kralju, a drugu knezu Pavlu, za svoju polovinu soli, a Borovec za svoju.

38.
1402. 19. XII. Div. canc. 34. 190

Herak Milošević i Vukac Ponošević Vlasi iz Maleševa obavezuju se Vojhni Tikojeviću i Stojku Miletiću, dubrovačkim trgovcima, da će prvim lijepim vremenom poslije Božića krenuti iz Maleševa sa 25 dobrih tovarnih konja ravno na trg Foče na Drini i tamo, natovariti 25 tovara voska i prevesti u Dubrovnik po cijeni od 4½ perpera po tovaru.

39.
1403. 10. III. Div. canc. 34. 198

Pribeta Tvrdojević Vlah Mirilović obavezuje se Radoslavu Bogdanoviću da će u roku od šest dana doći u Dubrovnik sa 6 dobrih tovarnih ko-

nja da mu preveze do trga Ustikoline 6 tovara soli, za cijenu od isto toliko tovara soli.

40.
1404. 1. VI. Div. canc. 35. 76'

Stojak Radmanić i Rakoje Bokšić iz Vlahovića izjavljuju da su primili od Bartolomeja Marinova iz Ulcinja 180 spuda soli tanke dubrovačke mjere i obavezuju se isporučiti polovinu te soli na trgu Ustikoline rečenom Bartolomeju do 12 juna.

41.
1404. 29. VII. Div. canc. 35. 93

Merak Milošević iz Mališeva Vlah izjavljuje da je primio od Bartolomeja Marinova iz Ulcinja i Deana Ratkovića 150 spuda soli i obavezuje se da će im polovinu soli isporučiti u Goraždu ili u nekom drugom mjestu gdje oni reknu, a polovina će ostati njemu. Isto tako Herak se obavezuje isporučiti samom Bartolomeju 90 spuda soli na tri mjesta, naime, u Prači, Goraždu i Ustikolini.

42.
1405. 22. VI. Div. canc. 35. 195

Vukac Pilatović, Milić Brajković, Vladoje Pilatović Vlasi iz katuna Pilatović izjavljuju da su primili od Andruška Lavričevića 12 tovara soli i obavezuju se da će tu sol na svojim konjima prevesti na trg Ustikoline u roku od sljedećih 9 dana.

43.
1405. 27. XI. Div. canc. 25. 245

Nagodba između raznih povjerilaca Bogavca Pribanovića iz Ustikoline u vezi sa vraćanjem duga. Bogavac se obavezuje vraćati godišnje 30 perpera, a ako mu poslovi budu dobro išli, i više.

44.
1406. 24. III. Div. canc. 36. 40'

Miloš Radanović Vlah iz katuna Lilešević obavezuje se prevesti Volciju pok. Vlahu Bobaljevića nešto njegove robe i Jakši Vodopiji 11 tovara tkanina i druge robe do mjesta zvanog Dušće na brodarici na Drini za 6 perpera po tovaru. U slučaju neprilika na putu Miloš je dužan voziti robu gdje mu naredi Volcije.

45.
1406. 15. VIII. Div. canc. 36. 77

Vladislav Turković, Radman Pripčić i Radovan Hranetić, Vlasi Nenada zvani Burmazi, obave-

zuju se Radoslavu Vojhniću i Radomiru Radosaljiću prevesti 18 tovara tkanina i druge robe u Goražde, za tri perpera po tovaru.

46.
1408. 15. III. Div. canc. 37. 18'

Vukoje Predojević iz Gacka obavezuje se Radašinu Branojeviću i drugovima da će kadgod zažele natovariti 10 konja tkaninama i drugom robom i ravno prevesti u Foču po cijeni od 4 perpera i 4 groša po tovaru.

47.
1408. 2. IV. Div. canc. 37. 27'

Vlaho Sorkočević izjavljuje da mu je Petko Dobrašinić iz Foče za poravnanje njihovih računa dosadašnjeg zajedničkog poslovanja dužan 16 perpera i 6 groša, a Petko se obavezuje da će mu 8 perpera isplatiti u roku od mjesec dana ili ranije ako dođe u Dubrovnik, a ostalih 8 perpera u roku od dva mjeseca prigodom drugog putovanja u Dubrovnik.

48.
1409. 4. V. Div. canc. 37. 209.

Pavao Branković iz Goražda i Ivan Stipanović iz Usora izjavljuju da su bili u Italiji, naime, u Lombardiji, i da su se vratili u Dubrovnik u društvu Ivana Đurđeva iz Zadra na njegov trošak i podvoza i hrane. Pošto nemaju odakle platiti, obavezuju se Ivanu iz Zadra da će s njim ili njegovim čovjekom ići u Bosnu i tamo mu nadoknaditi troškove te ga ponovno dopratiti u Dubrovnik.

49.
1409. 6. VI. Div. canc. 37. 220'

Općinski dobošar Milaš, po naređenju kneza Marina Bučinjola, a na zahtjev Nikše Držića, zaplijenio je kod Radoslava Turčinovića tovar voska i dva tovara koža, te 100 libara voska zamotana u kožama, vlasništva Vukoslava Molje iz Goražda.

50.
1409. 10. XI. Div. canc. 38. 101'

Dobrašin Radišić sa Drine izjavljuje da stupa u službu kod pomorca Gojislava Miloševića na rok od četiri godine i da će s njim ploviti kuda god bude želio. Gojislav će ga za to vrijeme hraniti i odijevati i na kraju roka od četiri godine dati će mu koliko reknu dva dobra mornara, od kojih će jednog izabrati Gojislav, a drugog Dobrašina.

51.
1409. 10. XI. Div. canc. 41. 244

Herak Milošević i Radoslav Miličević obavezuju se Bartolomeju Marini da će dovesti u Dubrovnik do srijede 6 dobrih tovarnih konja i tu natovariti robu i prevesti i njega i robu u Foču, po cijeni od 5½ perpera po konju. Ako robu prevezu do Goražda cijena će iznositi 6½ perpera po konju.

52.
1417. 1. III. Div. canc. 41. 87

Vlaho Sorkočević, Đurađ Gučetić i Pavao Baraba, povjerioci braće Radoslava i Radina Pribilovića, zvanih Rahnić, stanovnika Goražda, daju im jamstvo da slobodno sa svojom robom smiju dolaziti u Dubrovnik i odlaziti iz Dubrovnika do kraja mjeseca maja, bez straha da će ih neko od njih uznemiravati zbog dugova.

53.
1422. 29. III. Div. canc. 42. 27'

Radiša Pokrajčić iz Rudina Vlah obavezuje se Nikoli Brajkoviću dovesti u Dubrovnik do nedjelje 30 tovarnih konja i kobilu, natovariti ih u Dubrovniku solju i tu sol prevesti do Drine, do mjesta zvanog Goražde, za polovinu prevezene soli.

54.
1422. 14. V. Div. canc. 42. 46

Medoje Bojković i Radivoj Dubrovčić izjavljuju da su primili od Stjepka Sergolovića 200 tovara soli i obavezuju se da će polovinu soli prevesti na trg Goražde vojvodi Sandalju, a polovinu zadržati za sebe za platu podvoza. Također izjavljuju da su primili od istog Stjepka dva tovara tkanina i jedan tovar kositera i da će i to prevesti na trg u Goražde.

55.
1422. 15. V. Div. canc. 42. 46'

Radašin Zlatarić iz Goražda obavezuje se Mihuru Crijeviću dovesti u Dubrovnik u roku od 15 dana: dva miljara dobrog sirovog voska po cijeni od 18 perpera centenar jedan miljar i dva centenara dobrog topljenog voska po cijeni od 7½ dukata za centenar i četiri miljara kožica skilata po cijeni od 4 perpera za centenar.

56.
1423. 3. IX. Div. canc. 42. 178'

Rasko Hrebeljanović Vlah iz Perutinića obavezuje se Ivanu Mladijenoviću i njegovom bratu

Ivku prevesti dva tovara tkanina do mjesta zvanog Foča, na svoj rizik, osim ako bi šteta nastala od strane ljudi vojvode Sandalja ili vojvode Radoslava ili u vrijeme noći za cijenu od 7 perpera.

57.

1423. 30. IX. Div. not. 14. 31, 31'

U trgovačkoj knjizi pok. Nikole Durđevića navode se kao dužnici Vitomir i Radonja iz Goražda i Sijajin iz Foče, od kojih Durđevići nasljednici traže naplatu duga.

58.

1423. 9. XI. Div. canc. 42. 206

Herak Milošević i Dubravac Miličević Vlasi, ljudi vojvode Radoslava Pavlovića obavezuju se Stjepku Sergoloviću prevesti na svoj trošak u Goražde na trg vojvode Sandalja 6 tovara robe i jednog njegovog konja natovarenog robom i pratiti do spomenutog mjesta dvojicu sluga rečenog Stjepka, za cijenu od 27 perpera.

59.

1424. 29. III. Div. canc. 42. 257'

Stjepan Zamanjić izjavljuje da je primio u depozit od Radašina Zlatarića iz Goražda 200 zlatnih dukata koje će mu vratiti kad god zaželi, ali ga mjesec dana ranije mora obavijestiti. U slučaju da Radašin umre, Zamanjić će predati položeni novac ili Radašinovu bratu Radoju ili njegovoj majci Ljubisavi. Zamanjić je 1426. god. primio od Radašina u depozit još 133 zlatna dukata, tako da je sada depozit iznosio 333 zlatna dukata.

60.

1424. 9. IV. Div. canc. 42. 261

Novak Pribisalić klesar obavezuje se vojvodi Sandalju izgraditi jednu cisternu i izvesti druge radove koje bude htio Sandalj u Sokolu, za mjesečnu platu od 14 perpera i hranu. Novac će mu isplatiti Todor Prodančić i Grupko carinik vojvode, a hranu će mu davati vojvoda.

61.

1424. 13. VI. Div. canc. 42. 282

Petko, općinski dobošar, izjavljuje da je po naređenju kneza Lovra Sorkočevića, a na zahtjev Mata Bicića i Andelka Lučića zaplijenio kod Radonje Ljubinovića zvanog Stabinja i Vukote Pospelja iz Foče svu količinu voska i druge robe vlasništva raznih trgovaca, između ostalih i Tvrdislava Stojanovića iz Foče.

62.

1424. 7. III. Div. canc. 43. 10

Klapac Stanković Vlah obavezuje se Ivanu Tiškojeviću prevesti 4 tovara tkanina u mjesto zvanog Foča, po cijeni od 3½ perpera za tovar.

63.

1425. 28. IV. Div. canc. 43. 126

Mrđen Gavčić Vlah, čovjek Prijedojevića obavezuje se Stjepku Sergoloviću prevesti u Goražde 57 tovara soli više jedan spud. Svaki tovar sadrži 2½ spuda, odnosno 12 mjera. Stjepko je Mrđenu dao tu mjeru da prema njoj isporuči sol.

64.

1425. 9. V. Div. canc. 43. 132—132'

Vukosav Novaković, Medak Dudojević, Medoje Bojković, Dobrić Nikolić Vlasi Mirilovići, obavezuju se Stipku Sergoloviću prevesti iz Dubrovnika 140 tovara soli, polovinu u Pod Borač, a polovinu u Goražde na svoj rizik, za isto toliko tovara soli koje će Sergolović dati prevoznicima u Dubrovniku.

65.

1425. 26. VII. Div. canc. 43. 170'

Vlatko Radmilović sa Drine stupa u službu naučnika kod zlatara Maroja Mukovića, na rok od 5 godina, pod uobičajenim uvjetima zlatarskog zanata.

66.

1426. 4. IV. Div. canc. 44. 5'

Radiša Bogetić kamenar obavezuje se Todoru Prodančiću i Grupku cariniku vojvode Sandalja da će ići u Sokol vojvode Sandalja i tu izgraditi jednu cisternu za koju će mu sav materijal dati Sandalj, hranu i piće i 8 groša dnevno, računajući od onog dana kad stigne u Sokol do dana kad se vrati u Dubrovnik. (Bunar je bio izgrađen i Radiša isplaćen).

67.

1426. 22. VIII. Div. canc. 44. 56

Nagodba između Obrada Radišića Vlahu s jedne strane i Regoja Vojsilovića, Dobroscrga Radivojevića i Rakolja Regojevića s druge strane, u vezi otišlih 7 volova i 54 ovce. Mjesto vraćanja je Carina na mjestu Zeljezna Ploča.

68.

1426. 20. XI. Div. not. 15. 39

U trgovačkoj knjizi Luke Bunića navode se kao dužnici Gojislav, Miroslav i Brajak iz Foče od kojih Bunićevi nasljednici traže naplatu duga. Jamac im je Radić Utinčić.

69.

1428. 19. I. Div. canc. 44. 219

Dobrica Nikolić Vlah Mirilović obavezuje se Luku Sorkočeviću i Nikoli Zvijezdiću dati konje i prevesti do Gacka u Samobor 6 tovara robe, po cijeni od 3 perpera po svakom tovaru.

70.

1428. 31. X. Div. canc. 45. 110'

Općinski dobošar Klason, po nalogu kneza Petra Lukarevića, a na zahtjev Mateja Bicića, objavio je na javnim mjestima u gradu da nitko ne smije da krije ni pruži bilo koju pomoć Radiću Bogčinoviću iz Foče, odbjegliom slugi spomenutog Mateja koji je izjavio da ga je pokrao.

71.

1429. 25. II. Div. not. 16. 47

Radelja Klapienović iz Kuknja, star preko 20 godina, sklapa ugovor o radu sa Gojsavom Radosinjićem na rok od tri godine. Gojsav će mu za rad dati stan, hranu, odjeću i na kraju ugovorenog roka 16 perpera. Za Radelju jamči općinski poslužnik Radovac Grizić.

72.

1429. 4. IV. Div. not. 16. 61

Među dužnicima trgovačkog društva braće Palmotića spominju se Vukosav Vivarić iz Goražda i Stjepan Dobreljević iz Pribla.

73.

1429. 20. X. Div. canc. 46. 54'

Stjepan Zamanjić izjavljuje da je primio od Radojke Zlatarića iz Goražda u depozit 333 zlatna dukata i obavezuje se da će taj novac vratiti Radoju kadgod zaželi, i ako bi on umro da će ga vratiti njegovoj muškoj, odnosno ženskoj djeci, ili Radojevoj majci Ljubisavi, a u slučaju i njezine smrti, njegovoj svojiti.

74.

1429. 24. XI. Div. canc. 46. 78'

Tasin Heraković Vlah obavezuje se Marinu Džonovu Đurđeviću prevesti dva tovara kositera

do sela i u selo zvano Foča, za cijenu od 9 perpera.

75.

1430. 28. II. Div. canc. 46. 144'

Veseljko Radosalić, Radonja Divčić i Radašin Ostojić zvan Majcimilović iz Foče jamče za dug od 125 perpera koji od Ostoje Majcimilovića i njegova sina Ivana potražuje Ivan Marković.

76.

1430. 5. III. Div. not. 16. 199

Gojić Račić iz Foče sklapa ugovor o naukovanju sa Ratkom Gojkovićem podrezivačem sukna, na rok od četiri godine pod uobičajenim uvjetima koji su važili u Dubrovniku.

77.

1431. 28. XI. Div. not. 17. 156'

Radić Vukosalić iz Goražda jamči za svoga brata Radašina koji duguje Radoslavu Turčinoviću još dukata 26 i groša 20.

78.

1431. 28. XI. Div. not. 17. 156'

Radić Vukosalić iz Goražda jamči za svoga brata Radašina koji duguje Petru Panteli 64 perpera i 6 groša.

79.

1433. 13. III. Div. canc. 47. 78

Herak Milošević obavezuje se prevesti iz Dubrovnika u Foču 6 tovara tkanina trgovaca Radosnje Pribilovića, Anka Dobroševića, Radašina Utišenovića i Pripka Priljubovića, na svoj rizik, osim ako bi šteta nastala usljed neprijateljskog djelovanja lokalnih vlasti, po cijeni koja se naplaćuje i drugim trgovcima.

80.

1433. 12. V. Div. not. 18. 31'

U popisu dužnika Marina Vlahu Gradića nalaze se pored ostalih Tvrdiša Mirošković iz Foče i Vuk Petrović iz Pljevalja.

81.

1433. 15. XII. Div. canc. 48. 17

Radoje općinski dobošar izjavljuje da je po nalogu konzula civilnih parnica i njegovih sudaca, a na zahtjev Damjana Sorkočevića zaplijenio kod Stjepana Casselle i Bojka Nenковиća dva tovara

voska, jedan običnoga (zachona) a drugi finoga vlasništva Tvrdiše Miroškovića iz Foče, dužnika spomenutog Sorkočevića.

82.

1433. 31. XII. Div. canc. 47. 13

Stanoje Stanković iz Koti (?) obavezuje se Nikoli de Forti i Nikoli de Zivolino prevesti iz Dubrovnika u selo zvano Komarane pod Brezom 12 tovara tkanina i druge robe, na svoj rizik, po cijeni od 10 perpera i 10 groša za svaki tovar.

83.

1434. 15. XI. Div. canc. 48. 268

Đuro, općinski dobošar, izjavljuje da je po nalogu kneza Marina Gučetića, a na zahtjev Ivana Markovića i Marina Bičića, tutora nasljednika Živka Brodarovića i Jakova njegova sina, zaplijenio sav novac i robu Vukosava Bogavčića iz Goražda što se nalazilo kod Luke Kabudžića.

84.

1434. 18. XI. Div. not. 19. 142—143

Vukosav Obradović iz Goražda, brat Dabiživa i Oberka, jamči skupa sa svojom braćom da će namiriti dugovanja nasljednicima Ivana Brodarevića u iznosu od 178 perpera i 8 groša, plaćajući godišnje po 20 perpera.

85.

1435. 2. III. Div. canc. 48. 334

Dobrovac Miličević obavezuje se Andriji Mar. Ranjini i Marinu Z. Gučetiću prevesti na svoj rizik 13 tovara tkanina i druge robe iz Dubrovnika u Samobor, po cijeni od 5 perpera po tovaru.

86.

1435. 10. III. Div. canc. 48. 340'

Dobrovac Miličević obavezuje se Vlahu M. Zamanjiću prevesti na svoj trošak iz Dubrovnika u Samobor 10 tovara tkanina i druge robe, po cijeni od 5 perpera po tovaru, te da će sa tovarima čekati u Samoboru Zamanjića ili njegova zastupnika dok ne pronađu 10 magaraca na kojima će prevesti robu iz Samobora u Foču.

87.

1435. 23. V. Div. canc. 49. 48'

Nikola S. Gučetić izjavljuje da mu je u karavani koja je dolazila iz Srebrenice, u mjestu Sutjesci, u kastrumu zvanom Vratar, bilo oduzeto od strane kaštelana kastruma Vladislava Mrđenovića, više dragocjenosti koje mu je iz Srebrenice

nice slao Dragoje Sorkočević. Ostali učesnici karavane pristaju da plate havariju u visini njihova učešća u karavani koja je prevozila srebro.

88.

1435. 14. VII. Div. not. 20. 43'

Dubravac Miličević Vlah obavezuje se Benediktu Gunduliću da će u roku od 15 dana isporučiti u Foči Orsatu Sorkočeviću dva tovara sukna u vrijednosti od 260 dukata.

89.

1435. 14. VII. Div. not. 20. 44

Dubravac Miličević obavezuje se Radoslavu Ruževiću, Dragobratu Silkoviću i Radovanu Gojsaliću da će u roku od 8 dana, na svoj rizik, isporučiti dva tovara tkanina u vrijednosti od 200 dukata, za platu od 10 perpera i 6 groša.

90.

1435. 6. IX. Div. not. 20. 67

Dobravac Miličević i Dobravac Hrebeljanović obavezuju se Mateju Nikole Đurđeviću da će mu sa sadašnjim karavanom prevesti u Prijepolje preko Jezera 23 tovara robe, na svoj rizik, osim ako ih napadne turska vojska ili vojvoda Stjepan, po cijeni od 6 perpera i 8 groša po tovaru.

91.

1435. 6. IX. Div. not. 20. 67

Dobrovac Miličević i Dobrovac Hrebeljanović obavezuju se Bogiši Bokčinoviću da će mu prevesti u Foču ili Prijepolje, gdje od bude htio, tri tovara robe na svoj rizik osim ako ih napadne turska vojska ili vojvoda Stjepan, po cijeni od 6 perpera i 8 groša po tovaru.

92.

1435. 7. XII. Div. canc. 49. 183

Miroslav Novaković brat Vlatka obavezuje se Marinu I. Gučetiću i Radelji Radoviću prevesti na svoj rizik, osim ako bi se radilo o napadu moćnika i naoružanih ljudi, tri tovara tkanina do brodarice na Sutjesci koja je niže od Goražda, za cijenu od 8½ perpera po tovaru.

93.

1436. 7. I. Div. canc. 49. 189'

Registracija dviju zadužnica: na ime Tonka Brankovića iz 1427. i Radića Strbice iz 1428, obojice iz Goražda, u kojima se spomenuti zadužuju kod Petra Pantele za iznos od 142, odnosno od 117½ zlatnih dukata, na rok od tri mjeseca.

94.

1436. 18. I. Div. canc. 49. 196

Dobravac Hrebeljanović i Vukosav Miličević obavezuju se Maraju Pauluševiću i Vukosavu Radosaliću, ortacima prevesti na svojim konjima i na svoj rizik, osim ako bi se radilo o napadu moćnika, osam tovara tkanina i druge robe u Foču, po cijeni od 6 perpera po tovaru.

95.

1436. 8. III. Div. canc. 49. 240

Bogosav Ponošević izjavljuje da nema više nikakvih potraživanja prema Stancu Pribisaliću iz Goražda i da ni od njega, ni njegovih nasljednika neće ubuduće ništa tražiti na temelju bilo kakve isprave ili svjedočanstva.

96.

1436. 11. V. Div. not. 20. 234'

Radoslav Vukosalić, Vukašin Pribisalić, Obrad Radosalić i Radonja Bogosalić, svi iz Goražda, izjavljuju da će namiriti dug Vukosava i Oberka Ljubavića ako Petar Pantela dokaže da je bilo koji od njih ili njihova društva na zadnjem putovanju u Dubrovnik nosio vosak ili kakvu drugu robu vlasništva spomenutih Vukosava i Oberka, i da će u tom slučaju platiti za kaznu vojvodi Stjepanu svom gospodaru 500 perpera.

97.

1437. 7. X. Div. canc. 50. 252'—253

Tiko Novaković obavezuje se Franku Radoniću i Vlakuši Đurđeviću da će u sljedeću srijedu doći u Dubrovnik sa 13 konja i da će im sa tim konjima prevesti iz Dubrovnika u selo ili burgus Goražda 13 tovara tkanina, po cijeni od 6 perpera i 10 groša po tovaru.

98.

1437. 26. X. Div. canc. 50. 266

Trgovci Franko Radonić, Božićko Marković i Nenada Stanetić unajmljuju Miroslava Novakovića murlaka vojvode Stipana da dovede na Obod (kod Dubrovnika) 12 konja, tu preuzme 12 tovara tkanina i preveze ih u Goražde, po cijeni od 7 perpera po tovaru.

99.

1437. 7. XI. Div. canc. 50. 279

Lukša, općinski dobošar, izjavljuje da je po naređenju kneza, a na zahtjev Benedikta Gundulića i Orsata Zamanjića, zaplijenio kod Petra Pantele jedan tovar voska koji je iz Goražda doveo

neki Dobrašin, vlasništva Radovca Veselića, dužnika Benedikta Gundulića i Orsata Zamanjića.

100.

1438. 23. I. Div. canc. 52. 52

Dragoje Sorkočević unajmio je Vlatka Novakovića da mu na 9 konja preveze 9 tovara tkanina u Goražde i da ih tamo preda njegovim povjerenicima, po cijeni od 7 perpera i 7 groša po tovaru.

101.

1438. 11. IV. Div. canc. 52. 127

Nikša Bogavčić izjavljuje da je primio od Ivana pok. Marka i Stjepana Caselle 1200 perpera dubrovačkih groša, polovinu od jednoga, polovinu od drugoga, da s tim novcem kao treći partner trgovačkog društva pođe u Foču i Goražde i uloži taj novac što povoljnije za društvo u vosak, kožu i drugu robu, te pošalje ili doveze u Dubrovnik sa tačnim obračunom. Ostvarenu dobit, odnosno nastalu štetu, dijelit će na pola.

102.

1438. 15. VI. Div. canc. 52. 177

Miroslav Novaković i Vlatko Klapčić obavezuju se Radoslavu Milutinoviću i Radovanu Gojsaliću partnerima, preuzeti u Dubrovniku, kad zažele, jedan i po tovar tkanina i prevesti u Goražde, po cijeni od 5 perpera po tovaru.

103.

1440. 13. VII. Div. canc. 54. 252'

Damjan Sorkočević izjavljuje da je primio od Pribisava Vukotića iz Foče, u ime Tvrdiše Miroškovića također iz Foče, 30 perpera na račun Tvrdišinog dugovanja.

104.

1440. 28. XI. Div. canc. 55. 36

Kancelar Nikola Raskov uzima za radnika u suknarskom zanatu Radonju Tihoradovića iz Goražda, na rok od godine dana, s tim da će Radonja počimati s radom u osam sati i nastaviti čitav dan, za platu od 2 groša dnevno, ne računajući prvih 12 dana za koje se Radonja odrekao plaće.

105.

1441. 27. IV. Div. canc. 55. 90'

Vlatko Ostojić izjavljuje da je izgubio jednog konja na Drini i da je poslao Milutina Novakovića da ga pronađe. Milutin je pronašao konja, ali

je potrošio za to 6 perpera. Vlatko je spreman da mu nadoknadi trošak, ali pod uslovom da ga Milutin povede da preuzme konja.

106.
1441. 28. IV. Div. not. 25. 45'

Damjan Sorkočević brat i izvršilac oporuke Marina Džona Sorkočevića potražuje od Radioka Borojevića i Vukosava njegova ortaka iz Foče dug od 30 zlatnih dukata. Radioku produžuje rok isplate za njegovu polovinu tako da odmah plati 3 dukata, a ostalo svake godine po 4 dukata do pune isplate.

107.
1441. 6. V. Div. not. 25. 49

Dobrovac Miličević Vlah obavezuje se Pavlu Puciću i Džonu Crijeviću koji zastupaju dubrovačku vladu da će na svoj rizik prevesti do Ustikoline i izručiti Đurdu knezu toga mjesta tri tovara ulja koje dubrovačka vlada šalje na poklon Doroteji ženi vojvode Radoslava, po cijeni od 4½ perpera po tovaru.

108.
1441. 14. XI. Div. canc. 55. 220'

Radivoj dobošar izjavljuje da je po naređenju dubrovačkog kneza Martola Zamanjića i njegovih zakletih sudaca, a na zahtjev Radovana Gosalica zaplijenio kod Ratka Gulijera šest tkanina Radivoja Stojisalića iz Goražda.

109.
1441. 15. XI. Div. not. 25. 143

Jakut Bogosalić iz Goražda jamči Ljubiši Ivanoviću da je vosak koji mu je prodao dobre kvalitete. Ukoliko bi se pokazao neki nedostatak na vosku koji Ljubiša kani prodati u Veneciji, Jakut će ga obešteti.

110.
1442. 17. IV. Div. canc. 56. 66'

Na zahtjev povjerilaca registrira se zadužnica Radoja Budisalića iz Goražda koja glasi na iznos od 80 zlatnih dukata, jer je treba slati van Dubrovnika.

111.
1443. 29. I. Div. canc. 57. 113

Mileta Radišić s jedne strane i Bagić Radonjić, Radivoj Bručatović i Boljašin Kovačić, svi iz Foče, s druge strane, međusobno se namiruju

za sva ranija potraživanja i zajedničko poslovanje.

112.
1443. 24. III. Div. canc. 57. 164'

Petroje Stojković obućar izjavljuje da je potpuno namiren od strane Radonje Boglića iz Foče za sve što bi od njega mogao potraživati na račun zajedničkog poslovanja.

113.
1443. 11. IV. Div. canc. 57. 178a

Radohna Pribikalović se obavezuje da će pripremiti u Dubrovniku do praznika sv. Petra 230 tovara soli, a Stjepan Medojević da će te toware soli preuzeti u Dubrovniku, prevesti u Foču na svoj trošak i predati Radonji. Stjepan će za platu podvoza dobiti polovinu prevezene soli, tj. 115 tovara. Ako Stjepan ne dođe preuzeti sol mora platiti vojvodi Stjepanu kaznu od 100 dukata, a ako Radonja ne primi sol, mora dati Stjepanu njegovih 115 tovara.

114.
1443. 6. VI. Div. canc. 57. 261'

Vukosav Novaković i Stjepan Medojević Vlasi iz Rudina, ljudi vojvode Stjepana obavezuju se Benediktu Gunduliću prevesti na svoj trošak u Goražde 472 tovara soli, po cijeni od polovine soli, tj. za 236 tovara soli.

115.
1443. 25. VI. Div. canc. 57. 270'

Radivoj Petković iz Tjentišta, čovjek vojvode Stjepana izjavljuje da je prodao Bogunu Radičeviću i njegovom bratu jednu tovarnu životinju za 19 lakata dobrog plavog sukna i jamči da će zaštititi kupce ako ih netko bude uznemiravao radi ove kupovine, bilo u Dubrovniku, bilo na drugom mjestu.

116.
1443. 25. VI. Div. canc. 57. 271

Đurak Pribilović iz Samobora izjavljuje da je prodao Filipu Pantelli jednog konja za 20 perpera i 2 libre svile i jamči Pantelli da će ga zaštititi ako ga netko bude uznemiravao zbog kupljenog konja.

117.
1443. 1. VII. Div. canc. 57. 276

Ostoja, općinski dobošar, izjavljuje da je po naređenju kneza Martola Binčulića, a na zahtjev

Benedikta Gundulića i Orsata Zamanjića, zaplijenio kod Radoslava Silkovića svu robu, novac i dva konja Radića Obradovića iz Foče.

118.
1443. 1. VIII. Div. canc. 58. 29'

Na zahtjev Filipa Pantelle, a po naređenju suda, registrira se zadužnica Radića Vukosalića iz Goražda, iz 1441. godine prema kojoj se Radić zadužio kod Filipa de Sila za 138 dukata, na rok od godine dana, jer se zadužnica šalje van Dubrovnika.

119.
1443. 30. IX. Div. not. 27. 51

Brača Vukota, Radoslav i Radoje Veselković iz Foče moraju vratiti Petru Panteli dug iz 1427. godine, u iznosu od 60 zlatnih dukata, dva perpera i pet groša i 15 folara. Sporazumno se utvrđuju termini vraćanja.

120.
1443. 23. X. Div. canc. 58. 95

Na zahtjev Tripka Andrijina i njegove žene Stanule, a po naređenju kneza Marina Durđevića, općinski zdur izjavljuje da je zaplijenio kod Nikole Butkovića vosak Vukote Veselkovića iz Foče.

121.
1444. 12. V. Div. not. 27. 140'

Radoslav Bogosalić iz Foče obavezuje se Damjanu Sorkočeviću da će mu na svoj trošak izgraditi na Uskopju kuću od suhomede, bez krova, dužine 40 lakata, širine 9 lakata, visine iznad zemlje 4 lakta, debljine jednog sežnja, do sredine sljedećeg mjeseca avgusta, za cijenu od 30 perpera.

122.
1444. 11. IX. Div. not. 28. 82'

Vlatko Hudović Murlak obavezuje se Đurku Brajšiću da će ići skupa s njim i prevesti mu do Foče jedanaest tovara tkanina, po cijeni od 4 perpera i 8 groša po tovaru.

123.
1444. 30. IX. Div. not. 28. 145'

Radivoj Dubravčić obavezuje se Dživu A. Gučetiću, Bosinu Pribojeviću i Ivanu Marinovu prevesti do Kerepa trinaest tovara tkanina, po osam komada tkanina u svakom tovaru, za cijenu podvoza od 5 perpera po tovaru.

124.
1444. 15. X. Div. not. 29. 10'

Benko Bratosalić kojemu je skupa sa srebrom ostalih trgovaca na Sutjesci vojvoda Stjepan oduzeo njegovih 69 libara, od kojih je spasio samo 28, izjavljuje da će, ako oduzeto srebro ne bude vraćeno, učestvovati u havariji sa svojim dijelom.

125.
1445. 28. II. Div. not. 28. 213

Stjepan Benešić unajmljuje Stjepana Medojevića Vlahu iz Mirilovića koji se obavezuje da će mu na svoj trošak prevesti do Foče devet tovara tkanina, po cijeni od 4 perpera i 6 groša po tovaru.

126.
1445. 29. VII. Div. canc. 59. 25

Po naređenju dubrovačkog suda registrira se zadužnica Radoja Budisalića iz Goražda prema kojoj se 1441. godine zadužio kod Stipana Nenковиća za 171.13 zlatnih dukata na rok od tri mjeseca, jer se zadužnica šalje van Dubrovnika.

127.
1446. 5. II. Div. not. 29. 196'—198'

Presuda donesena od konzula i sudaca u mjestu Zaeča 10. novembra 1445. godine i registrirana u dubrovačkoj notariji po naređenju kneza Stjepana Zamanjića i Malog vijeća, a na zahtjev Grigora Grubačevića i njegovog druga Dimitra Bastića. Presuda je donesena u sporu između spomenutih Grubačevića i Bastića s jedne strane i Božina Pribojevića s druge strane, protiv Božina Pribojevića koji je osuđen da plati havariju za pet tovara tkanina koje su Grubačević i Bastić izgubili u karavani na putu iz Dubrovnika u Bosnu. U presudi se spominju mjesta: Bileća, Cernica, Gacko, Cernerno, Foča, Goražde, Borač, Podborač, Slibi, Perin, Vratnice, Subica, Podzvoznik, Zvoznik, Olovo, Srebrenica i druga. Ličnosti: vojvoda Tvrtko Stanić i njegov brat Gašpar, despot, bosanski kralj, vojvoda Zvoznika, primičur Radivoj Dubravčić i druge.

128.
1446. 6. III. Div. canc. 59. 183

Na zahtjev Petra de Nasis iz Zadra, općinski zdur izjavljuje da je po naređenju kneza Luja Bunica, zaplijenio kod Boguna vratara jednog konja i jedan tovar ulja Radonje Braića iz Foče.

129.
1446. 4. IV. Div. not. 30. 28
Voćihna Radovčić sa Drine stupa u radni odnos kao naučnik kod Petroja Stojkovića obučara na rok od 6 godina, pod uobičajenim uvjetima u obučarskom zanatu koji su važili u Dubrovniku.
130.
1446. 14. V. Div. canc. 59. 238
Vitko Rajković i Vukelja Stojisalić iz Foče pristupaju rješavanju međusobnih sporova arbitražnom sudu i izjavljuju da će odluke toga suda smatrati punovažnim.
131.
1446. 12. XII. Div. not. 30. 133'
Bogdan Stojisalić iz Goražda stupa u službu kao djetić kod Vlaha Nikole Kabužića na rok od dvije godine, za plaću od 15 perpera godišnje i jedne haljine i jedne košulje od raše godišnje.
132.
1447. 27. V. Div. canc. 60. 165'
Na zahtjev Petra de Nassis, po naređenju kneza Petra Bunića, općinski zdur izjavljuje da je sekvestrirao kod Matka Pesa tri tovara voska Ratkoja i Vukote ortaka iz Foče.
133.
1447. 4. VIII. Div. canc. 60. 188/IIv
Novak Milišić i Miroslav Hudović Vlasi obavezuju se Stjepanu Benešiću prevesti na svojim konjima na Drinu, u Foču 25 tovara tkanina, po osam tkanina u svakom tovaru, po cijeni od 4.8 perpera po tovaru.
134.
1447. 6. X. Div. canc. 60. 234'
Rusko sin Radoslava Sikovića uzima za naučnika suknarskog zanata braću Vukelju i Radivoja Božidarovića iz Podsokola kojima je preko 14 godina. Vukelju uzima na četiri, a Radivoja na pet godina. Na kraju naukovanja Rusko će dati svakome po 6 perpera i obući u rašu, po običaju. U slučaju da njihov gospodar zabrani daljnje naukovanje, Rusko će im platiti za odrađeno vrijeme.
135.
1447. 21. X. Div. canc. 60. 245
Radeta Mihatović sa Drine prodaje Bošku Milatoviću jednog konja za 20 perpera i 6 groša i obavezuje se da će obešteti kupca u slučaju da bi ga netko uznemiravao zbog kupljenog konja.
136.
1448. 11. I. Div. canc. 61. 32
Balić Gocin Radohnić izjavljuje da je predao Tvrdiši Miroškoviću iz Goražda u ime njegovog dužnika Cvjetka podrezivača sukna 13 dukata. Pošto Cvjetko u to sumnja, Balić se obavezuje da će ga obešteti ukoliko bi mu Tvrdiša ponovo tražio dug.
137.
1448. 30. IV. Div. canc. 61. 96.
Miljen Medušić iz Tjentišta izjavljuje da duguje Dobromanu Dabišinoviću 30 perpera i 4 groša za ulje koje mu je Dobroman prodao. Miljen mu je za to dao u zalag 11 tuceta štavljenih obučarskih koža s time da ih Dobroman može prodati, ako ih ne otkupi do praznika sv. Petra i ako za te kože Dobroman ne utjera dug, da će mu doplatiti.
138.
1448. 13. IX. Div. canc. 61. 216
Radivoj Radašinović sa Drine, čovjek vojvode Stjepana, prodaje Pasku Mihajlovu jednog konja rumene boje za 10 perpera i izjavljuje da će obešteti kupca ukoliko bi ga netko uznemiravao zbog kupljenog konja.
139.
1448. 28. IX. Div. canc. 61. 227'
Petar de Nasi iz Zadra izjavljuje da ga je Radoš Bogašinović iz Jeleča potpuno namirio u vezi zajedničkog poslovanja.
140.
1448. 18. X. Div. canc. 61. 242
Vladislav Gojisić krznar uzima za naučnika Radoja Stojisalića sa Drine na pet godina, pod uobičajenim uvjetima krznarskog zanata.
141.
1448. 28. X. Div. canc. 61. 249
Stjepko Hrnjaković kovač uzima za naučnika Raduna Stojisalića sa Drine, na četiri godine, pod uobičajenim uvjetima kovačkog zanata.
142.
1449. 15. II. Div. not. 34. 37
Vlakota Mihačević suknar uzima za naučnika Radašina Stankovića iz Podključa na rok od četiri godine za platnu od 12 perpera i neke odjevne predmete.
143.
1449. 17. V. Div. not. 34. 86
Marko Pribisalić unajmljuje Nikolu Kostadinovića Vlaha iz Mirilovića da mu na osam konja preveze osam tovara tkanina do mjesta zvanog Kerepi, a on će mu za svaki tovar, odnosno za svakog konja platiti po 4 perpera i 9 groša.
144.
1449. 20. VIII. Div. not. 34. 145
Dubravac Hrebeljanović obavezuje se Šimunu Menčetiću, Jakovu Prokuloviću i Marku Lukareviću da će im na svoj trošak prevesti u Foču 21 tovar tkanina i da će mu nadoknaditi eventualnu štetu, osim ako bi te toware silom oduzeo hercog Stjepan.
145.
1449. 22. XI. Div. not. 34. 216
Rakovac Stojković unajmljuje Vukosavu sa Drine za rad na rok od pet godina za platnu od 12 perpera, pod uobičajenim uvjetima.
146.
1450. 28. VIII. Div. canc. 62. 120'
Radoslav Dobrilović, zvani Bazelja kovač uzima za naučnika Radovana Radovića sa Drine, na četiri godine, pod uobičajenim uvjetima kovačkog zanata.
147.
1450. 16. XI. Div. canc. 62. 172
Radojko Grljunović krznar uzima za naučnika Radibrata Radonjića sa Drine, na pet godina, pod uobičajenim uvjetima krznarskog zanata.
148.
1453. 18. V. Div. not. 38. 57'
Ratko Jusičić uzima u službu za djetića Radica Mirkovića iz Goražda, na dvije godine, za platnu od 19 perpera, pod uobičajenim uvjetima.
149.
1453. 7. VI. Div. not. 37. 76'—77'
U popisu dužnika trgovačkog društva pok. Bogiše Bogčinovića i drugova spominju se ljudi iz Foče, Podfoče i Goražda.
150.
1453. 26. X. Div. not. 38. 144
Vukosav Pulković sa Drine prodaje svoga konja Vukmiru Milaševiću za 7 dukata, te jamči da Vukmira neće nitko uznemiravati zbog kupljenog konja.
151.
1454. 30. I. Div. not. 38. 196
Maroje Radojević uzima u službu za djetića Raška Užeškovića iz Foče, na tri godine, uz platnu od 10 perpera godišnje, pod uobičajenim uvjetima.
152.
1454. 4. VII. Div. canc. 64. 1
Vukša Radohnić iz Foče obavezuje se raditi kao djetić kod Radovina ortaka Šimuna Bunića dvije godine za platnu od 8 zlatnih dukata i dva para odijela od raše.
153.
1454. 7. VII. Div. canc. 64. 2'
Radašin Radosalić iz Foče obavezuje se služiti kao djetić kod Marka Vukosalića dvije godine za platnu od 20 perpera i odijela od raše.
154.
1454. 1 i 2. VIII. Div. canc. 64. 20'
Nikola Gučetić posudio je pod posebnim uvjetima (aptay de misericordia) Nikoli Rogačiću iz Goražda 40, odnosno 20 perpera, sa rokom vraćanja kad povjerilac bude tražio.
155.
1454. 27. IX. Div. not. 39. 114
Aleksa Dobrosalić, kovač, uzima u službu Đuricu Radivojevića sa Drine, za godinu i pol dana, sa plaćom od 11 perpera godišnje, pod uobičajenim uvjetima.
156.
1454. 12. X. Div. canc. 64. 98
Pijero Prokulović kupio je na dubrovačkoj Placi kod česme arsenala jednu mazgu bijele boje, jednog ždrebe i još jednu mazgu bijele boje od Dobrila Stremčića iz Goražda za komad sukna plave boje u vrijednosti od 8 dukata i 3 zlatna dukata u gotovini, te izjavljuje da će zaštititi kupca ukoliko bi ga netko uznemiravao zbog ove kupovine.

157.
1454. 8. XI. Div. canc. 64. 132'
Radašin Radosalić, u svrhu utjerivanja svojih potraživanja, nastoji dokazati putem svjedoka pred dubrovačkim vice kncom da je skupa sa zlatarom Stipanom tri mjeseca boravio kod hercega i da mu je zlatar bio obećao mjesečno jedan dukat, koji mu međutim nije isplatio.
158.
1455. 21. X. Div. canc. 65. 100'
Radonja Miroslavić grebenar uzima za naučnika Radivoja Radosalića iz Podsokola sa Drine na tri godine za platu od 20 perpera, nekoliko komada odjeće i pod drugim uobičajenim uvjetima.
159.
1455. 24. XI. Div. not. 40. 92
Milorad Bogišić iz Srešnja (?) jurisdikcije hercega Stjepana prodaje Paladinu Andrije Volčiću kobilu riđu, zvjezdastu na čelu i čarapastu na zadnjim nogama, za 6½ perpera.
160.
1456. 6. II. Div. not. 40. 135
Pribisav Vukotić, knez Foče, oblasti Hercegovine, prodaje na javnoj dražbi, na gradskom trgu u Dubrovniku, konja mrkova Stjepanu Radašinoviću za 7 zlatnih dukata.
161.
1457. 5. XI. Div. canc. 67. 20'
Ivan Mladijenović iz Tjentišta, brat pok. Radođe Mladijenovića izjavljuje da je primio od zlatara Stjepana Martinovića jedan srebrni pladanj od 6 unča koji mu je njegov brat Radonja bio dao na popravak, te jamči da će obešteti spomenutog zlatara ako bi oko tog pladnja nastao kakav spor, a ujedno ga oslobađa i od drugih eventualnih dugovanja.
162.
1458. 6. III. Div. canc. 67. 92
Ivko Jurković bojadisar uzima za naučnika Vučetu Radojevića sa Drine na dvije godine, za plaću od 20 perpera i nekoliko komada odjeće što će mu platiti i dati na kraju naukovanja.
163.
1459. 9. III. Div. not. 42. 85
Ratko Stojković, podrezivač suknja, uzima za naučnika Cvetka Radojevića iz Foče na rok od pet godina, sa platom od 15 perpera i neke odjevne predmete, pod uobičajenim uvjetima. Jamac je Dobrovoj Radosalić.
164.
1459. 7. VI. Div. canc. 68. 137'—138
Radivoj Obrćn izjavljuje pod zakletvom pred dubrovačkim sudom da su on i njegov brat Ratko povratili vlasnicima srebro koje je Ratko uspio spasiti kad su ga Turci opljačkali, pod uslovom da učestvuju u havariji. Srebro su povratili: Paskoju Romeka 9 libara, Pavlu Klešiku 18 libara i Stjepku Radohniću 32 libre. Dalje izjavljuje da je Pavao Klešić prodao svoje srebro Vukosavu knezu Goražda i da mu je ovaj poslije 15 dana poslao cijenu srebra u Srebrenicu.
165.
1463. 17. III. Div. not. 47. 5—5'
Petar Pantela ustupa svojim nećacima Zivoliću, Jeronimu i Nikoli, sinovima Anijela Cichapesse utjerivanje duga iz 1428. godine. Čepnjev Radosalić iz Goražda u iznosu od 102 zlatna dukata i 2 perpera.
166.
1465. 15. I. Div. canc. 72. 64'
Radovan Radosalić mačar (!), obučar uzima za naučnika Radojka Ratkovića sa Drine na šest godina, uz uobičajene uvjete obučarskog zanata.
167.
1465. 15. I. Div. canc. 72. 65
Živko Radovanović obučar uzima za naučnika Brajana Rogoljevića sa Drine na pet godina pod uobičajenim uvjetima obučarskog zanata.
168.
1465. 4. V. Div. canc. 72. 105
Stanac Radovčić obučar uzima za naučnika Ivaniša Vukčića sa Drine, na šest godina, pod uobičajenim uvjetima obučarskog zanata.
169.
1465. 3. IX. Div. canc. 72. 120
Radonja Bogosalić, zvan Tarlentas, obučar iz Dubrovnika, službeno oslobađa Radonju Tokolja iz Foče u pogledu oko 20 lakata dubrovačkog sukna i svih drugih obaveza koje bi mogle proisticati iz bilo kojeg naslova u vezi njihova ranijeg zajedničkog poslovanja.
170.
1466. 18. XI. Div. canc. 73. 103
Radoje Boljinović sa Drine tuži Andriju Pribeljića i Milovca koji su uhapšeni, jer su navodno prigodom sahrane njegove žene koja je umrla od kuge pokrali neke njezine stvari. (Nema popisa).
171.
1466. 4. XII. Div. canc. 73. 106
Početak tužbe Matije Domišića sa Drine, iz mjesta Samobor, čovjeka jurisdikcije hercega Vlatka, protiv Đurđa Humskog dubrovačkog zdura.
172.
1466. Div. canc. 73. prilog u knjizi
Iz nesačuvanog procesa. Preslušanje Radoslava Boljašinovića iz Foče u kojem izjavljuje da se našao pred Vratarom i da je čuo kako su neki iz Uzgorja (Vsgorani) govorili: Pođimo da ubijemo Heraka, a neki Mihajlo se tome protivio i platio Uzgoranima za Heraka 12 ili 15 dukata.
173.
1468. 2. V. Div. not. 51. 183'
Vukosav Ivković trgovac iz Dubrovnika uzima za djetića Iliju Radivojevića iz Foče da s njim putuje po Bosni i Srbiji i drugim mjestima po moru i po suhu na rok od 4 godine, za plaću od 28 perpera.
174.
1469. 26. VI. Div. not. 53. 187'
Radoje Milutinović, obučar uzima za naučnika Vukašina Bogavčića iz Foče, na rok od 6 godina pod uobičajenim uvjetima za naučnike obučarskog zanata. Jamac Radoje Radišić.
175.
1470. 26. I. Div. not. 54. 45
Jakud Radinjić iz Goražda izjavljuje da je potpuno namiren i da više nema nikakvih potraživanja prema Frančesku Stefanovu Cassella s obzirom na zajedničko poslovanje s njim i njegovim pokojnim ocem.
176.
1470. 19. VII. Div. canc. 74. 102'
Vukić Stanojević iz Rudina dovezao je u Dubrovnik izvjesnu količinu olova (glete) Grguru Ivanovu što mu je poslao Milivoj Nemilović iz Jelača. Pošto je Grgur tvrdio da mu fali 700 libara, Vukić se obavezuje da će mu pribaviti potvrdu da nije primio od Milivoja više od 3494 libre koliko mu je i predao. Za to jamče: Ivan Medojević, Sirat (?) Miobratović i Šišman Klapčić.

BILJESKE O HISTORIJSKIM PREDANJIMA I TOPONOMASTICI U GORNJEM PODRINJU

Konsultovanje narodne historijske tradicije i predanja o pojedinim lokalitetima, skupljanje i izučavanje pojedinih toponima, pokazalo se, u dosadašnjoj istraživačkoj praksi, kao veoma korisno, čak primarno, u mnogim istraživačkim poduhvatima, osobito u regionima koji su nikako ili veoma slabo ispitani, a predstavljaju areal koji je, po mnogo čemu, zanimljiv za arheološka, historijska, kulturno-historijska i druga izučavanja prošlosti, posebno srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. To nas je saznanje rukovodilo da u pripremne radove oko izrade projekta »Gornje Podrinje u doba Kosača« uključimo i sakupljanje, te provjeru građe koju nam pružaju narodna predanja i toponomastika, počevši od uopštenih tradicionalnih motiva, do kratkih, preciziranih memorata, odnosno do naziva manjih lokaliteta u okviru jednog sela ili njegove uže okoline.

Istraživanje narodne historijske tradicije i historijske toponomastike u gornjem Podrinju, odvijalo se, tokom 1973. godine, u dvije faze. U prvoj, koju bismo mogli nazvati pripremnju, radio sam s dr. John V. A. Fine-om jr., profesorom balkanske historije na universitetu Michigan, USA, a cilj nam je bio da se prikupi sva poznata publikovana historijska gradnja o gornjem Podrinju i da se iz nje izdvoje nazivi pojedinih naselja, imena mjesta i druga građa koja bi mogla pomoći razumijevanju historijske geografije gornjeg Podrinja u doba Kosača. Uporedo s tim, odvijalo se sistematsko proučavanje geografskih karata kao i pregled katastarskih karata, kojima Zemaljski muzej raspolaže još od kraja XIX vijeka, a na kojima se nalaze i oni sitniji toponimi kojih na geografskim kartama nema. Tako je, u ovoj fazi pripremnog, kabinetskog rada, stvoren značajan, veoma zanimljiv i indikativan fond podataka o mnogobrojnim gradinama, selištima, starim grobljima, crkvištima i crkvinama, zidinama i kućerinama, nazivima pojedinih katastarskih čestica koji su, kako su dosadašnja iskustva pokazala, najvjerojatnije nastali na osnovu narodnog predanja, sjećanja na postojanje određenih ostataka iz ranijeg vremena na tom mjestu. Pored toga, studiranje tog materijala otkrilo je i izvjestan broj toponima koji su nastali u vezi sa agrarno-pravnim odnosima u prošlosti, tako da su, za proučavanje pravnih odnosa na selu, posebno u periodu srednjeg vijeka, od vanrednog interesa

(stup, stupovi, zgon, zajednice, ovčina, ovčinka, krst, križ, križevac i sl.).

Kako bi ta, iz geografskih karata, katastarskih popisa i historijske literature, izdvojena građa dobila svoju punu vrijednost, trebalo je izvršiti njenu provjeru i verifikaciju na samom terenu. To je predstavljalo drugu fazu rada na ovom dijelu pripremnih radova, a obavila je ista radna grupa. Trebalo je, najprije, odabrati određene centre, prvenstveno izdvojene predione cjeline, te kod naroda, poglavito starijih ljudi i drugih dobrih poznavaoaca lokalnih prilika, raspiitvanjem ustanoviti zašto se neki lokalitet tako zove (npr. da li se na nekom »crkvištu« nalaze tragovi kakve crkve, što o njoj narod zna, šta se priča iz kog je vremena, ko je gradio itd.), a zatim, po mogućnosti, obići taj lokalitet i na licu mjesta ustanoviti u kojoj je mjeri narodna historijska tradicija pouzdana i stvarna. Taj posao smo, kao jedna radna grupa, obavljali u području Međurječja i oko sela Prijeđela, u vezi s istraživanjem ostataka crkve na Đurđevici i na »Crkvini«. Isti sam posao nastavio sam u pojedinim manjim oblastima ili u centrima tih oblasti gornjeg Podrinja.

b) Đurđevica

Narodna tradicija o Đurđevici, lokalitetu na kome su, u toku protekle istraživačke terenske kampanje, vršena određena arheološka iskopavanja, relativno je siromašna. Doduše, glavni indikativ da se upravo na vrhu brda Đurđevica, na koji 1062 vrše arheološka sondažna ispitivanja dala je upravo narodna predaja, zabilježena od današnjih stanovnika najbližeg naselja, sela Prijeđela, koja kaže da je »nekada, u stara doba« na Đurđevici bila »crkva«, danas srušena, zatrpana zemljom i zarasla u šikaru. Na pitanje zašto se brdo (i ruševine navodne »crkve« na njemu) zove upravo Đurđevica, stariji kazivači iz navedenog sela su, očigledno pod utjecajem, narodne epske tradicije i guslarskih pjesama nemanjićkog perioda, spremno odgovarali da je ta danas porušena crkva na vrhu Đurđevice, u stvari, poznata srednjovjekovna sakralna građevina Đurđevi Stupovi »preko koje je Miloš Obilić prebacivao koplje«. Spomenuti kazivači, uglavnom stariji domaćini iz sela Prijeđela, znali su, na izričito traženje dopunskih i detaljnijih informacija, navesti i neko-

liko krmjih, nepravilnih deseteračkih stihova iz inače poznate epske pjesme »Miloš u Latinima«¹ što, pored ostalog, pokazuje osiromašenje autohtone narodne tradicije vezane za ovaj lokalitet. Tome se, međutim, ne treba čuditi, pošto je letimično ispitivanje porijekla stanovništva u Prijedelu pokazalo da su današnji rodovi u tom selu skorašnji doseljenici, uglavnom iz istočne Hercegovine (Sljepčevići i Mastilovići iz okoline Gacka),² te da — sudeći po svemu — nije postojao kontinuitet između njih i ranijeg stanovništva, koje bi im moglo prenijeti autentičnu, historijsku informaciju o imenu, karakteru, porijeklu i, konačno, sudbini crkve na Đurđevici, koju je, kako je spomenuto, otkrilo arheološko istraživanje ljeta 1973. godine.

Zanimljivo je da ispitivani kazivači uopšte ne dovode postojanje ove crkve ni u kakvu vezu s porodicom Kosača, čak ni sa Hercegom Stefanom čije ime, život i ugled još uvijek plijene maštu narodnih pripovjedača i o kome su u narodu, i danas, živa mnogobrojna predanja. To je svakako, još jedan dokaz o starini današnjeg stanovništva sela Prijedela i nepostojanju veze sa njegovim ranijim nasljednicima.

Sam vrh brda na kome su nađeni ostaci crkve, narod naziva »Obale« — toponim koji je u očiglednoj vezi s konfiguracijom terena i koji je zasvjedočen u bezbroj primjera — na što je, po mom shvatanju, utjecalo nekadašnje umjerno terasiranje bliže okoline same crkve, odnosno ranijih građevina (prahistorijske gradine, srednjovjekovne utvrde itd. — što potvrđuju pronađeni arheološki predmeti, tragovi kreočom vezanih zidova i drugo). Naime, kako bi na zaobljenom vrhu brdja Đurđevice, čije se strane strmo obrušavaju na sve strane, dobili što više prostora, čini se da su nekada na tom prostoru bila izvršena određena podzidivanja (koliko se moglo ustanoviti u dva ili tri nivoa), tako da je toponim »Obale« sasvim opravdan, ako se ima u vidu da se i danas, razoravanjem obradivih površina, stvaraju veoma slični »pojasevi«, zemljani nasipi, koji se, u ratarskoj terminologiji našeg naroda, takođe nazivaju »obalama«.

Ispitivanje narodne tradicije historijskog karaktera otkrilo je, u vezi s pričanjima o ruševinama pomenute crkve, jedan zanimljiv lokalitet. U ovom inače potpuno bezvodnom kraju (seljani Prijedela donose vodu s jednog izvora koji je od njihovih kuća udaljen oko 30 minuta pješačkog hoda), neposredno ispod samog vrha Đurđevice, nalazi se jedini izvor vode, na ovom šumom pokrivenom, brdu. Taj izvor, koji nosi poetično

ime »Biserno«, koristili su, kako narodna tradicija kaže, nekadašnji stanovnici tog kraja, koji su sagradili crkvu na Đurđevici i koji su, nekada davno, »odselili zbog toga što je tri godine neprestano padao snijeg, pa se stari narod raselio i više nije došao natrag«.³ Po narodnom predanju, izvor Biserno su ti stanovnici — »Grci«, kako ih narod danas naziva, začepili bivoljim kožama, tako da je dotok vode danas minimalan.⁴ Predanje o »Grcima« i zatvaranju izvora bivoljim kožama, po današnjem stepenu proučavanja, spada u veoma širok krug predanja o starom stanovništvu na čitavom dinarskom području, tako da prijedelski primjer ne predstavlja nikakvu specifičnost. Međutim, zanimljiva je činjenica što su seljaci, pokušavajući da na »Bisernom« ponovo otkriju vodu potrebnu za njih i napajanje njihove stoke, kopajući oko izvora otkrili pod zemljom drveni okvir — »santrač« —, kojim je, ne znamo kada, voda bila uhvaćena i izvor na taj način kapiran. Sklon sam pretpostaviti da se radi o recentnoj pojavi, što znači o aktivnosti iz vremena kada je, na ruševinama srednjovjekovne crkvene građevine na brdu Đurđevici, već bila izgrađena skromna, rustikalna crkvice XVII ili XVIII vijeka (kakve nalazimo širom istočne Hercegovine) i kada se, za potrebe naroda koji se okupljao oko tog kulturnog mjesta, morao u blizini naći prikladan izvor i obezbijediti dovoljno vode. Današnja predanja o tzv. »Grcima« koji su pronašli izvor »Biserno« su, u tom slučaju još jedan od pokazatelja o relativno mlađem porijeklu stanovnika Prijedela.

Ostala narodna predanja o ovom lokalitetu su, kao što je već rečeno, relativno oskudna. Zabilježeno je, na primjer, inače uobičajeno i u našim krajevima široko rasprostranjeno predanje kada se povde razgovor o nekom lokalitetu na kome je narod sam ustanovio tragove iz minulih vremena, pričanje da je na samom vrhu brda Đurđevice, negdje u ruševinama ili u njihovoj neposrednoj blizini, zakopan »kazan dukata, kome ovce, pasući travu, rogom dodiruju dršku, a koga će naći brat i sestra po imenu Stojan i Stoja« — još jedan primjer degradirane historičnosti narodne tradicije o Đurđevici, za koju se, kako ovaj primjer pokazuje, vežu dehistorizovana kazivanja, opšta u narodnoj proznoj književnosti.⁵

Prema zabilježenim predanjima, kamen sa rušene crkve na Đurđevici Turci (koji su je, kako narod smatra, i porušili) su Drinom transportovali do današnjeg Broda na Drini, gdje su, od tog kamena, izgradili most preko rijeke: »Čupriju na Brodu gradio je neki paša, a kamen od

crkve na Đurđevici narod je dodavao s ruke na ruku dole na Drinu, odatle splavovima do Broda gdje je čuprija napravljena. A bio je tu neki Rade, pa je zapjevao: »Jadan pašo, što si napravio most na Drini, a od sirotnije mostarinu uzimaš!«. Kada je to paša čuo, on je, navodno, ukinuo mostarinu i dozvolio da se preko njegovog čuprije na Brodu slobodno prelazi. Ocjenjujući historijsku vjerodostojnost ovog narodnog predanja mogu, a to će smatram biti dovoljno, upozoriti na činjenicu da je motiv o nastanku određenih građevina »kamen s ruke na ruku« poznat na veoma dalekim prostorima ne samo u našoj zemlji, a da se u meni poznatim historijskim izvorima, ne nailazi na podatke koji bi dokumentovali graditeljsku aktivnost bilo kojeg »paše« na Brodu na Drini, kraj Foče.

* * *

Pored ovih podataka koje nam o prošlosti same crkve na vrhu brda Đurđevice pruža danas fiksirana narodna tradicija, čini mi se da sam, kao istraživač narodne historijske tradicije i toponomastik u projektom određenom području i vremenskom periodu, dužan da posebno istaknem moje pretpostavke o značenju određenih toponima u neposrednoj blizini Đurđevice. Radi se o nekoliko na oko sitnih beznačajnih toponima, naziva sela i parcela u njima ili u njihovoj okolini, koji, po mojoj ocjeni, u sebi kriju odgovor na pitanja koja su pred sebe postavljali naši historičari, istraživači naše srednjovjekovne historije, posebno oni koji su se bavili proučavanjem gornjeg Podrinja u doba Kosača. Poznata srednjovjekovna komunikacija dubrovačkih trgovaca i karavana s njihovom robom, u izvorima Dubrovačke republike XIV i XV vijeka nazivana »ad vlam Drinae« vodila je iz Dubrovnika prema sjeveru, preko Trebinja, Bileće, Gacka i Čemerna u pravcu Foče i Goražda.⁶ Taj tradicionalni putni pravac ustanovljen je i dokumentima dokazan do Tjentišta, ali se nije moglo detaljnije odrediti kuda je vodila njegova trasa od Tjentišta do Foče. Toponomastička istraživanja, izvršena oko Đurđevice i sela koja se nalaze u njenoj blizini, dala su mi ideju da pretpostavim odsječak tog putnog pravca na ovom području oko veoma važnog prelaza s lijeve na desnu obalu Drine, pokraj utoka rijeke Sutjeske u Drinu.

Ako pretpostavimo da se na Đurđevici u doba Kosača, nalazilo jedno lokalno kulturno središte, okruženo tvrđavskim zidom i drugim elementima utvrđenog mjesta srednjeg vijeka (koje je, možda, bila utvrda Kosmana, naselja koje se nalazi u njenom podnožju i danas, a koje je, po historijskim izvorima, poznato oko polovine XV vijeka), sasvim je opravdana pomisao da se upravo tu negdje nalazila i jedna od mnogobrojnih carina

koje su, u XV vijeku Kosače (Sandalj Hrančić i njegov nasljednik Stefan Vukčić Kosača) postavili kako bi naplaćivali uobičajene takse za uvoz robe, prvenstveno dubrovačkih trgovaca, na svoje područje. Otkopavanje jedne srednjovjekovne utvrde na samom utoku Sutjeske u Drinu, idu u prilog pretpostavci da se upravo tu, pod Đurđevicom, u ataru današnjeg sela Pustopolja i Kosmana, nalazila carina. O tome govori, na prvom mjestu, konfiguracija samog terena (lakše je bilo pratiti tok rijeke Sutjeske do njenog utoka u Drinu, nego savladavati planinski prevoj kod današnjeg sela Prijedela), zatim postojanje šireg toponima »Tuganje« — u neposrednoj blizini Pustopolja, na desnoj obali Sutjeske — čije ime asocira na termin »dogana, dugana, duganja«, u značenju carinarnica, koji često nalazimo u ispravama dubrovačkog arhiva XV vijeka, a u današnjoj toponomastici na više mjesta, posebno u istočnoj Hercegovini. Postoji još jedan element koga bi trebalo uzeti u obzir pri raspravljanju; to je ime sela Bastasi, koje je smješteno na desnoj obali Drine, upravo preko puta utoka Sutjeske u Drinu. Bastah, bastaji, odnosno bastasi su, po dubrovačkim izvorima srednjeg vijeka, nosači, ponosnici ili kiridžije koje su se profesionalno bavili prenosom i transportom robe.⁷ Ako uzmemo kao ispravno zaključivanje da je negdje na utoku Sutjeske u Drinu, u području »Tuganja«, i to najprije na mjestu novopronađene utvrde na Pustopolju, bila jedna od carina porodice Kosača i da je tu onaj »brod« (paregium) koga spominju dubrovački izvori, današnje selo Bastasi se, logično, može okarakterisati kao naselje kiridžija koji su, po prelasku Drine, prihvatili robu i transportovali je dalje u unutrašnjost.

c) Crkvina u Prijedelu

Još u vrijeme prvih ispitivanja narodnih historijskih predanja u selu Prijedelu, u prvim kontaktima s lokalnim stanovništvom, pored pričanja o postojanju ruševina jedne crkve na vrhu Đurđevice, čuo sam i podatak o postojanju još jedne, zemljom zatrpane crkve, na lokalitetu »Crkvina«, u istom selu, nešto sjevernije od prevoja koji iz doline Drine vodi prema Tjentištu. Očigledno impresionirani realnošću kazivanja o crkvi na Đurđevici, koju su otkrila arheološka sondažna istraživanja kao i postignutim rezultatima, donekle smo, u prvi mah, zanemarili provjeru kazivanja o postojanju ruševina na lokalitetu »Crkvina«. Međutim, iz razgovora sa starijim kazivačima u Prijedelu, ustanovio sam da oni uporno ponavljaju da se na »Crkvini« nalaze ostaci jedne »grčke« (tj. srednjovjekovne) crkve, »kojoj u selu pamtenika nema, a niko ni od najstarijih ljudi nije čuo kada je ta crkva bila čitava i ko je podigao«.

¹ Vuk Stef. Karadžić, Srpske narodne pjesme, II (Najstarije pjesme junačke, I a, 89).

² J. Dedijer, Hercegovina, Naselja i poreklo stanovništva, knj. VI, Srpski etnografski zbornik, knj. XII, Beograd 1909, str. 188—189, 202.

³ Upor. o tome, V. Palavestra, Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskom kraju, GZM, Etnologija, sv. XX—XXI, Sarajevo 1966, str. 5—86.

⁴ Isto, Indeks građe, F 4, str. 69—70.

⁵ Isto, Indeks građe, K 6.1, str. 75.

⁶ K. Jireček, Trgovacki putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, Zbornik K. Jirečkova, I, SAN, Beograd 1959, str. 289—290.

⁷ D. Roller, Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću, Zagreb 1951., str. 166—167.

Autopsijom na licu mjesta, ustanovio sam da se na zemljištu Đorđa Aćimovića iz Prijedela, u neposrednoj blizini imanja Save Aćimovića, u sitnoj bukovoj šumi, nalazi jedna oveća gomila rasutog građevnog kamena, a oko nje ostaci jedne srednjovjekovne nekropole s 35–40 ploča, od kojih su mnoge dislocirane, pošto je kroz nekropolu prošao jedan lokalni seoski put. Po pričanju Save Aćimovića, od rasutog građevnog kamena s te porušene građevine on je sebi izgradio dobrim dijelom temelje svoje nove kuće («... kamenje je bilo sve učetrvt tesano, kao kocke šećera»), te štalu koja se nalazi u neposrednoj blizini, a uništio je i jedan krečom vezani kameni zid, koji je stajao istočno od građevine, a Savi Aćimoviću je smetao u kultiviranju omanje njive za sijanje krompira. Sve se ovo dogodilo u periodu od 1968. godine do 1973.

Blizu ostataka ove sakralne građevine i kuće Save Aćimovića nalazi se vrlo jak izvor vode za piće, najbolji u čitavom ovom inače prilično bezvodnom kraju. Vodom s tog vrela snabdijeva se veći dio sela Prijedela, a po nju dolaze i s udaljenosti od oko pola sata hoda.

Arheološka istraživanja su pokazala da se, i u ovoj prilici, narodnom predanju s pravom poklonila pažnja i da je ono, ponovo, vrlo presudan faktor za vršenje arheološkog zahvata koji je, kako rezultati pokazuju, bio od vanrednog značaja.

d) Dolina Sutjeske («Drinaljeva»)

Dolinom rijeke Sutjeske, koja se pod brdom Đurđevićom kod sela Kosmana uliva u Drinu, savlađujući planinski prevoj kod Čemerna, išao je poznati srednjovjekovni put iz Dubrovnika, u dolinu Drine, prema Foči, Goraždu i dalje u unutrašnjost. Na tom utnom pravcu zasvjedočeni su nekoliko (i danas poznati) toponimi u dubrovačkim izvorima XV vijeka, kojima, po mom mišljenju, u ovom izvještaju treba dati određeno tumačenje, budući da se radi o veoma starim nazivima koji svjedoče o žilavosti narodne historijske tradicije, posebno kada je u pitanju toponomastika. Idući s juga ka sjeveru, s planine Čemerna u dolinu Sutjeske, susrećemo se, najprije, sa neobičnim imenom jednog zaseoka ispod Čemerna. Na topografskim kartama ono je zabilježeno kao »Trtorija«, a tako ga, po mom iskustvu, nazivaju i okolni stanovnici. Jedan podatak iz dubrovačkog arhiva navodi sudsko ispitivanje nekolicine kiridžija — vlaha, koji su prenosili robu iz Dubrovnika u Bosnu, a koja je usput bila pokradena.⁸ Oni su, kako taj dokument pokazuje, izjavili da došavši na Čemerno na konak, tu nisu našli mjesta za sebe i svoje konje, već su otišli u »Boljino svratište pod Černim« (ad alberghum de Boglica... sotto Černom). Današnje selo Trtorija nalazi se zaista ispod Čemerna, pa mi se

čini da je, barem kao kuriozumi, zanimljivo navesti sličnost imena sela Trtorija sa italijanskim nazivom svratišta »trattoria«, što, naravno, ne znači da se upravo tu nalazilo svratište spomenute Boljke, ali, ipak, ukazuje na mogućnost postojanja određenog konačišta za srednjovjekovne, a vjerovatno i kasnije, dubrovačke trgovačke karavane u selu koje nosi ovako neobično ime.

Idući nizvodno rijekom Sutjeskom nailazimo na danas veoma poznato naselje Tjentište čije ime, po dosadašnjim zaključivanjima, takođe asocira na termin italijanskog porijekla (od tenta — tentorium, šatori).⁹ Koliko nam je poznato, na tom je mjestu bilo ustaljeno konačište kiridžijskih karavana, na putu prema Foči (udaljenost od Čemerna do Tjentišta, zbog neprohodnosti terena, prelazila se, izgleda, za jedan dan), a u recentnoj praksi transhumantnih stočara, koji izgone stoku iz Hercegovine na travnate bosanske planine, to je bilo mjesto tradicionalnog večernjeg »padališta«. Kako i raspoloživa historijska građa pokazuje, toponim je, očigledno, srednjovjekovnog porijekla, a to znači da ga, s punim opravdanjem, možemo vezati za vrijeme oblasnih gospodara ovog područja, porodicu Kosača.

Gotovo na srednokraći između ova dva naselja nalazi se, na samom južnom ulazu u uski kanjon kojim se rijeka Sutjeska probija ka sjeveru, toponim Vrtar, nekada jedna od vrlo poznatih carinarnica porodice Kosača, o kojoj je, u historijskoj literaturi, na više mjesta bilo govora. Na žalost, u toku ovogodišnje terensko-istraživačke kampanje, ovdje nisu vršena toponomastička i etnološka istraživanja, tako da konstatovanje datalja i ustanovljavanje njihovog eventualnog značaja za razumijevanje života i kulture u »Drini« u odabranom vremenskom periodu mora predstavljati zadatak za sljedeće ekipe istraživača.

Sve ove podatke pružilo je kabinetsko ispitivanje vojnogeografskih karata i konsultovanje kartastarskih skica za područje doline Sutjeske. Stvarnog istraživačkog rada, koji bi obuhvatio ispitivanje lokalne narodne historijske tradicije nije bilo, što se mora konstatovati u ovom izvještaju.

Što se ovog dijela gornjeg Podrinja tiče, na kraju još samo jedna napomena. Blizu utoka rijeke Hrvavke u Sutjesku, na visokoj hridini nalaze se ostaci srednjovjekovnog grada Todevca. Narod iz istoimenog, obližnjeg sela naziva taj lokalitet »Gradinome«, a jedna skica ostataka zidina ovog dobro poznatog utvrđenog grada, sadržana je u izvještaju Z. Kajmakovića. Iako nisam bio na licu mjesta, gdje bih od okolnog lokalnog stanovništva mogao prikupiti — u što sam gotovo uvjeren — nešto više etnološke građe i historijske tradicije o ovoj poznatoj utvrdi porodice Kosača, smatram cjelishodnim da, barem, na osno-

vu ispitivanja topografskih karata i geografskih prilika u okolini Todevca i u njegovom nešto širem području, skrenem pažnju na eventualno moguće determiniranje značaja ovog utvrđenog grada, u župi Drinaljevo, kako su nekada dolinu rijeke Sutjeske imenovali historijski izvori.¹⁰ Čini mi se da bi bilo cjelishodno ukazati na činjenicu da se Todevac nalazi nad dolinom Hrvavke, jednim prirodnim putem iz »Drinaljeva« (doline Sutjeske) u nešto sjevernije lociranu srednjovjekovnu župu Govzu (Gobsu i sl.), smještenu u slivu istoimene rijeke, odnosno u području Jeleča, dakle u kraj koji je, po historijskim izvorima srednjeg vijeka, bio značajan centar u okviru feudalnih posjeda porodice Kosača, o čemu svjedoče podaci o ljudima, pa čak i o jednom rudniku.

e) Međurječje

U provjeravanju narodnih znanja i pričanja o pojedinim toponimima saradivao je sa mnom dr John V. A. Fine, koji je, u toku pripremnih radova, izvršenih u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, na osnovu postojećih katastarskih karata izradio popis relevantnih toponima na tom području, a koji asociraju na postojanje određene narodne tradicije vezane za period vladavine Kosača u ovom dijelu Podrinja. Istraživanje — nalazost vrlo kratkotrajno — otkrilo je čitav niz zanimljivih podataka vezanih prvenstveno za ruševine srednjovjekovnog grada Samobora, jednog od omiljenih boravišta Hercega Stefana Kosača, koje je smješteno na vrlenoj stijeni nad utokom rijeke Janjine u Drinu, nešto nizvodno od današnje Ustiprača, Međurječja, naseljeno danas izmješanim muslimanskim (većinom) i srpskim stanovništvom, predstavlja u naše vrijeme kraj u slivovima dvaju planinskih riječica, Janjine i Batovke, koje s juga teku na sjever u pravcu Drine i koje se sastaju upravo u današnjem centru, među okolnim naseljima i zaseocima, na mjestu gdje se već nazire formiranje jednog seoskog središta sa prodavnicom, zadrugom, poštom i školom za obližnja sela. To izdvojeno područje je, kako nam historijska građa pokazuje, dio nekadašnje nahije Pribud, a vjerovatno je to, u srednjem vijeku, bila župa, zajednica seoskih opština, istog imena.¹¹

Što se tiče materijalnih ostataka iz perioda koji je predmet istraživanja ovog projekta, a o kojima je još uvijek živa narodna historijska tradicija, u Međurječju se, najčešće, susreću pričanja o ostacima grada Samobora. To su već uobičajena ka-

zivanja o hercegu Stefanu (herceg Šćepan, kako ga narod naziva), koji je pred navalom turske vojske krišom, noću, potkovavši konje naopako da obmane neprijatelja, pobjegao iz grada u Hercegovinu. Konstatovana predanja spominju toponime Prolaz (danas u neposrednoj blizini Samobora), kuda je prošla turska vojska, zatim Bježišta, kuda je herceg bježao, Zamicala (kuda je, navodno, herceg »zamakao« sa svojom pratnjom), Šehitluke na kome su, kako narod vjeruje, sahranjeni turski vojnici izginuli u opsadi grada i dr. Ista predanja zabilježio je krajem prošlog vijeka St. Delić, što govori, s jedne strane o vitalnosti narodne tradicije na ovom području, a s druge o postojanju kontinuiteta između starijeg i današnjeg stanovništva u Međurječju.¹²

Delić piše da je, po narodnom predanju kula u Samoboru »zidana je od samih kalupa sedre koja je s ruke na ruku dodavana iz Čajnica do na Samobor. Toliko je — pripovijeda se — ljudi bilo kada se ona gradila; kreč je mlijekom zakuhvan, a krov joj bijaše žutim tenećetom (limom, VP) pokriven da se kula izdaleka kao sunce sjajila.« U napomeni Delić piše da: narod pripovijeda »da je u prednji grad u mirno doba smio svako ulaziti, a u unutrašnji grad bijaše strogo svakome zabranjeno, te je u nj puštao herceg samo svoju rodbinu i najveće svoje prijatelje. U glavnoj kuli su neki Batovljani nalazili prohe, »pa sude neki da je ova kula kao vjerenjača (mlin) služila hercegu Stjepanu. Za zidine jugoistočno od kule »vele da su jedne od podruma gdje su hercegovci konji stajali, druge od dvorova itd.« Jedan se bedem, kaže narod, završava tamnicom, koja je najniži objekt. U vrijeme Delićevog ispitivanja zidovi su još bili čitavi, a krov je bio odnesen. Ta je kula »još na nekoliko godina prije okupacije služila kao kaznionica« Bosne i Hercegovine« (njoj su, po kazivanju tadašnjeg imama samoborske džamije, bili zatvoreni protivnici Hussein-kapetana Gradaševića, i to tešanjski muftija, koji je tu zadržan).

Za džamiju, po Deliću, narod kaže da je to džamija sultana Bajazita II (1481–1512), a crkva negda silnog i junačnog hercega Stjepana. Po pričanju starca Mula-Osmana Imamovića, »prije je džamija bila mnogo veća, kao i crkva, ali se rušila dva puta i dva puta je prepravljana.«

Ispod Samobora je veliko groblje »gdje su zakopani oni borci koji su pali pri zauzeću Samobora«. Među grobovima se ističe jedan mezar s dva četverouglasta nišana, na južnom je sablija di-

8 Upor. Div. Not. 29, 196–198, od 5. II 1446. godine.

9 K. Jireček, Nav. djelo, str. 290.

10 Upor. M. Dinić, Zemlje Hercega Svetoga Save, Glas SKA, knj. CLXXXII, Beograd 1940.

11 Nahija Samobor ili Pribud spominje se 1469. godine pod imenom Samobor, a 1477. godine nosi oba imena. U gradu Samoboru Turci su, nakon osvajanja, postavili svoju posadu, gdje je bila sve do 1818. godine. Nahija Pribud se u turskoj administrativnoj podjeli spominje sve do XVIII vijeka. Upor. H. Sabanović, Bosanski pašaluk, Naučno društvo NR BiH, Djela, knj. XIV, Sarajevo, 1959., str. 139, 195.

12 U popisu bosanskih spahija iz 1711. godine, spahija iz Pribuda javljaju se na više mjesta. U nahiji Hristici, dijelu nahije Pribud, glavno je mjesto, u to vrijeme bilo Čajnice, a ostala su naselja G. Šinica, Medoševina, Hmeljinica, Kusovo, Milino (Milićino), Prvanj, Bučje, Zuzelj, Zaplatice, Slatina, Međurječje (Međurječje), Bilznja i Knaočica. Upor. V. Skarić, Popis bosanskih spahija iz 1713. (1711.) godine, GZM, Sveška za historiju i etnografiju, XLII, Sarajevo 1930., str. 14, karta u prilogu sveske. S. Delić, Kamenor kod Drine, GZM, IV, Sarajevo 1892., str. 256–268.

miskija i više nje dvije jabuke. »Narod pripovijeda da je ondje zakopana nekakva djevojka iz Sama, koja je u turskoj vojsci bila i pri zauzeću Samobora poginula. Na Umicima su se vojske pobile pri zauzeću Samobora, no hercegovina je vojska uzmakla, i od to doba se njiva zove Umicala. Niže Umicala, prema Janjini, je ogromna pećina Mjeljenica. »Narod pripovijeda da je ondje kraljica Jelena, žena hercega Stjepana, držala svoju mrs, tj. sir, maslo, kajmak itd. to joj bijaše ova pećina kao hambar.«

»Jelena imadijaše mnogu stoku, a bijaše joj na Viogoru prema Samoboru, te joj silno mlijeko tecijase s Viogora po žiljevima i čunjima, gdje su joj sluškinje sir sirile, kajmak skidale i maslo mele. Njezine su ovce obilno mlijeko davale, a to za to, jer Jelena poznavala sve trave na svijetu pa je najbolje izabrala i njima Samobor i Viogor zasadila, gdje su joj ovce pasle i dobro obilno mlijeko davale. S toga se obično u narodu čuje, da na Samoboru ima trava, koje — kad bi čovjek našao — ne bi jednu mogao zlatom platiti. No osim toga još narod pripovijeda, da od ove pećine nekoliko frendija daleko leži silno blago, u kazanima zakopano, a uži od kazana da viđe iz zemlje toliko, da se može koza rogom o njih otrijeti... Pri padu Samobora u Mjeljenici je bilo 300 konjanika turskih sakriveno, te je Mjeljenica uzrok da je Samobor prevarom uzet.«

Samobor je dobio ime, kako narod priča, od bora, jer na onim klisurama, gdje je Samobor, bijaše samo jedan jedini bor. Po tom »samom boru«, prozove se čitavo mjesto i grad »Samobor«.

Slijedeći kompleks predanja konstatovanih u Međurječju odnosi se na veća ili manja srednjovjekovna groblja sa spomenicima većinom u obliku ploča i sanduka, uglavnom bez ukrasa.¹³ Danas u području Međurječja postoje ostaci preko deset nekropola (u selima Vihnići, Karovići, Bogaljevići, Batovo, Krstovište, Hurići i dr.), za koje narod kaže da su »grčka groblja iz vremena hercega Šćepana«. Termin »grčkog groblja« označava, u stvari, srednjovjekovna groblja u Bosni i Hercegovini, ali se, bez arheoloških istraživanja, ne može sa sigurnošću tvrditi da li te nekropole potiču iz perioda vladavine Kosača, posebno hercega Stjepana, ili iz nešto kasnijeg perioda, iz prvih decenija osmanske vlasti u Bosni. U vezi s grobljima važno je spomenuti narodna kazivanja o zatrpanim, »zasutim« crkvama u Međurječju ili u blizjoj okolini; tako se priča da je na lokalitetu »Smrekova njiva«, kod sela Kajgana, nekada bila crkva koja je sada zasuta zemljom. Isto se navodi i za lokalitet »Homarova ravan«, gdje je pod zemljom jedna stara crkva, gdje je narod, navodno, nalazio zlatne krstove, gdje je nekada

pšenica rasla, a danas je gusta šuma itd. Potrebno je, ipak, napomenuti da u planini Vučevici, između Međurječja i doline Lima, postoji toponim »Crkvina«, gdje je, vjeruje narod, nekada bio rudnik; nažalost, na tom mjestu u toku ovogodišnje istraživačke kampanje, nisu vršena arheološka istraživanja, tako da nema potvrde vjerodostojnosti ovog tradicionalnog podatka, ali se ipak mora uzeti u obzir činjenica da se narodna historijska tradicija, u toku izrade pripremnog projekta »Gornje Podrinje u doba Kosača«, pokazala kao dobar i interesantan putokaz za otkrivanje novih arheoloških nalazišta.

Treći kompleks narodnih historijskih predanja, koji zaslužuje da ga se izdvoji iz brojnih sitnijih podataka i usputnih informacija historijskog karaktera konstatovanih u Međurječju ljeta 1973. godine, odnosi se na tragove, odnosno ostatke rudarske djelatnosti na ovom području. Bez detaljne autopstije na terenu i provjeravanja raspoložive historijske građe, bilo iz srednjeg vijeka ili iz perioda osmanlijske vladavine, danas je teško reći na koji se vremenski period odnose tragovi rudarske djelatnosti, ostaci vjignjišta, troske ili jalovine, razbacani po planini Vučevici i Viogoru (imao sam prilike da razgledam komade željezne troske nađene u šumi kraj sela Karovića, gdje je, kako narod priča »od starina bila kovačnica starih Grka«), na terenima gdje se, kako su me brojni kazivači uvjerali, nailazi na temelje kuća, ognjišta ili na stare međe, gdje su »bili rudnici i kovačnice hercega Šćepana« (Mujov do, Igristi, Kovačevići, Homarova ravan itd.). Dužan sam, naime, napomenuti da su u poznatim, ali do danas neobjavljenim, turskim defterima iz druge polovine XV vijeka, ubilježeni rudnici i »majdani« u okolini Čajniča.¹⁴ To znači da se ustanovljeni tragovi željeznih rudnika i toponima mogu, ali i ne moraju odnositi na period vladavine Kosača u gornjem Podrinju.

Navedena tri kompleksa narodnih historijskih predanja zabilježeni u Međurječju potrebno je dopuniti terenskim podacima iz sela Hladilji, Dvorišta i Vina, koja su smještena na desnoj obali Drine, nizvodno od Ustiprača, a nalaze se u sjevernoj podgorini ruševina grada Samobora, te prema tome spadaju u krug narodne historijske tradicije konstatovane u Međurječju. U Hladiljima, na lokalitetu Hladiljsko brdo stoje ostaci jedne veće srednjovjekovne nekropole, za koju narod

kaže da je »grčko groblje u kome su se kopali Grci koji su, na Samoboru služili hercega Šćepana«. Naziv sela Dvorišta izazivao je našu pažnju zbog toga što smo očekivali da ćemo u imenima pojedinih sitnijih čestica zemljišta naći mogućnost da i ovdje otkrijemo tragove podgrada srednjovjekovnog Samobora. Rezultat ispitivanja lokalnog stanovništva sadržan je u šturim podacima da su se »na Dvorištima dvorali činovnik hercegov i Jerina, koja je imala grad preko Drine, ispod sela Zaguljenog«, a da su u selu Vina bili vinogradi, podrumi za vino i kuće hercegovine (ostatke građevina u suhozidu konstatovala je ekipa Z. Kajmakovića). Ostatke jedne znatnije nekropole srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, situirane upravo između tih ostataka građevina, detaljnije je obradila ista arheološka ekipa. Prema tome, topografski podaci i raspitivanje na samom terenu — u nastojanju da na osnovu topografske građe i narodne historijske tradicije dopunimo poznavanje karaktera i, posebno, opsega grada Samobora i njegova podgrada — nisu nam pružili onaj fond podataka koji bi nas, u potpunosti, mogao zadovoljiti. Ostaje nam da sistematskim istraživanjem, ispitamo i one elemente narodne tradicije koji su, ovom prilikom, ostali nezabilježeni.

f) Područje Čelebića i Zavajita

Narodna historijska tradicija, zabilježena na jednom slučajnom sastanku s uglednijim, starijim domaćinima iz tog kraja, ukazala mi je na mogućnost ustanovljavanja manje-više sačuvanih ostataka prvenstveno sakralnih građevina, srednjovjekovnih (»grčkih«, po narodnom računanju) crkava, u relativno neistraženom području istočno od Foče, u bregovima na lijevoj obali Čehotine, između te rijeke i rijeke Tare, u okolini sela Zavajita, Borja, Čelebića, Meštrovca i Šula. Iz razgovora s tim ljudima, dobrim poznavacima lokalnih narodnih predanja i lokalnih prilika, proizašle su informacije koje je trebalo provjeriti na samom terenu, tako da se moje istraživanje u području Čelebića i Zavajita, pored bilježenja usputnih informacija o hercegu Stefanu i njegovom dobru, usmjerilo prvenstveno na provjeravanje i verifikaciju vjerodostojnosti narodne historijske tradicije. U tim okvirima, moja je uloga bila svedena i na arheološko rekognosciranje terena i na stvaranje pozitivnih, odnosno negativnih zaključaka o postojanju određenih ostataka iz srednjeg vijeka, dakle o stvarnim potvrđama indicija koja su narodna predanja samo ponudila.

Posjetili smo tri lokaliteta, najprije u selu Borja, a zatim u Zavajitu. U Borju, na mjestu zvanom »Mramor«, na jednom humku, danas obraslo gustom šikarom, nalazi se velika nekropola srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika — stećaka. Narodna tradicija, zabilježena još 1897. godine, kaže da je na tom mjestu, pod zemljom za-

trpana jedna stara crkva »od onih starih Grka«.¹⁵ Izvjesni Timotije Božović, seljak iz tog kraja, saopštio je V. Amidžiću, da je narod zemljom zasuo tu crkvu zbog straha od Turaka, pa su se u tako nastalu humku kasnije ljudi zakopavali i stavljali na grobove umrlih stećke — »mramore«, po kome je lokalitet i dobio ime. Isti lokalitet registrirao je Š. Bešlić u svom kataloškom pregledu bosansko-hercegovačkih srednjovjekovnih nekropola, dok je u akciji izrade arheološke karte BiH, Đuro Basler — koji je, prije desetak godina s arheološkom stanovišta rekognoscirao isti teren — bio znatno precizniji i pouzdaniji u svojim navodima. Navedeni istraživači nisu niti pretpostavili postojanje ostataka ikakve crkvene građevine ispod humka na kome se, sada, nalazi ova srednjovjekovna nekropola. Pouzdavajući se, u granicama razumnog rasuđivanja, ipak u određenu vjerodostojnost narodne historijske tradicije, mogao bih se pridružiti ovom pretpostavljanju tek kada bi arheološki zahvati na tom lokalitetu dali određeni rezultat.

Slijedeće posjećeno nalazište je lokalitet »Crkvina«, na mjestu zvanom »Ulice«, takođe u ataru sela Borje. Na jednoj istaknutoj, golj glavici našao sam ostatke — temelje jedne manje crkve (dužina 9,5 m, širina oko 5 m), s apsidom na istočnoj strani. Debljina ostataka zidova, koji se još uvijek veoma dobro mogu pratiti na površini, iznosi oko 80 cm, a zidani su od neobrađenog ili grubo pritesanog krečnjaka koji je vezan krečnim malterom. Oko ostataka ove male crkvice naziru se, razbacani tu i tamo, bez ikakvog reda, s orijentacijom istok—zapad, u humus utonuli grobovi oivičeni vijencima neobrađenog kamena. Narodna tradicija tvrdi da je oko ove crkve nekada bila »varoš« i da se, još uvijek, »uz velike praznike« čuje kako pod zemljom zvone zvona sa ove crkve. Čini mi se da bi se ovi ostaci mogli okarakterisati kao ruševine jedne rustikalne skromne crkvene građevine, kakve su nam, u in-taktnom stanju, poznate s mnogih lokaliteta u istočnoj Hercegovini, ali bi, u donošenju konačnog zaključka, presudnu ulogu, ipak, trebalo da odigraju arhitektonsko-arheološka istraživanja. Sam lokalitet je, tim više, zanimljiv i zbog toga što se u njegovoj neposrednoj blizini susreću tragovi do sada neidentifikovanih antičkih građevina (na njivi »Lučica«, pokraj jedinog izvora pitke vode u čitavom kraju), znatni tragovi antičkih tegula razasutih po okolnim njivama, kao i ostaci ili pretpostavljena trasa jedne rimske komunikacije iz doline Drine u pravcu Pljevalja.¹⁷ Međutim, svi ovi podaci ne govore da ostatke ove crkve treba

¹³ Neke od tih nekropola registrovao je i objavio S. Bešlić, Stećci, Kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971. str. 269 ff.

¹⁴ Godine 1469. na teritoriji nahije Pribud, odnosno Samobor spominje se spazar Čajniček kao carski hrv s gvozdanimi majdanom. Upor. H. Šabanović, Nav. djelo, str. 139. Značajno više podataka o eksploataciji željezne rude u okolini Čajniče, iz druge polovine XV vijeka saopštio je, u svom referatu Dr A. Handžić, na Simpoziju o istoriji rudarstva i metalurgije u BiH, održanom u Zenici novembra 1973. godine. Na Janjini je tada radilo šest mehanizovanih kovačnica (samokova), a na području samog Čajniča radilo je 415 peći za taljenje željezne rude. U nahiji Samobor, u to vrijeme pominju se tri rudnika željeza i tu u selima Krizevo (danas Krizevac, zaselek Uhoćica kod Čajniča), Miković i Ključić (danas selo Glišić, sjeveroistočno od Čajniča).

¹⁵ Rukopisno odgovori na anketu »Pitanja za sakupljanje historijske-topografskog gradiva« 1897. godine, koje je poslao Jugar V. Amidžić iz Čelebića; rukopis se danas nalazi u arhivu folklor-nih zapisa Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

¹⁶ S. Bešlić, Nav. djelo, str. 275.

¹⁷ Upor. D. Sergejevski, Rimska groblja na Drini, GZM, XLVI, Sarajevo 1934., str. 24.

pripisati periodu vladavine Kosača u gornjem Podrinju, ali nam ipak pružaju stanoviti oslonac za dalje istraživanje i provjeravanje historijske narodne tradicije.

Konačno, u neposrednoj blizini sela Zavajita, na lokalitetu »Crkvina«, nalaze se, po narodnom kazivanju, zemljom zatrpani i humusom pokriveni ostaci jedne stare crkve, »iz vremena kad su u Bosni Grci živjeli«, dakle iz srednjeg vijeka. Oslanjajući se, očigledno, jedino na narodnu historijsku tradiciju, na toj »crkvini« je, za vrijeme drugog svjetskog rata, vršio istraživanja pok. Nikola Popadić, crkvenjak iz Goče, nastojeći da svojim kopanjem otkrije temelje i druge ostatke te pretpostavljene crkvene građevine. Stvarni rezultati njegove akcije su više nego dubiozni; po kazivanju njegovih savremenika i ljubopitljivih učesnika u tom istraživačkom poduhvatu (vjerovalo se, a to se smatra i sada, da je na tom mjestu zakopano »grčko« zlaro, koje su oni ostavili bježeći iz Bosne), N. Popadić je našao znatan broj građevnog kamena — krečnjaka, tesanu sedru za svodove, kao i »stepenice od kamena, koje su vodile naniže, pošto je crkva, djelimično, bila ukopana u zemlju«. Letimično sam obišao lokalitet »Crkvinu«, na kome sam konstatovao tragove istraživačke aktivnosti N. Popadića. To su sada već urušeni rovovi, iskopani u debelom sloju humusa pokrivenog gustim naslagama četinarskih iglica (na »Crkvini« je izrasla četinarska šuma s desetlinama visokih stabala i bezbroj mladih izdanaka), rupe prema kojima nije moguće zamisliti koncepciju iskopavanja, kao i drugi zahvati koji su, pretpostavljam, mogli uništiti, ili barem oštetiti, eventualne ostatke ove građevine, za koju narodno predanje tvrdi da je bila crkva (upor. o tome i podatke iz 1897. godine od V. Amidžića, na navedenom mjestu). Ipak sam ustanovio nekoliko pritesanih (dakle u građevini upotrijebljenih) kamenova, na mjestu najdublje Popadićevog iskopa, koji se nalazi na istočnom kraju kompleksa (apsida?). U svakom slučaju, narodna tradicija je ukazala na lokalitet koji zaslužuje pažnju u budućim istraživačkim radovima u Podrinju i koji bi, smatram, trebalo arheološki ispitati.

U području Čelebića, nešto istočnije, prema planini Ljubišnji i Radovini, u ataru sela Šule, nalazi se izvor, danas poznat pod nazivom »Hercegovina voda«, a narodna ga tradicija veže za ime hercega Stefana (»na tom se mjestu odmarao herceg Šćepan kada bi sa Sokola išao u svoj dvor na Kukanju kod Pljevalja«). U obližnjem selu Meštrovcu postoji izvor »Katalina vrelo«, koji me asocira na ime najstarije hercegovke kćerke Katarine; narod danas ne zna zašto se taj izvor tako zove. U selu Veleničima, u istom kraju, nalaze se, po narodnom kazivanju, na lokalitetu »Rudina«, ostaci jedne crkve, kojoj se zidovi i danas poznaju. Jedna »crkvina« se nalazi i u susjednom selu Bobovu, ispod Meraljica (danas na teritoriji

SR Crne Gore, između Pljevalja i Levertare), koja je, takođe bila ukopana u zemlju. Svi ovi, na oko sitni i usputni podaci, zabilježeni u živoj narodnoj tradiciji po okolini Čelebića, uz druga kazivanja o hercegu Stefanu (sukob sa sinom, bježanje pred Turcima u Hercegovinu i dr.), koja sam snimio na magnetofonsku traku i koja ovdje, zbog dužine ne mogu da navodim, govore u prilog zaključka da je i u području Čelebića i Zavajita, pa i dalje, u selima oko Tare, planine Ljubišnje, Radovine i drobnjačkih Jezera ispod Durmitora, ubuduće potrebno vršiti sistematska, fundamentalna istraživanja lokalnih narodnih historijskih predanja i historijske toponomastike.

g) Međeđa i okolina

Posjeta selu Međeđi na Drini, nizvodno od Ustiprača, u neposrednoj blizini ušća Lima u Drinu, imala je za cilj da se provjeravanjem narodne tradicije i priča historijskog karaktera o Kosačama, na prvom mjestu o hercegu Stefanu, ustanovi granica rasprostiranja ovih narodnih predanja, — koja su toliko česta u predjelima gornjeg Podrinja, oko Pive i Tare, te u čitavoj istočnoj, a djelimično i zapadnoj Hercegovini sve do naših dana, — u najsjevernijim krajevima oblasti koja je, kako se po raspoloživim historijskim izvorima može ustanoviti, pripadala Kosačama, odnosno hercegu Stefanu. Prema istraživanjima koja je vršio M. Dinić, »planinski lanac koji obrazuje vododelnicu sliva Prače s južne strane bio je nesumnjivo na međi država Pavlovića i Kosača u ovom kraju. Ispod Goražda granica je presjecala Drinu«.¹⁸ To znači, da je granica između ovih dvaju poznatih srednjovjekovnih feudalnih porodica od Ustiprača išla Drinom sve do utoka Lima, s tim što su oblasti južnije od te crte i područje s obje strane Lima, sve do Prijepolja i manastira Mileševa na jugoistoku, pripadale Kosačama.

Treba odmah konstatovati da u okolini Međeđe nisam naišao na predanja o Kosačama. Ovdje su, još uvijek, veoma živa predanja o ruševinama grada Brodara, koji je lociran na lijevoj, sjevernoj obali Drine, upravo iznad ušća Lima u Drinu. Za Brodar se priča da su ga »Grci« gradili, i to neka njihova kraljica — »prokleta Jerina«, da usred grada ima pećina i u njoj zakopano blago i zlatan stan za tkanje — sve uobičajeni motivi, karakteristični za pričaње o ruševinama i ostacima iz starijih perioda, osobito iz srednjeg vijeka, na znatno širem području. Posebno je potrebno naglasiti da su pričaња o »prokletoj Jerini« (importirana sudeći po svemu iz Srbije, a raširena u istočnoj Bosni sve do rijeke Bosne na zapadu), iz narodne historijske tradicije gotovo potpuno istisnula sjećanja na moćnu feudalnu porodicu

Pavloviće (osim, naravno, u nazivima nekih lokaliteta, kao što su, primjera radi, Pavlovac, kraj Sarajeva, ruševina grada Pavlovca kod Prače itd.).

Pored uobičajenih, na dinarskom području široko rasprostranjenih predanja o starom stanovništvu (u Međeđi se priča da su u tom kraju »nekada Grci živjeli, ali se jedne godine, Drina poleđila i oni su onda niz Drinu pobjegli«), o lokalitetima na kome je zakopano blago (u okolini Međeđe na brdu zvanom Jelića gradina, kod sela Jelića, na desnoj obali Drine), nabiranja toponima na kojima se nalaze »grčka« groblja s mramorovima — srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, u Međeđi je veoma živo i poznato pričaње o jednoj »zasutoj« crkvi, na lokalitetu Hurenske Luke, na desnoj obali Drine, nešto nizvodno od željezničke stanice Međeđa, gdje su, vjeruje narod, »pare zakopane«, a može se vidjeti kako noću te pare gore, i to srebrene zelenim, a zlatne crvenim plamenom. Posjetio sam taj lokalitet i ustanovio slijedeće:

U »Huremskim Lukama«, blizu utoka Lima u Drinu, između savremene asfaltnice ceste Goražde — Višegrad i rijeke Drine, na zemljištu Remzije Hurema iz obližnjeg sela Kaošice, nalaze se tragovi jedne srušene građevine kamenih zidova, koji se jedva raspoznaju u šiblju. Razasuto poluobrađeno kamenje nalazi se na jednom uzvišenju, u blizini njive navedenog vlasnika (koja je ljeta 1973. bila pod kukuruzom), gdje su, prilikom oranja nalažene ljudske kosti i ulomci keramike. U istoj njeni sam našao par fragmenata keramike, koja bi, sudeći po fakturi loma, mogla biti srednjovjekovnog porijekla. Čini se da je građevina bila pravougaona, dimenzija 10 × 8 m, a dužinom je orijentirana u pravcu istok—zapad. U sredini ostataka te građevine konstatovao sam učetvrt tesane komade sedre, te više manjih kamenih ploča dimenzija 30 × 20 cm, kao i druge fragmente građevnog kamena.

Kojih dvadesetak metara istočnije, uz sam rub asfaltnice ceste, na brežuljku što ga stvara mali potok, koji se, idući ka sjeveru, uliva u Drinu, konstatovao sam zarasle u šiblje, tragove jednog podzida, te, takođe, rasuto poluobrađeno kamenje. Pretpostavljam da bi, u neku ruku, ovo moglo imati veze s gore spomenutom građevinom.

Smatram da bi jedino arheološka sondažna istraživanja mogla dati odgovor na pitanje o kakvim se građevinama radi, čime bi, ujedno bila provjerena i vjerodostojnost narodne historijske predaje o ovom lokalitetu.

U području donjeg toka Lima nisam vršio nikakva terenska istraživanja, ali postoje podaci koji su vrijedni da ih se navede u ovom izvješta-

ju.¹⁹ Ti podaci, sakupljeni u narodu i sačuvani u toponomastici, odnose se na porodicu Kosača, a čine sastavni dio historijskog prikaza Rudog i rudskog kraja. Terenska istraživanja koja je obavio A. Bejtić, ukazuju na to da se posjed Kosača širio na desnoj obali Lima i nizvodno od ušća Uvca. O tome je, u navedenoj raspravi, A. Bejtić opširnije pisao registrujući raspoložive historijske podatke i terenski materijal koga je, na osnovu katastarskih popisa čestica i raspitivanja u narodu, sakupio u poglavlju »Gradine i gradovi«. Ilustracije radi i da bih podvukao značaj istraživanja narodne historijske tradicije u donjem toku Lima, navodim podatak da se u sastavu sela Bijelo Brdo (između Uvca i Višegrada) nalazi toponim Sandalj kosa, što po A. Bejtiću, pokazuje da je u posjedu Sandalja Hranica Kosače bilo i današnje selo Bijelo Brdo. Značajno je napomenuti da se u blizini Rudog, zapadno od Lima, nalaze ruševine srednjovjekovnog grada Severina, za koga je M. Dinić ustanovio da je pripadao hercegu Stefanu Kosaču,²⁰ pa bi se, najvjerovatnije, moglo očekivati da će i u narodnoj tradiciji biti sačuvano poneko pričaње o ovom utvrđenom gradu i njegovom nekadašnjem gospodaru.

A. Bejtić je, takođe, ustanovio dva toponima, koja moraju izazvati posebnu pažnju istraživača gornjeg Podrinja. To je, najprije, Grgurica, naziv za četiri parcele koje su jedna od druge, u sastavu samog novog Rudog, iznad rijeke Lima. Prema Bejtiću, taj toponim može voditi porijeklo od ličnog imena nekog Grgura, ali isto tako može označavati ime neke crkve ili crkvice posvećene svetitelju Grguru. Drugi je Kosman, toponim kojim se, u gruntovnim knjigama iz 1899. godine, nazivaju tri čestice jedna od druge, oranica i pašnjaka na desnoj strani Lima, između sela Setihova i Dolova, visoko u strani, gdje postoji i jedna gradina. Za istraživače historijske prošlosti gornjeg Podrinja ovi su podaci zanimljivi radi toga što se, iznad utoka Sutjeske u Drinu, takođe nalaze topografski, odnosno geografski nazivi Đurdevica i Kosman (o kojima je ovdje bilo govora na više mjesta), pa bi ovoj, možda slučajnoj, koincidenciji trebalo, čini mi se, posvetiti nešto više pažnje u budućim istraživanjima.

Konačno, istraživanja koja je obavio A. Bejtić obogatila su naše poznavanje historijske toponomastike u donjem toku Lima brojnim novim podacima o raznim »crkvinama«, »crkvištima«, »gradovima« i »gradinama« i drugim lokalitetima, koja zaslužuju da ih se, u budućim kampanjama, detaljnije, prvenstveno arheološki, istraži i ispita. Ovo i radi toga što se Međurječje (nekadašnju župu Pribud), u kome smo, u toku istraživanja 1973. godine, konstatovali značajan fond nove, do

19 A. Bejtić, Rudo i rudski kraj kroz vijekove. Separat iz Zbornika Rudo — spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade, Sarajevo, 1971.

20 M. Dinić, Nav. djelo, str. 225.

18 M. Dinić, Nav. djelo, str. 24.

danas nepoznate građe, direktno naslanja neka-
dašnja župa, odnosno nahija Dubštica, u donjem
toku Lima, sa selima Strgačina, Radohinja, Du-
bac, Grabovik, Šahdani i dr.²¹

h) Ustikolina i Cvilin

Oko ušća rijeke Kolune, koja se, dolazeći sa
zapada ulijeva u Drinu, dolina se širi i obrazuje
jednu od nekoliko značajnijih i većih proširenja
na putu kojim se Drina, na svom putu ka sjeveru,
probija od jednog kanjona do drugog. U toj
proširenoj dolini smjestila su se dva naselja, Us-
tikolina i Cvilin, jedno preko puta drugog, a prvo
— Ustikolina — poznato nam je iz historijskih iz-
vora srednjeg vijeka kao manje trgovačko sre-
dište, trgoviste na putu od Foče prema Goraždu.

Sakupljajući narodnu historijsku tradiciju u
tim naseljima orijentisao sam se, prvenstveno, na
starije kazivače iz porodica koje su starinačke.
Njihovo pronalaženje nije bilo lak posao, pošto
se, u posljednjih tridesetak godina, znatno izmi-
jenio sastav stanovništva u ovom kraju: migraci-
je, koje su počele još za vrijeme drugog svjetskog
rata, raselile su stare naseljenike, koji bi mogli
biti prenosio autohtonih lokalnih narodnih tra-
dicija, a dovele u ovaj kraj novo stanovništvo,
koje se, silazeći iz svojih brdskih sela oko Drine,
postepeno naseljavalo oko željezničke pruge, ces-
te i u blizini industrijskih centara, kakav je, u
ovom dijelu Podrinja, fabrika u Vitkovićima. Moj
najznačajniji informator, Alija — Alaga Karović,
rođen u Ustikolini 1896. godine, dao mi je osnov-
ne podatke o porodicama koje su u Ustikolini
živjele do 1941. godine. Među najstarije ubrajaju
se Travari, za koje se ne zna da su bilo otkuda
doselili, a slijede Hodžići, porijeklom iz Anadola
(ranije su se zvali Doli), Jamakovići (njihov je
predak bio jamak za barjaktarom, zamjenik koji
treba da smijeni barjaktara u slučaju njegove po-
gibije), Omerbašići porijeklom iz Budima, i ko-
načno Mulabdići (iz Vrbice), Karovići (sa Zagorja
kod Kalinovika) i Alihodžići, također iz obližnje
Vrbice. Ovaj ekskurs o porijeklu porodice učinio
sam radi toga da pokažem kako je, u Ustikolini,
u posljednjih nekoliko decenija, gotovo potpuno
izmijenjena slika stanovništva, tako da su podaci
o različitim starinama u okolini, koje ću niže na-
vesti, ipak podložni obaveznoj provjeri na licu
mjesta, pogotovo ako se odnose na eventualne
tragove nekadašnjih građevina.

Dijelovi naselja Ustikoline su Nišani (na kome
se nalazi staro muslimansko groblje, sa spomeni-
cima iz, najvjerovatnije, prvih decenija osman-
lijske vlasti u Bosni), Štit, Oklaci, na kojima je,
kao narod priča, bila »grčka« varoš, onih »Grka

koje je iz Bosne istjerao snijeg i na kome se, i
danas, nalaze temelji nekih zgrada, razbijeni ko-
mađi cigala od pečene zemlje (što ukazuje na to
da se, tu, nekada, nalazilo neko antičko naselje,
ili barem kuća iz tog vremena) i dr. Posebnu paž-
nju privlači toponim »Čelije« na mjestu današnje
pravoslavne crkve u Ustikolini, gdje se, još uvi-
jek, kopaju svi pravoslavni stanovnici iz šire
okoline Ustikoline, i toponim »Koludrica«, lociran
na brdu iznad Čelija.²² Nisam bio u mogućnosti
da na licu mjesta provjerim vjerodostojnost ovih
narodnih predanja, ali smatram potrebnim da, u
ovom izvještaju, ukažem na ta dva toponima; na-
ime, moglo bi se, arheološkim provjeravanjem na
tim lokalitetima, sa više sigurnosti ustanoviti ko-
liko je narodna historijska tradicija o njima po-
uzdana i tačna. Naime, narod priča da je nekada
na lokalitetu »Čelije« bio manastir, a njegovim je
kaluđerima pripadala uzvišica iznad njega, da-
našnja Koludrica.

S druge, desne strane rijeke Drine, smješteno
je selo Cvilin, na jednoj terasi koju je, svojim to-
kom, stvorila Drina. Zaseoci Cvilina — su Lopari,
Barakovac, Karačići i Kapetanovići (nazivi su,
većinom, nastali po rodovima koji su tu nasta-
njeni), a na parceli zvanoj »Gromile« nalaze se
mnogobrojni ulomci rimskih, antičkih tegula, tra-
govi porušenih zidova i drugi ostaci koje narodna
historijska tradicija pripisuje »Grcima« i ostaci-
ma njihovih kuća. Priča se da je, pod Gomila-
ma, prema rijeci, bio »rimski« most, kao i to da
je neki seljak iz Cvilina na tom mjestu našao
čup pun dukata. Arheološko rekonosiranje vr-
šeno na ovom mjestu, u okviru akcije stvaranja
arheološke karte Bosne i Hercegovine, ustanovilo
je na tom mjestu, u Cvilinu, tragove antičke gra-
đevine, vjerovatno jedne villae rusticae, seoskog
imanja sa odgovarajućim zgradama, koje se smje-
stilo na tom plodnom i za kultiviranje priklad-
nom zemljištu. Upoređivanjem podataka koja
nam pruža narodna historijska tradicija o tzv.
»Grcima« s rezultatima arheološkog istraživanja u
Cvilinu, proizlazi zaključak da se ne bi uvijek
moglo identificirati narodno tumačenje oznake
»Grk, grčki« kao srednjovjekovno, već da treba
uzeti u obzir i mogućnost da se ta oznaka može
odnositi i na znatno starije periode, u ovom slu-
čaju na vrijeme rimske okupacije naših krajeva.

²² Naziva istog korijena imamo na više mjesta u našim kra-
jevima. »Koludrica« je, na primjer, predio u selu Kodčićima kod
Konjice, upor. P. Anđelić, Srednjovjekovna kulturna mjesta u okolini
Konjice, GZM, Arheologija, Sarajevo 1957, str. 194; »Kaludra« je
ime jednog zaravanka kod sela Paleza, Kiseliak, upor. Isti. Arhe-
ološko istraživanje (u Lepenici), Lepenica, Pos. izdanje Naučnog
društva NR BiH, knj. III, Sarajevo 1963, str. 177. Oba ta naziva
narod dovodi u vezu s kaluđerima i postojanjem manastira, od-
nosno crkava.

Na jadranskim otocima također su zabilježeni slični nazivi lo-
kaliteta: »Koludrovica«, polje na Pašmanu i »Kaludars«, školić
zapadno od Lošinja, upor. P. Skok, Slavenstvo i romanstvo na ja-
dranskim otocima, Jadranski Institut JAZU, Zagreb 1950., str. 136,
48.

Ispitivao sam i porijeklo porodica u Cvilinu, iz
istih razloga kao i u Ustikolini, i zabilježio slije-
deće podatke: za najstariji rod smatraju se
Džombe, Osmanspahići, Sofradžije i Kude, dok su
nešto mlađi Čengići (potomci poznate begovske
porodice iz Zagorja u Hercegovini), Brajljlovići,
Ikovići i Grabovici (koji su doselili iz Orahovice
kod Sjetline). U selu danas žive i srpski rodovi
Maksimovići (iz Kutala, sela koje se nalazi na li-
jevoj obali Drine), te Gavrani.

Podaci što ih je pružila narodna historijska
tradicija su takođe vrijedni spomena. Oni, narav-
no, ne bi mogli poslužiti kao indikator za otkri-
vanje novih nalazišta iz perioda srednjeg vijeka
(posebno iz vremena vladavine Kosača u Gornjem
Podrinju), ali su, ipak, zanimljivi pošto u sebi
nose elemente narodne tradicije o vremenu u ko-
jem su osmanlijske trupe, na čelu sa sultanom
Mehmedom II Osvajačem, nadirale u Bosnu. Ta-
ko se, i danas, u Ustikolini i Cvilini priča, da je
prvu džamiju na bosanskom tlu, upravo u Usti-
kolini, podigao izvjesni Turhan Emin-beg, čiji se
grob nalazi na Presjeki, jugozapadno od Ustiko-
line²³, da je Ustikolina jedno od prvih osmanli-
jskih uporišta u Bosni²⁴, da je Ustikolina dobila
ime po uzviku jednog turskog vojskovođe, koji je
uputio uz rijeku svoje vojnike riječima »Učundži
kol!« tj. treći kol, odred (po tome se, kako narod
priča, nazvala rijeka Koluna, odnosno Ustikolina),
da je u Cvilinu zacviljela »grčka« kraljica kada je
ugledala kako se niz obronke brda na istoku,
spuštaju turski vojnici itd. U relativno brojnom
fodu narodnih predanja u Ustikolini, postoje
memorati da se niz brdo Gudelj spustila turska
vojska »zagudjela« je otuda turska vojska), »Pa-
šajitovica«, njiva na kojoj se, u to vrijeme odma-
rao neki paša, »Plahovi« na kojima se »splahala«
(sabrala) turska vojska, itd. Vjerujem da smo
zbog toga što nisam susreo odgovarajućeg kaziva-
ča, nisam bio u mogućnosti da sa više detalja
zabilježim lokalnu legendu o izvjesnom vojvodi
Ivku, čiji stečak, po narodnom kazivanju, stoji u
Cvilinu pred kućom Bosiljka Blagojevića.²⁵ Me-
đutim, u vezi s tim, u Ustikolini i Cvilinu je još
uvek živa tradicija o nekom Kujundžiću, koji je
proveo tursku vojsku preko Drine i zbog toga su
mu, kako narod priča, Turci dali spahiluk i zbog
toga je, navodno, on i njegov potomci (danas rod
Ligati, koji živi u jednom selu Kraj Ustikoline)
bio oslobođen od svih davanja i poreza za vrije-
me osmanlijske vladavine. Sitnija, kraća kaziva-
nja o lokalitetima na kojima su, po narodnoj tra-
diciji, nekada bili vinogradi, odnosno gradovi iz
»grčkih vremena« za sada izostavljam.

²³ Upor. M. Mujezinović i D. Evangelos, Džamija u Ustikolini,
Naše starine, II, Sarajevo 1954.

²⁴ Vidi o tome kod M. Zarzickog, Varošica Ustikolina, GZM V,
Sarajevo 1893, str. 209.

²⁵ S. Bešlić, Nav. djelo, str. 275.

i) Mravinac, Čajniče, Kukanj kod Pljevalja

U selu Mravinac, nekoliko kilometara uzvodno
od Goražda, na lijevoj obali Drine, nalazi se, ko-
liko sam ustanovio prilikom svog kratkotrajnog
boravka u tom naselju, lokalitet »Gradac« i, uz
njega, brdo »Lagumi«. Po narodnoj tradiciji s
tih »Laguma« su »grci« silazili Drini i iznosili
vodu na to mjesto, gdje im je, kako narod ka-
zuje, bila tvrđava i grad.

Što se tiče toponima u selu Mravincu, pažnju
izaziva rječica Ocka (Otska, Hotska), koja se, sa
zapada, ulijeva u Drinu upravo usred naselja.
Taj potok je dobio ime po selu Hotskom, a po
narodnoj tradiciji on je sve do pred austro-ugar-
sku okupaciju predstavljao granicu između Her-
cegovine i Bosne. U kontekstu dosadašnjih poda-
taka o granici između feudalne oblasti Kosača i
Pavlovića koja je, po M. Diniću, vodila razvojem
između slivova rijeke Prače i Drine, ovo narodno
kazivanje dobiva svoju potvrdu i može poslužiti
kao zanimljiva dopuna historijske građe o tom
pitanju.

Raspitivanjem o starim crkvama, kojima se iz-
gubio trag, u Čajniču sam zabilježio podatak da
je, nekada, postojala crkva na brežuljku zvanom
»Kik«, u selu Kamen. Taj lokalitet se nalazi na
desnoj obali rječice Janjine, upravo preko puta
brežuljka na kome stoji poznata pravoslavna crk-
va u Čajniču. Smatram da bi detaljnije rekog-
nosiranje i, eventualno, arheološko sondiranje
na tom mjestu jedino moglo dati odgovor na to
pitanje.

U svom danas već klasičnom djelu o posjedima
porodice Kosača, M. Dinić je među gradove her-
cega Stefana uvrstio i Kukanj na Čehotini, kojih
desetak kilometara zapadno od Pljevalja.²⁶ Tome
treba dodati podatke o gradu i nahiji Kukanj u
vremenu osmanlijske okupacije, koje je objavio
H. Šabanović, kao i jedan podatak iz XVI vijeka
u kome se spominje selo Kukanj, s tvrđavom, te
crkvom sv. Kukanj, jednom istoimenom mezrom
i drugim ziratnim zemljištima, a zabilježeno je da
u njemu živi i jedan primičur. Narodna historij-
ska tradicija koju sam zabilježio u Pljevljima zna
da je taj grad nekada bio tvrđava hercega Šče-
pana. Pregledavajući topografske karte okoline
Pljevalja i Kukanja, ustanovio sam dva zanimljiva
toponima: južno od Kukanja i sela Kakmuža
je planina koju narod zove Kraljičina gora, a u
neposrednoj blizini ostatka grada lokalitet Kral-
jičino brdo. O poznatom predanju kako je, na-
vodno, Herceg obljubio snahu na nedalekoj pla-
nini Ljubišnji opširnije je pisao P. Mrkonjić.²⁸ U

²⁶ M. Dinić, Nav. djelo, str. 175—177.

²⁷ H. Šabanović, Nav. djelo, str. 138.

²⁸ P. Mrkonjić, Srednje Polimlje i Potarje, Naselje i poreklo
stanovništva, knj. I, Srpski etnografski zbornik, knj. IV, Beograd
1902, str. 345—346.

svakom slučaju, Kukanj i njegova okolina zaslu-
žuju detaljnija toponomastička istraživanja i da-
lje prikupljanje historijske narodne tradicije.

j) Humsko, Godijeno, Donje Papratno

Istočno od Foče, u teško prohodnom i zbog to-
ga slabo istraženom kraju s obje strane rijeke
Cehotine, koja se, u samoj Foči, ulijeva u Drinu,
našao sam krajem novembra 1973. godine, na ne-
koliko starina koje zavređuju da se, barem leiti-
mično, spomenu. U tom kraju se, na primjer, na-
lazi selo Humsko, u našoj srednjovjekovnoj histo-
riografiji dobro poznato po nadgrobnom spome-
niku gosta Milutina, jednog od visokih crkvenih
dostojanstvenika srednjovjekovne Bosne.²⁹ Tu je
i selo Godijeno, na raskrsnici puteva prema sjevero-
istoku (tj. ka Humskom) i dalje uz tok Ceho-
tine, gdje se nalaze ostaci srednjovjekovnih ne-
kropola, a između sela Potpeće i zaseoka Kobilja
Ravan, ostaci jednog utvrđenog grada. Narod taj
lokalitet naziva »Grad« i pripisuje ga »Grcima«.
Ostaci njegovi smješteni su na jednu izvanredno
strmu stijenu na lijevoj obali Cehotine, relativne
visine kojih 150–180 metara iznad korita rijeke.
Još uvijek se dobro raspoznaje umjetno stvore-
na prilazna staza, uklesana u živu stijenu nad
najstrmijim dijelom stijene, kao i u živu stijenu
uklesani otvori, koji su, pretpostavljam, služili za
uglavljivanje brvana, držača, preko kojih je mo-
gla biti postavljena drvena balustrada za laški
pristup gradu. Na samom vrhu primjetni su, iako
veoma devastirani, ostaci malternog zida. Ispod
»grada«, uz samu obalu rijeke, sačuvali su se os-
taci podzida i umjetnog proširenja kojim je, ka-
ko narod kazuje, nekada išla »kaldрма« tik uz
Cehotinu. Po narodnoj tradiciji u blizini tog »grč-
kog grada« bili su rudnici zlata u vrijeme her-
cega Stefana.

Idući dalje ka istoku, u pravcu Kukanja i Plje-
valja, novoizgrađenom cestom, dolazi se u selo
Donje Papratno. Zaseoci, u kojima živi izmiješa-
no muslimansko i srpsko stanovništvo, su Ljubi-
selići, Vrba, Dolovi, Dvor, Meljeni, Sušteri, Tvr-
kovići i Tomilovac. U Dolovima, na lokalitetu
»Gornja Bašča«, vlasništvu Halima Brkovića, ot-
krio sam zanimljiv srednjovjekovni nadgrobni
spomenik s do sada nepoznatim natpisom i ukra-
sima koji su, takođe, neobični za naše nadgrobne
spomenike srednjeg vijeka. Spomenik je, vjero-
vatno, u sekundarnom položaju, a klesan je u
obliku plitkog sanduka dimenzija 190×80 cm.
Ukras i natpis su na gornjoj plohi. Na spomeniku
je glava pokojnika prikazana u vidu trolisne dje-
teline iz koje se, s jedne i s druge strane, niz
dužu stranu spomenika, pružaju ruke, od kojih

desna drži manji klesarski čekić, a lijeva dijeto.
Između ruku se još uvijek dobro raspoznaje
predstava kratkog noža s dvije oštrice (kama), a
ispod nje, upisana u krug, jedna šestolisna roze-
ta. Lijevo i desno od djeteline koja simbolizira
glavu, nalaze se rozeta, teško oštećena, i desno
malo okruglo udubljenje (kamenica za vodu?).
Natpis je ispisan u tri reda, a počinje znakom
krsta: + A sei kauri (na Žljenjena) Jadroši. Zbog
toga što je gornja ploha spomenika oštećena, ovo
čitanje ne mogu smatrati konačnim.

U D. Papratnu postoji nekoliko manjih nekro-
pola srednjovjekovnih spomenika, od kojih, po-
sebno, izdvajam nekropolu na mjestu zvanom
»Jasike«, gdje sam u niskoj, ali gustoj hrastovoj
šumi, pronašao nekropolu od kojih 120–150 nad-
grobnih spomenika, većinom u obliku sanduka,
zaraslih u mahovinu i pokrivenih humusom. Na
jednom sam raspoznao ukras u obliku tzv. »grč-
kog« krsta. U D. Papratnu još uvijek postoje os-
taci manjih srednjovjekovnih nekropola na slije-
dećim lokalitetima: njiva Lokvica, kod kuće Ma-

tović Mare, na kosi Vrhovi, na lokalitetu »Gaj
Kosa«, te ispod sela, usred korita rijeke Cehotine,
kraj kuće Nezira Gogalijske u selu Luke.

Zanimljivo je da se narod sjeća jedne komuni-
kacije koja je, prateći tok Cehotine i probijajući
se kroz klance koje ona stvara, išla iz Foče u
pravcu Pljevalja. Narodna tradicija govori o jed-
noj kamenoj čupriji s kulama, koja je vodila
preko rijeke. U području sela D. Papratna, pod
današnjim naseljem Tatarovina. Čini mi se da bi,
dopunskim ispitivanjem i daljim prikupljanjem
podataka koje nam pruža narodna historijska tra-
dicija, možda mogao, sa nešto više sigurnosti, biti
ustanovljen putni pravac od Foče u pravcu Plje-

valja, koga prema geografskim uslovima, za sada
možemo samo naslućivati.

Uopšte uzevši, okolina Godijena, Humskog i
Papratna, s čitavom dolinom Cehotine, preko Vi-
koča, i pored teških terenskih uslova, zaslužuje
izrazitu pažnju budućih istraživača gornjeg Po-
drinja. Ovaj zabačen i teško pristupačan kraj, sa
selima u kojima su, još uvijek, netaknute i ne-
istražene brojne srednjovjekovne nekropole (ta-
kav je, na primjer slučaj sa selom Tvrđacima),
mogao bi, po mom shvatanju, dati zanimljiva do-
punska saznanja, vrijedna za potpunije historio-
grafsko sagledavanje gornjeg Podrinja u doba
Kosača.

²⁹ Vidi o njemu kod V. Skarića, Grob i grobni spomenik go-
sta Milutina na Humskom u fočanskom srezu, GZM, XLVI, Sa-
rajevo 1934, str. 79 ff.

DRINA U DOBA KOSAČA

NOVI ARHEOLOŠKO-ARHITEKTONSKI SPOMENICI

Arheološko-arhitektonska istraživanja Gornjeg Podrinja obavljena su na terenu od Šćepan Polja do Sopotnice. U raznim fazama rada pomagali su mi brojni stručnjaci raznih specijalnosti, a najviše dr Vlatko Palavestra, dr Džon Fanj (John Fine), docent na univerzitetu u Mičigenu (SAD) i mr Milica Kosorić, direktor Muzeja Istočne Bosne u Tuzli. Ovom prilikom ja im se najtoplije zahvaljujem.

Zadatak ekipe bio je da na osnovu zapažanja na terenu, usmenih predanja, toponomastičkih indikacija i historijskih dokumenata i činjenica identifikuje i sondažno ispita što veći broj ostataka materijalne kulture iz doba Sandalja Hranica i Hercega Stefana. Naravno, pristupajući pojedinačnim lokalitetima mi nismo mogli znati šta se krije ispod zemlje, te se pojava nalaza iz sasvim drugih epoha mogla i očekivati, što se i u ovom slučaju i desilo.

Nastojali smo koliko smo bili u stanju da lokalitete na kojima su vršena iskopavanja kompleksno istražujemo sa podjednakim interesom za sve njegove epohe. Iz tih razloga u pojedinim fazama konsultovani su odgovarajući stručnjaci.

a) Tvrđava Samobor

O Samoboru ima priličan broj historijskih izvora ali je i o ovoj tvrđavi sasvim nedovoljno pisano. Još uvijek je najupotrebljiviji rad M. Vega (Naselja, 103) u kome su sabrani svi pomeni Samobora u starijim pisanim dokumentima.

Tvrđava je udaljena 4 km od sela Međurječja sa čije strane je jedino moguće prilaz na njene bedeme.

Arheološki radovi na tvrđavi nisu obavljani — oni tek predstoje. Ing. arh. Aleksandar Ninković i ing. arh. Remzija Korkut izvršili su arhitektonsko snimanje situacije i tri detalja (donžon kule, ulazne kule i džamije). Izvršeno je takođe detaljnije rekognosciranje grada (Sl. 1).

Tvrđava Samobor spada u red najvećih tvrđava u Bosni i Hercegovini, a svakako je najprostra-

nija od svih koje su u posjedu držale Kosače. Na pojedinim tačkama ona je široka oko 350 m. To je svakako u korelaciji sa njenim značajem u fortifikacionom sistemu G. Podrinja i sa ulogom koju je kao jedno od sjedišta Sandalja i Stefana Kosače imala u istoriji.

Samobor, i pored teškog stanja u kome se nalazi, ipak je najočuvanija Hercegova tvrđava u Gornjem Podrinju. Od starog jezgra ostalo je više građevina i zidova nego na Sokolu.

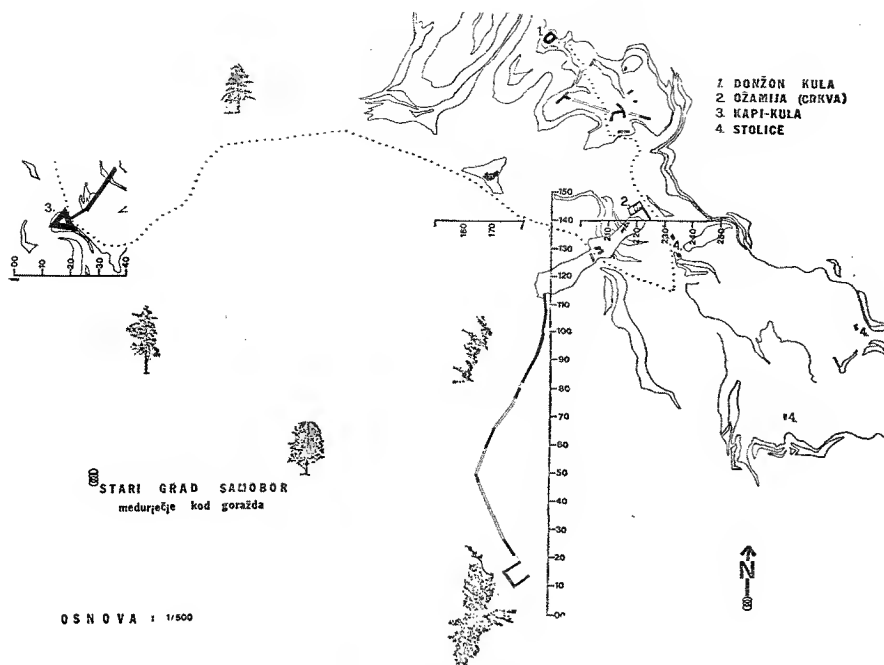
Ulaz u prostrani plato zapadne tvrđave čuvala je visoka trostrana kula sa osnovom u obliku približno ravnostranog trougla (sa zapada duga je 9,10 m, sa juga 10,10 m i sa istoka 9,80 m). Zidovi su joj debeli 1,80—2,10 m. Iznutra kula ima znatno manje dimenzije: 2,25×2,25×2,45 m. Visoka je danas jedva 8 metara (Sl. 2).

Sa istočne strane kule, nastavlja se gradski bedem sjeveroistočnog smjera, debeo 1,5 m. Neposredno uz kulu, na ovom zidu, nalazi se lučno zasvedena gradska kapija, visoka 5,40 m, a široka 3 m. Tu se još uvijek može naći mnoštvo kamenih đuladi najraznovrsnijih prečnika (Sl. 3). Južni zidovi zapadne tvrđave nisu postojali — prilaz je sa ove strane strm i nepristupačan.

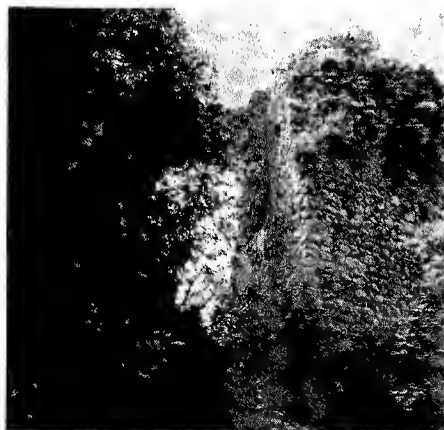
Južna tvrđava takode je imala bedeme samo sa najpristupačnije, zapadne strane. Ulaz u ovaj dio Samobora nalazio se pri vrhu ovoga bedema. Ovaj plato nagnut je prema jugu, a na udaljenosti od oko 150 m od ulaza padina se skoro okomito obrušava u Janjinu. Sasvim na kraju ovoga prostora, na završetku bedema, sačuvana je ugao-na kula sa osnovom u obliku kvadrata.

Istočni dio tvrđave nije bilo potrebno opasivati bedemima, jer je on sa tri strane apsolutno nepristupačan — stijene su ovdje najstrmije — a sa zapadne strane štiti ga zapadna tvrđava. Kroz njegovu sredinu, sa zapada na istok, prostire se prirodni poširi usjek, koji je vjerovatno bio priadaptiran za izgradnju drvenih kuća. Na isturenim tačkama sa sjeverne strane, nalaze se ostaci manjih stražara i dvije stolice, isklesane u živoj stijeni. Jedna od njih još uvijek stoji nedovršena.

Srednja tvrđava obuhvata prostor oko džamije. Ona je relativno slabo sačuvana. Pa i džamija, za

Sl. 1 — Stari grad Samobor, situacija

Sl. 2 — Samobor, ulazna kula

Sl. 3 — Samobor, kamena đulad

koju se pretpostavlja da je izgrađena prepravkom stare crkve iz Sandaljevog vremena, primjećuje se samo u temeljima. Ulaz i postolje za munaru okrenuti su sjeverozapadu. Ispred njih ima jedan kraći plato sa tragovima zida koji bi mogao pripadati starijoj fazi.

Izgled džamije sačuvan je u Napretkovom kalendaru za 1912. godinu (Sl. 4).

Sl. 4 — Izgled džamije na Samoboru 1912. godine

U blizini džamije nalaze se dvije klupe isklesane u živoj stijeni. Jedna od njih izgleda da je imala na naslonu isklesan neki amblem ili nut-pis, koji je docnije uništen naklesavanjem (Sl. 5 i 6).

Neke od sličnih »klupa«, ili barem izvjestan njihov dio, mogao je služiti i kao nosač drvenih greda za kuće, mostove i balustrade.

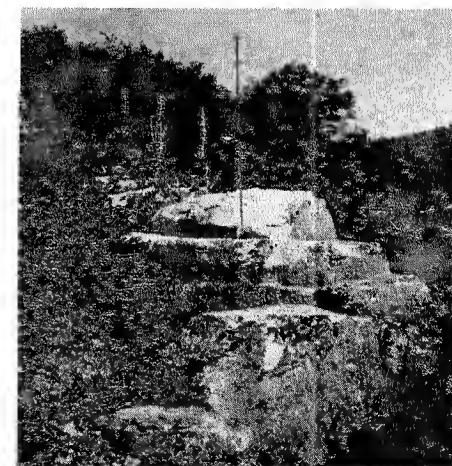
Najpotpunije je sačuvana gornja tvrđava, na čijem sjeverozapadnom špicu, na izbačenoj stijeni, još uvijek odolijeva vremenu visoka donžon-kula koja je sačuvana nešto niže od polovine svoje prvobitne visine. Prostor istočno od kule ujedno je najstrmiji, a ispresijecan je gustom mrežom bedema, zidova i podzida. Samoj kuli očigledno se prilazilo preko drvene konstrukcije, a samo uz

Sl. 5 — Samobor, stražarska klupa

pomoć mašte možemo da vaspostavimo šta je sve na ovom prostoru bilo izgrađeno od drveta.

Donžon-kula ima osnovu u obliku nepravilne elipse, a samo su zapadni i sjeverni zidovi ovalni. Sačuvana su još tri njena sprata razdijeljena drvenim gredama koje su ulazile u zid do 50 cm. Osam greda nosilo je patos prvog sprata, jed-

Sl. 6 — Samobor, stolice ili postamenti za građevine od drveta

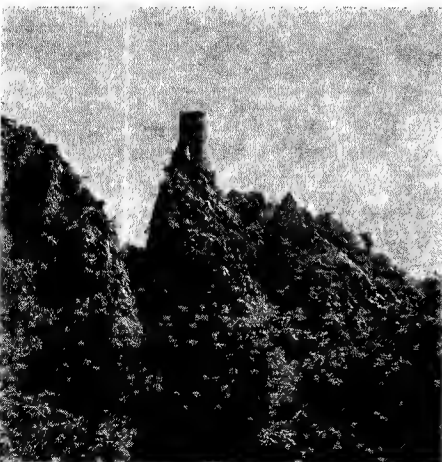
naest drugog, a trinaest trećeg. Sa južne strane prizemlja (I sprat) nalazi se otvor (vrata) širok 105 a visok 155 cm. Prozor, ili puškarnica iznad ovih vrata, širok je iznutra 95 a spolja 40 cm, a visina otvora je 95 cm.

Na drugom spratu nalazi se još jedan sličan prozor, namijenjen odbrani kule, i vrata do kojih se može stići samo pomoću ljestvica. Njihov otvor širok je 70 cm, a visina mu je 160 cm.

Unutrašnje dimenzije kule su 4×2,2 m, a spoljnje 6,90×4,55 m. Zidovi su različito debeli: spoljni 1,30 do 1,90 m, a unutrašnji 0,90 do 1,05 m. Kula je danas visoka oko 14 m.

Kula je zidana pravilno tesanim kamenim i sedrenim blokovima, složenim u horizontalne redove. Arhitravi iznad vrata i prozora napravljeni su od debelih hrastovih greda koje su ponegdje još sačuvane. Iznutra je zatrpána obrušenim zidovima a njeno kamenje nalazi se u ambisima Janjine, dubokim ovdje preko dvije stotine metara.

Samoborska donžon-kula predstavlja jednu od najslikovitijih i najzanimljivijih građevina u kompleksima starih bosanskih tvrđava. Njena pojava u pejzažu upravo je fascinantna. Usamljena, zastrašujuća, nepristupačna i čudesno lijepa, njena silueta, slična podignutom kažiprstu, plijeni pažnju posmatrača još iz Međurječja, odakle se lijevo vidi, privlači ih i hrabri da se uspinu na ovu staru Sandaljevu tvrđavu. Ona, međutim, postaje sve manja što joj se više približavamo, da bi na koncu, kada joj pridemo sasvim blizu i pogle-

Sl. 7 — Samobor, glavna kula

damo je sa stijene koja se djelimično uzdiže iznad njenih temelja, najednput postala mala, ljudska i pitoma (Sl. 7).

b) Stara tvrđava Kozman

Dubrovački poslanici boravili su u dvorcu Sandalja Hranica u Kozmanu tri dana, između 26. i 29. jula 1430. godine, a ovdje su Dubrovčani dolazili i 11. decembra 1450. godine. Iz Kozmana su mogli za jedan dan da stignu u Soko na sastavu Tare i Pive. M. Vego ubicira ovaj dvorac na ušće Sutjeske u Drinu, ali ga stavlja na lijevu obalu Sutjeske, u atar današnjeg Kozman-Polja. Na ovakvu ubikaciju vjerovatno ga je ponukala činjenica da se danas Kozmanom naziva prostrano polje koje zatvaraju lijeve obale Drine i Sutjeske i brdo Đurđevica. Pretpostavka da bi stari Kozman mogao da bude negdje oko Blagaja na Buni mora se odbaciti (vidi o tome M. Vego, Naselja, 15).

Ipak stara Sandaljeva tvrđava, koju mještani danas nazivaju Gradac, ne nalazi se na Kozman-polju, iako je u njegovoj neposrednoj blizini, već na hridini koju zatvaraju na ušću desna obala Sutjeske i lijeva obala Drine, dakle u neposrednoj blizini Pustog Polja. Sudeći po tome što se stara tvrđava danas nalazi neposredno uz Kozman Polje biće da se u srednjem vijeku pod Kozmanom podrazumijevao široki prostor na ušću Sutjeske u Drinu (Pusto i Kozman Polje zajedno) a da je tek doenije došlo do novog toponima (Pusto Polje). Otuda svakako i staro ime ove tvrđave (Sl. 8).

Tvrđava Gradae (Kozman) nalazi se, približno, na sredini razdaljine između tvrđave Đurđevice i poznate tvrđave Soko na sastavu Tare i Pive, upravo onako kako tvrdi dubrovački poklisar na Sandaljevom dvoru. To je, uz toponim Kozman Polje, najjači, ako ne i jedini, dokaz da se ruševine Gradca na ušću Sutjeske u Drinu mogu sa-

Sl. 8 — Pogled na Kozman sa Pustog Polja

punom sigurnošću smatrati ostacima Sandaljeve tvrđave Kozman.

Interesantno je da narodna predanja veoma skroto govore o ovoj tvrđavi i ne vežu je za Hercegovo ime. Većina mještana smatraju Gradac turskom utvrdom, a samo je jedan znao da je negdje na ovom gradu bio veliki manastir koga su Turci oborili kada su ga zauzeli. Tome je vjerovatno uzrok teško stanje u kome se ova tvrđava nalazi i česte izmjene stanovništva. U Pustom Polju danas postoje samo dvije muslimanske kuće i jedna hrišćanska čiji se domaćin (Calason Lazar) doselio ovdje šezdesetih godina iz Crne Gore (Kruševu). U Kozmanu ima desetak muslimanskih kuća.

Zaravnjak, pokriven travom na samom ušću Sutjeske, ispod tvrđave mještani zovu Gradina, prevoj sa istočne strane tvrđave MLINA, užu prostor nešto uzvodnije od MLINA MEZAR ili SE-HIT (po šehitskom nišanu koji se tu nalazi), brdo sa blago nagnutim poljem iznad Mezara je Rožno Polje, nešto više su Selišta a uzvodno, uz Sutjesku je Pusto Polje i Tuganje. Sa lijeve obale Sutjeske prva terasa nosi naziv Bila, a iznad Kozman Polja diže se visoko brdo Đurđevica sa crkvom i tvrđavom na vrhu. Na desnoj strani Drine je atar sela Bastasi, udaljeno oko 6 km od Sćepan Polja, jednog od glavnih staništa vojvode Sandalja i njegovog sinovca Hercega Stefana.

Tvrđava Kozman zatečena je potpuno zarasla u šikaru, sa obrušenim zidovima koje je već davno zatrpala zemlja, a bio je vidljiv samo istočni zid južne kule. Pa i otkopavanja nisu mnogo doprinijela u rekonstrukciji njenog starog stanja. Očigledno je kameni materijal sa ove tvrđave korišten od strane mještana a možda i splavom odvožen u udaljenija mjesta (Foča i Goražde), jer je to, s obzirom na položaj tvrđave, bilo vrlo lako učiniti. Izuzev kule, čiji zidovi su nađeni i do 3 m visine, sve ostalo što je identifikovano ovdje sačuvano je najčešće u obliku temeljnih posta-

Sl. 9 — Kozman, plato tvrđave

Sl. 10 — Kozman, situacija

menata koji su već i u toku gradnje zatrpavani (Sl. 9 i 10).

Kao i ostale tvrđave iz srednjeg vijeka i Kozman se morao prilagoditi konfiguraciji nevelikog kamenog brijega na kome je izgrađen. Otud i njegov izrazito izdužen oblik: dug je 109 m a širok između 3 m (uz glavnu kulu) i 16 m (oko sredine). Budući da je grad sa tri strane bio opasan vodama dviju rijeka, odnosno da su pet šestina gradskih bedema branile Drinu i Sutjesku, njegova lokacija je specifična, pomalo izuzetna za epohu srednjeg vijeka — tvrđava se nalazi samo petnaest metara iznad nivoa Drine i Sutjeske. Zato su njeni projektanti i graditelji izgradnjom bočnog bedema koji se od glavne kule spušta prema Drini, te na taj način zatvara prilaz u podgrađe, i podizanjem djelimično bedema prema Sutjesci uradili skoro sve što je trebalo da se ova tvrđava obezbijedi od nepoželjnih posjetilaca. Jedna kula znatno tanjih zidova stražarila je sa sjeverozapadne strane.

Glavna, donžon-kula (A) branila je najpristupačniju stranu Kozmana te je ujedno i kapi-kula ove tvrđave. Ulaz u grad kroz ovu kulu pronađen je u prizemlju sa strane Sutjeske, a može se pretpostaviti da je ispred njega bila izvjesna drvena konstrukcija (B). Zidovi su joj sa spoljne strane debeli između 218 i 177 a sa unutrašnje 105 cm. Upravo na ovom zidu otkrivena su vrata kroz koja se iz ulazne kule prolazilo u tvrđavu (Sl. 11).

Unutrašnjost kule otkopana je do nivoa spoljnog ulaza u kulu — 210 cm od vrha zida. Odozgo na dolje kula je bila zatrpána humusom, crnicom, kamenom bez maltera, kamenom sa pijeskom iz maltera, kamenom sa pjeskovitim malterom, a na dubini od oko 130 cm uz sjeverni zid nađeno je ostava rječnog šljunka debela 70—80 cm. Sa ovog nivoa u jugoistočnom uglu kule (C) postavljena je sonda (160×130 cm) koja je kopana 225 cm u dubinu. U njoj su pronađeni opet dijelovi obrušenog kamena, maltera i pijeska a tek na dubini od 225 cm pronađena je živa stijena

Sl. 11 — Kozman, glavna ulazna kula

— patos. Na čitavoj dubini nailazilo se na klesane kamene blokove a ponegdje i životinjske kosti i ugalj što je znak da je kula postepeno rušena i zatrpavana. Nisu pronađeni nikakvi tragovi cisterne za vodu u ovom objektu, iako se ona i dalje može pretpostavljati.

Ispred ulazne kule, prema unutrašnjosti tvrđave otkriveni su ostaci stepenica kojim se vjerovatno penjalo na gornje spratove kule (D).

Sa istočne strane ulazne kule spušta se niz padinu brijega bočni zid koji se može pratiti do dužine od 11,80 m (E). Njegova debljina prema vrhu je 110, a u donjem dijelu 240 cm. Sačuvan je samo na pojedinim dijelovima, a visina mu je između 20 i 100 cm.

Dio spoljnog bedema (F) otkriven je na 40 metara od ulazne kule na završetku prve platforme (G), a nešto duži bedem (H) vidljiv je na zapadnoj strani druge platforme (I). Oni su široki samo 90 do 100 cm.

Tu, na drugoj platformi, pronađena su dva temeljna postamenta od kamena (80×70 cm) koja su vjerovatno služili kao nosači stubova od drveta. Kameni blokovi nisu priklesani niti su vezani malterom, ali su zato značajki složeni (J).

Na sredini druge, centralne platforme pronađen je na zapadnom bedemu prolaz u tvrđavu, flankiran sa dva bočna zida duga 270 cm (K). Vjerovatno se radi o rezervnom izlazu.

Na sjevernom dijelu ove blago nagnute površine otkopani su temelji jedne manje zgrade (10,80×5 m) čiji su zidovi bili debeli samo 80

cm (L). Ulaz se nalazi na južnoj strani. Istočni zid nije identifikovan — vjerovatno je nestao obrušavanjem vrha brijega u Drinu. Uz ovu zgradu, sa njene južne strane, bila je prizidana sasvim mala prostorija (400×370 cm) čiji je patos djelimično bio izgrađen od debelog sloja maltera (Lj). Vjerovatno se radi o krušnoj peći ili krečani.

Gradski bedem (M) koji se pruža od rezervnog izlaza (K) do sjevernog ugla tvrđave debeo je 180 cm.

Između sjeverne kule (O), koja je branila pristup sa strane ušća nalazila se jedna nepravilna prostorija sa kaldrmom u patosu sa istočne strane.

Značajniji arheološki nalazi nisu pronađeni. Voda i ljudi već davno odurvali su prema Drini i Sutjesci sve ono što je bilo iznad temeljnih postamenata ove tvrđave.

Ulazna kula jedina zasluhuje da se konzervira dok su ostali zidovi ponovno zatrpani zemljom.

Traganja za »manastirima« koji je po usmenoj predaji ovdje nekada postojao ostala su bez rezultata. Izvjesna iole značajnija građevina može se jedino pretpostaviti na sjevernoj strani druge platforme, oko rezervnog izlaza. Pa ni u okolini, u Pustom Polju i na Kozmanu, nismo mogli čuti od mještana da se bilo koji lokalitet naziva imenom koje bi upućivalo na crkvu Sv. Kuzmana, po kojoj je ovaj kraj, pa i stara tvrđava, dobio ime. Pored nekoliko humki na Kozmanu, za koji se bez arheoloških radova ne može tvrditi da li su nastale čišćenjem polja od stijena ili su ruševine starijih građevina, postoji još sanio jedno staro groblje sa oko 40 amorfnih nadgrobničkih kamenih ploča — stećaka (na livadi i u šumi Muje Veje). Na južnoj strani groblja u gusto izrasloj šikari nazire se nisko uzvišenje formirano od kamena. Da li se ispod humusa i kamena kriju ostaci neke građevine teško je reći.

Slična, ali daleko veća humka, nalazi se u Pustom Polju na njeni Safeta Nezira. Na vrhu ove kamene humke leži desetak starijih nišana, svi odreda oboreni i prebijeni. Sa istočne strane brijega ispod tankog sloja humusa seljaci su primijetili kaldrmisanu stazu, široku preko 1 m koja je vodila prema tvrđavi.

Iznad kuće Lazara Čalasana, a u podnožju Vučevske planine postoji lokalitet Selišta gdje se navodno nalaze ruševine kuća i staja nekadašnjih stanovnika Pustog Polja.

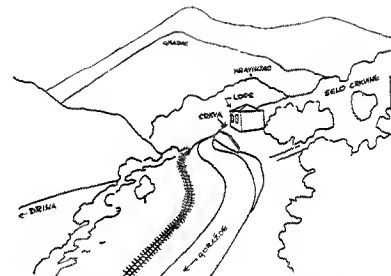
Stara tvrđava Kozman nije bila ni prostorno ni po svojoj arhitekturi velika i značajna utvrda porodice Kosača. Ona je izgleda služila samo kao stražara zatvarajući ulaz iz doline Sutjeske u drinsku dolinu, odnosno, predstavljala je isturenu predstražu glavne tvrđave Soko i podgrada u

Sćepan Polju. Lako pristupačna, ona je skoro potpuno porušena nakon gubljenja svoje strateške funkcije, poslije pada Hercegovine pod Turke. Dobar dio zgrada ove utvrde bio je izgrađen od drveta, o čemu svjedoče već navedeni postamenti, te je i to razlog što je vrijeme tako razorno djelovalo u ovoj prilici. No, ipak, njegova ubikacija omogućava da se jasnije sagleda fortifikacioni sistem utvrda u posjedu porodice Hrančić na liniji Tođevac — Đurđevac — Kozman — Soko — Kukanj.

Mi smo ovo stanište Sandalja Hrančića nazvali tvrđavom, međutim, možda je pravilnije smatrati ga utvrđenim dvorcem, a tako su Kozman smatrali i dubrovački poslanici iz 1430. godine. Ovdje na ušću Sutjeske, opkoljen sa dvije rijeke, vlasnik ovog dvorca bio je na sredokraci između Sokola, Tođevca i Foče i dolinama Drine i Sutjeske mogao je brzo i bez napora da se pojavi tamo gdje je bio potreban. Udaljenost ovoga dvorca od vrha Đurđevca na kojoj se nalazi još jedna utvrda donekle je prepreka da bi se Kozman bez teškoća smatrao podgrađem ove tvrđave, ali i tu mogućnost ne treba zanemariti. Međurječje, u kome su bili dvori Hrančića, smatralo se podgrađem Samobora, koji je otprilike na istoj udaljenosti od Međurječja kao i Đurđevca od Kozmana. Sćepan Polje na kome je bilo čitavo naselje sa crkvom posvećenom sv. Stefanu znatno je bliže vrhu na kome se nalazi tvrđava Soko (oko 1500 m).

c) Mauzolejna crkva u Crkvinu kod Goražda

Jedina indicija da se traga za crkvom u selu Crkvinu, udaljenom 6 km od Goražda prema jugu, bilo je ime ovoga sela koje se smjestilo na padini brijega uz lijevu obalu Drine. Uža lokacija »crkve«, koju su nam pokazali stariji mještani bila je samo 15 m udaljena od mjesta gdje se crkva stvarno nalazila. Pronađena je relativno lako, budući da se južni zid apside nazirao u skur-

Sl. 12 — Crkvinu kod Goražda, položaj lokaliteta Loše i Crkvine

pi asfaltnog puta Goražde—Foča, koji je završen 1972. godine. Upravo tada radnici i mašine srušili su južni zid ove crkve i dio groblja koje se nalazilo uz nju. Ravnanjem skarpe crkva je ponovo postala nevidljiva (Sl. 12).

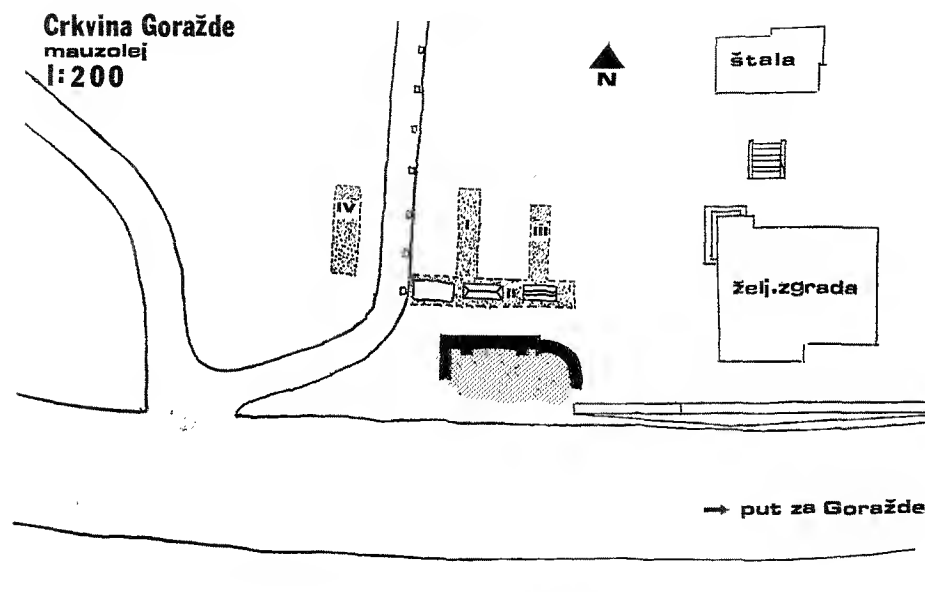
Crkva je otkrivena na savršeno ravnoj površini u dvorištu željezničke vile izgrađene ovdje 1937. godine. Vrhovi zidova ležali su samo 10 cm ispod površine tla koje je bilo obraslo niskom travom. Budući da su zidovi crkve bili sačuvani samo do prosječno 60 cm visine, to nije bilo teškoća da se crkva otkopa.

U osnovi crkva ima pravougaonik, jedan brod sa prislonjenim lukovima, jednu relativno veliku potkovičastu apsidu, orijentisana je istok—zapađ, a ulazna vrata nalazila su se na zapadnom zidu. Dužina crkve u cjelini iznosi 8,60 m (dužina broda je 5,60 m a apside 3 m). Debljina sjevernog zida je 72, zida na apsidi 68 a pri početku »potkovičice« 57 cm. Širina crkve može se odrediti samo rekonstrukcijom i iznosila bi 560 cm. Preko ovih dimenzija vidi se da je brod crkve, bez apside, imao čistu kvadratnu osnovu, te uzevši u obzir pronađene pilastre na sjevernom i južnom zidu, sa izvjesnošću se može zaključiti da je crkva imala kupolu. Tome u prilog ide činjenica da su svi pronađeni zidovi sagrađeni od precizno rezanih i veoma vješto složenih i međusobno značajki povezanih sedrenih pravougaonika, koji teku u strogo pravilnim horizontalnim redovima, visokim oko 20 cm. Debljina zidova nije velika, ali je dovoljna da oni, pojačani pilastrima, ponesu kupolu nad ovom malom ali solidno građenom, precizno projektovanom i majstorski izvedenom sakralnom građevinom. Jer, uočavanjem samo strogosti sa kojom su obavljani kamenorezački i zidarski poslovi na temeljima crkvice, te zapažanjem sa kojom su matematičkom i geometrijskom tačnošću projektovani pravci zidova i pilastara, a posebno potkovičasti polukrug apside, može se bez dvoumljenja zaključiti da su ovu građevinu gradili vrhunski majstori svoje vještine i da onaj koji ih je plaćao nije škrtario — imao je jedinu želju da sagradi malu ali skladnu i dopadljivu crkvicu. Ova konstatacija biće korištena kada u narednim redovima budemo tragali za karakteristikom, namjenom i kitorom crkve (Sl. 13).

Zapadni zid crkve pronađen je samo u dužini od jednog metra, te se položaj i oblik vrata ne mogu rekonstruirati. Izgleda da je zid porušen znatno prije izgradnje asfaltnog puta Foča — Goražde.

Na 70 cm ispod vrha zida apside pronađen je prvobitni patos izgrađen od opeke koja je, sudeći po dimenzijama i obliku, posuđena sa nekog obližnjeg antičkog lokaliteta. Opcka je bila dobrih dijelom već izlomljena prije ugrađivanja na ovo mjesto. Najveći broj opeka imao je dimenzije 15×15×6 cm, njih nekoliko bile su velike 28×21×6 cm, zatim 56×56×6 cm, a mogu se pret-

Sl. 13 — Mauzolej u Crkvini, osnova

postaviti i drugi formati. Veće opeke korištene su za popunu reslova uz konhu apsida. Poneki uzorci opeka svih dimenzija imaju na licu dijagonalne ugravirane kanelure u snopovima od tri crte. Opeke su bile postavljene u tanki sloj crvene gline (debeo oko 1 cm) koji je opet ležao na tankom malternom sloju sa crvenicom. Ispod ovoga sloja nalazio se naboj od zemlje u kojoj preovlađuje crvena glina.

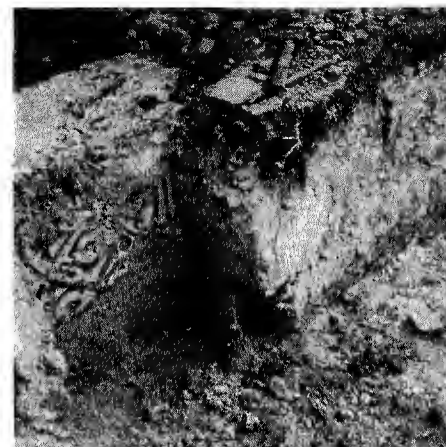
U sredini apsida stajala je časa trpeza sklopljena iz stuba i ploče. Stub trpeze pronađen je neoštećen ali oboren na južnu stranu, a ploča je teško stradala, — skoro sasvim je polomljena, te se sastavljanjem dijelova može zaključiti da su joj prvobitne dimenzije bile 100×80×26 cm. Izrađena je od grubo obrađenog mutnozelenog kamena. Stub trpeze je u stvari antička spolija sa profilisanim podnožjem, vrhom i ivicama i ukrasima u obliku shematično datog akrosterija. Na njegovom licu urezana su dva grčka slova »H«. Visok je 86, širok je 48—37 cm, a debeo 35 cm. Isklesan je od bijelog krečnjaka. Očigledno je u prvobitnoj namjeni služio kao postament za neku antičku statu ili kao nosač (Sl. 14).

Crkva je bila u cjelini oslikana freskama. Već na dubini od 30 cm, prilikom rada na otkopavanju građevine, pojavljivali su se polomljeni frag-

menti oslikanog maltera. Jedan veći komad freske, dimenzija 60×40 cm, pronađen je na sjevernom zidu in-situ, između sjeveroistočnog pilastara

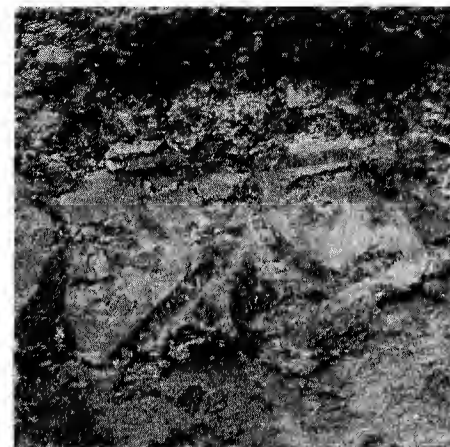
Sl. 14 — Antička spolija u funkciji časne trpeze

Sl. 15 — Mauzolej, sjeverni zid sa ostacima fresaka

i početka apsida na visini od 40 cm od patosa. On predstavlja biljni stilizovani ornament namijenjen ukrašavanju sokla. Gusto isprepleteni motivi izvedeni su tamnoplavom bojom na svijetlo-oker podlozi (Sl. 15).

Jedan drugi fragment freske, dimenzija 50×35 cm, nalazio se u apsidi, na sjevernom zidu, na udaljenosti od 70 cm od početka konhe. Vjerovatno se radi o floralnim stilizacijama kojima su ukrašavane slikane zavjesice na soklu oltarskog

Sl. 16 — Mauzolej, ostaci fresaka na sjevernom zidu apsida

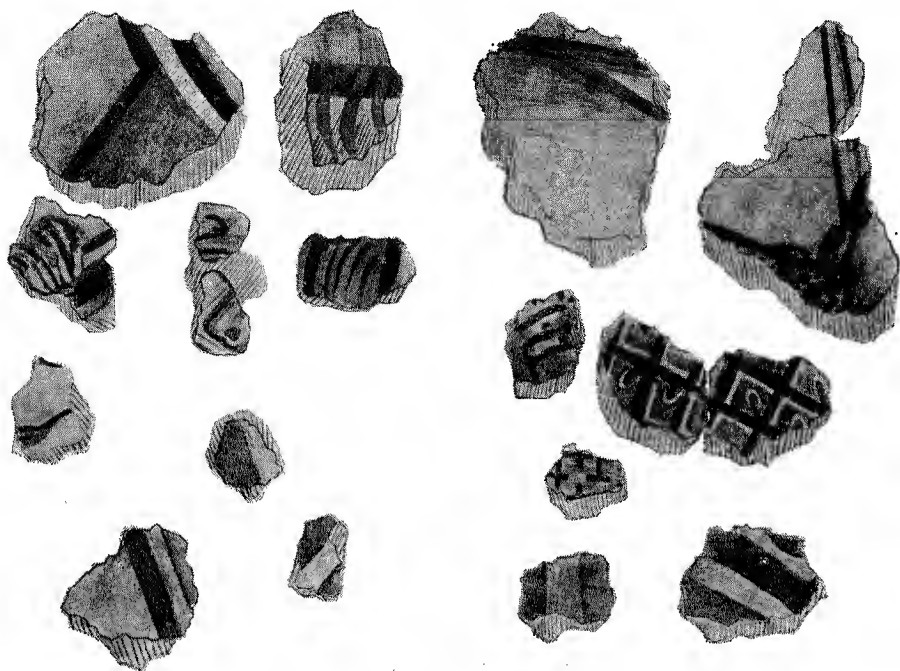
prostora. Biljni motiv srcolikog oblika sa kružnim dodacima i dva lista sa strana izveden je sada crvenom bojom na takode svijetlokerastoj pozadini. Sa gornje strane polje je oivičeno crvenom pa bijelom linijom a odozgo je završeno nešto širom tamnoplavom trakom (Sl. 16).

Mnoštvo ulomaka bivšeg fresko-ansambla ove crkve nađeno je čitavom dužinom i širinom građevine, a naročito uz unutrašnju stranu sjevernog zida. Među njima su i fragmenti veoma velikih oreola, zatim pancir nekog arhandela, veći broj ulomaka sa raznobojnom draperijom, nekoliko dijelova slikane kose koja je na tamnookerastoj osnovi izvlačena svijetlokerastim i skoro sasvim crnom bojom, jedan detalj inkarnata okerastoružičastog tona (lik ktitora?) i jedan dio lica sa vrhom nosa, desnim obrazom i oštećenim desnim okom. Sudeći upravo po ovom fragmentu slikar je lice modelovao valerski — upotrebljavao je nekoliko tonova: kestenjastom bojom izvlačio je konture lika, narandžastom je bojio osvijetljene površine, zelenookerasti ton služio je kao prelaz iz osvijetljenih u osjenčane površine, a bijele fleke stavljene su kao svjetlosni akcenti na najmarkantnijim dijelovima, kao nosu na primjer. Udubljenja je naglašavao crnom bojom.

Prečnik oreola, do koga smo došli rekonstrukcijom samo jednog fragmenta, iznosio je 55 cm. Oreoli su u unutrašnjosti bili obojeni okerom, a kako je to uobičajeno u slikarstvu srpskovizantijskog stila, sa spoljne strane bili su završeni crvenom (iznutra) i bijelom (spolja) linijom, širokim po 7 mm. Kolorit je bogat i raznovrstan. Sreću se svi tonovi inače karakteristični za naše fresko slikarstvo. Ipak, najviše je crvenih, okerastih i tamnoplavih boja.

Malter, debeo 2 cm, na kome su izvedene freske je uglavnom jednoslojan, a tek ponegdje moglo bi se reći da postoje dva sloja, ali nije jasno da li se radi o slikarevom ili zidarskom donjem sloju. Pored kreča sadrži nešto malo riječnog šljunka i trina, a sudeći po blago crvenkastoj boji, u sastavu ima i crvene zemlje koja je mogla doći i slučajno. Prije slikanja majstor je malter dobro uglačao. Izgleda da je slikar praveći predložak veoma rijetko koristio graviranje crteža nožem u svježi malter — to se primjećuje samo u jednom slučaju. Radio je inače brzo, sigurno, očigledno sa nadahnućem i iskustvom. Sve upućuje da su figure imale barem prirodnu veličinu.

Na osnovu jednog oreola sa tragom upisanog krsta tipičnog za Hristov lik i pancirnog oklopa koga nosi najčešće arhangel Mihailo, može se jedina za ove dvije ličnosti reći da su sigurno bile naslikane. Jedan dio pojasa sa bijelim, crnim i crvenim linijama mogao je pripadati Bogorodici ali i nekim svetim mučenicima. Nešto svjetlija boja inkarnata na dva parčeta freske upućivale bi na pretpostavku portreta ktitora. Soklo, kako smo

Sl. 17 — Fragmenti fresaka iz šuta

već rekli, bilo je oslikano biljnim motivima i »zavjesicama« i sezalo je do 70 cm od patosa u apsi-di. Ostali ikonografski repertoar ove crkve osta- je nepoznanica, kao što izuzev jednog znaka za slovo O (koji može da bude i ćirilsko »C«) ispisa- nog bijelom bojom, nije pronađen ni jedan drugi slovni znak.

U toku otkopavanja unutrašnjosti crkve, a poseb- no pretraživanjem groba uz sjeverni zid (br. 1), pronađena je na više mjesta, do dubine od 30 cm, rasuta glinasta crvena boja, koja se inače naj- češće vidi na freskama. Na nekoliko mjesta uz crvenu boju pronađen je u sasvim neznatnim ko- ličinama i trag okera.

Uzevši u obzir mjesto gdje je ova boja prona- đena mora se pretpostaviti da je u grob dospjela tako što je zagubljena i prosuta slikareva boja jedno vrijeme bila pod patosom crkve, a u toku kopanja i zatrpavanja sjevernog groba dospjela je na dubinu gdje je i nađena. Iz istih razloga može se zaključiti da je sjeverni grob, inače intaktan, mlađi od fresaka.

U sredini nanosa crkve, na dubini od 20 cm ispod nivoa patosa pronađene su tri nadgrobne

ploče. Iznad njih nalazio se sloj zemlje sa malte- rom i sitnim fragmentima sedre. Orijentisane su u pravcu istok—zapad.

Prva ploča (I) duga je 214, široka 83 a debela 20 cm. Sa gornje strane ima oblik niskog zarublje- nog sljemenaka. Klesana je prefinjeno a onda is- polirana. Izrađena je od zdravog bijelog krečnja- ka.

Srednja ploča (II) duga je 235 cm, široka 80 cm a debela 25 cm. Sa gornje strane je pažljivo polirana i završena na plitko sljeme. Bijeli kreč- njak.

Ploča III pronađena je sa južne strane ploče II. Duga je 237 cm, široka 100, a debela 30 cm. Znat- no je grublje rađena od prve dvije ploče a i ka- men je drugačiji — tamnosive je boje. Odozgo je završena ravno. Istočni dio je odbijen.

Postoji sasvim realna mogućnost da je uz juž- ni zid crkve, iznutra, bio još jedan grob sa po- klopnicom sličnoj ovim. Naime, uz ploču III pronađena je bočna grobna ploča i to ona koja je dolazila sa sjeverne strane groba, dok su grob, po pričanju radnika koji su obavili posao, mašine

uništile prilikom izgradnje ceste. Iz tih razloga treba pretpostaviti da su prvobitno u crkvi bila četiri groba, a da je upravo ovaj koji je uništen vjerovatno pripadao kltoru, budući da se nje- govo mjesto sahranjivanja najčešće određivalo uz južni zid crkve, odmah do ulaza. (Tako je u crkvi na Đurdevici u Pređelu, u Trijebnju kod Stoca, na Šćepan Polju a i u većini starih mauzolejnih crkava u Srbiji).

Pretražujući grobove u crkvi pokazalo se da je nalazima bogat jedino grob br. 1. Na dubini od 60 cm, oko sredine groba, pronađena je tanka koš- čana drška (obloga) za neki predmet, možda nož. Izrađena je od bijele životinjske kosti, koja je sa lica fino polirana. Jedna ivica, vjerovatno gornja, je zaobljena i takođe polirana dok je druga stra- na grublje obrađena — slično kao i naličje. Danas su vidljive tri perforacije kroz koje je drška bila spojena sa metalom. Manji dijelovi nedostaju na završecima drške. Nađena je 10 cm iznad skeleta. Dimenzije su: dužina 6, širina 1—1,3, debljina 0,2 cm.

U istom grobu, neposredno na grudima skeleta gdje je stajala desna ruka, pronađeno je jedana- est sitnih loptica izrađenih od srebra. Među njima su samo dvije u cjelini sačuvane, a ostali komadi su u vidu polulopti, od kojih jedna uvijek ima alku za prišivanje granulica. Prečnik loptica je 3,5 mm. Tekstil na kome su one bile prišivene ni- je pronađen, izuzev u vidu sasvim crnog praha nastalog njegovim trulenjem.

Skelet pod pločom I ležaja je na dubini od 70 cm od nivoa patosa. Umrli je, kao i oni pod pločom II i III, postavljen sa glavom okrenutom na zapad. Sahrnjen je u drveni sanduk od koga su nađeni samo ugljenisani tragovi. Zubi su bili relativno dobro sačuvani. Grob je ispitan u cjeli- ni. Butna kost duga je 42,5 cm a potkoljenica 35,5 cm.

Skelet pod pločom II ispitan je samo do po- jasa. Nisu nađeni tragovi drvenog sanduka. Zubi zdravi i skoro u cjelini sačuvani. Butna kost, ko- ja je jedino izvađena, duga je 43 cm.

Skelet pod pločom III takođe je ispitan samo do pojasa. Lubanja je nađena na dubini od 50 cm. Iznad glave pronađene su dvije opeke formata 15 × 15 (iste vrste kao u patosu apsida), a jedna je imala i kanelure. Dvije slične opeke ležale su sa desne i lijeve strane glave, nešto iznad skeleta (10—15 cm). Pod pločom, do dubine od oko 20 cm, pronađeno je u zemlji mnoštvo maltera, kre- ča, fragmenata polomljene opeke i ulomaka fre- saka, što je znak da je nakon rušenja crkve vrše- no prekopavanje groba. To se međutim nije mog- lo primijetiti posmatranjem skeleta. Priloga nije bilo.

Dvije ceste, stara makadamska i nova asfaltna, željeznička pruga, rovovi na kanalizaciji i izgrad-

nja vile, narušili su nekadašnji izgled ovoga loka- liteta i znatno umanjili njegov arheološki poten- cijal. Svjedoci pričaju da je prije dvije godine ispod željezničke pruge, prilikom kopanja kanali- zacije, otkopano više grobova sa skeletima. U jed- nom od njih pronađen je skelet koji je bio obu- čen u odoru izrađenu od zlatne i srebrene žice. Naravno, sve je to uništeno. U blizini ovoga groba nalazio se i jedan stećak koji je prevežen i bačen sa ostalim materijalom u Drinu. Dva stećka, slje- menak sa postamentom i jedna ploča, pronađeni su pod zemljom sa spojne strane sjevernog zida. Sve nam to govori da je crkva bila unutar jedne nekropole sa stećcima. Staro groblje, slučajno je pronađeno prije dvije godine na jednom brijegu udaljenom od crkve oko 250 m, na parceli poro- dice Delić.

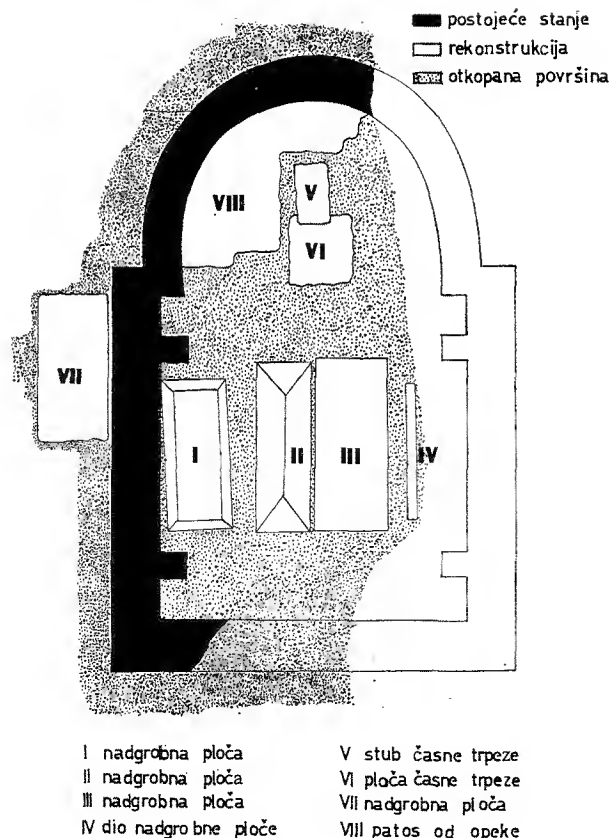
Relativno male dimenzije ove crkve, zatim kvad- ratni oblik osnove njenog naosa, činjenica da je crkva izgrađena unutar starijeg groblja, a prije svega fakat da je njena unutrašnjost bila skoro u cjelini zauzeta nadgrobnim pločama koje su sta- jale iznad grobova, nedvosmisleno upućuje da ot- kopani objekat u Crkvinu moramo smatrati mau- zolejem neke značajnije istorijske ličnosti, gdje su se pored kltora sahranjivali i najbliži članovi njegove porodice (sl. 18).

Postavlja se pitanje koja je to istorijska ličnost i u kom je vremenu izgrađen ovaj mauzolej.

U odgovoru na postavljeno pitanje možemo ko- ristiti stilska obilježja osnove crkve i njenih ma- terijalnih ostataka, stilsku analizu fresaka i, done- kle, izvjesne istorijske dokumente. Nažalost, ova razmatranja biće otežana fragmentarnom očuva- nošću kako crkve tako i fresaka i nedorečenim smislom pisanih podataka.

Romanički način slaganja sedrenih blokova u zi- dovima mauzoleja (pod tim podrazumijevamo iz- vanrednu preciznost), uzevši u obzir elemenat stilsko-arhitektonske konzervativnosti šireg pod- ručja na kome crkva leži, upućuju nas da da- tum nastanka objekta tražimo u XIV vijeku. Ar- haična potkovičasta apsida, koja se relativno ri- jetko pojavljuje, ipak je poznata u ovom vijeku: monumentalna dečanska crkva koja je završena u ljeto 1335. godine, a zatim i crkva manastira Ba- nje u Drenici, takođe iz XIV vijeka, imaju potko- vičaste apsida. Takvu apsidu ima i crkva sv. Ste- fana na Šćepan Polju, zadužbina porodice Hranić. Jednobređne crkvice sa po dva pilastra pronađe- ne su u manastiru Maržiću na limu u Beloj Crkvi u Karanu, a sličnu osnovu imaju crkva sv. Nikole u Baljevcu, crkva sv. Nikole pod Brevenikom, i mala crkva sv. Nikole u Studenici. (Nav. d. 114, 113, 111, 106). Ni jedna od njih ipak nema naos u formi čistog kvadrata.

Cisto kvadratnu osnovu imao je mauzolej tep- čije Batala u Turbetu kod Travnika. I on se da- tira na kraj XIV vijeka. Inače kvadratne osnove

Sl. 18 — Mauzolej, rekonstrukcija osnove

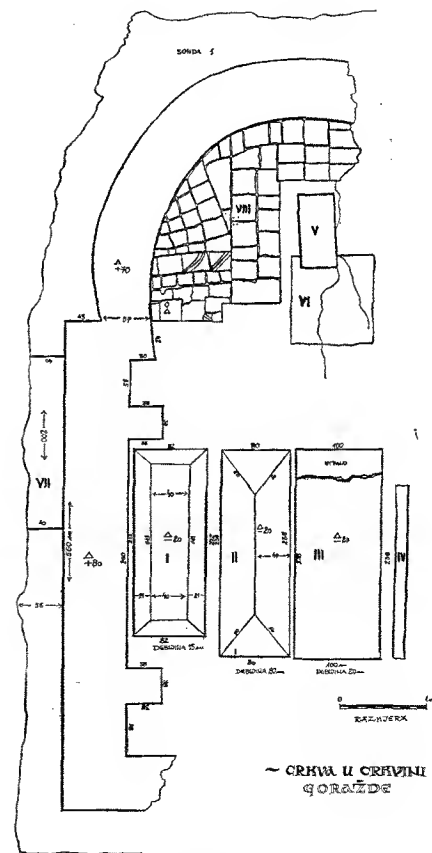
ranohrišćanskih mauzoleja upućuju da je ovo obilježje sakralnih građevina namijenjenih sahranjivanju znamenitijih ljudi, izgleda, bilo dobro poznato i rado korišćeno. Skoro kvadratnu osnovu imao je i kraljevski mauzolej na Bobovcu, a, izgleda, i crkva sv. Grgura u Kraljevoj Sutjesci.

Analize arhitekture mauzoleja kod Goražda upućuju da se radi o objektu iz XIV vijeka.

Fresko dekor mauzoleja, iako bez značajnijih cjelina, ima sva obilježja srpskog zidnog slikarstva iz prve polovine XIV vijeka. Neki elementi, kao što je sastav maltera u kome je sasvim malo trina, zatim stilska obilježja fragmenata sa draperijom, oreolima i naročito detalj lica, upućuje nas da slikare mauzoleja tražimo prije svega u

krugu majstora koji su djelovali u zapadnim krajevima srpske države i Bosne (Bela Crkva, Dobrun, pa i u Dečanima). Njihovo slikarstvo imalo je izvjesne zapadne stilske upadice, ali se ipak u cjelini uklapalo u okvire srpskovizantijskog slikarstva. Upravo nešto slično može se reći i za fresko dekor našeg mauzoleja, te se i okviri epohe u kojoj su ove freske mogle nastati može ograničiti početkom XIV vijeka i njegovom sredinom (sl. 17).

Jedan slučajno sačuvani zapis iz prve polovine XIV vijeka može se sasvim s razlogom, povezati sa mauzolejem kod Goražda, pa i više, — možda on krije ključ za razumijevanje kompletne tajne ove »grobnice«.

Sl. 18a Mauzolej, osnova

Taj zapis sačuvan na jednom rukopisu (Lj. Stojanović, ZiN, I, 58) u prepisu savremenim pravopisom glasi: »Sije božanstvenije prazdniki od Varvari do Sretenija gospodnja pis/a/ dijak Nikola i Radoslav velikoj gospoži blagoljubivoj tepčinoj Radoslave. Poveljenijem i rečenijem jeje napisashe se da pojut se na zdravije jei i za otpuštenije grehov. Pisa se v to vreme jegda tepči veliki srpski Mišljen prizida grobnicu na Glodeh i popisa i pridalo selo Veliko, ikonije i ruho i zlato i napravi manastir svetih apostol i obnovi v pomen sebe. I ta jegova grobnica ukrašena bje vsakoju historiju, bolša pače vsegom manastira. I to se stvori v oblast jepiskopa Pēpala Stefana«.

Ovaj zapis može se uspješno datovati u dvadesete i tridesete godine XIV vijeka budući da se

dogadaj koga on opisuje zbija »u oblasti episkopa Pečpala Stefana« koji je tih godina bio episkop humski. Njega je 1324. godine prognao iz Huma Stevan Kotromanić, i kasnije je stolovao u manastiru sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju. Ako je današnje Bijelo Polje moglo da bude u eparhiji zahumskoj čini se da je i oblast oko Goražda mogla ulaziti, barem privremeno, u njene okvire.

Iz citiranog zapisa doznajemo da je dvadesetih ili tridesetih godina XIV vijeka negdje u istočnim oblastima Huma i Bosne, izvjesni »srpski tepčija Mišljen« sazidao sebi grobnicu na Glodama, oslikao je freskama i poklonio joj za održavanje selo veliko (ili Veliko selo), ikone, ruho i zlato. Tada je Mišljen »napravio« (čitaj obnovio) i manastir Sv. apostola. Ovo sve saopštavaju dijaci Radoslav i Nikola koji pišu knjige Mišljenovoj supruzi »tepčinoj« Radoslavi. Očigledno je da je tada na dvoru tepčije Mišljena bilo veoma živo: zidala se grobnica (mauzolej), obnavljao se manastir Sv. apostola, slikale se freske u mauzoleju na Glodama, nabavljalo se »ruho« i »zlato«, slikale se ikone i prepisivale knjige.

Svojevremeno, prije tri godine, pokušali smo ubicirati lokalitet Glode kako bi se došlo do još jednog lokaliteta sa freskama. (Z. Kajmaković, zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1971. 99—100). Tom prilikom utvrđeno je da se jedan lokalitet sa ovim imenom nalazi u blizini Goražda, sa lijeve strane Drine (ne sa desne, nav. d. 100), između Goražda i Sopotnice. Taj lokalitet još nije istražen.

Međutim, lokalitet Hlude ili Lode, zavisno od izgovora pojedinaca koji su pitani, nalazi se udaljen samo tri stotine metara od mauzoleja u Crkvinu. To je jedna terasa uz potok, koji se samo tridesetak metara odatle slijeva u Drinu.

Nas u ovom momentu zanima nije li otkopani mauzolej u Crkvinu kod Goražda Mišljenova »grob-nica«. Arhitektonske stilske analize i analize fresaka dozvoljavaju da se mauzolej datuje u vrijeme episkopa Stefana Pečpala, tj. u prvu polovinu XIV vijeka. Ukoliko bi se to dokazalo mi bismo onda znali ne samo vrijeme kada je mauzolej sagrađen već i ime njegovog ktitora; znali bismo i ko leži u dva od četiri groba unutar mauzoleja, a sa dobrim razlozima mogli bismo dijake Radoslava i Nikolu smatrati, ne samo prepisivačima crkvenih knjiga, već i izvođačima fresaka koje su krasile zidove crkvice. Naime, kroz pažljiviju analizu navedenog zapisa pada u oči da dijaci Radoslav i Nikola, a od njih dvojice jedan piše ovaj tekst, sa posebnom pažnjom i divljenjem govore o krasotama Mišljenove grobnice, iako je povod za pisanje zapisa sasvim drugi: ktitarij tepčnice Radoslave nad poslom oko prepisivanja knjiga. Sasvim je prihvatljivo da dijaci na ovaj način žele da ostave sigurniji trag o svom djelu u Mišljenovoj grobnici. Poznati su slučajevi da su se prepisi-

sivačka i zografska vještina ponekad objedinjavale u jednoj ličnosti, (Longin a donekle i Račević), pa su i ovi dijaci mogli raditi na oslikavanju crkava.

O tepčiji Mišljenju nemamo drugih podataka izuzev pomena u navedenom zapisu. Atribut »srpski« upućuje da je on ovu titulu nosio na srpskom dvoru Stefana Dečanskog ili njegovog sina Dušana, za čije vladavine je oblast Goražda bila u okvirima Srbije. Nije moguće sa sigurnošću odrediti o kojem se manastiru Sv. apostola radi koga je Mišljen obnovio »u pomen sebe«. Da li je to manastir u Peći ili u Bijelom Polju, ili je u pitanju sasvim nova, nam nepoznata lokacija. Budući da Radoslav i Nikola bilježe da je Mišljenova grobnica »prizidana« i da je bila ukrašena ljepše nego i sam manastir, postavlja se pitanje nije li mauzolej bio u kompleksu nekog manastira, te treba li u Crkvinu kod Goražda tragati za manastirom Sv. apostola ili pak Mišljenovu grobnicu valja tražiti uz neki od navedenih manastira posvećenim sv. Petru i Pavlu.

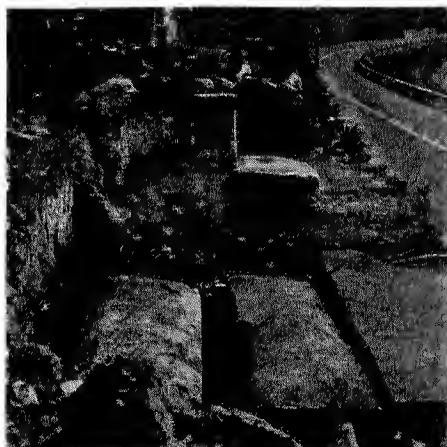
Naravno sve su to pitanja na koja u ovom momentu nije moguće dati bilo kakav vjerodostojniji odgovor. Pa i naše povezivanje mauzoleja u Crkvinu sa Mišljenovom grobnicom na Glođama ne treba shvatiti drugčije već samo kao prilično logičnu radnu pretpostavku.

Godine 1975. nastavljeno je istraživanje sjeverne strane uz mauzolejnu crkvu. Tom prilikom na dubini od 170 cm otkrivena su tri stećka većih dimenzija: sanduk, sljemenak na četiri vode i sljemenak na dvije vode sa zarubljenim vrhom. Jedan sanduk, kako je već navedeno, ustanovljen je 1973. godine u blizini apside. Pronađeni stećci mlađi su od mauzoleja i grobnica u njemu, te se na ovom lokalitetu može, preko oblika nadgrobničkih ploča u mauzoleju i stećaka izvan crkve, naslutiti razvojni luk stećaka kao posebnog oblika nadgrobno biljega.

d. Crkva s. Đorđa u Sopotnici kod Goražda

Crkva sv. Đorđa udaljena je od Goražda na sjever oko 4 km, otprilike onoliko koliko je selo Crkvina sa mauzolejom udaljeno od ovoga grada sa njegove južne strane. O ovoj crkvi, zahvaljujući Hercegovom natpisu na njoj, relativno je dosta pisano. (Navodimo samo dva posljednja rada gdje, je i ostala literatura: Đ. Mazalić, Hercegovina crkva kod Goražda i okolne starine, Glasnik Zem. muzeja, LII, Sarajevo, 1940, 29—42, Z. Kajmaković, Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1971, 56—58).

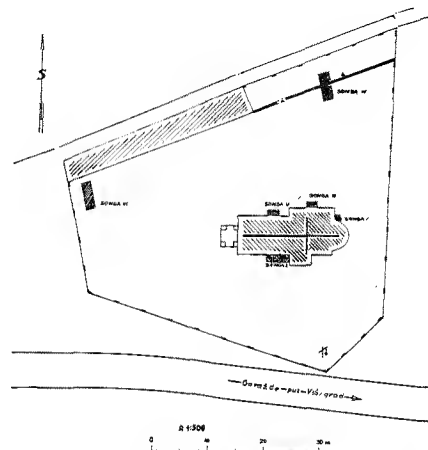
Ovaj veoma značajan, doskoro jedinstven, hram koji se pripisivao s jakim razlozima ktiistorstvu Hercega Stefana, nalazi se danas u veoma neprikladnom stanju. Pokriven je dvoslivnim krovom sa savremenim crijepom, zatrpan je zemljom na-

Sl. 19 — Mauzolej, pogled na ruševine sa zapada

ročito sa sjeverne strane, a iznutra je »molovan« sasvim na neodgovarajući način. Okružen je niskim kamenim zidom koji je, na stari način, pokriven crijepom. Ispred crkve, uz zapadnu fasadu, prizidan je u novije vrijeme zvonik. Od starijeg inventara u crkvi ne postoji ni jedan predmet (Sl. 20).

Bilo je potrebno sondažnim ispitivanjima spoljnih zidova crkve i crkvenog dvorišta ustanoviti

Sl. 20 — Crkva sv. Đorđa u Sopotnici (Goražde), situacija

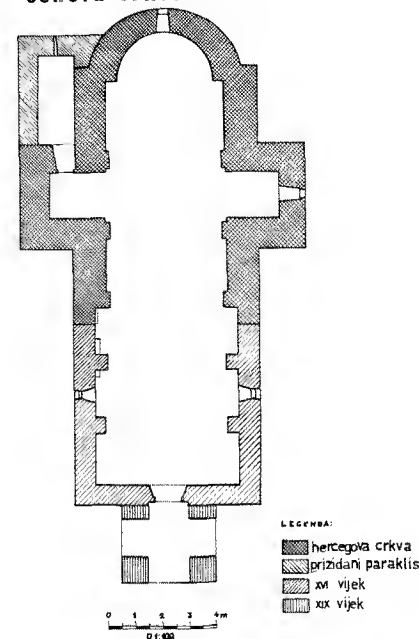
prvobitni izgled ove Hercegovske zadužbine, a isto tako, dati odgovor na pitanje da li je crkva sačuvala pod malterima na njenim zidovima barem u fragmentima njen stari fresko-dekor, koga su vidjeli prije više od sedamdeset godina izvjesni svjedoci (Ž)večević, Zadužbina Hercega Stjepana kod Goražda, Sematizam herc. zahum br. I, Sarajevo, 1890; isti, Bos. herceg. istočnik, Sarajevo 1890, 244—247).

U nauci je opšteprihvaćeno mišljenje da je Hercegovska crkva u Sopotnici, nastala inače 1454. godine, radikalnije pregrađivana početkom XVI vijeka, Hronologija nastanka pojedinih faza crkve prikazivala se ovom shemom:

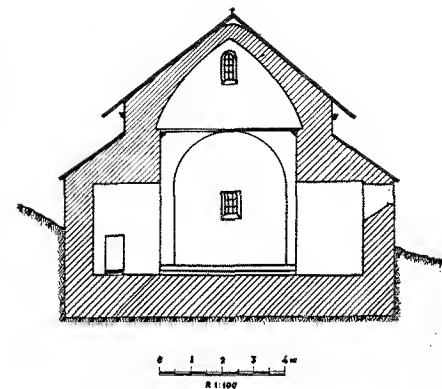
1. Paraklis sa sjeverne strane oltarskog prostora smatrao se najstarijom građevinom.
2. Prvobitna Hercegovska crkva imala je jedan brod i apsidu — bez pjevnica.
3. U XVI vijeku crkvi je, nakon jačih rušenja, prizidan zapadni dio sa poluoblisastim svodom. U toj obnovi sa sjeverne i južne strane prizidane su dvije pjevnice.

SOPOTNICA

osnova crkve sv. đorđa

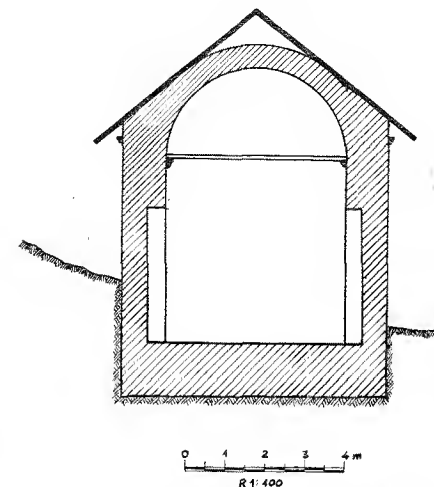
Sl. 21 — Sopotnica, osnova sa hronologijom građevine

Sl. 22 — Sopotnica, poprečni presjek kroz stariji dio crkve

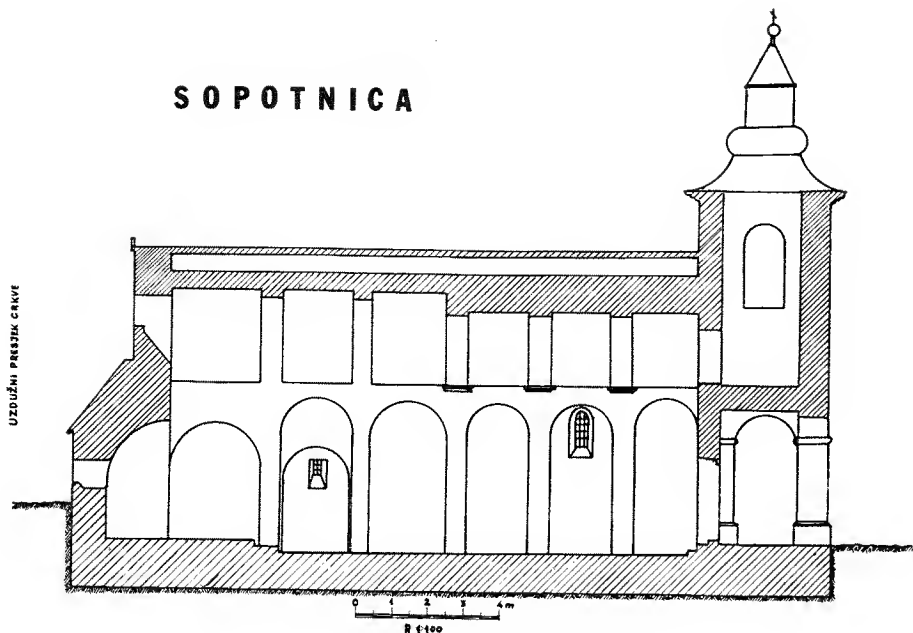
Nakon naših ispitivanja ovakva hronologija može se bitnije izmijeniti:

1. Najstariji dio crkve je krstoobrazni brod, onaj koji je presvoden prelomljenim svodom, i oltarski prostor sa apsidom (Sl. 21).
2. Paraklis sa sjeverne strane oltarskog prostora prizidan je uz crkvu donije.

Sl. 23 — Sopotnica, poprečni presjek kroz noviji dio crkve

SOPOTNICA

Sl. 24 — Sopotnica, podužni presjek

3. Zapadni, pripradni dio crkve, presvođen poluobličastim svodom, vjerovatno je najmlađi, a svakako mlađi od krstoobraznog istočnog dijela crkve.
4. U momentu kada je zapadni dio prizidivan uz crkvu ona nije bila u ruševinama, već je namjerno crkvi srušen zapadni zid da bi se prizidavanjem dobio veći prostor. Mjesto gdje se spaja starija i novija građevina nije uz zapadnu ivicu trećeg pilastra nego se nalazi 60 cm od ove tačke prema zapadu.

Ova tvrđenja potkupljuju se nalazima koje nam daje sonda I iskopana uz južnu pjevnicu sa njene zapadne strane ($100 \times 280 \times 165$ cm). Djelimičnim obijanjem maltera sa zidova crkve i pjevnice i posmatranjem spojeva između zidova naosa i pjevnice sasvim upečatljivo se moglo vidjeti da su naos i pjevnica istovremeno zidani. Kameni blokovi oba zida bili su i na dubini od 160 cm međusobno povezani istini malterom i zajedničkim kamenim blokovima (Sl. 25).

Na dubini od 130 cm u ovoj sondi pronađen je grob ($210 \times 50-30 \times 30$) sa pločom poklopnicom odozgo. Sa bočnih strana skelet (190 cm) je bio ograđen uspravno postavljenim, samo priklesanim

pločama, složenim stepeničasto. Umrli je imao ruke skrštene na grudima i glavu okrenutu prema zapadu. Zapadno od ovog skeleta vidjela se još jedna slična grobnica koja nije ispitivana, a između otkopanog groba i zida crkve nalazio se još jedan grob pokriven običnom kamenom pločom koji je takođe ispitan. On je dao sličnu sliku kao i prvi grob.

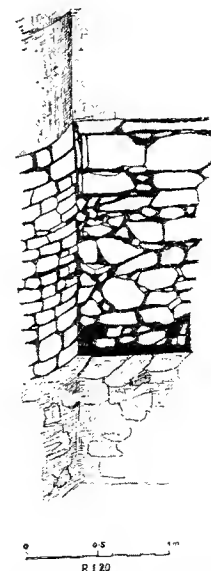
Ova sonda u presjeku pokazala je sljedeće: do dubine od oko 70 cm nalazi se sloj humusa sa sitnijim kamenom. Od ove dubine do 100 cm nalazio se pjeskovit sloj sa malterom. Još dublje zemlja je bila tamne boje.

Na dubini od 26 cm pronađen je fragment profilisanog potkrovnog vijenca, koji još uvijek opasuje crkvu.

Sonda broj II ($150 \times 100 \times 250$ cm) postavljena je sa sjeverne strane apside, na sastavu sjevernog paraklisa i crkve. Već na prvi pogled na spoj crkve sa paraklisom vidi se da je zid apside stariji od dozidane prostorije na mjestu protezisa. Kameni blokovi u zidu apside imaju pravilne pravougaone forme i složeni su u redove dok su oni iz zida paraklisa samo priklesani, najrazličitijih su dimenzija i oblika i nisu složeni

Sl. 25 — Sopotnica, sonda I; zid crkve i zid pjevnice povezani

Sl. 26 — Sopotnica, sonda II, spoj paraklisa i apside

ni u redove. Zid apside nije povezan sa zidom paraklisa i produžuje se prema zapadu. Malter u zidu paraklisa nešto je tamniji od onog u zidu apside (sl. 26).

Sonda II pokazuje jednu zanimljivost. Temelji crkve koji su na 20-30 cm na ovoj strani deblji od zida apside izrađeni su od jednog specifičnog maltera sasvim sive boje — sličnoj onoj koju ima današnji beton. Interesantno je da je ovaj malter pronađen kako u postamentu pod apsidom tako i u onom pod paraklisom. Oba postamenta građena su identično, imaju iste forme i počinju i završavaju se na istim dubinama. Postament pod apsidom, međutim, odvojen je od postamenta pod paraklisom. Sličnosti u sastavu i obliku ovih temeljnih postamenata upućuje da je paraklis sa sjeverne strane apside dozidan uskoro iza završetka gradnje crkve — odnosno onda kada je još uvijek upotrebljavan ne samo isti oblik već i isti materijal za izgradnju ovakvih postamenata. Postamenti su pronađeni na dubini od 160 cm, a bili su visoki 90 cm. Jedan dio zidne mase vjerovatno je i u momentu izgradnje crkve bio pod zemljom a ostalo se može smatrati napisom kojeg treba otkloniti.

Sjeverni profil ove sonde pokazuje veoma složenu stratigrafiju. Do dubine od prvih 20 cm nalazio se šut od novijeg građevinskog materijala; zatim je slijedio sloj deo oko 60 cm sa zemljom u kojoj je bilo dosta maltera i kamena. Još dublje nalazio se sloj od 100 cm u kome je dominirala zemlja tamne boje sa ponekim kamenom. U njemu su na dubini od 129 cm pronađeni dio lubanje i ostaci sanduka u kome je pokopan umrli. Sanduk i grob zalazili su u istočni profil sonde. Grob je ranije prekopavan.

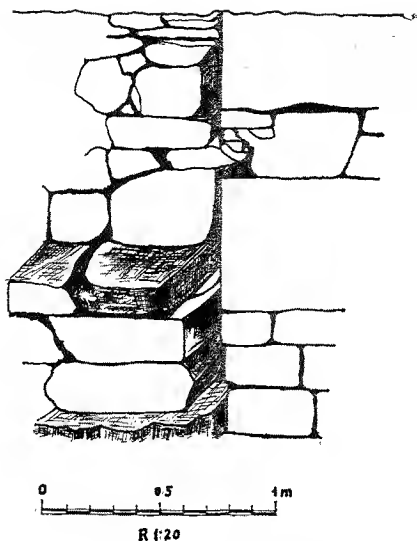
Na dubini od 115 cm u ovom sloju pronađen je tanki pojas sa garom i ugljenom.

Na dubini od 130 cm nalazio se sloj crvene, pečene zemlje (10-20 cm), zatim sloj žućkaste zemlje (10 cm), onda ponovo sloj tamne boje sa nalazima praistorijske keramike (Keramika je pronađena i u sloju pečene zemlje) sa tragovima gara, i, na kraju, zdravica. (Keramiku je ispitala mr Milica Kosorić).

Iste rezultate dala je i sonda III ($150 \times 80 \times 2,17$) kopana na spoju sjeverne pjevnice i paraklisa, sa sjeverne strane crkve. Sastav zidova pjevnice i paraklisa jasno pokazuje da je zid crkve stariji, a i razlika u malterima je očigledna (sl. 27).

Na dubini od 50 cm nađene su dvije nadgrobne ploče bez skeleta. Trideset santimetara dublje nađen je sloj zemlje sa više od 50% maltera u svom sastavu. Debeo je oko 10 cm i proteže se cijelim istočnim, sjevernim i zapadnim profilom sonde. Na dubini od 98 cm zid paraklisa proširuje se u temeljima za 23 cm. Sonda je kopana do dubine od 217 cm a dalji rad zasmetao je jedna ve-

Sl. 27 — Sopotnica, sonda III, spoj paraklisa i sjeverne pjevnice

lika, fino obrađena kamena nadgrobna ploča, koja nije podizana.

Ivičnjaci sjeverne pjevnice u stvari su fino obrađeni kameni pravougaonici debeli oko 50 cm. Istočna strana pjevnice ima lice.

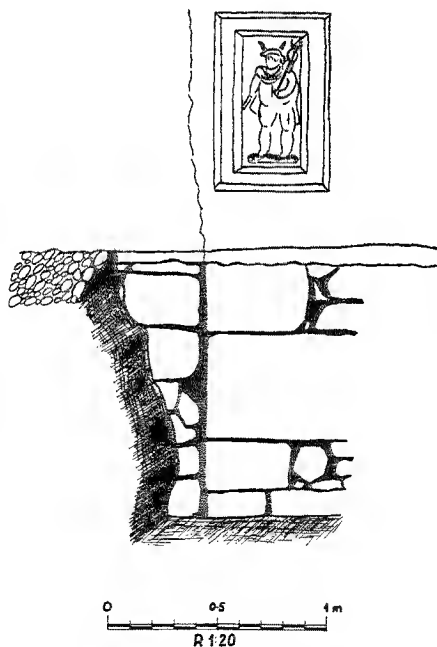
Obje sonde, br. II i III jasno su pokazale da je paraklis samo prigraden uz crkvu, upravo onako kao što su slične prostorije prigradene uz mauzolej na Sokolu i uz crkvu na Šćepan Polju.

Sonda br. V (180 × 100 × 140 cm), sa sjeverne strane crkve, i proširenje prema zapadu sonde I sa južne strane trebale su da pokažu kako su međusobno povezani stariji (istočni) i noviji (zapadni) dio crkve. Na crtežu br. 28 jasno se vidi razlika u gradnji zidova ovih dviju faza. Kamen u starijem dijelu crkve je krupniji, bolje obrađen i složen u pravilnije redove. Posebno su veliki i lijepo obrađeni pojedini ivičnjaci starijeg dijela crkve. Velika razlika je i u malterima: stariji je bijel (pomalo sivkast) sa finim čistim zrnima šljunka — vide se i veća zrna nezagašenog kreča, čvrst je, — a mladi je prljavooker boje, ima manje kreča, a više krupnijeg šljunka i znatno je mekši. Stara crkva je uz to dersovana, a noviji dio nije. Supljine između ove dvije građevine ponegdje iznose i po 8 cm. Pojava je vjerojatno rezultat slijezanja novijeg dijela budući da leži na plićim temeljima. Supljine dozvoljavaju da se sa-

svim jasno vide fasadni blokovi zapadnog dijela crkve.

Na skoro istoj dubini kao i u sondi III pronađen je u sondi V sloj maltera (75 cm). Ovo je svakako trag nekog značajnijeg građevinskog poduhvata na obnovi crkve, a najprije će biti onog iz XVI vijeka kada se pretpostavlja da je prigraden zapadni dio crkve. Od tada pa do danas sjeverna strana crkve zatrpana je za novih 80 cm.

U obje sonde pronađeno je mnoštvo ispreturanih kostiju od ljudskih skeleta, a na dubini od 140 cm u sondi V, otkopan je jedan nevelik stećak u obliku sljemenaka sa postamentom. Isklesan je od kamena bijele boje (polumermer) sa mnoštvom ružičastih vena, koje stvaraju iluziju pismena ili ornamenta. Ovaj stećak izvađen je iz zemlje i postavljen uz crkvu. Zajedno sa pločom kneza Radoslava Širinića on je svjedok da je crkva izgrađena na mjestu gdje je već obavljeno sahranjivanje, a spolije rimske plastike na južnoj fasadi (sl. 28) i u unutrašnjosti crkve govore o još starijem kulturnom mjestu. Nalazi, pak, praištorske keramike u sondi II produžuju kontinuirani život na ovoj lokaciji do neolita.

Sl. 28 — Sopotnica, sonda I, spoj novije i starije građevine

Obje sonde, I (produžetak) i V, odredile su tačno mjesto gdje se završavala zapadna strana fasade crkve. Iznutra mjerena fasada je bila na 60 cm od zapadne strane trećeg pilastra, a zadebljanje pri dnu sjevernog zida na ovom mjestu predstavlja ostatak zapadne fasade. Sjeverni zid starije crkve završen je 300 cm na zapad od sjeverne apside. Sonde su zatim jasno pokazale da je dogradnja zapadnog dijela crkve obavljena jedino u želji da se mala krstoobrazna crkva Hercega Stefana proširi, odnosno u momentu kada je vršeno proširenje zapadni zid bio je u dobrom stanju. U kakvom su stanju tada bili ostali zidovi crkve i njeni svodovi nije poznato.

Kitorski natpis Hercega Stefana nalazio se prvobitno iznad ulaza u staru crkvu. Dovratnici tih vrata bili su ukrašeni »moravskim prepletom«. Kada je crkva produžavana kamen sa natpisom i desni dovratnik prenešeni su i ugrađeni na nova vrata crkve. Lijevi dovratnik i dekorativni arhitrav izgrađeni su tek tom prilikom (sl. 29).

Upravo činjenica da lijevi dovratnik nije zatečen na prvobitnim ulaznim vratima može da implicira pretpostavku da su vrata u vrijeme produžavanja crkve već bila izmijenjena ili znatnije oštećena.

Kitorski natpis pažljivo je kalkiran i njegov je sadržaj sljedeći:

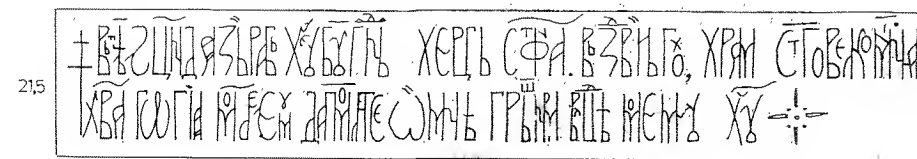
Sl. 29 — Sopotnica, izgled ulaznog portala danas, lijevi dovratnik originalan

† ВѢ СЛѢДѢЮЩЕГО ДѢЛА ХРѢСТѢ ІАН ХЕРЦЪ СТЕФАН
БЪЗВѢННОГО ХРАМЪ СТО ВЕЛКОМѢННА ЖЕА ГЕОРГІА
МОЛЕСЕ МЯ СѢА ПОМОЛІТЕСѢ СѢ МНѢ ГРѢШНОМ
ВЛАДЦѢ МОЕМЪ ХРѢСТѢ

Datum koji se čita je 6954—5508 = 1446. godina. Proturječnost koja se javlja ovakvim čitanjem datuma razriješi je Ilarion Ruvarac (O natpisu na crkvi Hercega Stefana u Goraždu, Glas Srp. kralj. akademije. XVI, Beograd, 1889, 23—25). Naime, on je ustanovio da su u XV vijeku neki naši dijaci smatrali da je svijet stvoren ne 5508. godine prije Hrista već 5500. Na taj način Ruvarac je dokazao da godinu u natpisu treba čitati kao 1454. čime se otklanja nesporazum oko činjenice da je Stefan Vukčić tek 1448. godine uzeo titulu Hercega, te je 1446. godine nije mogao imati.

Daje se vjeran crtež kitorskog natpisa (sl. 30), što je ujedno i obrazloženje date verzije čitanja, koja je, mislimo, neosporna.

Ugravirani zapis na lijevom doprozorniku prozora na južnoj pjevnici, do danas čitan samo djelimično ali i pogrešno, takođe je bio predmet ispitivanja. On se jednim dijelom (sa zapadne strane) nalazio pod malterom, a u cjelini je bio prebojen masnom sivom bojom. Tek nakon potpunog otkri-

Sl. 30 — Hercegov kitorski natpis iz 1454.

4ЄПСА·ВАС·И·НЕ·В·Ж·В·Н
 К·В·Б·РА·И·Е·Т·КО·Г·Е·Б·Г·Н·Ж·Е
 W·C·T·A·B·B·W·H·A·H·M·A·E·P·B
 M·E·H·P·A·B·B·B·X·O·E·M·O·V
 M·A·H·H·W·A·B·H·A·E·C·B·M·H
 O·Y·C·E·H·K·B·E·C·H·A·B·B·C·T·B
 B·B·W·C·H·A·M·A·E·P·B·H·X·B·G·X
 E·A·H·M·O·Y·P·A·B·B·C·H·M·B·P·A·E

Sl. 31 — Zgrafito na prozoru južne pjevnice

vanja i čišćenja zapis se mogao u cjelini dešifrovati i pročitati. Evo njegovog smisla u doslovnoj transliteraciji: »Ase pisa Vasilije Ivanovik, bratije tako glet gdje iže ostavit otca i mater mene radi p(a) az budu emu mati i otac. Isai est moi učenik se slišav (?) ostaviv oca i mater, i bih bogu edinomu rob, prostite me bratia«.

Daje se crtež ovoga zapisa (sl. 31).

Dakle, izvjesni Vasilije Ivanović obraća se svojoj bratiji (koji gledaju — čitaju) i veli da je njegov učenik Isaija napustio oca i majku — Vasilija radi — i zakaluderio se, pristavši da mu Vasilije bude i otac i majka. Vasilije je takođe kaluder (»bogu jedinom rob«).

Očigledno se radi o zabilježci nekog starijeg i iskusnijeg kaludera iz Sopotnice, duhovnog oca mladog Isaija, koji je po nagovoru Vasilijevom stupio u manastir i zakaluderio se.

Stil pismena i način ligiranja te duktus slova upućuje da se radi o tekstu iz XV ili XVI vijeka. Zapis ujedno svjedoči da je u Sopotnici relativno rano bio manastir.

Pokušaj da se u unutrašnjosti crkve identifikuju freske ostao je bez rezultata. U Hercegovoj crkvi izbušeno je ukupno 64 sonde u malterima, ali ni jedna nije pokazala tragove boje. Ipak, ispitivanja su jasno pokazala da je crkva bez ikakve sumnje imala svoj fresko dekor. Prije svega o tome svjedoči veoma loše izvedeno i rustično unu-

trašnje lice zida, što je dokaz da je već prilikom gradnje crkve bilo predviđeno oslikavanje. Pojedine sonde pokazale su i ostatke finog fresko maltera u prvom sloju. Po njemu je bio nabačen nešto mlađi sloj sivkaste boje, a ovaj je bio pokriven sasvim novim malterom tamnog tona, po kome je vršeno krečenje i »molovanje« zidova.

Freske nisu tražene u novom dijelu crkve kao što ni sve površine starog dijela nisu mogle da budu potpunije ispitane.

Da je crkva stvarno bila oslikana, potvrdili su skoro sasvim slučajno, nalazi u sondi broj VI. Kopanjem ove sonde uz ulazna vrata u manastirsko dvorište, na udaljenosti od 25 m zapadno od crkve, željeli smo da eventualno ustanovimo postojanje temelja starih manastirskih konaka. U mjesto zidova konaka, ispod debelih naslaga ila i sterilne zemlje, na dubini od 115 cm pronađeno je mnoštvo kasnosrednjovjekovne keramike razne vrste, zatim fragmenata opeka, vodovodnih keramičkih cijevi i gomila kamenja od porušenih

Sl. 32 — Sopotnica, fragmenti fresaka iz sonde VI

zidova sa malterom. Takav sastav zemljišta bio je sve do dubine od 160—200 cm, na kojoj su, u sjevernom vrhu sonde, pronađeni fragmenti obijenih fresaka. Oni su ležali pomiješani sa malterom i kamenom iz nekih porušenih zidova, a odnose se na dekoracije sokla. Sastavljanjem fragmenata pokazalo se da je soklo bilo ukrašeno stilizovanom palmetom bijele boje koja je izvedena na tamno oker, crnoj pozadini. Tri druga fragmenta potiču od slikanih svjetlih zavjesica po kojima su slikari izveli okeraste, crne i crvene listove i graničice. I ovaj ornamenat potiče sa friza kojim je bio ukrašen najniži pojas u oltarskom prostoru. Druge motive nismo našli, te, budući da se radi o ornamentima karakterističnim za sve epohe srpskovizantijskog slikarstva, nije moguće suditi iz kojeg vremena ove freske potiču (sl. 32).

Malter je jednoslojan, svjetlosivkaste je boje i u sastavu ima pored kreča i pokrupnog tamnog šljunka. Trine nisu pronađene.

Postoje dvije mogućnosti da se objasni nalaz ovih fresaka: a. Freske potiču iz neke porušene tpezarije ili manje crkve unutar manastirskog kompleksa, i b. Freske su ovdje iznešene i »sahranjene« nakon njihovog obijanja u crkvi. Ovo drugo je vjerodostojnije.

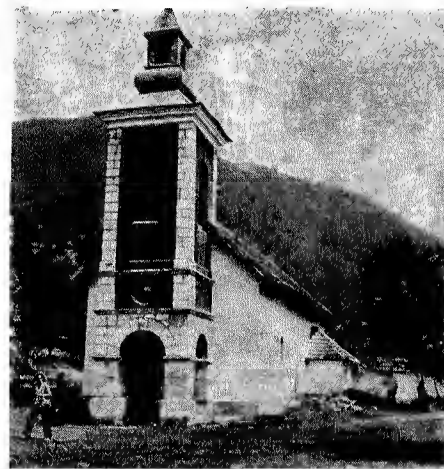
Budući da je na mjestu gdje su nadene freske postojao debeo nasip od mulja pretpostavlja se da je on nastao deponovanjem nanosa koje je Drina donosila u vrijeme velikih poplava. Iz tog razloga dubina na kojoj su fragmenti pronađeni nije od presudnog značaja, odnosno vrijeme kada su freske »sahranjene« ne mora biti mnogo daleko.

U istoj sondi na dubini od 170 cm pronađen je jedan srebrni prsten. Na njegovom licu ugrađen je zeleni kamen (malahit) sa dvije crvene vene u obliku plamčića. Sa strana prsten je ukrašen sa dvije ugravirane grane. Prečnik 1,9 cm. U blizini prstena pronađen je i jedan turski novčić iz XVIII do XIX vijeka.

Opeka koja je pronađena bila je debela 3 i 4 cm. Na nekoliko mjesta nađeni su ostaci ugljenisanih greda. Kompaktni zid nije identifikovan, te se može smatrati da se radi o deponiji najraznovrsnijeg materijala — smetlište. Kopanja u blizini ove sonde svakako treba nastaviti kako u širinu tako i u dubinu.

Sonda broj IV (400 × 150 × 200) postavljena je na udaljenosti od oko 20 m, od sjevernog zida crkve. Na dubini od 75 cm pronađen je zid manastirskog konaka koji je zatim otkopan po čitavoj dužini (28 m). Tekao je paralelno sa sjevernim dvorišnim zidom na udaljenosti od 3,5 m od njega. Debeo je 30 cm, što je znak da se radi o nekoj manje značajnoj građevini.

Sonde su nakon pažljivih ispitivanja i uzimanja foto i tehničke dokumentacije, ponovno zatrpale.

Sl. 33 — Sopotnica, Crkva sv. Đurđa danas

e. Tvrđava i crkva na Đurdevici — Prijedelo

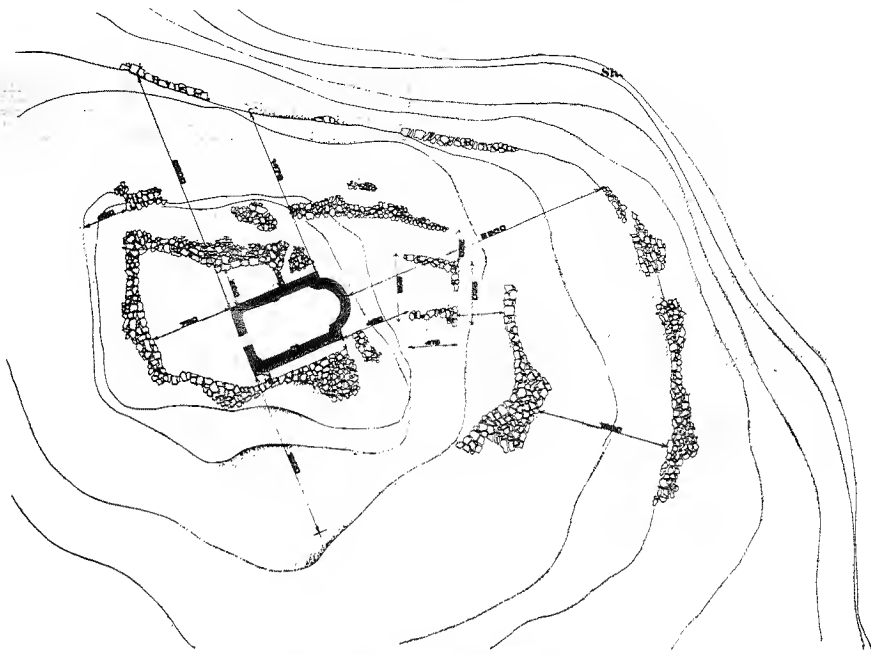
Đurdevicom se naziva brdo koje se uzdiže istočno od sela Prijedela, između Tjentišta i Foče. Istočna strana ovog brda nadnosi se nad Kosman Polje, a zapadna padina u blagom luku spušta se prema selu Prijedelu. Na vrhu ovog brda identifikovana je već ranije tvrđava za koju je D. Mazalić s pravom smatrao da se odnosi na tvrđavu-varoš Đurdevac, koju spominju dubrovački dokumenti 1444, 1448. i 1454. godine (M. Dinić, Zemlje Hercega Sv. Save, Glas SAN, 182, 200 i bilj. 227). Godine 1451. Herceg Stefan vodio je u Đurdevcu (sotto Gurgevac) pregovore sa Dubrovčani-
ma (K. Jiriček, Handelsstrassen, 40; Sima Ćirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača, Poseb. izd. SANU, knj. CCCLXXVI, 48, Beograd, 1964, 131). Ti pregovori o carini na so, pored Đurdevca, vođeni su još u Foči i Sokolu, što znači u neposrednoj blizini Đurdevca. Ovo je važno uočiti jer je postojalo mišljenje da se Đurdevac, koji se spominje u dokumentima, nalazio između Srebrenice i Ustiprača, u kanjonu Drine, u blizini Bajine Bašte samo sa lijeve strane Drine. M. Vego, koji je prihvatio mišljenje Mazalića ubicirao je ovaj grad iznad Kozmana, što je i po našem mišljenju ispravnije (M. Vego, Naselja, 38—39).

Ispod Đurdevca nalazila se varoš u kojoj boravi dubrovački knz 1444. godine, a kako smo vidjeli, tu je prebivao i Herceg i to u zimsko vrijeme, 15. I 1451 (M. Vego, nav. d. 38). Gdje je ta varoš bila teško je reći (vidi odjeljak o Kozmanu i našu pretpostavku u vezi s tim, str. 97). Budući da je pristup sa zapadne strane na tvrđavu Đurdevac relativno lak, jer je nagib padine blag, ne treba

Sl. 34 — Đurđevica (Foča), pogled sa zapadne strane

zanemariti i mogućnost da se naselje sa dvorom nalazilo upravo na vrhu Đurđevice, ili neposredno uz njega (sl. 34).

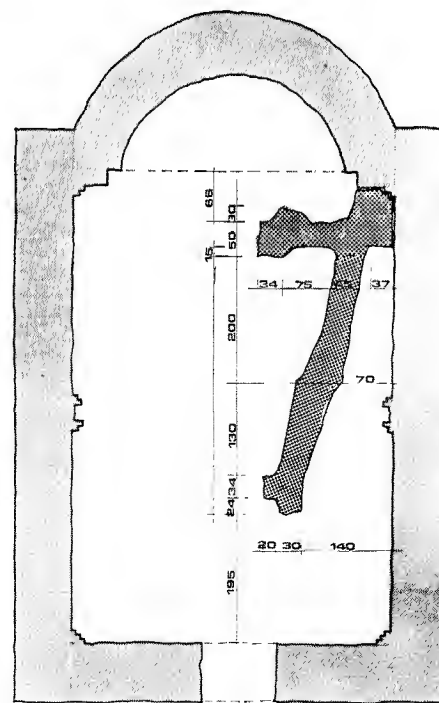
Sl. 35 — Đurđevica, situacija

Tvrđava nepravilnog kružnog oblika, čiji se zidovi samo mjestimično primjećuju, nije arheološki ispitivana. Naš traganja bila su ograničena na ispitivanje male crkve koja je pronađena u sredini utvrđenog platoa, na njegovoj najvišoj tački. Orientacija crkve je Z—I (apsida na istoku). Nalazila se zatrpata sopstvenim zidovima i svodovima i obrasla u gusto rastinje kao i veći dio tvrđave (sl. 35).

Ispitivanja crkvice, koja je vjerovatno bila posvećena sv. Georgiju (Đurđu), svetitelju ratnika i »egzekutoru«, zaštitniku tvrđava i vojskovođa — onom istom kome je Herceg posvetio i svoju crkvu u Sopotnici kod Goražda, a po kojoj su dobili ime i tvrđava a docnije i brdo Đurđevica — dala su slijedeće rezultate.

Sa apsidom crkva je duga 10,13 m (bez apside 8,42 m), široka je spolja 6,30 m, a iznutra 4,31 m. Zidovi su debeli 83—95 cm. Ulaz, širok 85 cm, nalazio se na zapadnoj strani (crtež br. 42). Imala je jedan brod sa plitkom ali širokom apsidom na istoku. Sazidana je od nepravilnih kamenih blokova, uzetih iz neposredne okoline, koji su slagani u jedva primjetne horizontalne redove. Blokovi nisu obrađivani već samo adaptirani u momen-

ĐURĐEVICA 1:30 položaj naknadno izgrađenog zida

Sl. 36 — Đurđevica, prva faza otkopavanja

tu uzidavanja. Malter je čvrst, bijele boje sa dosta crnog šljunka (crtež br. 36—38).

Vrhovi zidova nalazili su se na dubini od 50—80 cm ispod šteta od kamena, sedrenih blokova, podrobljenog maltera, ploča od pokrova i zemlje. Sačuvani su najviše do 80 cm visine, što znači da su danas vidljivi samo temelji, te prvi i druga dva do tri reda kamena iz zida. Sasvim prirodno, zidovi su zatečeni u rastresitom stanju budući da su atmosferili i rastinje veoma štetno djelovali. U jednoj kasnijoj fazi, kada je crkva već davno bila srušena, ljudi su na njenim ruševinama izgradili jedan provizorni objekat čiji je zid, bez maltera, pronađen u naosu, prislonjen uz jugoistočni ugao sa nešto ukošenim pravcem. Nije imao temelja i postavljen je iznad patosa što je najsnažniji dokaz da je recentan. Nakon prouča-

Zavod za zaštitu i korištenje kulturno istorijskog i prirodnog naslijeđa T U Z L A

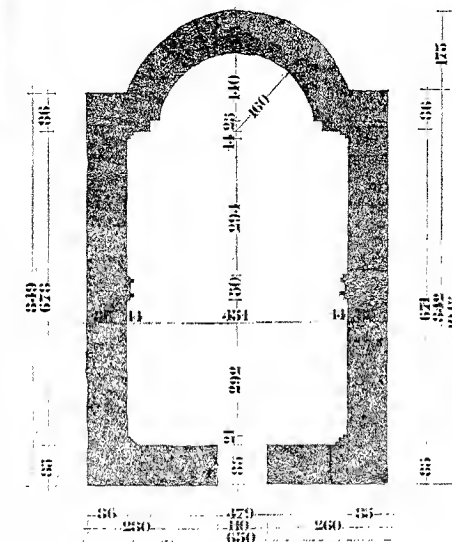
vanja i uzimanja dokumentacije ovaj zid je uklonjen (sl. 36). Pa i u toku prvog i drugog svjetskog rata Đurđevica je bila vojni poligon, te su vidljivi ostaci prsobrana, ukopa i nalaza vojne opreme (dugmad, čaure, plastika). Iz tih razloga ovaj lokalitet ne može se smatrati u arheološkom smislu sasvim čistim i netaknutim.

Patos u apsidu, izgrađen od sedre i debelog sloja krečnog maltera bio je sa 7 cm iznad patosa u naosu, koji je u cjelini bio izveden na isti način i od istog materijala. Časna trpeza nije pronađena.

Zidovi, spolja i iznutra, bili su malterisani i krečeni, ali, kako ćemo vidjeti, to se desilo tek u mlađoj fazi građevine. Ovo se zaključuje po nalazima ostataka maltera i krečenja na fasadnim i unutrašnjim zidovima.

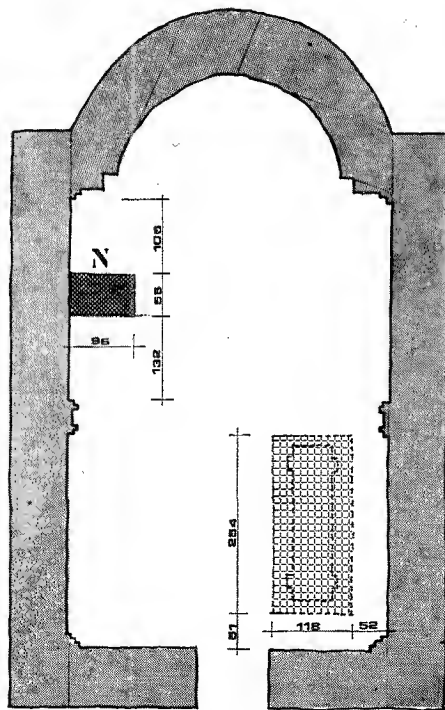
Ostaci pilastara pronađeni su na sredini južnog i sjevernog zida, a u uglovima, na istočnoj i zapadnoj strani, u najnižim zonama, pronađeni su pilastri u obliku dva (na istoku) i tri (na zapadu) »zuba« (sl. 39). Malo je teže objasniti zbog čega se bočni pilastri prekidaju na visini od 40 cm, te će i oni kao i ugaoni »zubci« tražiti posebno studiranje. Očigledno je samo da središnji pilastri korespondiraju sa ugaonim zubcima, te treba pretpostaviti da sa dva uska luka, jedan manji a

ĐURĐEVICA OSIROVI 1:30

Sl. 37 — Đurđevica, druga faza otkopavanja

položaj groba i detalja N

Sl. 38 — Đurđevica, treća faza otkopavanja

drugi veći, prelazili sa pilastara na zubce sa svih strana izuzev istočne. Sa istočne strane apsidu je natkrivljavao nešto širi trijumfalni luk koji se oslanjao na »koljeno« ispred apsidalnog poluluka.

Dok se pilastri prekidaju na određenoj visini tragovi »zubaca« teku neprekinuti. Oba elementa izgrađena su od finije klesanih sedrenih ploča.

Zagonetan je i prizidani zid koji je pronađen, prislomljen uz sjeverni zid ispred oltara. On je bio dug 96 a širok 56 cm i nije imao temelje. Izgrađen je zajedno sa patosom crkve, a sa sjevernim zidom bio je u jednoj fazi malterisan i krečen. On je neosporno najsnažniji dokaz da je ova crkva u datom vremenu bila radikalnije obnavljana jer je ovaj zid narušavao sistem dvojnih bočnih lukova istočnog transepta.

U jugozapadnom uglu crkve, na dubini od 10 cm ispod patosa, pronađen je ozidani grob (sl. 38 i 40).

U raznim dijelovima crkve, a najviše u sjeveroistočnom i jugoistočnom uglu, pronađeno je oko 250 fragmenata fresaka. Freske su se redovno nalazile ispod patosa crkve.

Grob u crkvi ne može se sa apsolutnom sigurnošću smjestiti u jednu od navedenih faza jer u momentu iskopavanja nije bio intaktan — kosti su pronađene ispreturane, a grob zatrpan šutom od kamena, sedre, pijeska i maltera. Iz tih razloga i nalaz dva ulomka fresaka u šutu groba nema značajniju težinu. Naše je mišljenje ipak da grob pripada starijoj fazi, da je u njemu bio sahranjen prvobitni ktitor Đurđevica, odnosno jedan od značajnijih ljudi koji su svoju sudbinu bili najuže vezali za tvrđavu na Đurđevici. O tome možda najupečatljivije svjedoči solidnost njegove arhitekture i izvedbe.

Ktitorski grob pronađen je na dubini od 7 cm ispod patosnog sloja debelog 10 cm. Kosti skeleta pronađene su ispreturane, a lobanja je ležala na kamenoj ploči nepravilnog oblika, sa zapadne strane rake.

Ispod nogu pronađen je također sedreni kvadar. Butne kosti ležale su na visini grudnog koša. Njihova dužina je 47,2 cm.

Interesantna je arhitektura grobnice. Ona je bila izgrađena od preciznije klesanih sedrenih blokova, a od istog materijala izgrađen joj je i patos. Poklopnica, koja je bez sumnje postojala, nije pronađena. Bočni zidovi grobnice imali su usjekline uz glavu i noge sahranjenog, što je možda uslovljeno oblikom drvene konstrukcije unutar grobnice. Istruljeli ostaci drvenog sanduka pronađeni su uz kosti skeleta. Sanduk je očigledno ležao ne na patosu već na dva kamena, koje smo već spomenuli.

Grobnica je iznutra bila u cjelini omalterisana i okrečena.

Unutrašnje dimenzije grobnice su: dužina 236 cm, širina 56, dubina 47,50 cm. Debljina zidova je 30 cm. Dubina ureza u bočne strane je 6 cm a njihova širina 19 cm (sl. 38 i 40).

Na dubini kostiju, uz noge, pronađen je dio željeznog noža, jedne makaze za striženje vune, a uz glavu i noge tri eksera od kovanog željeza (od sanduka umrlog). U grobu je pronađen i jedan predmet od bijele kosti, koji je na jednoj strani nazupčan u obliku testere. Mogao je služiti za grebanje ili sječenje mekših predmeta (sl. 50).

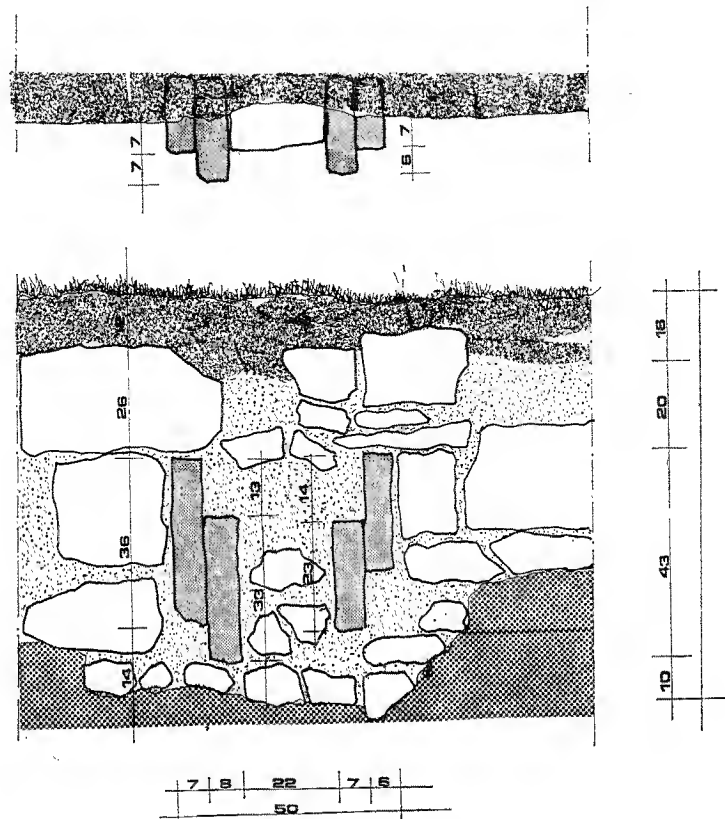
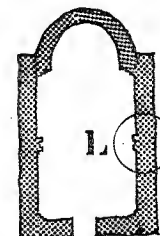
Slična grobnica, ali sagrađena od drveta, bez sedre pronađena je 1973. godine u crkvi na Ščepan Polju (po saopštenju dr Vojislava Đurića koji je crkvu ispitao).

Freske koje su u brojnim fragmentima pronađene ispod patosa crkve izvedene su na tamnosivom sloju maltera u kome je nešto više sitnog

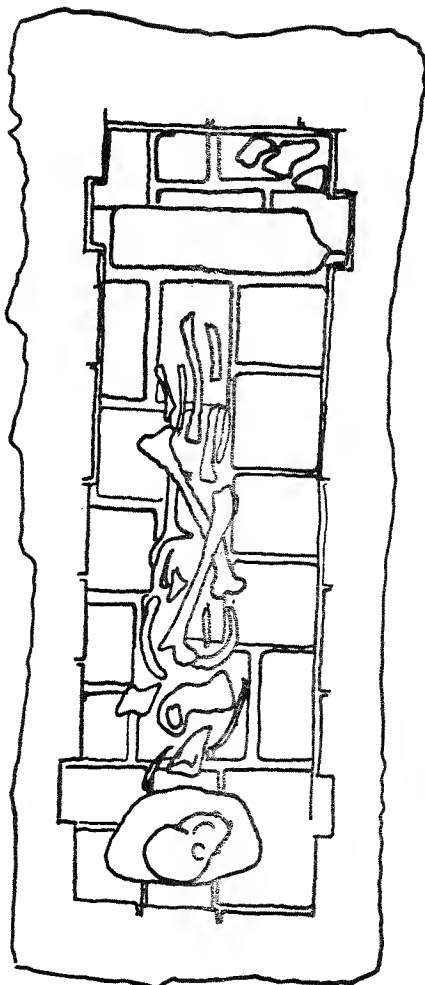
pijeska nego u fresko malterima pronađenim na Crkvi kod Goražda i u Sopotnici. Ove freske po svome kolorističkom spektru ne ulaze u krug srpsko vizantijskog slikarstva a i u tehničkom pogledu ne radi se o čistoj fresci — malter je očigledno bio prosušen prije slikanja pa se sa izvjesnih partija pigment rastvara u vodi.

Parčici fresaka ne sadrže ni jedan figuralni ili likovni motiv po kojem bi se sagledala iole cjelovitija slika o ikonografiji ovog dekorativnog si-

DURĐEVICA detalj L 1:10

Sl. 39 — Đurđevica, ktitorski grob

Sl. 40 — Durdevica, položaj skeleta u ktitorskom grobu

stema. Preovlađuju i ovdje, kao u crkvama kod Goražda, fragmenti ornamentalnog sistema kojim je bio ukrašen donji pojas crkve. Po svemu sudeći ovdje su bila naslikana poveća pravougaona polja (kasete) u koja su bila ubačena manja, ali drugačije obojena polja.

Boje su zagasite, pretežno tamne — veoma često se sreću tamnosivi i specifični tamnociklama tonovi. Sreću se još crveni, oker i plavi tonovi.

Stilske analize upućuju da se radi o freskama koje je radio majstor iz zapadnog kulturnog kruga, najprije neki nama nepoznati Dubrovčanin.

Od svih fragmenata mogu se složiti jedino tri koji pokazuju sivobijeli elipsasti ornament (sl. 42).

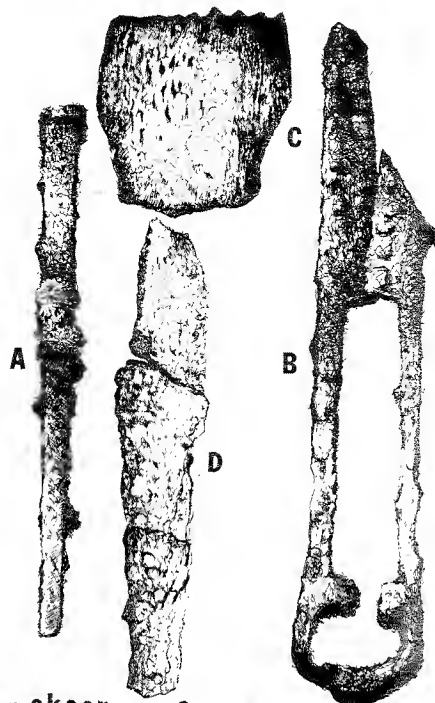
U crkvi, neposredno ispod patosa i sa spoljne strane apside, pronađeno je nekoliko fragmenata gledosane srednjovjekovne i turske keramike, tri parčica plave fajanse sa bijelim motivima i desetak fragmenata tamne srednjovjekovne keramike.

U nekim dijelovima tvrđave mogu se već na površini pronaći fragmenti crne građinske keramike. Ulaz u tvrđavu nalazio se sa istočne strane a tu u blizini bila je i cisterna za vodu.

Tvrđava će se ispitati tek u narednom periodu.

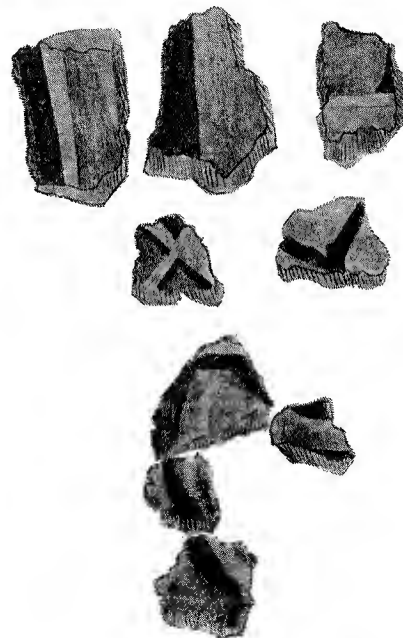
Kao zaključak mogli bismo navesti sljedeće:

DURDEVICA

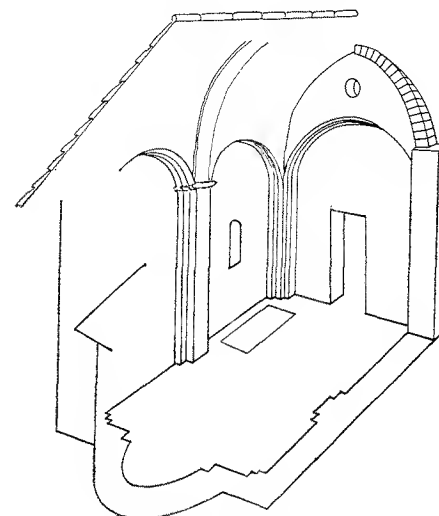

A - ekser C - greben
B - makaze D - nož

Sl. 41 — Durdevica, nalazi iz ktitorskog groba

Sl. 42 — Durdevica, fragmenti fresaka pronađeni u šutu

Sl. 43 — Durdevica, pokušaj rekonstrukcije crkve

1. Na brdu Durdevica nalazilo se od najstarijih vremena, svakako od mlađeg neolita, stanište ljudi.

2. Kontinuitet života nastavljen je i u antičkom vremenu, tim prije ako znamo da je već u rano-hrišćanskom vremenu, u blizini tvrđave, na udaljenosti od 2 km postojala hrišćanska bazilika o kojoj će biti riječi u sljedećem poglavlju.

3. U XV vijeku tvrđava je u rukama porodice Kosača, a postoji u to vrijeme i naselje pod imenom Durdevica. Iz tog vremena je i starija faza crkve koja je bila oslikana prozapadnim freskama.

U ovoj prilici treba navesti jednu ogradu: freske o kojima govorimo mogle bi poticati i iz rimske epohe. Zato će biti nužno u daljnja ispitivanja tvrđave uključiti i traganje za izvjesnim rimskim ili kasnoantičkim objektima koji je mogao da bude oslikan.

4. Grob u crkvi pripada ktitoru i datira se u XIV do XV vijek. Ova crkva vjerovatno je porušena nakon pada tvrđave Durdevac u turske ruke.

5. Crkva je u XVI vijeku već bila zapustjela, a obnovljena je krajem XVI ili početkom XVII vijeka da bi uskoro ponovo, sada definitivno, napuštena. Uskoro je i pala.

6. Prijedelo je u stvari prijelaz iz Tjen-tišta u Fuču (dolinu Drine). Put preko ušća Sutjeske je zaobilazan ali lakši. Otud strateški značaj tvrđave i sela ispod nje.

O predanjima u vezi sa tvrđavom Durdevac i crkvom Durdevicom vidi naprijed izvještaj dr V. Palavestra, koji je, skupa sa J. Finom, neposredno rukovodio istraživačkim radovima na ovom lokalitetu.

f. Dvojna ranohrišćanska crkva na Crkvini u Prijedelu

Selo Prijedelo spominjali smo već naprijed u prilici kada smo govorili o Durdevici. Seosko naselje razbijenog tipa smješteno je na prevoju između Durdevice (na istoku) i brda Maluša na zapadnoj strani sela. Upravo na zapadnoj periferiji sela, u blizini kuće Save Acimovića, u šumi, nalazi se lokalitet Crkvina koju seoski puteljak dijeli danas na zapadni i istočni dio. Istočni dio ustvari je uski plato jednog brežuljka na kome je Savo Acimović prilikom obrađivanja zemljišta pronalazio sedru i kamen u malteru i krčio razvaline nekog zida kako bi dobio površinu pogodnu za obrađivanje. Jedan dio ovog materijala ugradio je u kuću koja se nalazi u podnožju brežuljka sa platom. Ova površina još nije ispitivana.

Istraživanjima je rukovodio dr J. Fine kome se i ovom prilikom najsrdačnije zahvaljujem.

Sondažni arheološki radovi izvedeni su na zapadnom dijelu lokaliteta, na mjestu gdje se već

Sl. 44 — Prijedelo, mjesto gdje su pronađeni ostaci crkve

nazirala ispod gomile kamenja i humusa izvjesna građevina. Tamo gdje su se nalazili zidovi teren je bio blago i ovalno podignut a u centru crkve udubljen (sl. 44 i 45).

Sa kopanjem se počelo ispred apside, na udaljenosti od tri metra. Uskoro zatim, na dubini od

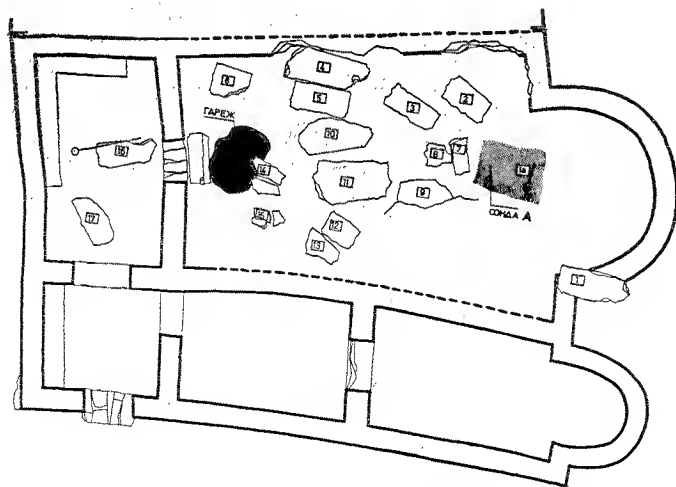
oko 70 cm a na udaljenosti od 90 cm istočno od vrha apside otkriven je kapitel (I), a zatim i mnoštvo drugih fragmenata dekorativne plastike. Izgledalo je kao da je prilikom pada ovih fragmenata sa crkve došlo do njihovog zatrpavanja šutom koji se obrušio (sl. 55).

U ovoj »ostavi« pronađeni su slijedeći fragmenti:

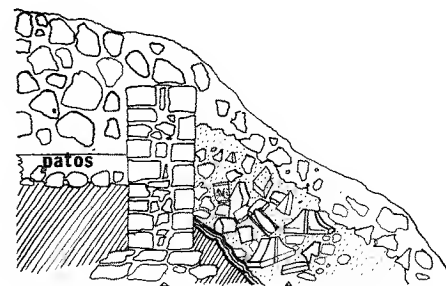
Impost (I) ukrašen figurnom sa podignutom rukom (inv. br. 10)

Dužina 55, širina 18, visina 23 cm. Ukrašen je sa užih, konkavno ukošenih strana i to sa predstavom figure čovjeka koja je obučena u dugu naboranu haljinu, pritegnutom u struku uskim pojasom; ona u desnoj ruci, na grudima, drži loptast predmet veličine oraha. Lijeva ruka je podignuta na pozdrav, kosa je data u pramenovima, jagodice i podbradak su jako naglašeni, a usne i oči ispupčeni. Sa druge strane je predstava vegetabilnog krsta. Plitki profili ovičavaju ove predstave, a, nešto dublji, vrh kapitela. Strane kapitela, koje nisu ukrašene, obrađivane su nazubčanim dlijetom a dekoracije su klesane ravnim sječivom. Sa bočnih strana imposta postoje zarezi u koje je uglavljivan nosač prozora.

Lice imposta može se odrediti jedino pomoću tordirane trake koja se nalazi samo pri vrhu, iznad strane sa figurnom. Ostale strane su jednostavno profilisane. Vjerovatno je ta strana bila okrenuta prema spoljašnosti crkve.

Sl. 45 — Prijedelo, plan crkve (nadopunjen rezultatima iz 1975. god.)

Sl. 46 — Prijedelo, položaj plastike u šutu ispred sjeverne apside

Majstor radi rutinerski, lako reže, instira na faktografiji ali se zadovoljava samo naznakom osnovnih formi.

Ovaj impost, kao uostalom i svi fragmenti dekorativne plastike, izrađeni od kamena a pronađeni na ovom lokalitetu, isklesan je od mekog domaćeg kamena — muljike, koji se lako obrađuje i kruni. Njegova današnja boja je mutno okerasta (Sl. 47).

Impostu pripada fragment inv. br. 13.

Kao i na drugim fragmentima i ovdje se, uz zareze za uglavljivanje prozora, primjećuju tragovi maltera i krečenja.

Sl. 47 — Prijedelo, IMPOST I, trifora sjeverne apside
Sl. 48 — Prijedelo, IMPOST II (desno) i I, trifora sjeverne apside

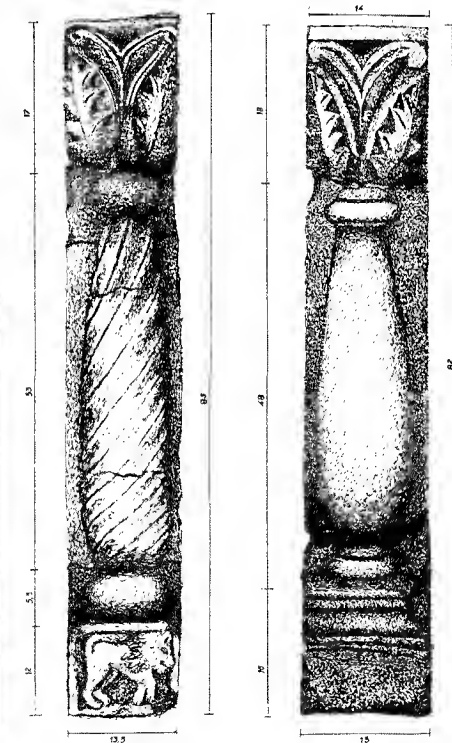
Impost (II) ukrašen figurom sa podignutim rukama (inv. br. 11)

Po materijalu, obliku, izradi i dimenzijama sličan je prethodnom. Ukrašen je na identičan način — jedino što na čeonjoj užoj strani ima figuru sa obje podignute ruke. Ta figura drži u desnoj ruci alku, neku posudu ili vijenac (Sl. 47).

Ovom impostu pripadaju fragmenti pod invent. br.: 16, 23, 26, 19, 25, 15 i 12. Složeni skupa oni čine jedan kompletan stub trifore.

Baza stuba sa predstavom lava (inv. br. 12)

Baza (14 × 14 × 20,5) je u obliku kocke sa bučastim dodatkom na vrhu. Sa njene čeonje strane, u kvadratnom polju, predstavljen je u reljefu lav sa zavrnutim repom i otvorenim čeljustima. Baza je isklesana iz jednog kamena zajedno sa stubom ali je sada odbijena. Pripadaju joj djelovi: 15, 19, 25, 26, 27 i 16. Na stubu sa ovom bazom stajao je kapitel br. 11.

Sl. 49 — Prijedelo, pokušaj rekonstrukcije stubova sa trifore i bifore (desno)

Torzo stuba (inv. br. 13)

Stub (13,5-15 × 15 × 40) je u bliku dvije elip-saste poluobllice spojene između sebe pravouga-onim profilom pomoću koga je omogućeno ubaci-vanje nosača prozora. Sa čeonice strane oblica je spiralno kanelirana. Vidljivi tragovi krečenja i bo-jenja svjetlonarandžastim tonom. Široke, konkav-ne kanelure spojene su međusobno profilom u obliku zasjekline. Stubu pripada još kapitel inv. br. 10-I (Sl. 49).

Vrh stuba sa centralne trifore (inv. br. 16)

Sa lica i naličja vrh (kapitel) je ukrašen stili-zovanim akantusom (po dva lista) iz kojih se raz-vijaju po dvije volute (vitice). Gornja površina na kojoj je stajao veliki kapitel, u funkciji aba-kusa je ravna (kvadratna forma) a dolje je, uz ovaj fragment, odlomljen i jačubasti završetak Stuba. Dio je cjeline kojoj pripada i prethodni fragment.

Stub trifore u fragmentima (inv. br. 19, 15, 25, 26 i 27)

To su fragmenti sa inventarskim brojem: 19, 15, 25, 26, 27. Ovom stubu pripada i baza br. 12, kapitel br. 16 i kapitel br. 11. Čeona strana kon-kavno i spiralno kanelirana.

Pet fragmenata profilisanih ploča (konzole) br. inv. 29

Dvije od četiri konzolice u vidu, sa lica profili-sanih, kamenih ploča (muljike), pronađene su is-pred apsida zajedno sa ostalim materijalom (29-1,2). Treći fragment ležao je u šutu glavnog broda (naosa) na dubini od 50 cm (29-3), a četvrti je pronađen u »đakonikonu« — južnom paraklisu sa apsidom (29-4). Peti fragment pronađen je uz ulaz u crkvu na južnom zidu, sa spoljne strane. Dimenzije: br. inv. 29-1 i 2, spojene imaju:

51 × 19-20,5 × 7 cm
br. inv. 29-3: 26 × 19 × 7,5 cm.
br. inv. 29-4: 24 × 16 × 6 cm.
br. inv. 17: 21,5 × 9,5 × 17 cm.

Vjerovatno pripadaju prozorima i vratima crkve.

»Zubi« iz potkrovnog vijenca

Ovi »zubi«, izrađeni od sedre »na špic« prona-đeni su ne samo ispred centralne (sjeverne) apsi-de već duž čitavog istočnog zida, spolja, a dje-lom i na jugoistočnoj strani. Jedan dio nađen je i sa sjeverne strane glavnog broda. Vrhovi su ovih zašiljenih pločica bili okruženi i obojeni crvenim tonom. Po ukošenim stranama naličja pojedinih komada može se pretpostaviti da je i čelo apsida bilo u potkrovlju ukrašeno ovim frizom »vučjih zubi«.

Prosječne dimenzije: 18-19 × 8-9 cm, a debljina 6 cm (Prilog 84).

Daljim otkopavanjem crkve otkrivena je apside a zatim se krenulo sa praćenjem zidova sa istoč-ne, sjeverne, južne i zapadne strane, te se već mogla ustanoviti osnovna silueta njene osnove. Praćenjem zidova sa unutrašnje strane došlo se do približno tačne slike podjele unutrašnjeg pro-stora. Postavljanjem nekoliko kraćih sondi u smje-ru sjever—jug i istok—zapad ispitane su poje-dine interesantnije tačke građevine, a prostorija sa apsidom, južno od glavnog broda, jedina je istražena u cjelini, do nivoa patosa.

Nalazi izvan »ostave« ispred glavne apsida su sljedeći:

Stubić prozora (inv. br. 14)

Pronađen je sa spoljne strane južnog zida, u blizini zapadnog zida južne crkve sa apsidom. Sli-čan je stubovima sa spiralnim kanelurama. Jedi-no se od njih razlikuje po tome što tijelo stuba nema kanelure i što su kalemati završeci nešto tanji i bogatije profilisani. Pripadaju mu dijelovi: 18 i 20.

Dimenzije: 40 × 14 × 14 cm.

Vrh stuba (kapitel) — br. inv. 18

Pronađen je zajedno sa stubom (br. 14) sa spoljne strane južnog zida. Ima dva lica. Na jed-nom od njih isklesana su dva lista akantusa sa volutama u sredini, a na drugom licu samo dva lista, bez dorade detalja i sa grubo naznačenim spiralama. Na više mjesta fragment je okrazan. Kao i u ostalim slučajevima isklesan je zajedno sa stubom i bazom iz jednog komada muljike pa je prilikom pada odvojen od njih. Pripadaju mu dijelovi: 14 i 20.

Dimenzije: 14 × 14 × 16 cm. Prilozi: 80, 82a.

Impost III — br. inv. 20.

Pronađen je u južnoj crkvi sa apsidom, oko sre-dine samo nešto zapadnije, a ležao je na dubini od 100 cm. Na ukošenim bočnim stranama iskle-sane su, u profilisanom okviru, grana lovora, sa jedne, i palme, sa druge strane. Na vrhovima obi-jen. Sa bočnih strana nalaze se usječena ležišta nosača prozora. Sa gornje strane ugravirane su dvije linije koje prate u projekciji širinu stuba (kao i na kapitelima I, II i IV).

Dimenzije: baza 12 × 14,5 cm; gornja strana: 45,5 × 21; visina 17 cm.

Pripadaju mu djelovi: 18 i 14.

Impost IV — br. inv. 21

Pronađen je u prostoriji sa apsidom, sa južne strane glavnog broda, u blizini prethodnog kapi-

tela. Na ukošenim, bočnim stranama (na licima) nalaze se reljefni ornamentalni motivi u formi dvije, u krug upisane »vjetrovke« (sa jedne) i pal-mine grane (sa druge strane). I ovaj je fragment odbijen na vrhovima lica. Sve ostalo je skoro identično kao i kod prethodnih kapitela (abaku-sa).

Dimenzije: donja strana: 15 × 15 cm; gornja strana (današnje stanje): 43 × 21 cm; visina 19 cm (Sl. 64).

Pripadaju mu dijelovi 22, 23 i 24.

Proizlazi, dakle, da se iz ova četiri fragmenta može sastaviti stub prozora u cjelini, koji je neka-da bio izgrađen samo iz dva komada kamena: kapitel (21) i stub sa bazom i vrhom (22, 23 i 24). (Sl. 49).

Baza stuba — inv. br. 22

Pronađena je zajedno sa prethodnim fragmen-tom kome i pripada. Slična je bazi br. 12 (sa glav-ne trifore) samo što je u ovoj prilici lice ostalo bez figuralnog motiva i ukrašeno je samo sa šest profila.

Dimenzije: 14 × 15 × 23,5 cm.

Pripada cjelini stuba čiji su dijelovi: 23, 24, 21.

Stub prozora, br. inv. 23.

Pronađen uz prethodne fragmente u prostoriji (crkvi) sa južne strane glavnog broda. Po obliku sličan prethodnim stubićima samo mu tijelo nije spiralno kanelirano. Dobro sačuvan.

Dimenzije: 15 × 15 × 41 cm.

Pripada gornjoj cjelini.

Vrh stuba — kapitel, br. inv. 24

Pronađen u prostoriji sa južne strane naosa, skupa sa prethodnim fragmentima. Sa jednog lica ukrašen je motivom akantusa i volutama, a sa drugog samo sa dva ravna lista i volutama — dak-le isto kao i fragment br. 18.

Dio je prethodne cjeline.

Baza stuba, br. inv. 9.

Fragment je pronađen sa spoljne strane juž-noga zida. Sa lica ima osam profila. Ostale strane nisu dekorisane. Na vrhu fragmenta sačuvan je jabučasti početak stuba. Dimenzije 12,6 × 13,6 × 24 cm.

Fragmentu pripadaju sljedeći dijelovi: br. 14, 18 i 20.

Obrađena kamena ploča, inv. br. 36

Pronađena je u prethodnoj skupini samo nešto južnije, ispred glavne apsida, na dubini od oko

160 cm. Polomljena je i mogu se spojiti dva dije-la koji skupa imaju sljedeće dimenzije: 13,5 × 18 × 7,5 cm. Sa lica ploče vidi se kvadratno udubljenje (7 × 7 cm), koje je očigledno služilo kao ležište nekog stubića, vjerovatno drvenog no-sača prozora (trifora ili bifore).

Dav fragmenta, vjerovatno sa dovratnika, inv. br. 52

Pronađeni su uz južna ulazna vrata. Prvi frag-ment odlomljen je od neke deblje grede. Sa lica je pažljivo obrađen i ima zasječene ivice. Dimen-zije: dužina 20 cm, širina 11 cm a debljina (da-nas) 4 cm.

Drugi fragment sličan je bočnoj strani velikih kapitela (I i II), sama je profilacija pri vrhu nešto gušća. Odbijen je od neke veće cjeline.

Dimenzije: 23 × 12 × 4 cm.

Od sitnijih nalaza pronađeni su sljedeći pred-meti:

Ravno staklo od prozora, inv. br. 35

Pronađeno je u šutu ispred glavne apsida, is-pred južne apsida i oko sredine »južne crkve«, sa spoljne strane, a u manjim količinama i duž čita-vog južnog zida. Ležalo je odmah iznad zdravice u tankom sloju sa pepelom i »šaranim malterom«. Ukupno je skupljeno 103 fragmenta relativno ma-lih dimenzija. Oni imaju uglavnom mutno zeleno-okerašti ton, ali pojedini parčići su nešto izrazi-tije svijetlozeleni, žutozeleni, svijetložuti i sasvim bezbojni. Najviše ih je sa tamnosmeđim tonom, ali se čini da je on sekundaran, odnosno da je nastao patiniranjem stakla u zemlji.

Izvrjesni fragmenti pokazuju ovalno kresanje. Debljina je različita, ne samo kod različitih frag-menata već i debljina jednog od njih je neujed-načena, ali se kreće između 4 do 0,5 mm.

Bez sumnje staklo potiče od prozora koji su prvi stradali. Ovalna kresanja govore da je ustak-lenje moglo da ima kružnu formu ili se radi o ovalu gornjeg dijela prozora (bifora ili trifore).

Stakla od posuda, br. inv. 34

Nađeno je u manjim količinama (sedam frag-menata) ispred centralne i južne apsida i duž južnog zida. Ležalo je odmah iznad zdravice u tankom sloju pepela i »šaranog maltera«. Staklo je svijetlo okeraste boje sa zelenim i smeđim pre-živima. Na jednom ulomku sačuvala se tanka drška, na drugom dno, odozdo udubljeno, a na trećem ovalni vrh neke posudice od veoma tan-kog stakla. Rekonstrukcijom može se doći do pre-čnika dna (4,5 cm) i gornjeg otvora (8 cm) ove posude. Većina ulomaka vjerovatno pripadaju ovoj posudi.

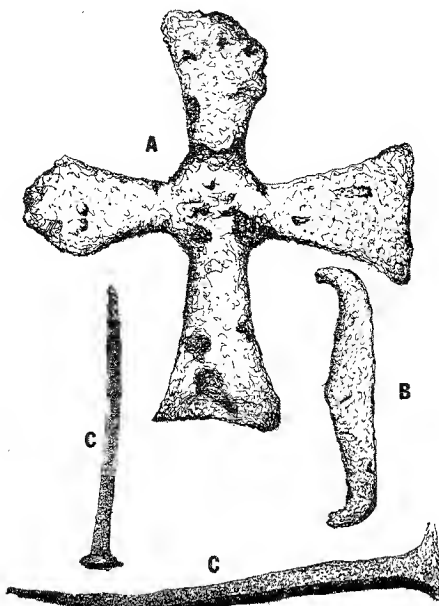
Osam kamenih ploča (stećci)

Sačuvane u cjelini ili u fragmentima, pronađene su u glavnom brodu i priprati sjeverne crkve na dubini između 20–30 cm. Očigledno su naknadno stavljene, kada je crkva već bila srušena. Neke od njih ležale su djelimično na sjevernom i južnom zidu broda. Iz tog razloga bilo je teško ustanoviti pravac sjevernog zida jer je razbijen prilikom kopanja grobova. Jedna ploča (br. 4) bila je probušena na užoj strani.

Grobovi ispod ploča nisu ispitivani (prilog 66).

Željezni krst, inv. br. 33

Pronađen je na dubini od 85 cm na sredini rova kopanog sa spoljne strane zapadnog zida. Izrađen je od željeza sada jako oksidiranog. Ima oblik »malteškog krsta« — sa proširenim krakovima na vrhu. Dimenzije: 14,7 × 14,7 × 0,1 cm (Sl. 50).

A - željezni krst
B - kresivo
C - ekseri

Sl. 50 — Prijedelo, željezni nalazi

Lako je moguće da je krst bio postavljen na zapadnu fasadu (»lastavicu«) crkve. Tome u prilog govori i mjesto gdje je pronađen.

Kresivo, br. inv. 32

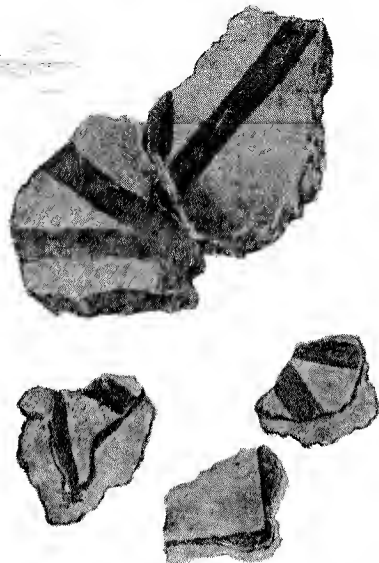
Pronađeno je u istočnom dijelu naosa. Dubina nije ustanovljena. Izrađeno je od željeza koji je sada oksidisan. Ima oblik ispravljenog luka strijele. Dimenzije: 10 × 1,7 — 1,5 × 0,3 cm. (Sl. 50).

Željezni ekseri, br. inv. 31

Pronađeni su na dubini između 40 i 70 cm. u zapadnom dijelu naosa. Kovani od željeza sa »kapom« na debljoj strani. Dužine između 10,3 i 20 cm (Sl. 50).

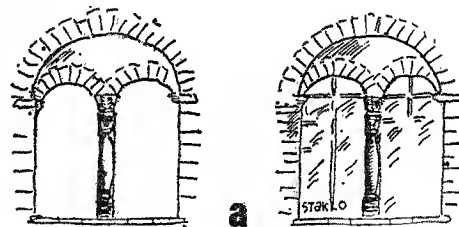
Ulomci bojenog maltera, br. inv. 30

Polomljeni malter koji je bio krečen i šaran pronađen je u mnoštvu fragmenata ispred obje apside i duž južnog zida. Nalazio se ispod i iznad sloja sa tragovima požara na dubini od 50 do 90 cm. U sastavu malter ima malo kreča i nešto više sitnog okerastog šljunka. Prisustvo ovog šljunka, a možda i crvenice daju mu okerast ton. Debeo je od 0,5 do 1,5 cm. Uglučana površina na

Sl. 51 — Prijedelo, fragmenti šarenog maltera sa fasada crkve

licu maltera okrećena je svijetlodrap tonom a po ovoj preparaturi izvedene su (ciglastocrveni ton) linije koje izgleda čine ornamentalni sistem na fasadama crkve. Te dekoracije bile su, može se sa sigurnošću tvrditi, geometrijskog karaktera. Ne baš potpuno pouzdanom rekonstrukcijom može se još reći da su fasade crkve, svakako istočna i južna, bile ukrašene kvadratima ili pravougaoni-

Sl. 52 — Prijedelo, pokušaj rekonstrukcije bifora (a) na osnovu stubova (b i c)

cima u koje su bili upisani dva ukrštena krsta — po dijagonalama i po sredini (Sl. 51).

Pored detaljnije opisanih nalaza treba navesti da je u blizini sjeverne apside pronađeno mnoštvo sedrenih blokova, koji svojim oblikom pokazuju da potiču od nekog svoda ili luka.

Zidovi građevine debeli su 50–55 cm. Zapadni zidovi nešto su deblji (80 cm). Zidanje je relativno loše — bez horizontalnih redova a kamen nije obrađivan. Upravo takva faktura zida zahtijevala je malterisanje crkve spolja i iznutra što se moglo i potvrditi nalazom maltera. Malter koji je nađen spolja imao je, kako smo vidjeli, primitivan dekorativan sistem, ali je teško reći šta je sve bilo njima ukrašeno.

Sasvim prizemne površine sa spoljne strane sjeverne apside sačuvale su malter na pojedinim površinama, ali bez »šara«. Iznutra malter je bio nešto finij u glačanju i obojen toplim svjetlo-narandžastim tonom.

Najtipičniji presjek kroz jednu od brojnih son-di sa unutrašnjih i spoljnih strana zidova pokazao bi odozgo na dole sljedeće: 20–30 cm humusa sa kamenom; 70–120 cm kamena od porušenih zidova pomješanim sa malterom i djelovima arhitektonske plastike; tanki sloj sitnog maltera u kome su se nalazili fragmenti stakla i »šaranog« maltera; tanki sloj pepela i gareži; crvenica (zdravica) ili tamni kulturni sloj debeo 10–20 cm.

Iznutra je stratigrafija davala sličnu sliku — jedino su slojevi bili tanji a ispod sloja sa kamenom nalazio se malterni patos debeo 5–8 cm. Ispod njega bio je naboj od crvenice.

Osamdeset do stodvadeset santimetara visine iznad patosa u apsidi sačuvani su zidovi građevine. Ona je duga sa apsidom 15,20 m. Apsida je iznutra duboka 2,10 m, naos je du 8,20 a širok oko sredine 5,60 — prema zapadu se sužuje. Ispod naosa je priprata duga 2,70 m. Sjeverni dio zapadnog zida priprate ima u temeljima zadebljanje dugo oko 1,20 m.

Sa južne strane glavnog broda nalazi se još jedna crkva, građena istovremeno kad i glavni brod. Ona ima nešto manju apsidu i znatno užu naos i pripratu (Sl. 45).

U crkvu se ulazilo na vrata koja su pronađena na završetku južnog zida na južnom brodu. Ispred vrata tlo je bilo popločeno kamenim pločnikom. Iz priprate južnog broda ulazilo se u južni brod i pripratu sjevernog broda.

Prostorija sa sjeverne strane glavnog broda izvedena je u suvoziđu. Sjeverni njen zid nema potpuno pravilan tok. Očigledno se radi o naknadno prizidanom objektu.

Crkva je apsidom okrenuta prema istoku.

Naknadnim sahranjivanjem pod amorfne stećke, postavljenim na ruševine crkve, izvjesni zidovi su djelimično porušeni kopanjem grobnica. Velika nekropola sa stećcima nastavlja se odmah uz sjeverni zid prizidanog objekta i proteže se u dužini od oko 40 m. Izbrojano je 84, uglavnom amorfna spomenika. Sahranjivanje pod stećke uslijedilo je očigledno nakon rušenja crkve jer jedan dio nekropole leži na njenim ruševinama.

Crkva u Prijedelu još nije ni blizu sistematski istražena. Naknadna ispitivanja donijele zasigurno nalaze koji će omogućiti tačnije datovanje i objašnjenje ovog sakralnog objekta. Ipak, već sada se može reći da smo na tragu izvanredno značajne građevine iz ranohrišćanske epohe koja će upotpuniti našu predstavu o ovoj vrsti arhitekture u Bosni. Na takav zaključak upućuje kako njena osnova, zatim dekorativna plastika i sit-

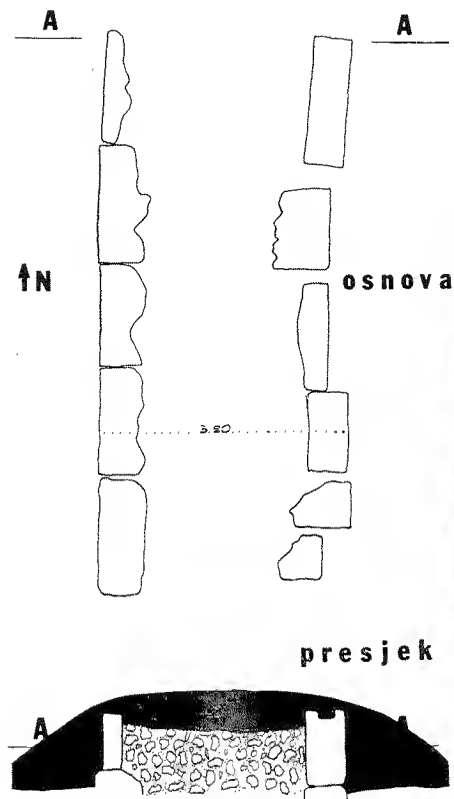
niji nalazi, tako i činjenica da je ovaj objekat postojao u jednoj regiji u kojoj do sada nisu registrovani slični nalazi.

Dekoratívna plastika potiče isključivo od jedne trifore koja je stajala na apsidi sjevernog broda i od dvije bifore. Jedna od njih osvjetljavala je prostoriju sa apsidom južnog broda, a druga pripratu južnog broda. Još se sa sigurnošću može tvrditi da je crkva imala drvenu tavanicu, i da su samo apside bile zasvođene. Streha sa istočne strane crkve imala je friz »vučijih zuba«, a možda se on produžavao i na ostalim zidovima. Istočna strana crkve bila je omalterisana i ukrašena geometrijskim motivima izvedenim crvenom bojom.

Godine 1975. istraživanja u Prijedelu nastavila je ekipa dr Ivanke Nikolajević. Tada je napravljen i geodetski plan crkve koji se donosi (Sl. 53).

g) Stari most u Međurječju

U selu Međurječju (Čajniče), oko stotinu metara sjeverno od ušća potoka Batovka u Janjinu, sa lijeve strane rijeke, a na udaljenosti od oko 50 m od njenog današnjeg korita, postojala je jedna humka na potpuno ravnoj livadi, koja je svojim položajem i oblikom privlačila pažnju. Sa južne strane male humke nazirao se okomito postavljen kamen, sličan stećku u obliku sanduka. To je bio povod da na ovoj humki obavimo arheološku pretragu (Sl. 55 i 56).

Sl. 53 Most (na suvu) u Međurječju, Čajniče

Sl. 54 Most u Međurječju

Seljaci iz Međurječja sjećali su se priča njihovih predaka da je nekada na ovom mjestu bio most na Janjini, pa, kada je rijeka potekla 50 m istočnije, on je ostao na suvu.

Otkopavanja su potvrdila ovo predanje.

Na dubini od 20—70 cm ispod humke pronađena je sjeverna pristupna staza na nekadašnji most. Radi se o blagom nasipu (prilaznoj rampi) ograđenoj sa strana relativno velikim kamenim blokovima, oklesanim sa svih fasadnih strana. (Nisu u pitanju adaptirani stećci). Prostor između blokova bio je ispunjen lomljenim kamenom, međusobno povezanim jakim bijelim malterom.

Dužina ove rampe iznosi 8 m, širina kolosjeka 3,80 m, a na razdaljini od 12,5 m od ove rampe

naziru se ostaci južne pristupne staze na most, te se može pretpostaviti da je i most bio dug oko 10—12 m. Ostaci južne rampe nisu otkopavani.

Sudeći po tragu užljebljenja za ležište drvene grede na zapadnom čeonom kamenu, koji ima i svoje postolje od sitnijih blokova i malternog zida, može se sa sigurnošću reći da je osnovna konstrukcija mosta bila drvena.

Međurječje je bilo podgrađe Samobora i prebivalište njegovog vlasnika Sandalja Hranića. Iz kojeg vremena potiče ovaj most teško je reći, pošto nam je dospio samo temeljni dio njegove sjeverne, pristupne staze. Graditeljska solidnost koja se primjećuje u njegovoj monumentalnoj kamenoj oplati (podzidu) i u činjenici da je staza ispunjena malternim nabojem upućuje na bogatog dobrotvora i daljnju prošlost (crtež br. 88).

ZAKLJUČAK

Bogatstvo materijala jasno govori da je u srednjem vijeku regija Drina predstavljala oblast sa snažno izraženom privredom, prije svega trgovinom. Nakon prelaza bilećkih i gatačkih kraških predjela i planinskog masiva Čemerna, Drina je pružala trgovačkim karavanima, na liniji jug—sjever i obratno, nekoliko značajnih raskršća, trgova, staništa i naseljenih mjesta od kojih je Foča nudila najbolje uslove. Tu se moglo udobno odmoriti i kontaktirati sa posrednicima iz raznih krajeva. Bila je to relativno prostrana i pitoma oblast čiju je okosnicu činila dolina Drine između ušća Sutjeske i Ustiprača.

U Samoboru, Goraždu, Foči, Durđevcu i Sokolu prebivali su oblasni gospodari vojvoda Sandalj Hranić i njegov sinovac Herceg Stefan, velikaši koji su veoma dobro znali značaj trgovine u privredi svojih pokrajina, te su i sami, ne u jednoj prilici, ulazili u poslovne aranžmane.

Drina je postala jedna od tri najznačajnije regije unutar Bosne na kraju XIV i u prvoj polovini XV vijeka. Bilo je to njeno zlatno doba koje će da nastavi svoj odsjaj još duboko u turskom periodu, sve do polovine XVII stoljeća. Ovi predjeli bili su u srcu teritorije kojom je kroz dugi niz godina gospodarila porodica Kosača, koja je davala, odmah iza bosanskih dinasta, najmoćnije oblasne gospodare, te, na taj način, snažno uticala na sve vidove istorijskog razvitka srednjovjekovne bosanske države. Otud je svaki novi podatak koji se može dobiti ispitivanjem ostataka materijalne i duhovne kulture ovoga perioda veoma dragocjen za sve grane savremene nauke, posebno za istoriju samostalnih bosanskih države i njene crkve, ali isto tako i za istoriju Crne Gore

i Srbije, čije su teritorije povremeno bile uključivane u posjede ove vlastelinske kuće.

Potreba da se kompleks Kosača temeljitije ispita postaje razumljivija ako se podsjetimo da je za posljednjih deset godina relativno mnogo urađeno na arheološkom istraživanju nekih tvrđava u centralnoj i zapadnoj Bosni, a posebno sjedišta bosanskih kraljeva, dok su lokaliteti sa arheološkim potencijalom na Drini ostali neistraženi. Kompleksnost prirode stare bosanske države ne može se u potpunosti sagledati bez komponente ove regije, čija je uloga u njenom istorijskom određenju od vitalnog značaja.

Naime, ako se arheološkom i istorijskom materijalu, već prezentiranom, priključe i izvanredno značajni nalazi na Sčepan Polju i na Sokolu, postaje jasno da smo na tragu jedne istorijske kategorije koja u datom vremenu i na datom prostoru pokazuje sva obilježja jedne regije sa specifičnim feudalnim životom u kojoj egzistira snažna i samostalna privredna djelatnost, koja je podloga određenom kulturnom i duhovnom krugu. Jednostavnije rečeno privredni i kulturni kompleks Kosača na Drini nosi sva obilježja izdvojenog kruga preko koga se u blagom sfumatu prelazi iz srpskih krajeva na istoku prema administrativnim i geografskom centru srednjovjekovne Bosne. Upravo zato objašnjenje jednog kruga povlači za sobom jasno sagledavanje drugog, budući da oni stoje u najužoj zavisnosti i korelaciji.

Takav značaj i položaj privrednog, kulturnog i političkog kruga Kosača u XIV i XV vijeku već se jasno ocrtava kroz arheološki materijal iznjet na prethodnim stranicama. Kako smo vidjeli veli-

kaši i bogatiji trgovci iz ove regije bili su u stanju da podižu snažne tvrđave i monumentalne crkvene građevine, koji ne samo da ne zaostaju za onim koje grade bosanski kraljevi na Bobovcu, već ih u nekim slučajevima i prevazilaze. Samobor je prostraniji od Bobovca, a monumentalnija crkva od one na Ščepan Polju još nije otkrivena u Bosni. Pod zemljom u dolini Drine krije se, to se sa apsolutnom sigurnošću može danas tvrditi, a to najbolje potvrđuju arheološki podaci, izvanredno dragocjen arheološki materijal, preko koga se, u odsustvu pisanih dokumenata, može znatno reljefnije sagledati jedna istorijska epoha, inače sporna i još neobjašnjena u domaćoj historiografiji.

Otkriće ranokršćanske dvojne crkve u Prijedelu kod Foče svjedoči da je epoha Kosača imala i svoju uvertiru.

Freske dubrovačkih slikara u crkvi sv. Đurđa, unutar tvrđave Đurđevac na današnjem brdu Đurđevici, i srpskovizantijski živopis u Crkvinu kod Goražda i u crkvi sv. Đurđa u Sopotnici, orijentalni elementi na monumentalnom mauzoleju pod Sokolom, te kasnogotički i narorenesansni detalji na arhitekturi crkve na Ščepan Polju, ilustruju složenost statigrafije ovog kulturnog kruga, izloženost njegovog autohtonog bića najraznovrsnijim utjecajima, što je, na kraju, odlučujuće uticalo da se formira sopstveni stilski izraz u umjetnosti, usko povezan sa specifičnostima opšte klime koja je ovdje vladala.

Bosna, Srbija i Crna Gora dobar dio svoje istorije vežu za zbivanja u ovoj regiji. Porodica Kosača nije razdvajala već spajala te istorije. Proučavanje ove epohe zajednička je stvar naučnog kadra iz sve tri republike. Uvjereni smo da su danas ostvareni svi uslovi da se ovom poslu priđe otvoreno, kritički i bez predubjeđenja.

U ovom momentu najuočljivija korisnost ovog naučnoistraživačkog programa je dokumentarno-

-istorijska. Sa punom sigurnošću mogu se očekivati daljnja značajna arheološka otkrića: novi građevinski objekti, tvrđave, crkve, mauzoleji, površine oslikane freskama, primerci primjenjene umjetnosti, epigrafski i grobni nalazi i mnogo toga drugog. Istraživanja neće zanemariti epohe neposredno uz doba koje je predmet proučavanja, kao što je vrijeme prije 1373. godine, kada se ova oblast nalazi u granicama srpske države, i vrijeme nakon šezdesetih godina XV vijeka kada vlast nad Drinom preuzimaju Turci. Sve to neosporno će doprinijeti da se sa više egzaktnih elemenata osvijetljava jedan od najznačajnijih perioda u našoj istoriji, do sada relativno zapostavljen i protivurječan.

Istovremeno ovim programom omogućuje se valorizacija kako već poznatih tako i novootkrivenih spomenika te njihova zaštita i konzervacija. Dragocjeno istorijsko i kulturno nasljeđe, koje sada anonimno prebiva pod zemljom ili u nepristupačnim krajevima, biće privedeno životu savremenog čovjeka u cilju njegovog kulturnog i ekonomskog korišćenja, prevashodno putem turističke ponude. To će bez sumnje pozitivno utjecati na intenziviranje privrednog razvoja jedne relativno siromašne regije. Izgradnjom asfaltnih cesta Beograd—Dubrovnik, preko Foče i pravca Sarajevo — Foča — Nikšić, ova regija vaspostavlja već davno zaboravljenu, srednjovjekovnu putnu mrežu, koja joj daje nove mogućnosti i šanse. Ovo, kao i industrijski potencijal gornje Podrinje te izgradnja sistema hidrocentrala na Pivi i Drini predstavlja dovoljno snažan preduslov za realizaciju navedenih pretpostavki.

Upravo iz tih razloga ne treba zanemariti i privredno-turističku komponentu budućih naučnoistraživačkih arheoloških, arhivskih i toponomastičkih radova na proučavanju Drine u vremenu Kosača.

SUMMARY UPPER PODRINJE IN THE TIME OF KOSAČA

From the report can be seen that during the year 1973 were performed the following works on the scientific-investigative program »Drina in the time of Kosača« (XIV—XV century):

1. From Dubrovnik's archive were copied 177 documents which refer to the mentioned district and epoch.

2. For all documents were made the short summaries.

3. The toponomatic investigations were done in 22 villages of Upper Podrinje and were noted tens of very interesting and precious datas. These investigations were inevitable because in many cases the folk tradition was confirmed by the archeologic findings.

4. Geodesically was recorded the old town Samobor and was done the recognoscirung of this fortress (XIV—XV century).

5. Also were done the preliminary plans of the old fortress in Sopotnica, Todjevac and Djurdjevica (XV—XV century).

6. Was discovered until now unknown early Christian double church in village Prijedjel and it was partly investigated. This finding has a special value and importance for the study of the epoch which preceded the time being discussed.

7. Were identified and discovered until now unknown mediaeval churches painted with frescas in village Crkvine near Goražde and on the hill Djurdjevica iz Prijedjel (XIV—XV century).

8. Completely was archeologically investigated until now not identified the fortress Kozman at the mouth of the river Sutjeska (XIV—XV century).

9. By an archeologic method was established the sure chronology of Herceg's church in Sopotnica, was found its old painting and were identified the foundations of the old monastery-housing economic buildings — konaks (XV cent.).

10. Was discovered one medieval bridge (on land) in Medjurječje.

REVITALIZACIJA SARAJEVSKIH MAHALA

UVODNA NAPOMENA

Problem zaštite, čuvanja i revitalizacije ambijentalnih vrednota starih mahala u Sarajevu i drugim bosansko-hercegovačkim gradovima postoji odavno, ali se njegovom izučavanju naučnim metodom nije prilazilo, a u međuvremenu su ti ansamblji bili ugrožavani, kako rušenjima, tako i raznim intervencijama sa ciljem da se pojedinačne zgrade »moderniziraju«. Posljedice rušenja i nekih transformacija su tako teške da, može se reći, danas ne postoji nijedna veća istorijska stambena cjelina koja nije načeta.

Zbog svega toga Republički zavod za zaštitu spomenika kulture je dao inicijativu da se ovaj problem osvijetli ispitivanjem jednog vrijednog kompleksa sarajevskih mahala sa ciljem da se

rezultati konkretnih istraživačkih radova mogu koristiti i u drugim sličnim ambijentima.

Radna grupa u sastavu: prof. Husref Redžić, Vjekoslava Sanković i Nedžad Kurto izvršili su potrebna istraživanja u postojećim cjelinama na sjevernim padinama Sarajeva. Rezultati njihovih istraživanja i prijedlozi intervencije u smislu prihvatljive transformacije istraživnog arhitektonsko-urbanog tkiva sadržani su u ovom radu.

Iako su sva tri autora sarađivala u svim fazama izrade ovog modela revitalizacije mahala, što je bilo nužno obzirom na jedinstveni cilj ovog naučnog ispitivanja, pojedini dijelovi ove studije pripadaju određenom autoru, kako je to označeno u tekstu.

Husref Redžić

METODOLOŠKA OBRADA REVITALIZACIJE SARAJEVSKIH MAHALA IZMEĐU ULICA KAUKČIJE ABDULLAH-EFENDIJE I MILOŠA OBILIĆA, TITOVE I GOLOBRDICE

Stambena izgradnja na sarajevskim padinama u turskom periodu predstavljala je primjenu već definiranih principa arhitektonske i urbanističke kompozicije. Radilo se o zreom urbanizmu i arhitekturi čije su realizacije u potpunosti odgovarale potrebama jednog društva. Graditelji ove arhitekture bili su naši domaći majstori.

U austrougarskom periodu školovani arhitekti vrše pojedinačne intervencije u cilju transformiranja ovog istorijskog tkiva, donoseći jednu evropeiziranu kuću sa nekim oblicima islamske arhitekture, koji nisu pripadali zatečenoj kući

turskog doba. Međutim, ovi arhitekti čuvaju mjerilo i ponekad sistem slobodnostojeće izgradnje. Zbog toga to uklapanje novog u staro nije bitno narušavalo urbanističko-arhitektonski ambijent.

Između dva rata arhitekti su pojedinačnim realizacijama nastojali da transformiraju staru kuću zadržavajući neke karakteristične elemente vanjskog izgleda, ponekad čuvajući, ali češće ugrožavajući mjerilo.

Poslije oslobođenja, intervencije arhitekata na padinama u sarajevskim mahalama označavaju najteži period u njihovom mijenjanju. Zapravo,

nije se radilo o transformiranju, nego o izgrađivanju urbanog tkiva i njegovom zamjenjivanju bezvrijednim gradnjama izvan mjerila ambijenta i bez bilo kakvog nastojanja da se staro i novo povežu u neku organsku cjelinu.

Pojedinačnim gradnjama »plombiraju« se neizgrađene parcele u postojećim nizovima zgrada, ili se bez ikakvog plana i sistema izgrađuju površine bašča na padinama.

Ni u jednom jedinom slučaju nije se prišlo studijskom radu na novoj izgradnji padina na osnovu analiza i valorizacije zatečenog urbanog i arhitektonskog tkiva. Predložena studija je prvi pokušaj u tom smislu. Analize i valorizacija relativno male površine zahvaćene ovim prijedlogom ukazale su na svu kompleksnost problematike, na teškoće koje stoje na putu realizacije transformiranja tkiva na osnovu naučnih analiza.

Osnovni zaključak koji je proizašao iz analiza i valorizacije je sljedeći: *Ubuduće se planiranje i nova izgradnja na padinama ne smije više zasnivati na pojedinačnim objektima, nego samo na većim urbanističko-arhitektonskim cjelinama.*

Pošto su padine sarajevskog amfiteatra najvrijednije površine za stambenu izgradnju, naročito sjeverne, briga za njihovo transformiranje treba da odgovara njihovoj stvarnoj vrijednosti.

Revitalizacija mahala na sjevernim padinama sarajevskog amfiteatra u zoni koju ograničavaju ulice Kaukčije Abdullah efendije, Titova, Miloša Obilića i Golobrdica do raskršća iznad Sinanove tekije, ustvari podrazumijeva transformiranje postojeće stambene arhitekture na bazi valorizacije naslijeđa, ali istovremeno uz zadovoljenje ekonomske računice.

Metodologija, koja je primijenjena u ovoj studiji, treba prije svega da obezbijedi svestrane analize postojećeg stanja. Na osnovu ovih analiza vrši se vrednovanje, odnosno valorizacija zatečenog stambenog fonda, kako sa kulturno-istorijskog, tako i sa ekonomskog stanovišta. Prema tome, analize koje su sastavni dio ove studije, za svaki pojedinačni objekat daju podatke o vremenu gradnje, sadašnjem stanju očuvanosti i upotrebne vrijednosti, materijalima i konstrukcijama objekta, broju porodica koje stanuju u objektu, zatim skicu tlocrta zgrada, podatke o spratnosti, podatke o eventualnoj promjeni namjene, fotos njegovog sadašnjeg vanjskog izgleda i drugo. Na osnovu svih ovih podataka skupljenih za svaki pojedinačni objekat u vidu jednog anketnog lista koji je prilagođen potrebama ove studije, izvršena je valorizacija postojećeg stanja, čiji je glavni zadatak da naučnom metodom utvrdi, koji se objekti moraju čuvati, koje treba rušiti, a koji se nalaze između ove

prve dvije grupe, odnosno koji se, ako za to postoje kvalificirani razlozi, mogu uklanjati, bez obzira što je njihova vrijednost takva da se prema njoj mogu i zadržati, bilo u okviru postojećih, ili novoproyektovanih cjelina. Valorizacija vodi naročito računa o arhitektonskim cjelinama, a ne o pojedinačnim ambijentalnim objektima, bilo da se zadržavaju ili se predviđaju za rušenje. U tom slučaju na njihovom mjestu treba da se izgrađuju novi stambeni kapaciteti sa gušćom naseljenošću.

U običajnim okolnostima u Sarajevu, kad se ne radi o fondu kulturno-istorijskog naslijeđa, odnos stanova koji se uklanjaju i stanova koji se na njihovu mjestu grade iznosi 1:4. Ako bi se i u ovom konkretnom slučaju zahtijevao ovaj brojni odnos, bile bi onemogućene bilo kakve smišljene intervencije u smislu povezivanja tradicionalne istorijske arhitekture na sarajevskim padinama sa savremenim stambenim gradnjama, koje treba da se usklade sa ovim istorijskim ambijentom. Istorijski urbanizam mahala zasni- vao se na stambenim cjelinama oko jedne unutarnje komunikacije, sokaka. U modernom urbanizmu je moguće izvršiti kompariranje mahala sa stambenim mikro-rejonima, pa tako dolazi i mogućnost da se stari princip prilagodi savremenim potrebama.

Nadalje, pojedinačni istorijski stambeni objekat, bilo da je bio orijentiran prema ulici ili prema bašti, bio je u pravilu slobodnostojeći, sa srazmjerno velikim zelenim prostorom oko sebe. Iz ove urbanističke kompozicije rezultirala je relativno mala izgrađenost zemljišta i mala gustina naseljenosti.

Stara stambena zgrada je jednospratna, sa prizemljem od trajnih materijala i spratom od drvenog skeleta sa ispunom od ćerpiča. Vanjskom izgledu, tačnije estetskoj vrijednosti vanjske arhitekture, karakter daje zatvoreno prizemlje i doksatno izbačeni sprat sa nizovima prozora, a prema bašti dio sprata, koji je otvoren u vidu »divanhane« i »kamerije«. Kompoziciju ove kuće u vertikalnom smislu završava krov na četiri vode, sa snažno istaknutim strehama i pokrivačem od ćeremita. Ovu kuću su donijeli Turci i proširili je u svim krajevima svoga carstva. Prema lokalnim uslovima i narodnoj tradiciji ovaj tip stambene kuće je prilagođavan u raznim krajevima, pa se javljaju razlike kako u unutarnjoj dispoziciji prostora tako i u vanjskom izgledu. U tom smislu možemo govoriti o »staroj sarajevskoj kući«, čiji se najvrijedniji primjerak, Svrzina kuća, nalazi upravo u zoni koja je zadatak valorizacije i revitalizacije u okviru ove studije.

U pogledu saobraćaja u sarajevskim mahalama utvrdili smo činjenicu da se mreža ulica na padinama tokom vremena neznatno mijenjala

zadržavajući ponegdje vrlo strmcu trase ulica. U ovoj studiji, odnosno u okviru zadatog gradskog prostora, ova je činjenica očigledna. Strme i uske ulice su glavna karakteristika postojećih nezadovoljavajućih saobraćajnih mogućnosti u ovom dijelu grada. U budućem saobraćajnom rješenju teško da će na padinama sarajevskog amfiteatra biti moguće velike intervencije. Neophodno će biti projektirati i izgraditi nove sa- birmice sa manjim padovima i većim širinama, ali nije realno predvidjeti konzekventno zamjenjivanje sadašnjih mahalskih ulica savremenim gradskim komunikacijama.

Posebno težak problem saobraćaja na padinama je parkiranje automobila. Pretpostavljajući da se većina ulica neće proširivati, ovaj problem će se moći rješavati samo unutar izgrađenih površina, više pod nadsrećnicama, a manje sa garažama, ili sa manjim parkinzima, koji bi se izgradili na pogodno odabranim mjestima umjesto porušениh zgrada. Ovo još više otežava osnovni problem transformiranja mahala i povezivanja starog i novog, pošto se ni u kom slučaju ne smije dozvoliti izgradnja padina sa visokim objektima. Problem visine izgradnje na padinama je vrlo osjetljiv zadatak urbaniste, arhitekta i konzervatora. Istorijski ambijent sarajevskih padina je karakterističan po jednospratnoj izgradnji. Za njihovo transformiranje neophodno je unekoliko povećati spratnost objekata, ali pri tome ne narušiti i ne obezvrijediti postojeće vrijedne cjeline koje se zadržavaju, bilo da se radi o visokovrijednim ansamblima ili ambijentalnim cjelinama. Polazeći od ovoga cilja čini nam se da je moguće doći do zadovoljavajućeg rješenja vršeći transformiranje tako da novoizgrađeni objekti prema ulici po pravilu imaju, kao i stari, visinu prizemlja i sprata, iznimno prizemlja i dva sprata, a visinu zgrada unutar izgrađene površine između ulica, (ako je dovoljno široka), povećavati. Visina ovih zgrada je u direktnoj ovisnosti o širini pojasa između ulica koje ograničavaju površinu za izgradnju i istaknutih položaja sa kojih su otvorene vizure na novoizgrađene objekte najdirljivije. Postojeća nova izgradnja je pokazala da je visina zgrada, i na relativno uskim površinama, dozvoljavala visinu od prizemlja i tri sprata.

Nedostatak, na ovaj način ograničene površine sarajevskih mahala na padinama, je u tome što se ne poklapa sa površinom jedne stambene zajednice. Bilo bi moguće samo na bazi odabranih stambenih zajednica koje sadržavaju značajne istorijske arhitektonske cjeline, u okviru procesa transformiranja, potpuno zadovoljiti sve potrebe jedne savremene stambene zajednice da bi ova mogla nesmetano funkcionirati.

U konkretnom zadatku u ograničenoj zoni o- sim nove izgradnje treba zadovoljiti potrebe

snabdijevanja ovog područja, kao i potrebe rekreacije. Položaj ulica Kaukčije Abdullah efendije je najpogodniji za smještaj snabdijevanih kapaciteta koji bi istovremeno služili tretiranoj zoni i području zapadno od ove. Rekreativne površine, naročito za djecu, moguće je locirati samo unutar izgrađenih površina između graničnih ulica.

U sadašnjem trenutku ne raspolazemo elemen- tima za određivanje preciznih kapaciteta, snab- djivačkih i rekreativnih. Njihovo precizno odre- đivanje biće moguće samo u okviru šire zahva- ćenih površina koje treba transformirati, a naj- manje na površini jedne stambene zajednice za koju Generalni urbanistički plan Sarajeva utvr- đuje sadržaje i njihove kapacitete.

Pitanje mjere do koje je moguće zadržati i revitalizirati najvrijednije objekte i cjeline u tretiranoj stambenoj zoni ima svoj teoretski i praktični aspekt. Teoretski je moguće uz konzervatorske radove, čuvanje svih spomeničnih objekata i cjelina, visoko-vrijednih i ambijental- nih. Praktično, ovdje se postavljaju glavni pro- blemi ekonomskog karaktera koji konzervaciju, kao isključivi postupak, dovode u pitanje. U na- stavku ćemo pomenuti glavne principe i mjere kojim se obezbjeđuje transformiranje tretirane stambene zone:

1. Potrebno je konzervatorskim i adaptacionim radovima sve stare najvrijednije zgrade ospo- sobiti za savremeno stanovanje. Za ovu vrstu radova postoje brojni primjeri u našoj zemlji, a još više u inostranstvu, naročito u Ita- liji i Francuskoj.
2. Neophodno je omogućiti vlasnicima starih vrijednih zgrada finansijsku i stručnu pomoć za njihovo adaptiranje i održavanje.
3. Polazeći od vrijednosti građevinskog zemljiš- ta na sjevernim padinama, nova izgradnja mora imati visoki stambeni standard. Samo visoki standard stambene izgradnje može da ekonomskim razlozima opravda nepovoljniji odnos porušениh prema novoizgrađenim sta- novima, koji bi po našem mišljenju u tretiranoj zoni mogao da bude 1:2,5. Ukoliko bi se radilo o većim stanovima koji se ne bi mogli jednostavno brojno porediti sa poruše- nim stanovima, u tom slučaju treba porediti stambene površine zadržavajući isti odnos 1:2 do 1:2,5.
4. Uklanjanje starih zgrada i njihovo zamjenji- vanje novim može se izvoditi samo zahvata- jući veće cjeline.
5. Svrzina i Đerzelcova kuća treba da se saču- vaju u svom istorijskom integritetu, dok za sve ostale vrijedne istorijske stambene kuće treba da važi princip čuvanja vanjskog izgle-

da i izmjena unutarnje dispozicije, uz adaptacione radove, koji treba da obezbijede savremeni standard stanovanja.

6. Zgrade, čak i novijeg datuma, koje su se dobro uklopile u ambijent, posebno u staro mjerilo, kao i najvrijednije zgrade austro-ugarskog i perioda između dva rata, treba nastojati sačuvati.

Planiranje u kontinuitetu treba da obuhvati: urbanističko rješenje i arhitektonske idejne skice većih cjelina, a zatim izradu izvedbenih projekata pod nadzorom autora idejnog rješenja ili od strane samih autora. Najbolje bi bilo da se stvore posebne grupe arhitekata i konzervatora, ekonomista i drugih stručnjaka, koji bi se bavili samo ovom vrstom specifičnog projektovanja. Njihov rad se mora bazirati na egzaktnim naučnim rezultatima i najvišoj stručnosti.

Neke vrijedne stare cjeline stambene arhitekture moraju se sačuvati da bi se održao kontinuitet izgradnje na padinama. U svakom pojedinom slučaju radiće se isključivo o vrijednim i najvrijednijim ansamblima. Finansiranje konzervatorskih radova na ovim zgradama treba da ide na teret izgradnje površina u čijem susjedstvu se one nalaze. Služba zaštite istorijskih objekata i cjelina treba da ima određene ingerencije u svim fazama planiranja i realizacije novih gradnji u blizini starih ambijenata, kako bi se obezbijedila primjena onih njenih zahtjeva, koji budu prihvaćeni u odgovarajućim upravnim forumima i institucijama.

Primjer novih stambenih zgrada između ulica Alije Hodžića i Remzije Omanovića, u nekadašnjim baščama, najbolje ilustruje odsustvo bilo kakvog studijskog prilaza transformiranju sarajevskih padina.

Valorizacija sadašnjeg stambenog fonda u tretiranoj zoni ne omogućava rušenje i oslobađanje za novu izgradnju većih površina. Ovo je zbog toga što postojeće cjeline još uvijek imaju ambijentalnu vrijednost. Međutim, bez obzira na rezultat provedene valorizacije, u cilju planskog transformiranja urbanističko-arhitektonskog tkiva većih cjelina, ovim prijedlogom su omogućeni širi zahvati rušenja, kako bi se eksperimentalno dokazala valjanost teze o mogućnosti kreiranja savremene arhitekture u mahalama, na novim principima.

U ulici Alije Hodžića predlažu se za rušenje zgrade pod brojevima: 170, 179, 180, 181, 188, 189, 190, 191, 195, 196, 197, 205 i 206.

U ulici Remzije Omanovića, ukoliko se dobije odgovarajući ekvivalent u arhitektonskoj kompoziciji i novim stambenim kapacitetima, dozvoljava se rušenje nekih od sljedećih objekata, koji imaju ambijentalnu vrijednost: 183, 184, 185 i

193. Poželjno je da se eventualno uklone samo dva od postojećih objekata, a da se izgradnja predvidi u dubini parcela.

U ulici Kaučije Abdullah efendić, za rušenje se predlažu zgrade pod brojevima: 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 305 i 306.

U istoj ulici za rušenje se predlažu i zgrade pod brojevima: 120, 121, 122, 156, 124, 125, 132, 134, 135, 140 i 142.

Prostor između ulica Jovana Kržića, Alije Hodžića, S. Markovića i Toromanove, treba da ostane intaktan, bez obzira na to što su na ovoj površini izgrađeni i neki objekti u najnovije vrijeme. Ova uska površina na kojoj se nalazi najvrijedniji objekt stare stambene arhitekture Sarajeva, Svrzina kuća, kao i džematska džamija, sačuvala je više nego druge, ambijentalne kvalitete cjeline.

Ostali prostori u zadatoj zoni koji su analizirani i valorizirani, privodiće se sukcesivno planskom transformiranju nakon uspješno obavljene prve faze, koju predviđa ovaj prijedlog valorizacije.

Dijelovi novih zgrada prema ulici treba u pravilu da imaju visinu prizemlja i sprata, a prema unutrašnjosti parcele mogu da rastu do visine prizemlja i tri sprata.

U vanjskoj arhitekturi novi objekti treba da se usklađuju sa starom arhitekturom, ne kopiranjem formalnih elemenata, nego njihovom transpozicijom u savremeni arhitektonski izraz i poštivanjem zatečenog mjerila.

Sa krovovima je moguće najjače povezati staro i novo. Oni treba da budu četverostrešni, blagog nagiba, sa istaknutim strehama i sa pokrićem od ceremita.

Transformiranje starih stambenih cjelina na padinama, stalan je i planski proces. Rezultati ovog prvog šireg zahvata imaće dalekosežne posljedice za budućnost arhitekture starih mahala u Sarajevu. Polazeći od umjetničke vrijednosti ovih starih cjelina i od njihovog vrednovanja, buduća izgradnja padina sarajevskog amfiteatra treba da poštuje principe na kojim su se ove padine u istoriji izgrađivale. Savremena arhitektura, i u našim sarajevskim okvirima, u stanju je da ostvari zrela rješenja usklađena sa našim arhitektonskim nasljeđem. U ovom poslu, međutim, neophodan je ozbiljan i vremenski duži studij i afinitet za ovu vrstu projektovanja.

Predložena studija revitalizacije jednog dijela sarajevskih mahala je prvi pokušaj da se na bazi naučnih analiza i valorizacije izvrši plansko transformiranje jedne istorijske i umjetničke vri-

jedne zone. Navedeni principi se u cjelini mogu koristiti i kod drugih istorijskih stambenih zona Sarajeva, ali konačan uspjeh ovog poduhvata zavisiće u najvećoj mjeri od kreativnih arhitektonskih rješenja, kojim će biti zamijenjene postojeće strukture i kojim će se povezivati staro i novo. Svaka žurba koja bi rezultirala nezado-

voljavajućim arhitektonskim kreacijama na padinama sarajevskog amfiteatra, mogla bi kompromitirati metodološku osnovu, koja mora da bude polazna tačka, ali koja sama po sebi ne može obezbijediti i konačan uspjeh. Ovaj uspjeh, kao što je to uvijek i u prošlosti bilo, zavisi prvenstveno od arhitekta-kreatora.

ANALIZE I VALORIZACIJA ZGRADA NA PROSTORU STUDIJSKOG MODELA

Osnov za izradu anketnog lista bio je upitnik Evropskog Savjeta za zaštitu kulturnog nasljeđa, a prilagođen je specifičnostima konkretnog zadatka, kako bismo utvrdili pravo stanje na jednom dijelu sarajevskih sjevernih padina.

U upitnik su ušla sljedeća pitanja: registarski broj građevine, ulica i kućni broj, vrsta objekta, vlasništvo objekta, prvobitna i sadašnja namjena, vrijeme gradnje, broj porodica i stanovnika u zgradi, njihova struktura, kapacitet javnog objekta, spratnost, opće stanje očuvano, stanje konzervacije (nosive konstrukcije, dodatnih dijelova, pokrivača, unutrašnjosti), stanje vlage, stupanj zaštićenosti, materijali i njihove karakteristike (zidovi, međuspratna konstrukcija, stepenište, krov i pokrivač, obrada fasade), uvjeti stanovanja (higijenski i ostali uvjeti), snabdjevenost instalacijama, vrijeme i način izmjene objekta (izmjena dispozicije, fasade, prozora, krova i krovnog pokrivača), nestale karakteristike prvobitnog stanja, stilske karakteristike, grafička i foto-dokumentacija uz eventualne napomene, predložna namjena i restauratorska intervencija.

Na prostoru između ulica Kaučije Abdulah-Efendije i Miloša Obilića, Titove i Golobrdice anketirano je ukupno 428 objekata. Na osnovu prikupljenih podataka izrađene su analize, koje omogućuju potpun uvid u sadašnje stanje izgrađenosti i upotrebne vrijednosti zgrada na ovom prostoru.

Analiza kronološke i stilske pripadnosti obuhvatila je oko 40% objekata iz turskog perioda, 12% iz austrijskog, 14% objekata između dva rata, 34% poslijeratna objekta i pomoćne objekte bez stilskih karakteristika.

Analiza namjene objekata pokazuje da na obrađenom području ima 79% stambenih, 1,3% sakralna, 3,0% ugostiteljska, 2,5% javna (škole, muzeji), 6,3% poslovna (trgovine), 0,5% bez namjene i 7,2% pomoćna objekta (magazini, šupe, garaže).

Analiza vlasništva pokazuje sljedeće stanje: privatno 74%, društveno 24%, vjerske zajednice 2%.

Analiza spratnosti objekata daje sljedeću sliku: prizemnih 35,5%, P+1 56,0%, P+2 7,0%, P+3 1,5%.

Analiza materijala upotrijebljenih za zidanje (opeka, bondruk, ćerpič, beton i betonski elementi, kamen i drvo) pokazuje da je cca 60% objekata izvedeno od opeke, a ostatak pretežno od drvenog bonduka sa ispunom od ćerpiča.

Analiza krovnih pokrivača obuhvaća sljedeće vrste pokrova: ćeramidu, crijep, lim, salonit, betonsku ploču i ljepenku. Prvobitni krovni pokrivač na sarajevskim padinama bila je šindra, a nju je vremenom zamijenila ćeramida, a zatim i drugi noviji krovni pokrivači. Smatramo da bi postojeće i buduće gradnje trebalo da budu pokrivne ćeramidom kao jedinim krovnim pokrivačem koji bi arhitekturi ovih zgrada dao jedinstveno obilježje.

Analiza opremljenosti zgrada sa instalacijama: zgrade sa kompletnim instalacijama, zgrade sa djelimičnim instalacijama, zgrade sa elektrikom unutra, a vodom i sanitarijama vani i zgrade bez instalacija. Prihvaćan broj zgrada cca 63 nema vodu i sanitarije unutra, što je u današnje vrijeme neprihvatljivo, pa je neophodno hitno poduzeti sve mjere kako bi se osigurali svi potrebni uvjeti za suvremeni život.

Analiza stanja očuvanosti — klasificira objekte u sljedeće kategorije: zadovoljavajuće, srednje i loše. Četvrtina analiziranih objekata je u lošem stanju očuvanosti. Samo su objekti spomeničke i ambijentalne vrijednosti predviđeni za saniranje i konzerviranje. Ostali objekti mogu se rušiti i zamjenjivati novim, ali sa gabaritima i pokrivačem koji bi mogli uspješno uskladiti novo i staro.

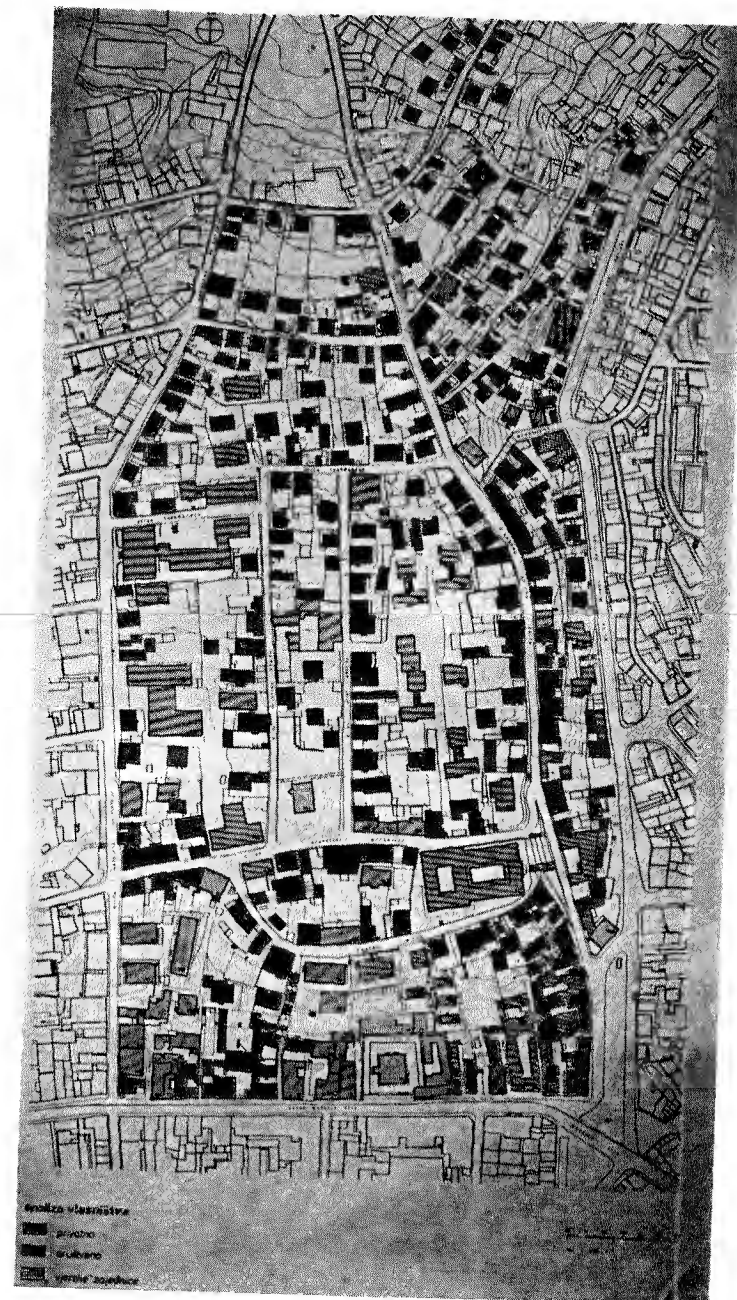
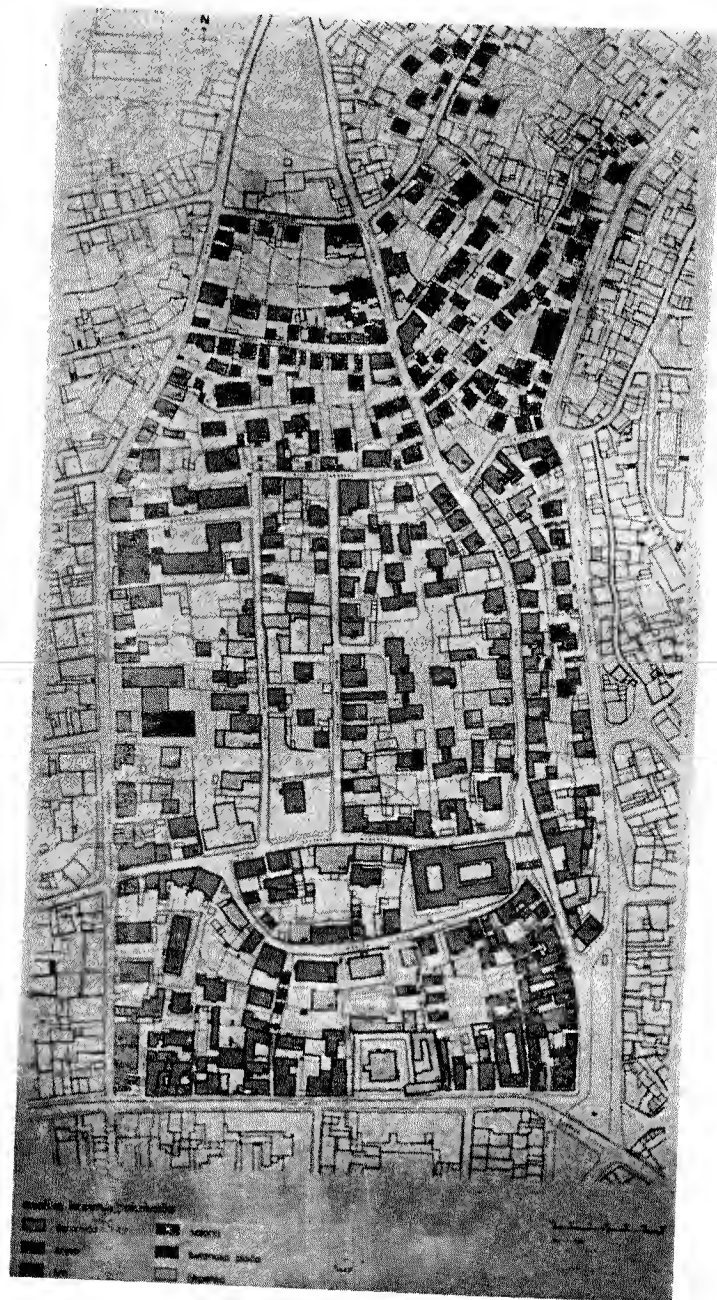
Grafički prikaz valorizacije nastao je na bazi ocjene svih podataka iz prethodnih analiza i pokazuje da su 20 zgrada pod zaštitom države, 62 zgrade sa karakterističnim stilskim detaljima eksterijera i enterijera, 205 zgrada ne narušava ambijent, 63 zgrade koje djelomično narušavaju ambijent, 40 zgrada koje narušavaju ambijent i 53 zgrade koje je neophodno ukloniti.

Međutim, konačan prijedlog unekoliko odstupa od podataka koji su proizašli iz karte valorizacije da bi se osigurao princip transponiranja cjelina, a ne pojedinačnih objekata.

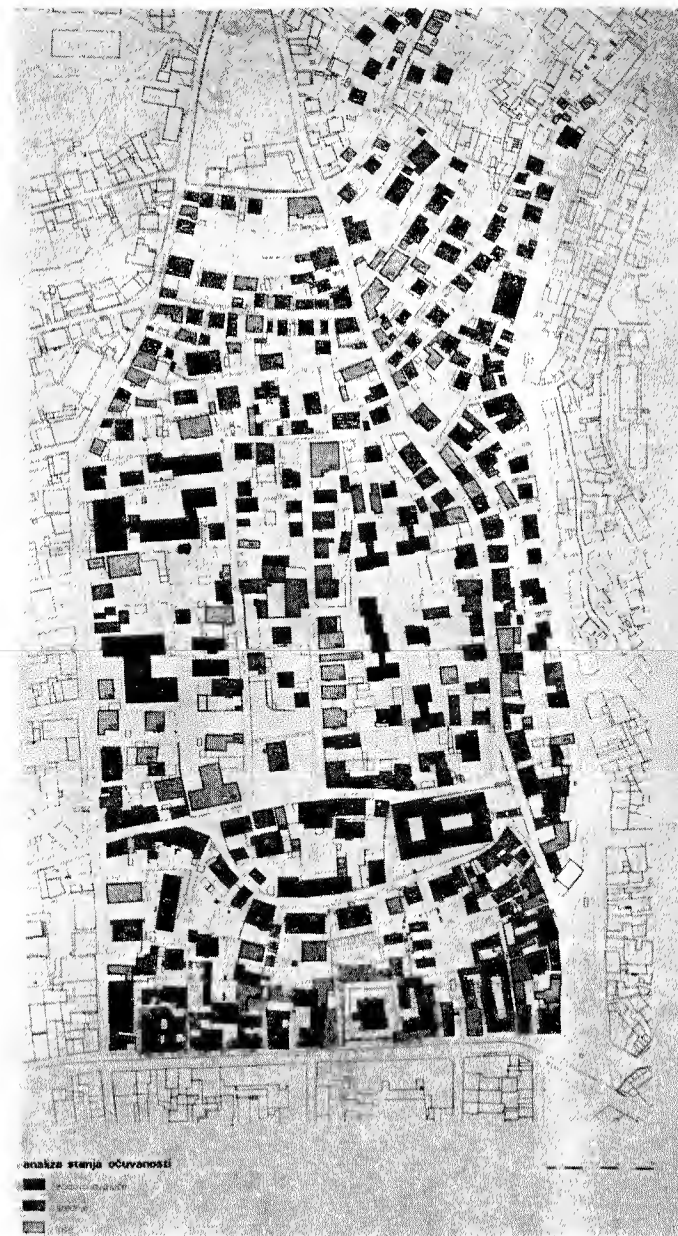
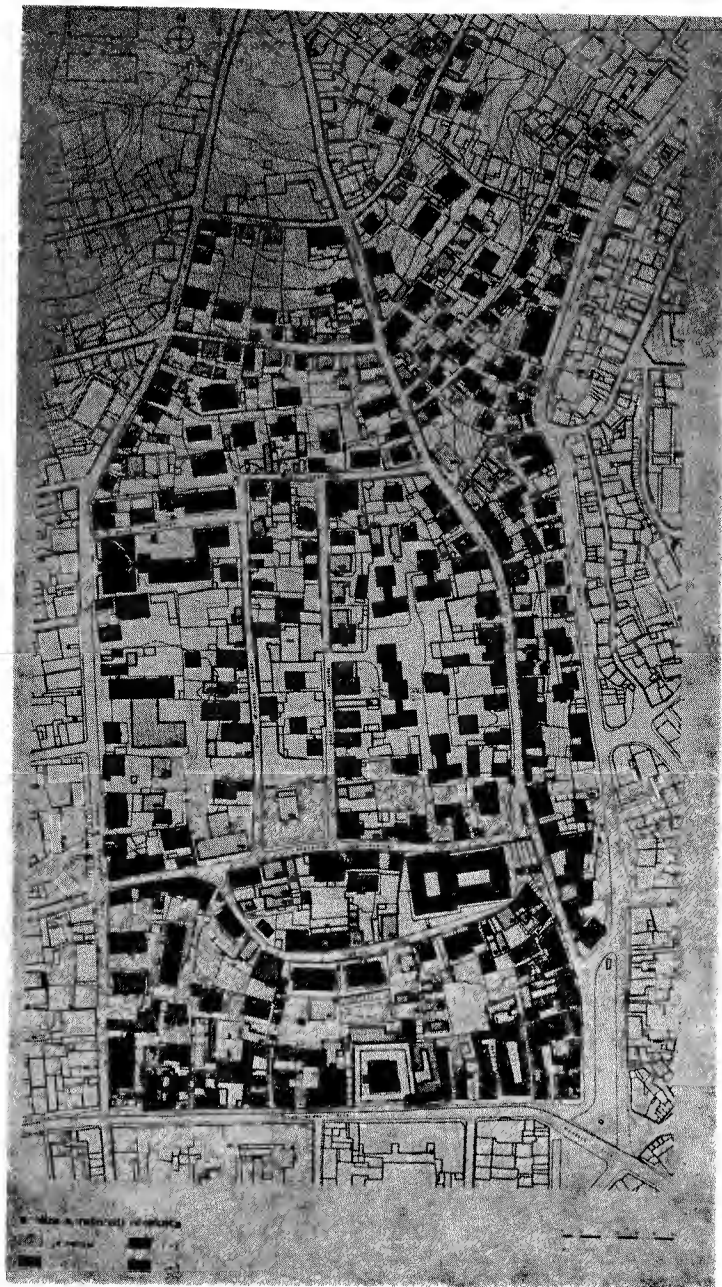

URBANISTIČKO-ARHITEKTONSKI
PRIJEDLOG REVITALIZACIJE
PROSTORA IZMEĐU ULICA
S. MARKOVIĆA, TOROMANOVE I A.
HODŽIĆA

Stambena problematika danas predstavlja jednu od bitnih karakteristika društvenih zbivanja gdje se osjeća veliki raskorak potreba i dinamičke građenja stanova. Direktna posljedica toga je povećanje gustine već postojećeg gradskog tkiva, opterećujući infrastrukturu koja više nije u mogućnosti da se svede ni pod bilo kakve normative. Vremenom ta područja gube svoj osnovni smisao — omogućavanja prijatnog stanovanja i odmora i traže društvenu intervenciju. Problem postaje kompleksniji ukoliko to područje predstavlja i historijsko-ambijentalnu vrijednost te mu se tada ne može pristupiti isključivo sa ekonomskih pozicija rješavajući samo probleme tehničke prirode, nego treba obuhvatiti i sljedeće komponente: valorizaciju arhitektonsko-urbanističkih vrijednosti, socijalno-psihološku komponentu, strukturalno-funkcionalnu, organizaciono-administrativnu i druge.

U ovom konkretnom slučaju pojavljuje se kao osnovna komponenta zaštita ambijenta, čiju vrijednost dokazuje obavljena anketa i valorizacija pojedinačnih i prostornih vrijednosti. Pri tom se svakako misli na aktivnu zaštitu, tj. očuvanje svih funkcija tog tkiva i prilagođavanje savremenim uslovima stanovanja. Tako se dovodimo u poziciju da vrednujući stavove prema tom problemu tražimo optimalna rješenja.

Osnovni aspekti promatranja problema

Prestrukturiranje stanovništva u gradu i vli-ko povećanje procenta izgrađenosti su uslovi za-uzimanja određenih stavova za rješavanje ove problematike.

Bez obzira što je mala gustina naseljenosti bila jedna od najvažnijih komponenti dobrog stanovanja u mahali, sa ekonomskog aspekta intervenciju može opravdati samo nova izgradnja. Dakle, treba pronaći mogućnost novog građenja, što ima za posljedicu kolektivizaciju stanovanja.

Promatrano sa socijalno-psihološkog aspekta, migracija u gradu ide i preko mahale koja je tako dijelom samo prolazna stanica za nove građane. Nemaran odnos prema stambenom fondu i odsustvo tradicije susjedstva je razumljivo, ali

to svakako vodi ka degradaciji naselja. Tome doprinose i znatne socijalne razlike u odnosu na stanovnike novih naselja.

Stalnoj degradaciji urbanog tkiva u mahalama doprinosi i stihijaska nova izgradnja koja interpolacijom pojedinačnih individualnih objekata s jedne strane iskorištava sve slobodne ozelenjene površine, a s druge pritiskom na infra-strukturu i manjkavu urbanističku opremljenost neprestano snižava standard stanovanja. Paralelno s tim povećava materijalnu vrijednost područja mahale i tako otežava društvenu intervenciju.

Analiza postojećeg stanja stambene četvrti Medrese

Date analize se odnose na cjelokupno područje mjesne četvrti Medrese, a posebno su date samo za područje koje je obuhvaćeno anketom. Ovo su podaci kojima raspolaže Skupština grada Sarajeva, neki su dobijeni anketiranjem, a neki su iz Programa izgradnje i prostornog razvoja grada Sarajeva.

Gustina naseljenosti

- Broj stanovnika 23.370
- Raspoloživa površina u ha 251
- Gustina naseljenosti 93.

Gustina stanovanja

- Broj stanovnika 5.916
- Gustina stanovanja 24
- Korisna stambena površina 275.184
- Koeficijent racionalnosti 2,15.

Zgrade prema kategoriji

- Broj zgrada 3.374
- I, II i III kategorije 54,5%
- IV, V i VI kategorije 45,5%.

Stanovništvo prema kategoriji zgrada

- Ukupan broj stanovnika 23.370
- I, II i III kategorija 39,1% stanovnika
- IV, V i VI kategorija 60,9% stanovnika

Starosna struktura stambenih zgrada

1899. godina i ranije	1.144 objekta
1900—1918.	697 objekata
1919—1945.	591 objekat
1946—1970.	942 objekta
UKUPNO:	3.374 objekta

Zgrade prema spratnosti

Prizemlje	1.792
P + 1	1.449
P + 2, P + 3...	133

Opremljenost instalacijama

— Elektroinstalacije	99%
— Vodovod	49%
— Kanalizacija	62%

Pokazatelji o prostornom standardu

m ² KSP/stanovnik	11,77
m ² KSP/1 stan	46,51
stanovnika/1 stan	3,95

Raspoloživi trgovački prostor

Ukupna površina 4.530 m²

Prostori za uslužne djelatnosti

Ukupna površina postojećih prostora 3.000 m²

Ugostiteljski prostori

Korisna površina iznosi 1.300 m²

Saobraćaj

Prosječna širina saobraćajnice (kolovoz plus pločnik) iznosi 5,56 m

Prosječna širina kolovoza 4,6 m

7,5 m² kolovoza/stanovnik

Zaključak

Pokazatelj gustine naseljenosti — 93 st/ha je za cijelu stambenu četvrt od koje je približno 50% površine zaštitno zelenilo. Prema tome gustina naseljenosti je prilično neravnomjerna. U donjim zonama ona ide do 260 st/ha. Stambeni fond je u prilično lošem stanju jer 53% objekata su I, II ili III kategorije. Više od pola objekata je izgrađeno u periodu do I svjetskog rata. Spratnost svih objekata (95%) je P ili P+1.

Prema Programu prostornog razvoja potrebni trgovački prostor po normativima Generalnog plana su 4.780 m². Razlika u odnosu na raspoložive prostore je svega 250 m², a to je samo zbog

toga što se tri stambene zajednice naslanjaju na centralni gradski prostor, koji istovremeno služi čitavom gradu. Dijelovi bliži periferiji su deficitarni ovim sadržajem, te je neophodno predvidjeti nove površine po mjesnim zajednicama. Isti slučaj je sa prostorom za uslužne djelatnosti.

Ugostiteljski prostori su zastupljeni samo sa 60% potrebne površine.

Podatak da 75 m² kolovoza otpada na jednog stanovnika je relativno povoljan odnos, ali je rezultat male prosječne gustine naseljenosti. Ako imamo u vidu da je ta gustina neravnomjerno raspoređena, onda nas to stanje nikako ne može zadovoljiti.

Iz navedenih podataka se može napraviti analiza građevinskog fonda u odnosu na materijalno stanje objekata, koja pokazuje da je više od polovine njih u lošem materijalnom stanju. U ovoj grupi su svi objekti koji imaju znatne arhitektonsko-ambijentalne vrijednosti.

Analiza anketiranog područja

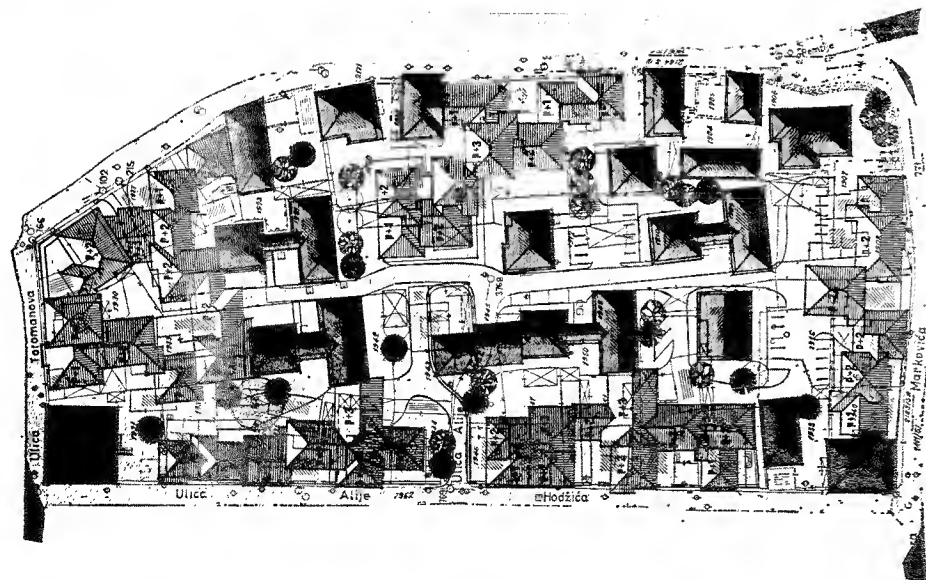
Prema podacima dobijenim anketom na ovom području koje ima površinu 23,42 ha gustina stanovanja je 120 stanovnika/ha. Od ukupnog broja objekata 20,5% su pomoćni objekti, 66,5% su stambeni, 6,7% su poslovni, a 6,3% su stambeno poslovni.

Prosječna brojnost porodice je 3,5. Stambena očuvanost je za 43% objekata dobra, 29% srednja, a 28% slaba. Dobar dio objekata (9%) ima znatnu arhitektonsku vrijednost, te je pod zaštitom države, 25% objekata ima ambijentalnu vrijednost, te ih treba nastojati sačuvati u vanjskom plaštu, a dispoziciju prilagoditi potrebama savremenog stanovanja, dok 66% objekata ima malu ili nikakvu ambijentalnu vrijednost. Čak i među ovim posljednjim veliki broj je u skladu sa ambijentom po svojim masama te se mogu zadržati, a da svojim prisustvom ne umanjuju vrijednost cjeline. Od ostalih sadržaja na ovom području se nalazi: crkva, crkveni muzej, stara riznica, tri džamije, dva muzeja, dvije škole (kapacitet 720 i 140 učenika), jedan dom gluhih (kapaciteta 39 pitomaca), društveni dom i stanica milicije.

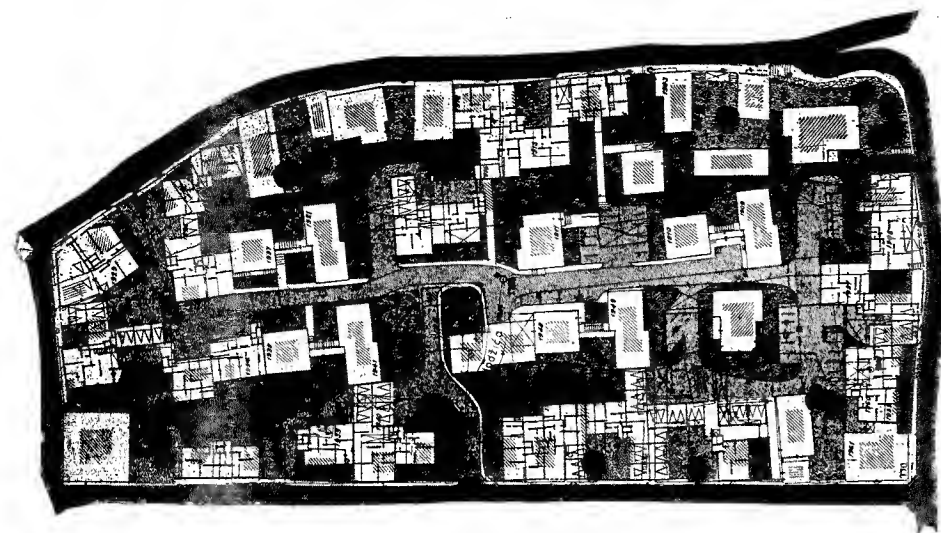
Predložena ideja stanovanja

Predloženo je stanovanje višeg standarda sa težnjom da se ojača socijalna struktura tog područja i na takav posredan način to područje postane aktivniji učesnik i stvaralac društvenog zbivanja. Stvaranjem različitih struktura stanovanja, ovakva naselja predstavljaju očuvanje i razvoj tradicionalnih načina života u komunikativnom društvenom smislu.

Peta fasada

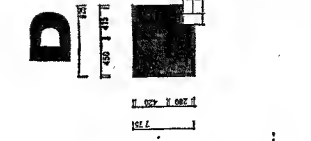
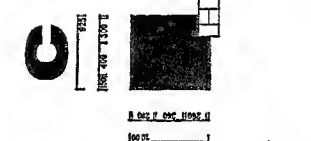
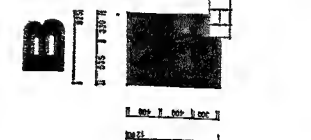
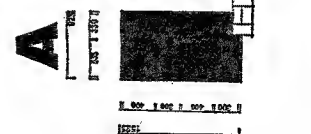

Osnova prizemlja

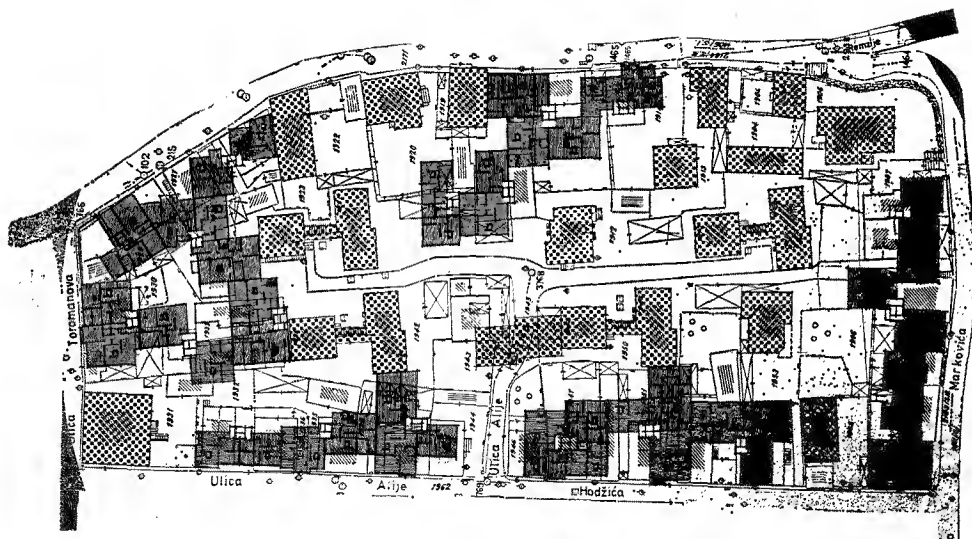
STUDIJA REVITALIZACIJE SARAJEVSKIH MAHALA

DISPOZICIJE 1:200

TIPOVI STANOVA

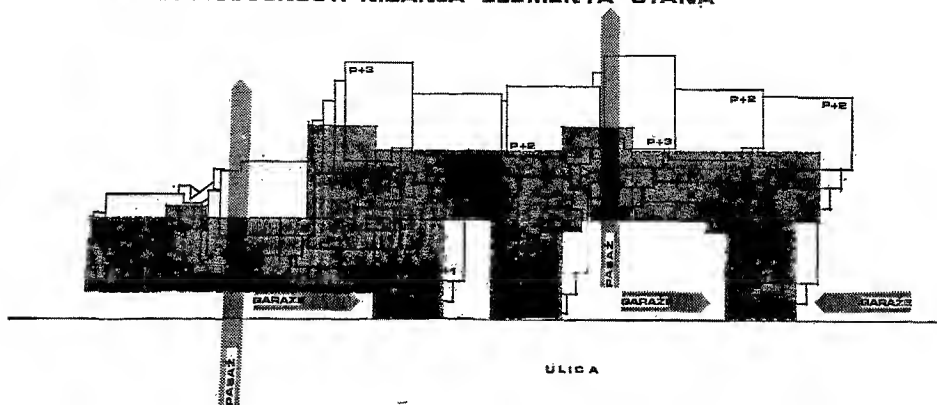

Tipovi stanova

Karakteristična etaža

HEMA MOGUĆNOSTI NIZANJA ELEMENTA STANA

Ovo područje daje priliku da se realizira struktura organizacije naselja i forma rješenja kao primarni zahtjev kreativnosti, a prema tome izabere ili organizira tehnologija i organizacija građenja. Ovdje ne nailazimo samo na problem u industrijalizaciji građevinskih elemenata i elemenata za opremu stana, nego u kreativnom postupku istraživanja novih formi stanovanja proisteklih iz težnje prilagođenja tradicionalnih, novim uslovima stanovanja. To neminovno dovodi do zajedničkog korištenja intimnih prostora avlija i bašta koji treba i dalje da egzistiraju. Afirmacija javnog komunikativnog prostora unutar blokova utiče na rehabilitaciju naselja. Pješaki koridori, te pasaži, povezuju prostore stambenih dvorišta sa javnim saobraćajnicama i ujedno uspostavljaju vizuelne odnose između pojedinih javnih prostora i stvaraju osjećaj psihičke slobode i sudjelovanja u životu naselja.

Takvo stambeno naselje nije više samo skup stambenih čelija nego postaje nova stambena koncepcija koja zahtijeva određenu funkcionalnu strukturu. Za šire područje planiraju se sljedeći elementi: prostorne organizacije stambenih struktura, stambene grupe, stambena susjedstva i stambene zajednice. Svakom elementu prostorne organizacije odgovara posebna urbanistička oprema.

Stambenu grupu okuplja stambeno dvorište koje sadrži određenu površinu zelenila oivičenog nizom objekata koji čine fasadu ulica, komponovanih tako da njihovi međuprostori postaju avlije, a sami se, stepenasto povećavajući visinu, uvlače u prostore internog dvorišta. Takvo dvorište postaje intimni stambeni prostor pasažima povezan za javne komunikacije.

Stambeno susjedstvo predstavlja cjelinu više stambenih grupa povezanih podcentrom koji ovaj sadržaj formira uz najfrekventnije saobraćajnice koje će se rekonstruisati u smislu sadržaja, a u skladu sa analizama valorizacije ambijenta obzirom da to predstavlja promjenu istorijskog profila ulice.

Prostorni elementi koji formiraju stambenu zajednicu kao organizacionu jedinicu gradske strukture su presjecišta najvažnijih komunikacija i eventualno slobodne površine, parka, trga i slično sa sadržajem koji daje tom prostoru karakter odgovarajućeg centra.

Osnovni podaci o projektu

Projektni zadatak

Cilj projekta u okviru studije je istraživanje onih elemenata koji su bitni pri ovakvoj rekonstrukciji kako tehničke i funkcionalne prirode, tako i oblikovnih mogućnosti baziranih na vrijednosti naslijeđa. To znači istraživanje moguć-

nosti transponiranja tradicionalnih formi imajući istovremeno u vidu odnos prema ulici, kao i odnos prema kompoziciji grada. Dakle, osnovni elementi istraživanja su sljedeći:

- oblikovno-kompozicioni problem
- dispoziciono-urbanistički problem
- funkcionalni problem
- stepen opremljenosti.

Predmet istraživanja

- Analiza postojeće stambene izgradnje,
- valorizacija pojedinačnih objekata i ambijentalnih cjelina,
- urbani stambeni prostor (urbanistički projekt jednog dijela područja kao modela).

Karakteristika terena

Sjeverna padina grada nagnuta je u smjeru sjever—jug. Prosječan nagib terena obuhvaćenog projektom iznosi 5‰.

Karakteristike urbanističkog projekta

— Površina terena obuhvaćenog projektom	19.342 m ²
— Postojeća gustina naseljenosti	250 st/ha
— Predložena gustina naseljenosti	385 st/ha
— Broj objekata koji se ruše	29
— Broj stanova koji se ruše	43
— Stambena površina koja se ruši	3.271 m ²
— Broj projektovanih stanova	107
— Projektovana površina	8.488,5 m ²
— Odnos broja srušenih i dobijenih stanova	1:2,5
— Odnos srušenih i dobijenih površina	1:2,6
— Broj dobijenih garaža	57
— Broj mjesta za parkiranje	35
— Procenat izgrađenosti	39,1 ‰
— Indeks spretnosti približno	1
— Koeficijent iskorištenja terena (pretpostavka da se uređuje cjelokupna površina rekonstruirane zone) približno	1

Posljedice ovakve intervencije

Ekonomsko opravdanje intervencije na ovom području je samo nova izgradnja, koja prati i povećanje gustine naseljenosti. Urbanistički projekt pokazuje da je krajnja granica gustine naseljenosti do 350 st/ha, pri kojoj je moguće još uvijek zadržati fizionomiju ulice i neke osnovne principe stanovanja i gradnje u mahali. Ovo istovremeno prati i povećanje elemenata urbanističke opreme. Prema tome, proizilazi da je

moгуće ispravno planirati samo širim urbanističkim rješenjima tako da se pojedinačna interplaniranja koja samo otežavaju situaciju na ovom planu ne mogu prihvatiti. Najmanje područje obuhvaćeno urbanističkim projektom može biti veličine stambene grupe, ali uz prihva-

ćeni program sa detaljnom analizom i utvrđivanjem vrijednosti za čitavu mjesnu zajednicu.

Sva rješenja moraju biti u granicama realno mogućeg, tako da se obezbijedi zadovoljenje normalnih funkcija potreba življenja ovakvih stambenih područja.

Zaključak

Važnost istraživanja jedne gradske forme i strukture proizilazi iz razmišljanja da urbanizam nije samo funkcija potrebe, već izraz određenog stupnja civilizacije, tj. stupnja komunikativnih odnosa među ljudima određene civilizacije. Revitalizacijom stare urbane jezgre, tj. osposobljavanjem za nove uvjete života ostvarujemo strategiju razvoja u budućnosti, koja može biti od velike koristi za grad kao i za kontinuirani proces planiranja.

Osnovno teoretsko pitanje koje se postavlja kod revitalizacije postojećeg gradskog tkiva je to, koje se vrijednosti tog tkiva mogu zadržati, tj. u koliko se mjeri može osavremenjavati struktura unutar jedne forme koja predstavlja pojedinačnu oblikovnu vrijednost i vrijednost kompozicije cjeline.

Forma, tj. vanjski izgled objekta, način njihovog nizanja i međusobni odnosi, rezultat su unutrašnje strukture, te posljedica stupnja društvenog razvoja. Forma je, dakle, direktan izraz strukture, te izmjena strukture mora uticati i na izmjene nekih elemenata forme.

Osnovni smisao provedene studije upravo je u tome da naučnom metodologijom istraži vrijednosti tih formi, te projektnim rješenjem dokaže da se transponiranjem tradicionalnih elemenata mogu stvoriti savremeni ambijenti. Pored savremenosti u sebi nose i kvalitet srastanja i kontinuiteta s ambijentima dokazanih vrijednosti.

Ekonomska opravdanost tražena je odnosom nove izgradnje i rušenih površina. Revitalizacija, međutim, podrazumijeva i asanaciju postojećih objekata uz modificiranje interijera za potrebe modernog stanovanja.

Ambijentalne i kompozicione vrijednosti opravdavaju smisao čuvanja karakterističnih fizionomija naselja. Mada se ne može u svakom parcijalnom rješenju naći zadovoljavajuća ekonomska opravdanost, samo društvo, svojom intervencijom mora biti zainteresirano za revitalizaciju tih vrijednosti. Ova studija dokazuje te vrijednosti, daje naučni pristup rješavanju, te treba da posluži kao start kod programiranja stanovanja na padinama, te kao osnova za društvenu akciju u tom smislu.

UVOD

Mali historijski centri mogu biti klasificirani u različite tipove zavisno od zajedničkih problema i specifičnih odlika koje ih karakteriziraju. Njihova veličina, ekonomska funkcija, kulturni kontekst su samo neki elementi koji utječu na njihovu klasifikaciju.

Ovi historijski gradovi su ranije bili značajni kulturni ili ekonomski centri. Mnogi od njih nisu bili zahvaćeni talasom industrijalizacije i urbanog rasta XIX stoljeća, pa su stagnirali i postali centri poljoprivrednih predjela, dobivajući specifična obilježja u današnjem društvu.

Za razliku od većih historijskih gradova, kod malih se, u većini slučajeva, očuvala historijska jezgra kao vidljiva dominantna uokvirena starim bedemima i još uvijek je centar društvenog i poslovnog života, obuhvaćajući i veliki dio stanovanja. Sama historijska jezgra je u velikom skladu sa okolnim pejzažom stvarajući jedinstvenu cjelinu.

Mali historijski centri su izloženi specifičnim opasnostima različite vrste:

- nedovoljna ekonomska aktivnost grada uvijek tuje emigraciju njegovog stanovništva ka većim centrima, napuštanje i propadanje stare jezgre;
- nedovoljno održavanje i zapuštenost historijske jezgre može takođe uvjetovati njeno napuštanje i seobu stanovništva u modernije kvartove na periferiji grada, a doseljavanje onih sa još slabijom ekonomskom moći za njeno održavanje;
- naprotiv, prevelika ekonomska aktivnost može izazvati rušenje starih i ubacivanje novih struktura, koje će ugroziti staru jezgru i njenu harmoniju sa okolinom;
- istovjetne posljedice na historijsku jezgru mogu imati i mjere adaptiranja i uvođenja modernih aktivnosti čiji je cilj stvaranje ekonomske baze revitalizacije;
- proširenje starih i izgradnja novih saobraćajnica, podizanje škola, zdravstvenih ustanova i slično, će razoriti mjerilo grada i njegovu jedinstvo;

REVITALIZACIJA STAROG GRADA POČITELJA

— u zemljama razvijenog svijeta brza ekspanzija stanovništva i znatan priliv ljudi u gradove prijete razaranju starih struktura i narušavanju njenog sklada sa okolinom.

Da bismo očuvali pozitivne kvalitete domaće urbane i ruralne okoline i osigurali njenu pravilnu i efikasnu zaštitu, prije pritiska prekomjerne ekspanzije i industrijalizacije ili pak napuštanja i degradiranja moramo poduzeti odgovarajuće mjere. Regionalna politika mora uzeti u obzir specifične potrebe malih historijskih centara osiguravajući njihovu konzervaciju određivanjem takve ekonomske uloge, koja neće zapustiti historijsku jezgru i strukturu. Samo pravilnom i blagovremenom koordinacijom različitih specijalista (historičara, arheologa, etnologa, konzervatora, projektanata, urbanista, planera, sociologa, ekonomista, pravnika) možemo ostvariti pravilan put zaštite. Planiranjem će se obuhvatiti očuvanje i isticanje specifičnih vrijednosti grada u cjelokupnom novom razvoju.

Poštivanjem mjerila i karaktera postojećeg starog grada, naglašavanjem dominantnih građevina, historijskih elemenata, vizuelnih kvaliteta urbanog prostora i gradske strukture, odabiranjem prikladnih novih sadržaja za prazne objekte, omogućit ćemo ovoj kulturnoj baštini da postane svojina budućih generacija. Analiziranje, valoriziranje i revitaliziranje malih historijskih gradova mora biti bazirano na naučnim principima kako bi postignuti rezultati opravdali znatna materijalna ulaganja neophodna za ostvarenje tako složenog zadatka. Usvojene mjere revitalizacije po red tehničkih, pravnih i finansijskih problema moraju poštovati pravila, običaje i želje stanovnika prostuiranog historijskog centra.

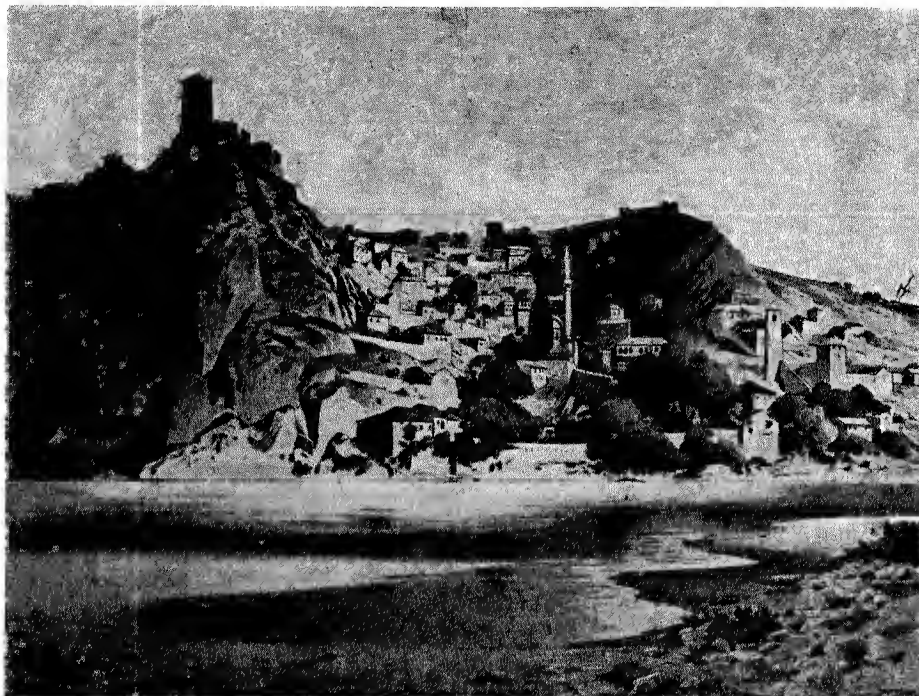
Počitelj, mali historijski grad smješten na lijevoj obali rijeke Neretve južno od Mostara, predstavlja prostorno i topografski zaokruženu i definiranu urbanu cjelinu čiji prvi pisani dokumenti datiraju još iz sredine XV stoljeća. Značaj ovog historijskog grada se mijenjao kroz historiju u zavisnosti od promjena njegovih gospodara. Uloga mu je uglavnom bila strateška, jer je položaj utvrde na istaknutoj prirodnoj litici omogućavao

preglednost toka rijeke Neretve prema sjeveru i jugu.

Kao i mnogi drugi historijski gradovi ova jedinstvena urbana aglomeracija je izložena stalnom propadanju i degradiranju. Nedovoljna ekonomska aktivnost grada uvjetovala je emigriranje stanovništva u veće gradove, a konstantna zapuštenost gornjeg dijela starog grada, dotrajalost ob-

jekata i nepostojanje infrastrukture su pospješili seobu preostalog stanovništva u dolinu, izvan bedema, gdje je otpočela neplanska izgradnja individualnih stambenih objekata.

Napuštanje i ponovno naseljavanje ovoga grada aktualiziraju problem njegove revitalizacije — kompleksnog naučnog procesa, koji podjednako koristi metodologiju urbanističkog projektiranja i zaštitu kulturne baštine.

Sl. 1 Počitelj u 19. stoljeću — slikao K. Liebscher

IZGRADNJA POČITELJA I NJEGOVE KOMPOZICIONO ESTETSKE VRIJEDNOSTI

Možemo konstatirati da su u izgradnji Počitelja značajna tri perioda:

1. doba Matije Korvina kada je utvrđena strateška vrijednost mjesta,
2. doba formiranja naselja pod utjecajem orijentalnih shvaćanja,

3. doba ponovnog zadobijanja strateškog značaja nakon osvajanja Gabele od strane Mlečana.

Po dolasku austrijske vlasti, Počitelj gubi strateški značaj i naglo propada. Porušeni su bedemi kod donje kapije, a nešto kasnije i dio bedema kod hamama zajedno sa malim vratima. Tako je uništen kontinuitet gradskih bedema i otvoren put u Donje i Gornje polje. Stalnim propadanjem

Sl. 2 Pogled na džamiju i gornji dio Počitelja — Slikao K. Liebscher

i napuštanjem naselja ova izvanredna urbanističko-arhitektonska aglomeracija se sačuvala do danas u svojoj originalnoj postavci i obliku. Zaista je sretna okolnost što je došlo do očuvanja ove jedinstvene aglomeracije upravo u njenom neizmijenjenom obliku. U cijelosti ova aglomeracija, u odnosu na vodu, konfiguraciju terena i utvrđene kule, ima u postavci izvjesnu sličnost sa Dubrovnikom i Stonom.

Po svojoj internoj organizaciji ima karakteristike orijentalnog tipa naselja. Zonska podjela cjelokupnog naselja je očigledna. Čaršija — poslovni dio grada je nastala na stjecištu tri kopnena i jednog vodenog puta. Jedan put je vezivao grad sa sjevernim dijelom prema Blagaju, Mostaru i Sarajevu, drugi sa južnim dijelom — Dalmacijom, a treći koji se spuštao vijugavo kroz naselje od gornje kapije ka donjoj dolazio je iz pravca Nevesinja i Stoca. U poslovnoj zoni smješteni su i javni objekti (han, hamam, medresa), dok je džamija smještena na njenom rubu. Jednim je svojim ulazom vezana za čaršiju i medresu, a drugim za stambenu zonu.

Stambena zona je položena amfiteatralno po padinama na izvanrednom konfigurativnom terenu. Od puta koji se spušta vijugavo i strmo od gornje kapije granaju se sokaci koji povezuju svaku kuću. Nad naseljem dominira kula koja po svojim dimenzijama stoji u mjerilu cjeline. Umijeće prilagođavanja terenu i ambijentu je očigledno. Objekti postavljeni na strmoj padini poštuju pravo na vidik. Uspirkos zbijenosti prisutan je osjećaj prostranstva.

Za Počitelj kao cjelinu epoha turske dominacije iz 16. stoljeća ima najveći značaj. Srednjovjekovna utvrda od koje se do danas očuvao donji dio glavne kule, mala četvrtasta kula lijevo od ulaza u tvrđavu i dio zida na zapadnoj strani, ima prvenstveno urbanistički značaj.

Orijentalni utjecaji ujedinjeni sa autohtoniim stvorili su ovu specifičnu arhitektonsku cjelinu i estetsku vrijednost u kojoj stambena arhitektura djeluje svojom masom, odnosom površina, efektima svjetlosti i sjene, materijalom i njegovom bojom. Kuća je veoma skromna u poređenju sa mostarskom i stolačkom kako po prostranstvu

Sl. 3 Pogled na kulu i sahat-kulu sa puta koji je povezivao Počitelj sa Dalmacijom

tako i po obradi detalja. Kamena je, sa višestrušnim krovom, a pokrivena kamenom pločom. Podjela kuća na zimski i ljetni dio se malo osjeća.

Smještaj stoke u donjoj etaži je uobičajena pojava. U arhitekturi javnih objekata se ne ogleda toliko utjecaj autohtonog.

Sl. 4 Crtež kule — najstarijeg dijela Počitelja

REANIMACIJA POČITELJA

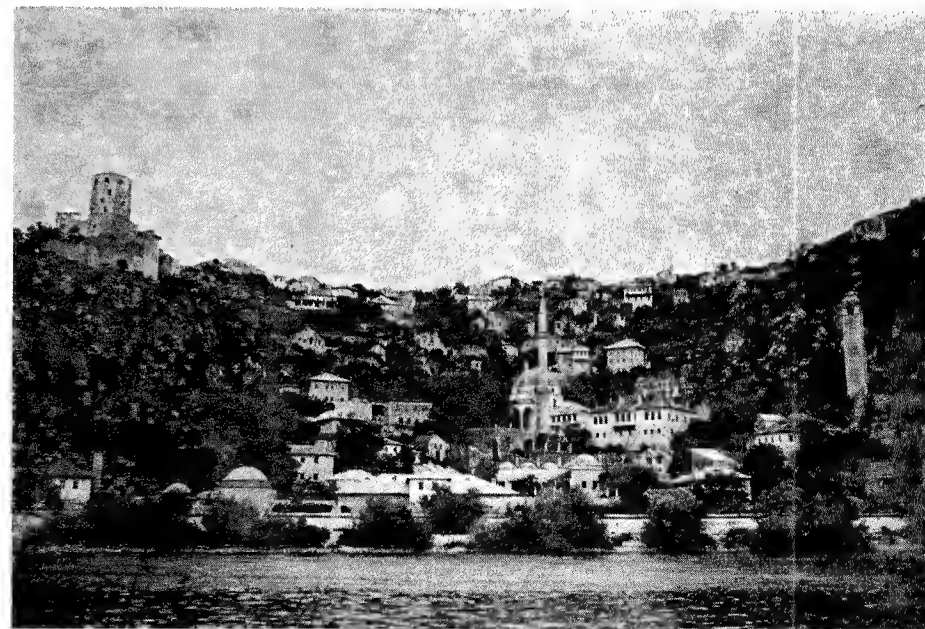
U toku relativno dugog vremenskog perioda socijalno-ekonomski faktori uslovljavali su napuštanje Počitelja od strane njegovih stanovnika, tako da se njihov broj postepeno ali neprekidno smanjivao. Ovaj mali grad sa bogatom i značajnom historijom ostao je izvan glavnih komunikacija koje su izgrađivane između 1878. godine i 1914. godine, zatim između 1918. godine i 1941. godine. Ostavši, tako reći, bez aktivnog stanovništva, Počitelj je nakon II svjetskog rata pružao sliku pravog mrtvog grada. Malobrojni stanovnici, uglavnom stari i žene, stanovali su u ovom napuštenom gradu, a bavili se ekstenzivno zemljoradnjom i stočarstvom u Donjem polju ispod grada, u plodnoj kotlini rijeke Neretve. Samo poneki ljubitelj starina je nakratko svraćao u napušteni i porušeni stari Počitelj.

Izgradnjom moderne komunikacije dolinom Neretve od Bune do Metkovića, Počitelj je dobio šansu za svoje oživljavanje. Ova komunikacija je u stvari samo otvorila problem budućnosti Počitelja, ali ga nije riješila. Vlasnici napuštenih počiteljskih kuća već odavno su živjeli u drugim naseljima i gradovima, uglavnom u Hercegovini. Jedan dio je bio naseljen u udaljenim gradovima u Bosni, a jedan dio je živio čak izvan Jugoslavije. Bivši stanovnici, odnosno njihovi nasljednici sada su vršili razne intelektualne ili zanatske djelatnosti daleko od Počitelja. Njihov povratak u Počitelj nije dolazio u obzir, bez obzira na činjenicu da su oni još uvijek bili vlasnici napuštenih i porušenih domova i okućnica. Izgradnjom nove komunikacije dolinom Neretve Počitelj dobiva značaj turističkog potencijalnog punkta u regionu Hercegovine, a time i porušene i trošne kuće u Počitelju dobivaju vrijednost. U prvo vrijeme ova vrijednost još nije bila značajna, ali su izgledi za njeno povećanje bili realni. U tim novonastalim okolnostima stari vlasnici su prodavali svoju napuštenu nepokretnu imovinu u Počitelju. Dolazi do promjene socijalne strukture stanovnika. Od nasljednika nekadašnjih bogatih stanovnika Počitelja, sada kupuju trošne i ruševne kuće

uglavnom seljaci iz okolice, koji naslućuju mogućnosti prosperiteta u budućnosti. Međutim, oni aktivno ne utječu na poboljšanje materijalnih uvjeta za život u gradu, jer ne posjeduju potrebna finansijska sredstva, niti gradske navike. U socijalističkom sistemu pokretački faktor može biti samo društveni sektor koji posjeduje finansijska sredstva. U konkretnom slučaju prvi korak učinilo je jedno ugostiteljsko poduzeće, koje je financiralo radove na adaptiranju i opremanju stare školske zgrade, medrese iz XVI stoljeća, za kafe-restaurant.

Poslije je Ministarstvo za kulturu republike Bosne i Hercegovine osiguralo potrebna finansijska sredstva za uređenje najveće stambene zgrade u Počitelju, koja je nekad bila rezidencija počiteljskih kapetana, za novu namjenu: koloniju likovnih umjetnika ove republike.

Ova dva objekta postala su žarište reanimacije Počitelja. Jedan dio turista koji se kreću na liniji Sarajevo — Dubrovnik i obratno redovito se zastavlja u Počitelju da bi ovdje proveo sat-dva, da bi napravio foto-snimak ili neki filmski kadar, da bi razgledao džamiju, zgrade umjetničke kolonije i srednjovjekovnu kulu. Svaki je nešto

Sl. 5 Snimak Počitelja sa desne obale Neretve iz 1971. godine

konzumirao u kafe-restoranu i zatim nastavio svoje putovanje.

Osim toga, turističke agencije iz Dubrovnika dovodele su veće grupe turista na izlet u Počitelj i Mostar, što je osim financijskog efekta bilo vrlo značajno za propagandu turističke atrakтивности Počitelja.

Tokom nekoliko godina Počitelj je postao poznat kao vrlo zanimljiv kulturno-historijski i turistički punkt Hercegovine. Početni uspjeh je osigurao i daljnja financijska ulaganja. Sada se radilo o potrebi većih ulaganja u komunalnu infrastrukturu u Počitelju: u putove, vodovod, kanalizaciju i elektroinstalacije. Posljednjih godina, po prilici polovina Počitelja unutar zidina je dobila ove instalacije, a time je realiziran osnovni preduvjet njegove daljnje reanimacije. Povećane potrebe ugostiteljstva dovele su do obnavljanja zgrade porušenog hana, preuređenog kao za restoran, koji radi preko čitave godine, a ne samo u toku ljetne sezone, što je bio slučaj sa kafe-restoranom u staroj medresi.

Poduzeće koje drži čitavo ugostiteljstvo u Počitelju je financiralo i obnavljanje starog hamama iz XVI i XVII stoljeća, kao i nekoliko stambenih kuća kao hotelske kapacitete.

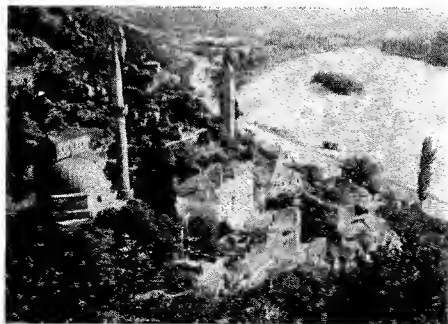
Ova nova privredna baza je dovela do povećanja vrijednosti svih nekretnosti u Počitelju i do povećanog interesa i privatnika da ulažu svoja financijska sredstva u ugostiteljstvo: male kavane i restorane u neposrednoj blizini starog Počitelja. Ovi novi, u pravilu neodgovarajući objekti, postali su uskoro prava opasnost za kulturno-historijske vrijednosti Počitelja. Zajedničkim mjerama komune Čapljina, na čijoj se teritoriji nalazi Počitelj, i sarajevskog poduzeća koje drži čitav ugostiteljski pogon u Počitelju unutar zidina, — spriječeno je širenje primitivnog privatničkog djelovanja u ugostiteljstvu.

U kratkom vremenskom roku situacija se potpuno izmijenila. Interes za financijska ulaganja u Počitelju je porastao do te mjere da su se morale sprečavati neke aktivnosti koje su ugrožavale osnovne vrijednosti ovog historijskog grada, čija je glavna osobenost sklad prirodnog i arhitektonskog ambijenta. Ukoliko se ne bi ove vrijednosti očuvala i turistički interes za Počitelj bi sigurno opao, pošto su upravo kulturno-historijske osobenosti te, koje privlače ljude na njihovim putovanjima.

U sadašnjem trenutku problem daljnje reanimacije Počitelja zavisi od toga u kojoj će mjeri stanovnici Počitelja naći svoj ekonomski interes u turističkoj privredi. Pitanje je koliko će oni moći naći zaposlenja u raznim aktivnostima koje prate turistički značajne urbane cjeline. Ni u kom slučaju Počitelj ne treba da postane grad-hotel,

jer bi izgubio draž živog urbanog organizma; u tom slučaju bi se potpuno odvojio od svoje historije. Zato je neophodno ekonomski vezati stanovnike u starom gradu za sve djelatnosti koje su od interesa za razvitak turističke privrede Počitelja.

Unutar zidina ostat će živjeti taj dio stanovnika, brinuti se za što ugodniji boravak gostiju, sa težnjom da svakog gosta što duže zadrži u svom gradu, iako Počitelj i u budućnosti može biti samo punkt tranzitnog turizma. Sve druge neophodne gradske službe, kao što su škola, ambulanta, milicija itd. bit će smješteno izvan gradskih zidina, kako bi se što vjernije sačuvala autentična historijska silueta Počitelja, a njegova arhitektura srasla s ovim kamcnim grebrenom iznad bistrice brze Neretve, jedne od najljepših jugoslavenskih rijeka.

Sl. 6 Pogled na džamiju, sahat-kulu, slikarsku koloniju i donje polje

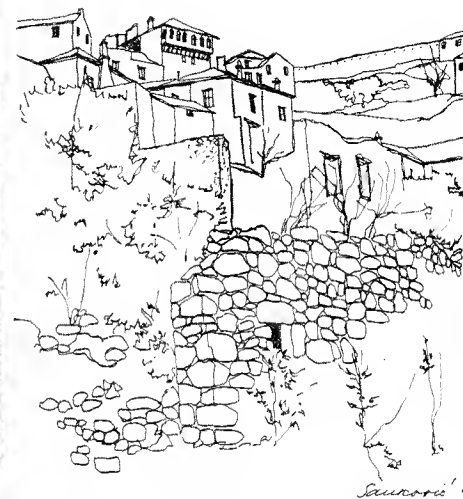
KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI PROBLEMI

Ovi problemi su usko vezani za adaptiranje starog Počitelja novim uvjetima, u kojim ovaj stari grad postaje važan turistički punkt u regionu Hercegovine. Svi konzervatorsko-restauratorski zahvati treba da se podrede osnovnom cilju čuvanja historijske siluete starog grada, te čuvanja vanjskog izgleda svakog pojedinog arhitektonskog objekta. S ovom težnjom u vezi je i pitanje restauracije onih zgrada, čiji ostaci omogućavaju autentičnu restauraciju.

U sadašnjem trenutku i pored značajnih radova na uređenju starog Počitelja, opći utisak koji posjetilac dohvaća o Počitelju, kad ga pogleda odozdo sa obale Neretve, je slika grada u kome ruševine dominiraju nad očuvanim zgradama. Takav utisak naglašava historijski karakter Počitelja i predstavlja prednost kao turistička atrak-

Sl. 7 Pogled sa tabije na gornji dio Počitelja koji je isključivo stambeni. Danas su mnogi objekti u ruševnom stanju.

Crtež 1 Stambeni objekti u gornjem dijelu grada

cija. Međutim, težnja za oživljavanjem ovog starog grada dolazi u koliziju sa težnjom o čuvanju njegovog sadašnjeg izgleda. Rješavajući pitanje povratka jednog dijela aktivnog stanovništva u Počitelj, istodobno sa problemima konzervacije i restauracije ansambla starog grada i svakog pojedinog arhitektonskog objekta posebno, — dolazi se do zaključka da je neophodan kompromis u postizanju rješenja za obje grupe problema. S jedne strane, postupkom restauracije se ne smije od starog ruševnog Počitelja stvoriti posve obnovljeni grad, dok s druge strane se moraju rješavati problemi smještajnih kapaciteta u starom gradu, za razne neophodne namjene. Delikatan zadatak konzervatora je u tome da nađu pravu mjeru zadovoljavanja obje težnje.

Poseban problem predstavlja eventualna gradnja potpuno novih zgrada u starom Počitelju, što se u principu ne smije odbaciti, ali svaki ovakav zahvat treba podvrći najsavjesnijem istraživačkom postupku, da bi se osigurali od mogućih negativnih posljedica po historijske i estetske vrijednosti siluete starog grada.

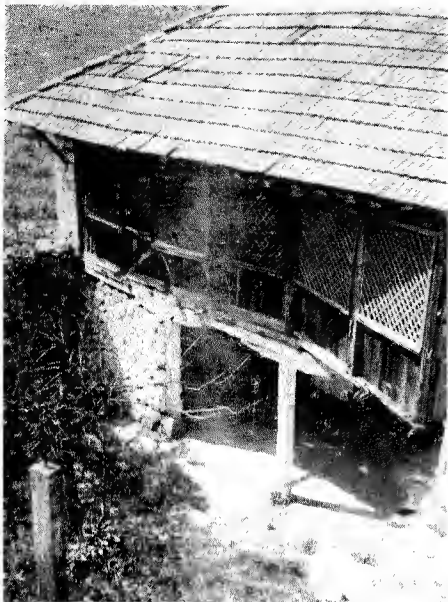
Vrste arhitektonskih objekata u Počitelju

Sve stare zgrade u Počitelju možemo svrstati u sljedeće grupe:

- Stambene zgrade
- Sakralni spomenici
- Objekti tvrđavske arhitekture
- Spomenici javne arhitekture

Sl. 8 Dobro sačuvana dvoetažna kuća u gornjoj etaži ima više odaja za stanovanje i široku divan-hanu orijentiranu prema ograđenom dvorištu

Sl. 9 Drvena arhitektura divanhane (lođe) na katu sa hajatom u prizemlju

Sl. 10 Krovni pokrivač od nepravilnih kamenih ploča relativno velikih dimenzija

Stambene zgrade

Na osnovu analiza stambene arhitekture u Počitelju, koje sam učinila u toku terenskih radova, mogu se uočiti neke njene osobenosti. U odnosu na stilsku pripadnost, generalno kazano, stambena arhitektura Počitelja predstavlja mješavinu elemenata mediteranske i orijentalne kuće. Osim toga neke karakteristike su isključivo vezane za Počitelj. Mediteranski su dvovodni krovovi, naglašena struktura kamenog zida, razmaknuti mali prozori i raspored prostorija u malim jednoetažnim kućama. Orijentalni su četverovodni krovovi, doksati, nizovi približenih prozora, drvena arhitektura divanhane (lođe) na katu, raspored prostorija sa hajatom (natkrivenim dijelom kuće) u prizemlju i otvorenom divanhanom (lođom) na katu, te intimna povezanost ograđenog dvorišta sa prostorima za stanovanje. Može se reći da se na svakoj zgradi prožimaju ovi raznovrsni detalji, dajući počiteljskoj kući specifičnu fizionomiju. Ono što predstavlja naglašenu zajedničku osobenost ove arhitekture, to je krovni pokrivač od nepravilnih kamenih ploča relativno velikih dimenzija i kameni dimnjaci obliha arhaičnih formi.

Sl. 11. Kaldrima u dvorištu stambenog objekta u neposrednoj blizini sahat-kule

Uočavajući osnovne razlike, počiteljske kuće mogu se klasificirati u četiri grupe:

1. Mala kuća sa jednom ili dvije prostorije u prizemlju i malim podrumom dobivenim u nagibu terena. Ova kuća nosi više seoski nego gradski karakter.
2. Kuća sa razvijenijim rasporedom prostorija: u prizemlju ima više odaia i divanhanu (lođu), a u niskom prizemlju staju za stoku i ostavu. Ova kuća ima kamenim zidom ograđeno dvorište (avliju).
3. Dvoetažna kuća koja ima u gornjoj etaži više odaia za stanovanje sa musanderama (ugrađeni ormari) i širokom divanhanom orijentiranom prema ograđenom dvorištu, — a u donjoj etaži hajat (natkriveni dio kuće) sa dvije do tri odaie za stanovanje.
4. Najbogatiji stambeni ansambl koji se sastoji od dvije zasebne kuće: haremluka u kome stanuju vlasnici i salemluka u kome stanuje poslužavnik. Ovakav ansambl ima i dva dvorišta: žensko intimno dvorište za domaće i muško dvorište u koje ima pristup i stranac. Ova ku-

Sl. 13 Pogled na hajat

ća ima vrlo razvijen raspored sa brojnim stambenim prostorijama u prizemlju i na katu. Hajat u prizemlju i divanhana na katu povezuju se prostorno sa ženskim dvorištem koje je bogato ukrašeno zelenilom, a popođeno kamenim oblutkom u pravilnim geometrijskim ornamentima.

Sl. 12 Karakteristična avlijska vrata sa kovanim okovima

Crtež 2 Počiteljska džamija i Umjetnička kolonija

Kuće sve četiri grupe imaju zahod u dvorištu, a malu kupaonicu »hamamdžik« u musandari (drveni ugrađeni ormar). Bogatije kuće su imale ovakvu kupaonicu u svakoj sobi.

Većina stambenih kuća u Počitelju potječu iz XVIII i XIX stoljeća, manji broj je stariji, ali je vjerojatno i ranija stambena arhitektura pripadala istom stilu. Pošto su ovi objekti daleko najbrojniji, oni daju karakterističan izgled starom gradu, dok su monumentalni sakralni i javni objekti akcenti siluete Počitelja.

Za ruševne stambene kuće, kao i za one koje treba dijelom restaurirati, potrebno je sačuvati prvobitan vanjski izgled, insistirajući na svim autentičnim materijalima i oblicima, — ali je moguće i potrebno intervenirati u unutrašnjem rasporedu i uređenju. Neophodno je u kući smjestiti zahod i kupaonicu, uvesti potrebne instalacije (vodovod, kanalizaciju i elektriку), a sobe podesiti za suvremeni namještaj. Dozvoljavam mogućnost uređenja nekih stambenih zgrada za hotelske kapacitete. Ukoliko u budućnosti narastu hotelske potrebe u Počitelju, predviđam

izgradnju modernog hotela u Gornjem polju uz obalu Neretve. Jedan dio starih stambenih kuća, koje se nalaze u ruševinama, predviđen je za čistu konzervaciju. Njihov izbor je ovisio o stanju očuvanosti, odnosno ruševnosti, te njihovom smještaju u odnosu na glavne grupacije zgrada i najvrijednije vizure posmatranja siluete grada. Konzervirane ruševine treba da sačuvaju dio historijske karakteristike napuštenog grada.

Sakralni spomenici

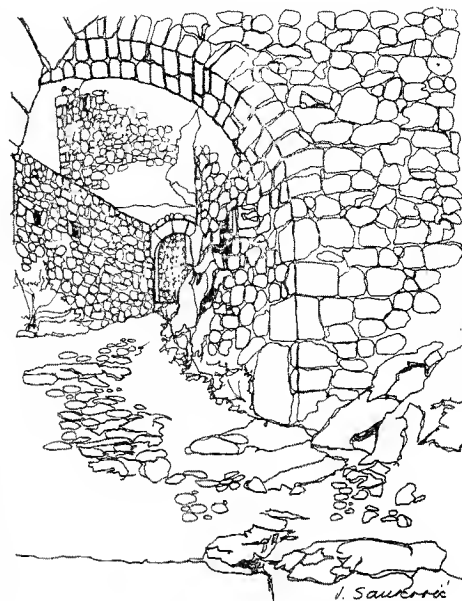
U Počitelju unutar zidina je od ove vrste spomenika sačuvana samo potkupalna džamija iz XVI stoljeća. Ona je jedna od najljepših u Bosni i Hercegovini, kako po proporcijским odnosima njenih osnovnih volumena, po finoći oblika, tako i ornamentici rezanoj u kamenu i kvalitetnom klesarskom poslu, koji je došao do izražaja u svakom detalju strukture zida. Prostor oko džamije je ograden kamenom zidanom ogradom sa dvije kapije: donjom, kojom se stepenicama dolazi na plato dvorišta i gornja, kroz koju se ulazi sa glavne počiteljske komunikacije. Unutrašnjost dža-

mije je u vrlo lošem stanju. Potrebna su istraživanja na zidovima da bi se utvrdilo ima li ostataka bojene ornamentike, koja je sigurno postojala u ovoj vrsti džamija. Definitivno uređenje enterijela džamije treba biti rezultat posebnog studiranja sa ciljem da se konzervira sve što se utvrdi kao autentično iz vremena kad je džamija građena. Eventualne intervencije koje bi imale kreativni značaj potpuno će se podrediti originalnim stilskim valerima. Džamija je umjetnički najvrijedniji objekat u Počitelju. Polazeći od ove valorizacije konzervatorski postupak će biti najrigoroznije primijenjen kako u enterijeru i ekstetriju same džamije, tako i na svim dijelovima dvorišta, česme, podzida, kapija i zelenila, — koje čine neodvojivu cjelinu sa spomenikom.

Objekti tvrđavske arhitekture

Utvrd Počitelja građena je sa prekidima od XV do XVIII stoljeća. Još uvijek je moguće pratiti njeno razvijanje počevši od najnepristupačnijeg položaja na kome je prvo bila izgrađena donžon kula sa malim oborom (obimne zidine koje zatvaraju omanji prostor uz kulu), potom je odbrambeni sistem proširen na nešto prostraniji pojas uz kulu, da bi na kraju obuhvatio čitavu padinu sa obimnim bedemima, kulama i kapijama. Ova posljednja faza utvrđivanja predstavlja u stvari utvrđeno podgrađe (suburbium), u kome se u turskom periodu razvilo naselje (kasaba), koje je uglavnom zadržalo izgled kakav je imalo u XVII stoljeću kad ga je posjetio Evlija Čelebija.

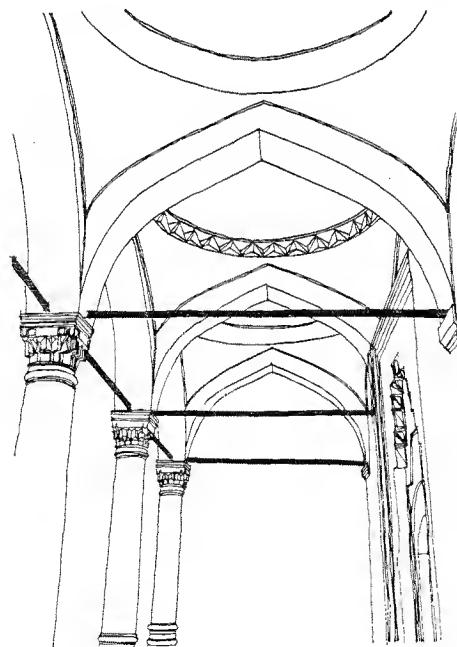
Sačuvani su glavni punktovi tvrđavskog sistema: Gavran-kapetanova kula (donžon) sa ostacima

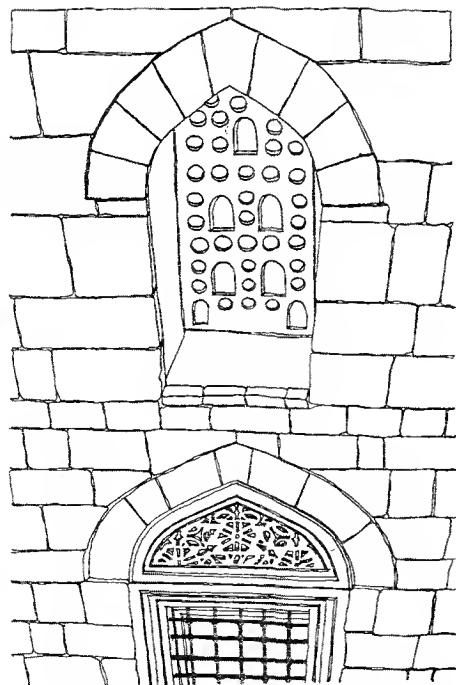
Crtež 6 Ulaз u Počiteljsku utvrd

zidova oko nje. Ovi su pripadali zgradama rezidencije kapetana i posade. Lučna kapija koja je vodila u ovaj centralni tvrđavski dio dobro je očuvana. Osim ovog ansambla sačuvane su: gornja i donja kapija sa ulaznim kulama, ostaci odbrambenih kula uzduž bedema, tabije (položaji koje su izgradili Turci za topove) i relativno dobro sačuvani ostaci bedema koji su opasavali grad i podgrađe. Na nekim dijelovima dobro su sačuvani i prsobrani na kruni bedema i otvori za branitelje. Na osnovu raznih debljina zida i ovih otvora moguće je izvršiti autentičnu restituciju nekadašnjeg izgleda bedema sa dvije superponirane drvene galerije u donjem dijelu i krune bedema na kojoj su zidani prsobrani štitili branitelje. Po visini bedema bila su raspoređena tri reda branitelja na raznim rastojanjima. Čitav sistem utvrde treba konzervirati ne naglašavajući posebno ni jednu vremensku fazu. Samo manje restauratorske zahvate predviđam na ulaznim kapijama i Gavran-kapetanovoj kuli. Ovdje se ne radi o zamjenjivanju nestalih dijelova, nego o konstruktivnom saniranju sačuvanih dijelova, sa ciljem da se spase od propadanja.

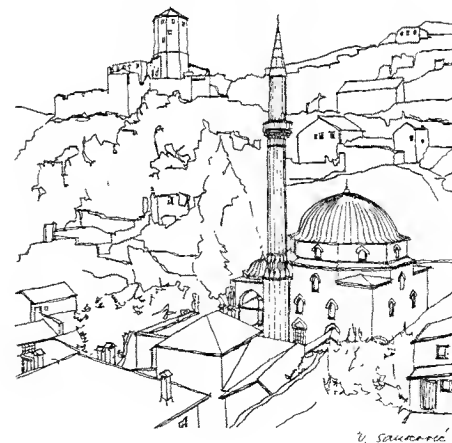
Budući da je Gavran-kapetanova kula u čitavom sistemu najbolje očuvana, a obzirom na vrijeme kad je građena, ima posebnu vrijednost, mišljenja sam da joj treba u budućem životu Po-

Crtež 3 Trijem Počiteljske džamije

Crtež 4 Crtež prozora sa Počiteljske džamije

Crtež 5 Pogled na džamiju i utvrd

Sl. 14 Utvrda — najstariji dio Počitelja

čitelja dati odgovarajuću kulturno-historijsku namjenu. Predlažem da se u njoj smjesti Muzej srednjovjekovnog i turskog oružja, koje se upotrebljavalo u Hercegovini. Najvrijedniji eksponati bi bili smješteni u samoj kuli, a u otvorenim prostorima oko nje primjerci srednjovjekovnih topova, turske artiljerije koja se izlivala na licu mjesta i naprava za razbijanje utvrđenih gradskih kapija.

U neposrednoj blizini glavnih dijelova tvrđavskog sistema potrebna su arheološka istraživanja. Svi arheološki nalazi će biti prezentirani u okviru zelenih površina, koje će služiti stanovnicima Počitelja kao i turistima za rekreaciju. Projektiranje ovih zona bit će moguće tek pošto se izvrše arheološka istraživanja.

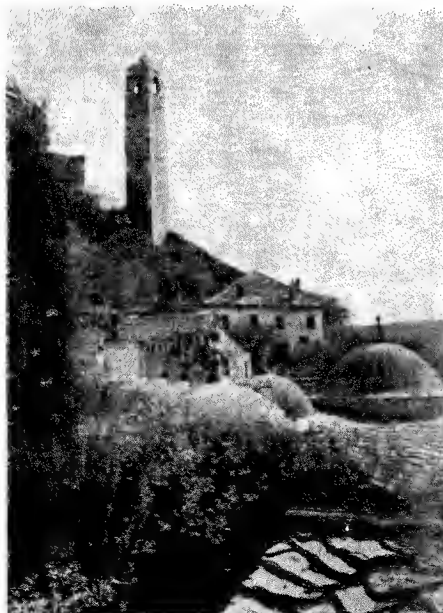
Projektom ozelenjavanja ovih dijelova treba obnoviti autohtone vrste, kao što je orah o kome govori Evlija Celebija kao o najkarakterističnijem drvetu u Počitelju, zatim nar i smokva, te brojne vrste drugog ukrasnog rastinja i cvijeća koje se sreće u Počitelju i okolini.

Spomenici javne arhitekture

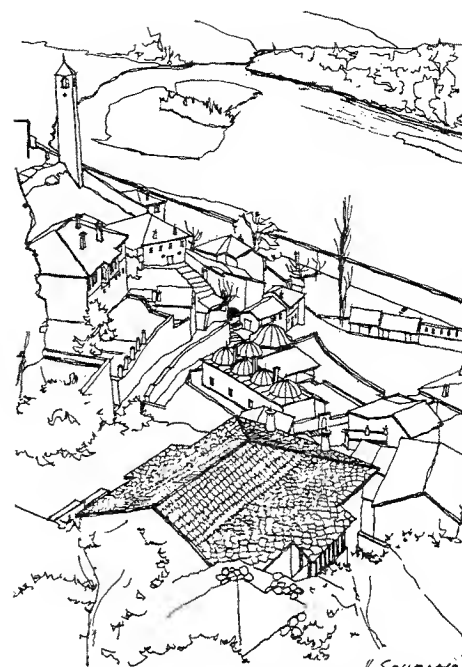
Spomenike ove grupe čine: medresa (zgrada srednje škole iz turskog doba), hamam (javna ku-

Sl. 15 Pogled na gornju kapiju koja je u veoma lošem stanju

Sl. 16 Pogled na kupole medrese i sahat-kule

Crtež 7 Crtež donjeg dijela Počitelja

paonica iz istog vremena), han (prihvatište za putnike i njihove karavane) i sahat-kula.

Sva četiri spomenuta spomenika građena su od XVI—XVII stoljeća, a pripadaju monumentalnoj arhitekturi islamske osmanske škole. Zgrada medrese ima značajnu umjetničku vrijednost. Upravo zbog toga što se ona isticala svojom ljepotom, na njoj su izvršeni prvi konzervatorski radovi. Ovi radovi su izvršeni stručno, pa sama građevina nije izgubila autentične vrijednosti. Međutim problematična je namjena koja je data medresi. Koliko god se uspješno uklopio kafe-restoran u medresu u turistički život Počitelja, ipak ostaje vrlo neuvjerljivo vezanje ugostiteljske namjene za jedan historijski vrijedni školski objekat. U vezi sa novom namjenom je i žrtvovanje relativno velikog dijela građevine za kuhinjski pogon, čime je spomenik izgubio od svoga integriteta. U sadašnjem trenutku još nije realno predviđati neku drugu namjenu za medresu, ali u skoroj budućnosti treba razmatrati ovo pitanje, sa ciljem adekvatnijeg vrednovanja ovog spomenika. Razmatrajući ovo pitanje dolazimo do zaključka da bi kulturna namjena bila najadekvatnija, pa ču

se zalagati da se u medresi (kad za to bude uvjeta) uredi manja čitaonica i biblioteka, koja će služiti Umjetničkoj koloniji, a istodobno i stanovnicima Počitelja, kao i turistima koji se duže zadržavaju

Hamam je spomenik tipičan za turske manje javne kupaoalice. Njegovu glavnu karakteristiku čine potkupalni prostori koji dolaze do izražaja, kako u enterijeru, tako i u eksterijeru, što ima značaja za siluetu Počitelja. Prije nekoliko godina izvršeni su radovi konzerviranja i restauriranja nestalih dijelova. Restauracija je nestručno napravljena, pa je došlo do izmjena, koje su ugrozile autentične vrijednosti unutrašnjih prostora. Zbog toga je neophodno izraditi projekat za nove restauratorske radove, kojim bi se otklonile učinjene pogreške. U sadašnjem trenutku još nije moguće prići ovim radovima zbog oskudice u finansijskim sredstvima, ali će u toku nekoliko sljedećih godina ovaj problem postati aktuelan. Tada će se rješavati i pitanje nove namjene hamama. I u ovom slučaju kulturna namjena bi najbolje odgovarala karakteru spomenika. Kao i rimske terme i turski hamami su imali širi društveni značaj kao građevine za okupljanje

Crtež 8 Crtež donjeg dijela Počitelja sa pogledom na medresu, kapiju i Neretvu

ljudi. Do sada razmatrana namjena hamama u Počitelju za izložbenu i prodajnu galeriju slika i skulptura članova Umjetničke galerije, potpuno odgovara, jer bi se u tom slučaju mogle istaknuti sve vrijednosti svih unutrašnjih prostora, koji bi bili dostupni posjetiocima. U obzir može doći i neka druga namjena pod uvjetom neoštećenja postojećeg prostora ovog spomenika.

Sl. 17 Arhitektonski detalj u gornjem dijelu grada

Han je obnovljen prije nekoliko godina. Oskudne substrukcije nisu omogućavale autentičnu restauraciju. Prišlo se obnovi spomenika na bazi nekih nedovoljno čvrstih analogija. Osim toga, arhitekt je sebi dozvolio da njegova kreacija nadvlada sve autentične stilske fragmente i karakteristike, čime je objekat izgubio svoje spomeničke vrijednosti. Ni u budućnosti se ne mogu predviđati nikakvi radovi koji bi hanu vratili njegovu historijsku autentičnost, pa ga u okviru starog Počitelja možemo posmatrati kao novogradnju sa fragmentima starog spomenika, koja se dosta dobro uklopila u historijski ambijent.

Sahat-kula (toranj sa javnim satom) potpuno je sačuvala sve svoje stilske i historijske karakteristike. Predviđeni su samo konzervatorski radovi, kojim će se građevina konstruktivno sanirati. Osim toga postavljanje sata na sahat-kulu vratit će joj i njenu funkcionalnu vrijednost. Vertikalna sahat-kule i vertikalna minareta džamije čine glav-

ne vertikalne akcentne siluete Počitelja, pa je zbog toga njihovo najpažljivije čuvanje neophodno.

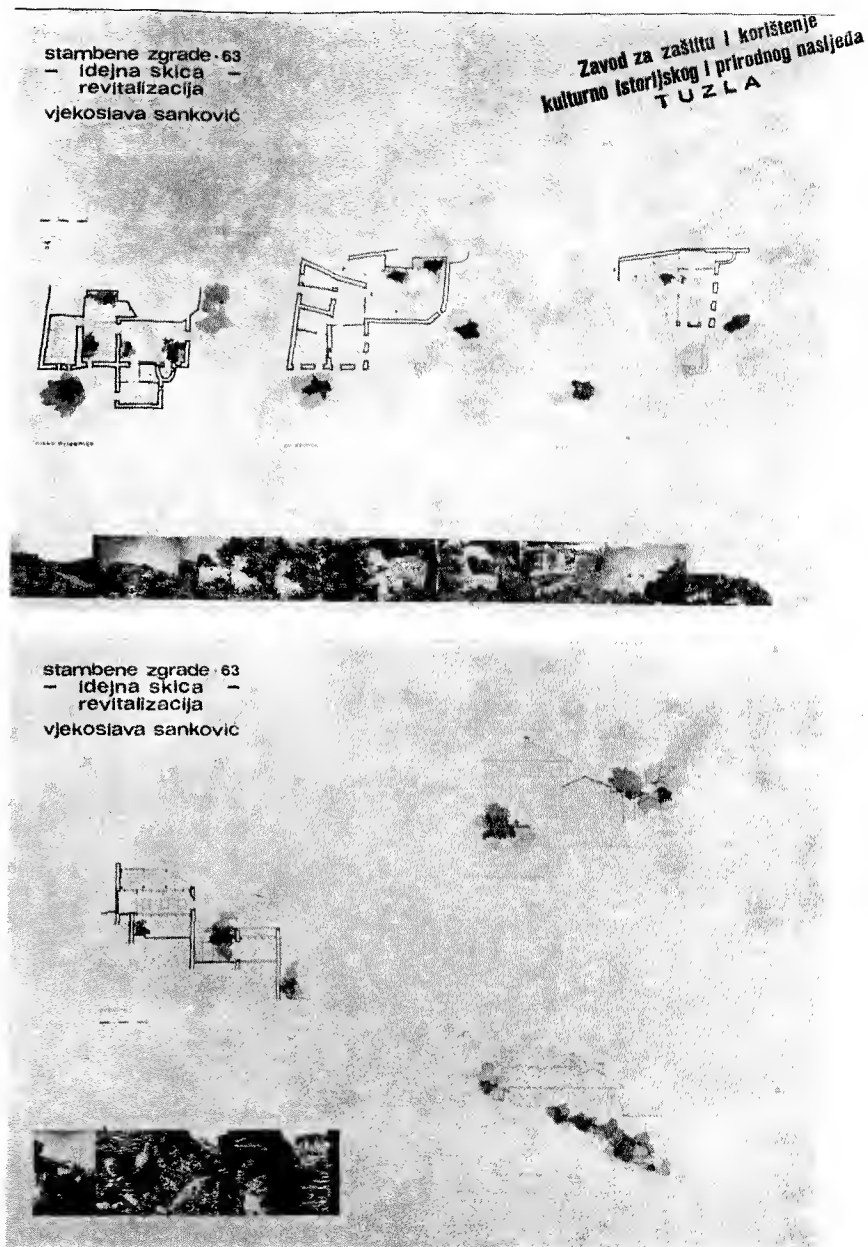
Predloženi projekti restauracije i adaptacije

Da bih pokazala mogućnost restauratorskih i adaptacionih intervencija u Počitelju, dala sam dva prijedloga za uređenje dviju grupa ruševnih stambenih zgrada. Prva grupa je restauracijom osposobljena za suvremeno stanovanje, jer su sačuvani ostaci omogućavali autentičnu restauraciju. Princip koji je ovdje primijenjen je baziran na potpunom čuvanju historijskog vanjskog izgleda, dok su u unutrašnjosti izvedene one intervencije koje su bile neophodne za unošenje sanitarnog bloka u kuću i uređenje unutrašnjih prostora za moderno stanovanje.

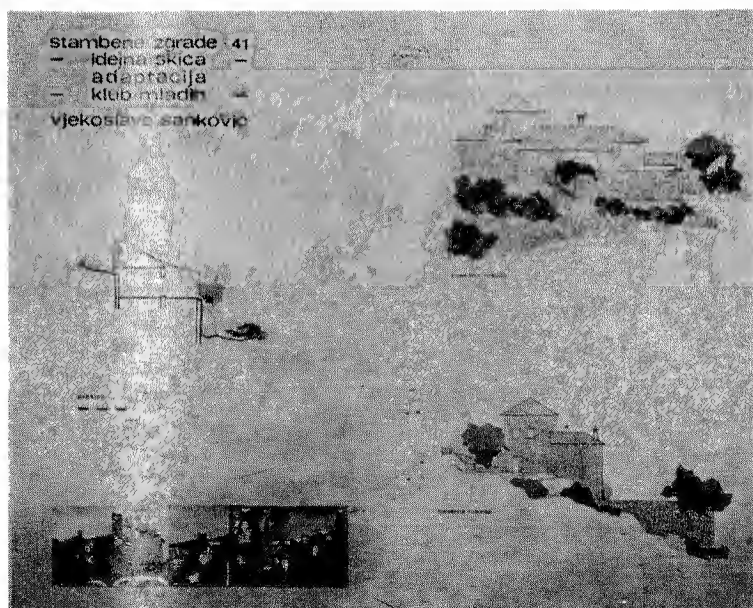
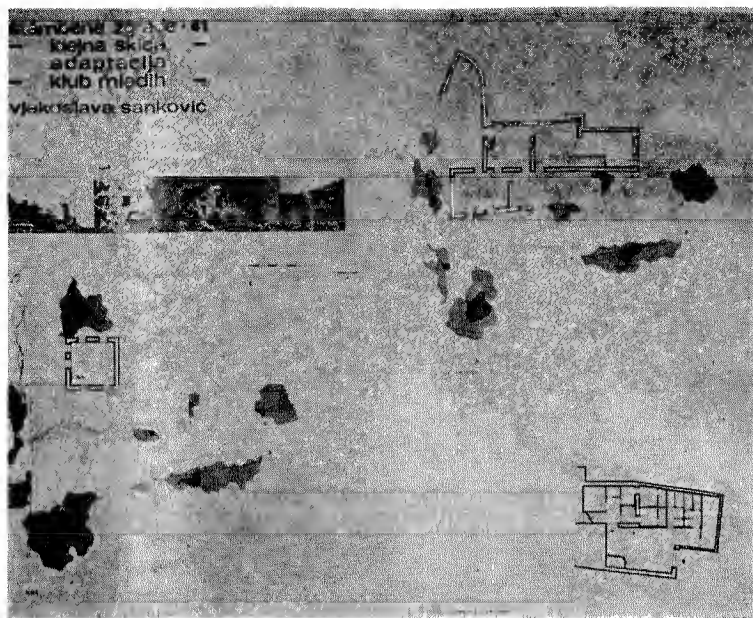
U drugom slučaju iskorišteni su ostaci zidova nekadašnjih stambenih zgrada da bi se stvorio društveni objekat — Klub mladih, namijenjen za međunarodne omladinske organizacije, koje bi u Počitelju mogle imati svoj mali centar. U ovom slučaju ostaci nisu omogućavali autentičnu restauraciju, a obzirom na izvanredni položaj ovih ruševina na jednoj prirodnoj terasi, tačnije na više terasa koje se međusobno povezuju, smatrana je opravdanom adaptacija ovih ostataka za novu namjenu potrebnu starom Počitelju. Niska gradnja se potpuno uklapa u ambijent, a njena nova namjena revitalizira i ovaj dio Počitelja u kojem sada nema nikakvih živinskih sadržaja. Rezultat ove adaptacije bit će sličan onome što se dobilo adaptiranjem ostataka starog hana. Sa stanovišta naučne doktrine ovakav se postupak ne bi mogao braniti, ali realni uvjeti života u Počitelju nametnu i ovakva rješenja. Konzervator se bori da ona ostanu što malobrojnija. I u prvom i u drugom slučaju projektom je predviđeno diferenciranje autentičnih dijelova gradnje, od onih koji se restauriraju ili su nova kreacija, kao u slučaju gradnje Kluba mladih.

Saobraćajnice u Počitelju

Mreža starih saobraćajnica u Počitelju je potpuno očuvana. Zbog nagiba padine na kojoj je Počitelj izgrađen, ove saobraćajnice su bile izgrađene kao putevi sa stepenicama kojim su se mogli kretati samo pješaci i konji bez zaprega. Konjske i volovske zapregice morali su vlasnici držati izvan zidina u Gornjem i Donjem Polju. Konzerviranjem i manjim popravkama predviđeno je zadržavanje i čuvanje stare mreže saobraćajnica u Počitelju. Automobilima će se i dalje moći doći do najdonje terase, gdje je nekad bila čaršija. Prema snimku Počitelja iz 1783. godine, koji je pohranjen u Kriegsarchiv-u u Wien-u, možemo pretpostaviti da se na čaršiji (trgu) obavljala razmjena stoke, žitarica i ostalih proizvoda u pazarni dan na otvorenom prostoru. Iz snimka nije

Sl. 18 Prijedlog restauracije

Sl. 19 Prijedlog adaptacije stambenog kompleksa u neposrednoj blizini sahat-kule

Sl. 20 Donja kapija grada

vidljivo da je postojao bilo kakav niz dućana koji je uokviravao trg. Vjerojatno su postojale neke zanatske radnje u sklopu stambenih objekata. Prijedloge koji plediraju za restauraciju dućana na bazi katastarskog snimka i analogija su neprihvatljivi sa stanovišta nauke. Kako imamo potrebu za prodajnim prostorom i oživljavanjem ovog dijela Počitelja predviđena je izgradnja jednog dijela dućana uz stari bedem. Upotrebom autohtonog materijala i koncipiranjem prostora na suvremeniji način ovaj bi dio stare čaršije dobio na živosti i funkcionalnosti. Odgovarajućim mjerilom i znalačkim projektiranjem integritet Počitelja ne bi bio narušen.

Rekreativne i zelene površine

Jednim posebnim projektom ozelenjavanja i uređenja javnih površina u starom Počitelju, prije svega treba obuhvatiti pojas tvrđavskog sistema, saobraćajnica i površina na kojima će se čuvati konzervirane ruševine. Uređenje zelenila privatnih stambenih kuća treba ostaviti vlasnicima, ali im sugestijama i stručnom pomoći omogućiti da cjelokupno zelenilo u starom Počitelju bude zasnovano na izboru onih biljnih vrsta, koje su

kroz historiju bile karakteristične za Počitelj i okolinu. I zelenilom treba čuvati autohtonost cjelokupnog prirodnog i arhitektonskog ansambla.

Problem saobraćajnice za Dubrovnik i Sarajevo

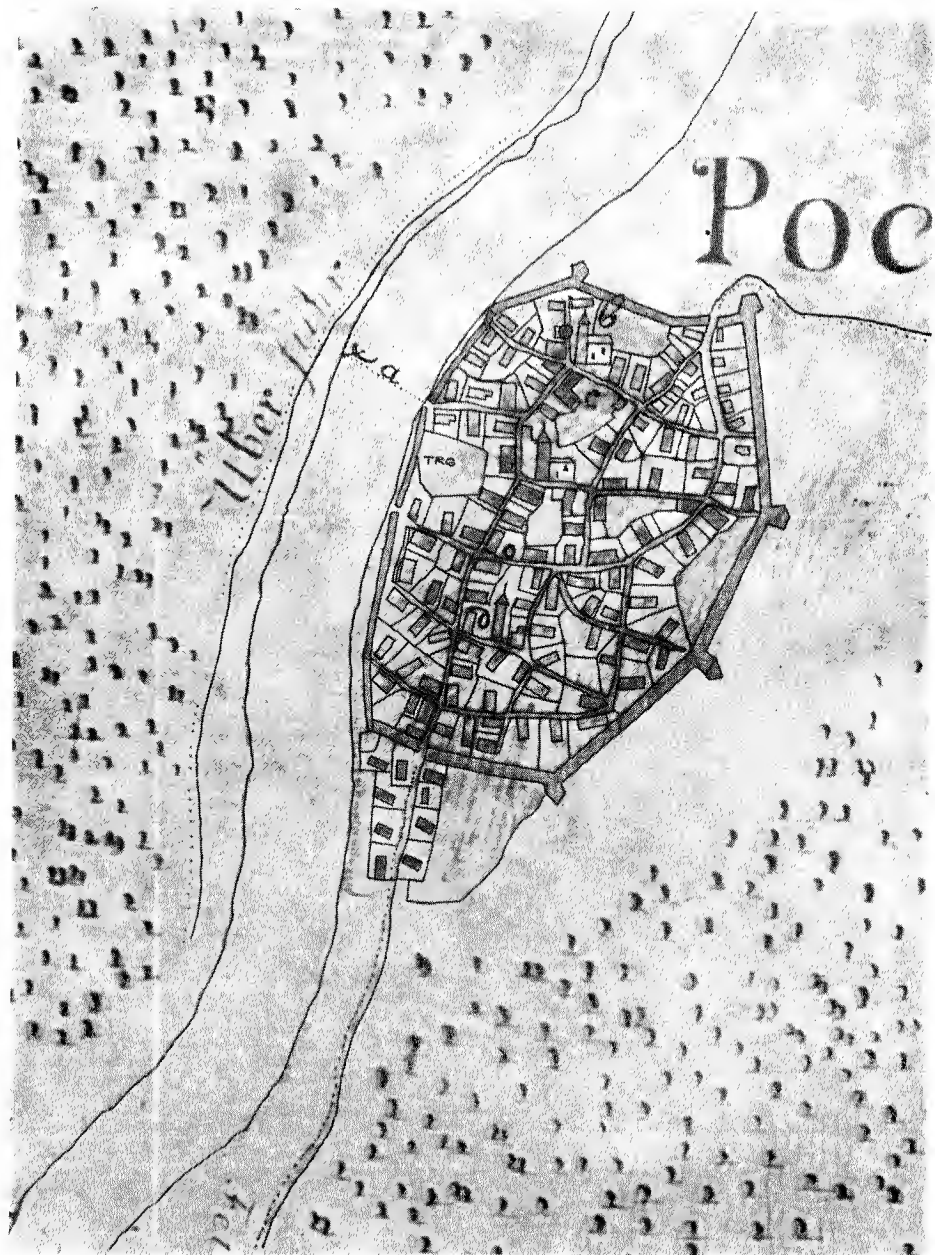
Historijski Počitelj je nastao kao grad iznad rijeke. Svojim utvrđenim podgrađem on je kasnije sišao do obale Neretve i tim još jače naglasio svoj kontakt sa vodom. Izgradnjom puta dolinom Neretve stari Počitelj je odsječen od vode i time je njegov prirodni karakter grubo narušen. U času građenja ovog puta konzervatori su se zalagali da ispred Počitelja cesta prođe mostom na drugu obalu, s koje se najbolje sagleda njegova panorama, zatim da se pred Čapljinom ponovno vrati na lijevu obalu, ali financijeri nisu prihvatili ovaj prijedlog zbog znatne razlike u materijalnim troškovima.

Buduća brza saobraćajnica prema Dubrovniku će ići iznad starog grada, te neće narušavati integritet Počitelja. Međutim i dalje ostaje problem sadašnjeg puta ispod grada. Definitivnim rješenjem treba ponovno osigurati što intimniji kontakt Počitelja sa rijekom i omogućiti sagledavanje panorame Počitelja sa strane Neretve. Da bi se ovaj cilj postigao uz najmanje žrtava i uz najmanji utrošak financijskih sredstava, čini se da treba potpuno odustati od zahtjeva da se mostom prelazi na desnu obalu i zatim pred Čapljinom da se mostom ponovno vraća na lijevu obalu, jer je nerealno očekivati ulaganje tolikih sredstava samo za to da Počitelj dobije kontakt sa rijekom i da putnik iz kola može sagledati najljepšu sliku Počitelja.

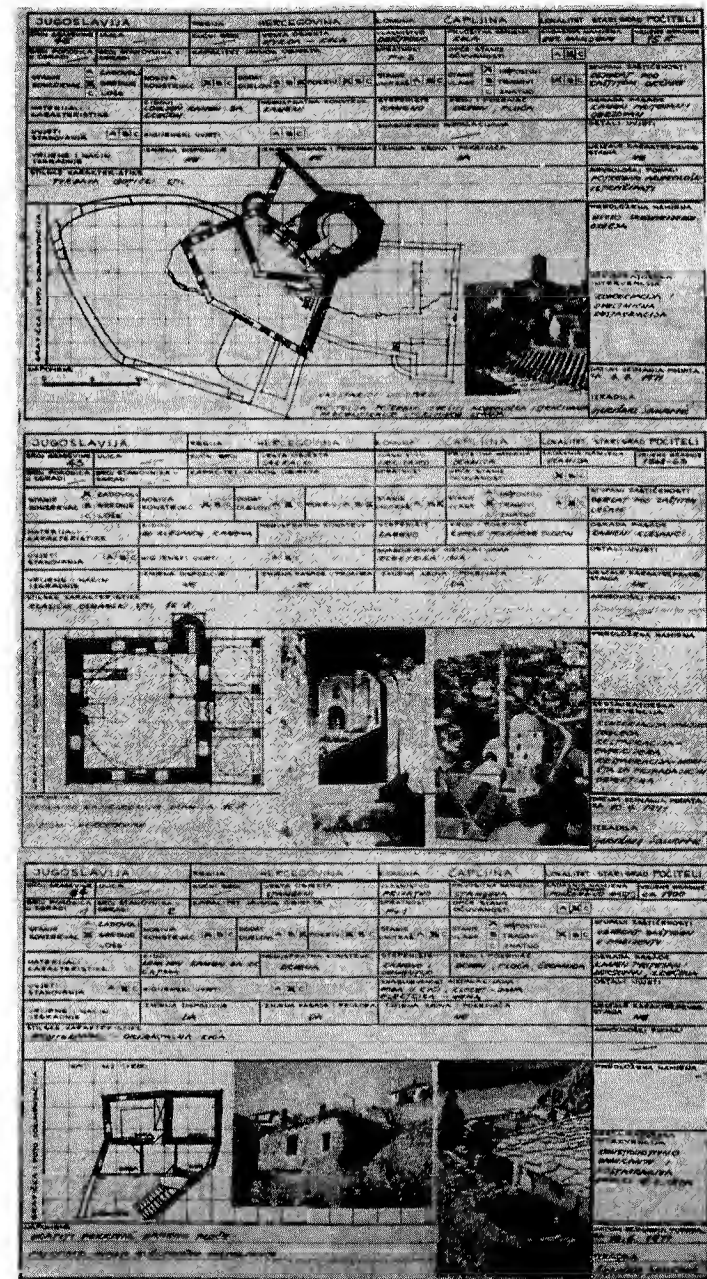
U budućnosti samo bi jedna varijanta mogla imati mogućnost izvedbe: prema njoj ispod Počitelja bi cesta jednim laganim vijaduktom u luk, maksimalno se udaljavajući od donjih zidina ponovno omogućila stvaranje zelene površine koja bi ispod zidina polazila do same Neretve, a istodobno bi se ostvarila klasična panorama Počitelja turistima koji koriste današnju komunikaciju Sarajevo — Dubrovnik.

ANALIZA I STUDIJA POSTOJEĆEG STANJA

Da bi se omogućila kompleksna analiza postojećeg stanja izvršeno je anketiranje svih objekata unutar bedema i nekoliko objekata van njih. Postojeća dokumentacija je bila veoma oskudna što je otežavalo rad. Priloženi anketni list pruža podatke o vrsti i namjeni objekata, vremenu gradnje, etažnosti, vlasništvu, materijalima i njihovim karakteristikama, uvjetima stanovanja, stanju konzervacije i očuvanosti, transformacijama, stilskim i arhitektonskim karakteristikama, stupnju zaštićenosti, predloženoj namjeni i restauratorskoj intervenciji.

Sl. 21 Snimak Počitelja iz 1783. godine — Kriegsarchiv Wien

Sl. 22 Anketni list kule, džamije i stambenog objekta sa svim potrebnim podacima koji su omogućili kompleksnu analizu

Direktnim studijem na terenu i interpretacijom prikupljenog materijala napravljene su sljedeće analize:

- KRONOLOŠKA PRIPADNOST
- SADAŠNJA NAMJENA ZGRADA
- VLASNIŠTVO OBJEKATA
- ETAŽNOST ZGRADA
- MATERIJAL UPOTRIJEBLJEN ZA ZIDANJE
- KROVNI POKRIVAC
- OPREMLJENOST INSTALACIJAMA
- STUPANJ ZASTITE OBJEKATA
- PRIKAZ VIZUELNIH VRIJEDNOSTI GRADSKOG TKIVA
- HISTORIJSKE I STILSKE KARAKTERISTIKE

Danas u 1971. godini, u Počitelju, u tretiranoj zoni stanuje 148 stanovnika što je mnogo manje nego u doba njegovog najvećeg procvata. Anketirala sam 80 relativno očuvanih objekata svih vrsta (stambeni, sakralni, tvrđavski i javni objekti) i 23 ruševne stambene zgrade. Poslije kompleksne studije i analize postojećeg stanja izrađeni su projekti.

— POTREBNE KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKE INTERVENCIJE

(gradnje koje treba ukloniti; konzervacija spomenika, dijelova spomenika i sačuvanih ruševina; restauracija vanjskog izgleda i konstruktivno saniranje porušenih ili dotrajalih gradnji; zgrade na kojima nije potrebna konzervatorsko-restauratorska intervencija na vanjskom izgledu ili su potrebne manje korekcije; vratiti prvobitni izgled loše adaptiranih zgrada; arheološka istraživanja — prezentiranje nalaza; sačuvane ostatke konzervirati, a novogradnju prilagoditi ambijentu).

— BUDUĆA NAMJENA ZGRADA I POVRŠINA U POČITELJU

(stanovanje; hotelsko-ugostiteljske zgrade; trgovine, zanatske i poslovne zgrade; sakralne zgrade; kulturno-odgojne zgrade; zelene površine i rekreacija; historijski tvrđavski objekti; zgrade javnog karaktera; arheološki nalazi in situ; kolonije kulturnih radnika i omladine; komunalni objekti; zgrade koje je potrebno ukloniti).

Iz planova slijedi da u Počitelju ima 57 stambenih zgrada, 12 ruševnih stambenih zgrada koje treba restaurirati, 4 ruševne stambene zgrade koje treba adaptirati za javne namjene i kompleks

dućana u čaršiji (ugostiteljstvo, klub i prodavaone) i 8 ruševnih zgrada koje treba konzervirati. Princip koji je primijenjen bazira se na čuvanju historijskog vanjskog izgleda. Ističe se da je upotreba autohtonog materijala — kamena i kamene ploče zajedno sa ostalim stilskim karakteristikama neophodna za realizaciju ovog principa. U unutrašnjosti zgrada predviđene su intervencije koje su uvjetovane modernim stanovanjem.

U slučaju gdje ostaci (br. 41 i 31) nisu omogućili autentičnu restauraciju, a obzirom na izvanredni položaj ovih ruševina, opravdana je adaptacija ovih ostataka za nove namjene potrebne starom Počitelju. Gradnje je potrebno uklopiti u ambijent, pa će se tako revitalizirati dio Počitelja u kojem sada nema nikakvih životnih sadržaja. Konačan ishod ove adaptacije bit će sličan rezultatima postignutim adaptiranjem ostataka starog hana. Sa stanovišta naučne doktrine ovakav se postupak ne bi mogao braniti, ali realni uvjeti života u Počitelju nameću i ovakva rješenja. Konzervator se bori da ona ostanu što malobrojnija.

Da bi se očuvao integritet starog Počitelja i okoline neophodno je pridržavati se određenih principa izgradnje. To se prvenstveno odnosi na užu okolinu-kontaktne zone koja je već djelomično u neskladu sa starim gradom.

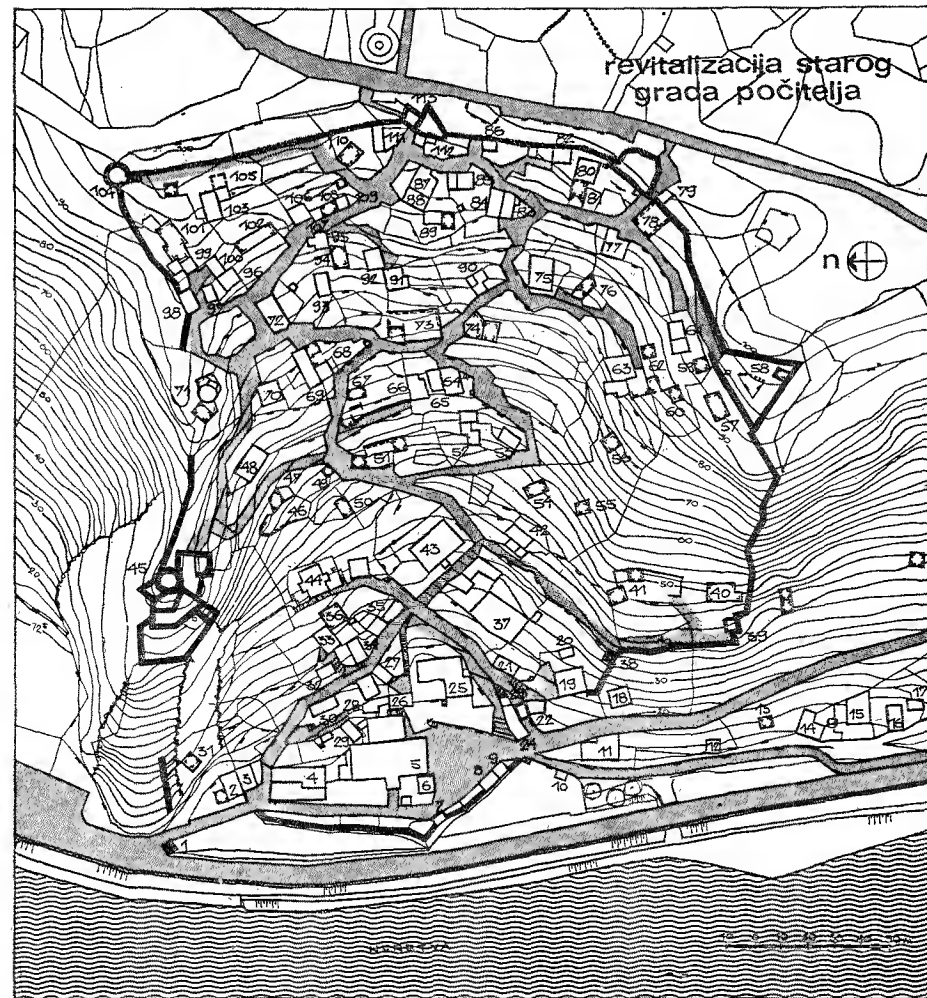
Na području Gornjeg polja koje nije urbanizirano, izgrađene su mnoge stambene zgrade koje ne zadovoljavaju kako svojim vanjskim izgledom tako i razmještajem na terenu. Da bi se umanjio postojeći nesklad potrebno ga je urbanizirati tako da ozelenjavanje bude što veće a izgradnja isključivo ambijentalna.

Lociranje kompleksa javnog karaktera suvremeno koncipiranog moguće je samo na što udaljenijem dijelu Gornjeg polja, uz obalu Neretve. Spratnost objekata ne smije biti veća od P+1.

Ovom izgradnjom bile bi zadovoljene stajno rastuće potrebe Počitelja za smještajnim kapacitetom.

Nasuprot Gornjem polju u Donjem polju nije predviđena stambena izgradnja. Jedino dolazi u obzir postavljanje nianjeg ugostiteljskog objekta sojeničkog tipa nad Neretvom.

Ovakvom postavkom nastojimo istaknuti i zadržati sve likovno-estetske, kompozicione i urbanističke vrijednosti Počitelja, i usmjeriti ulaganja, administrativne odredbe i ekonomske olakšice lokalnih vlasti u pravcu ispravne zaštite i revitalizacije.

PRIKAZ RASPOREDA I NUMERACIJE ANKETIRANIH ZGRADA POČITELJA

KRONOLOŠKA PRIPADNOST

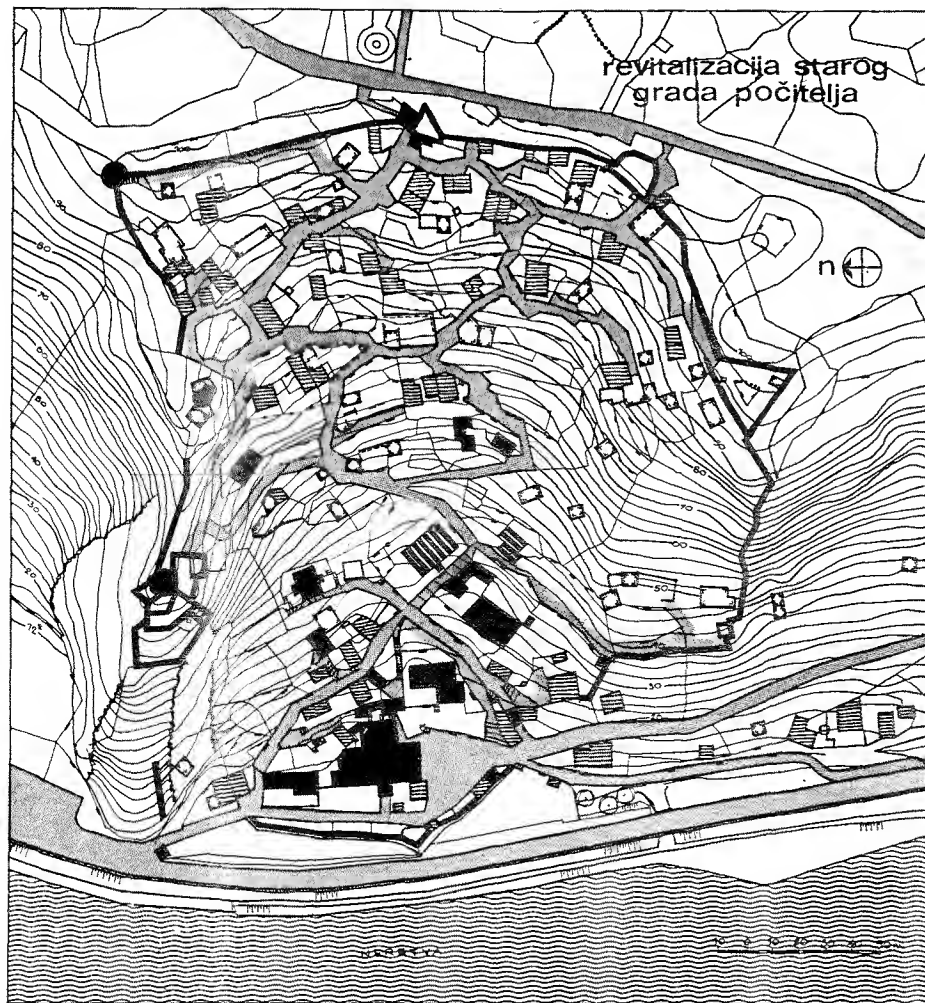
XV st.	XVIII-XIX st.
XVI-XVII st.	XX st.

SADAŠNJA NAMJENA ZGRADA

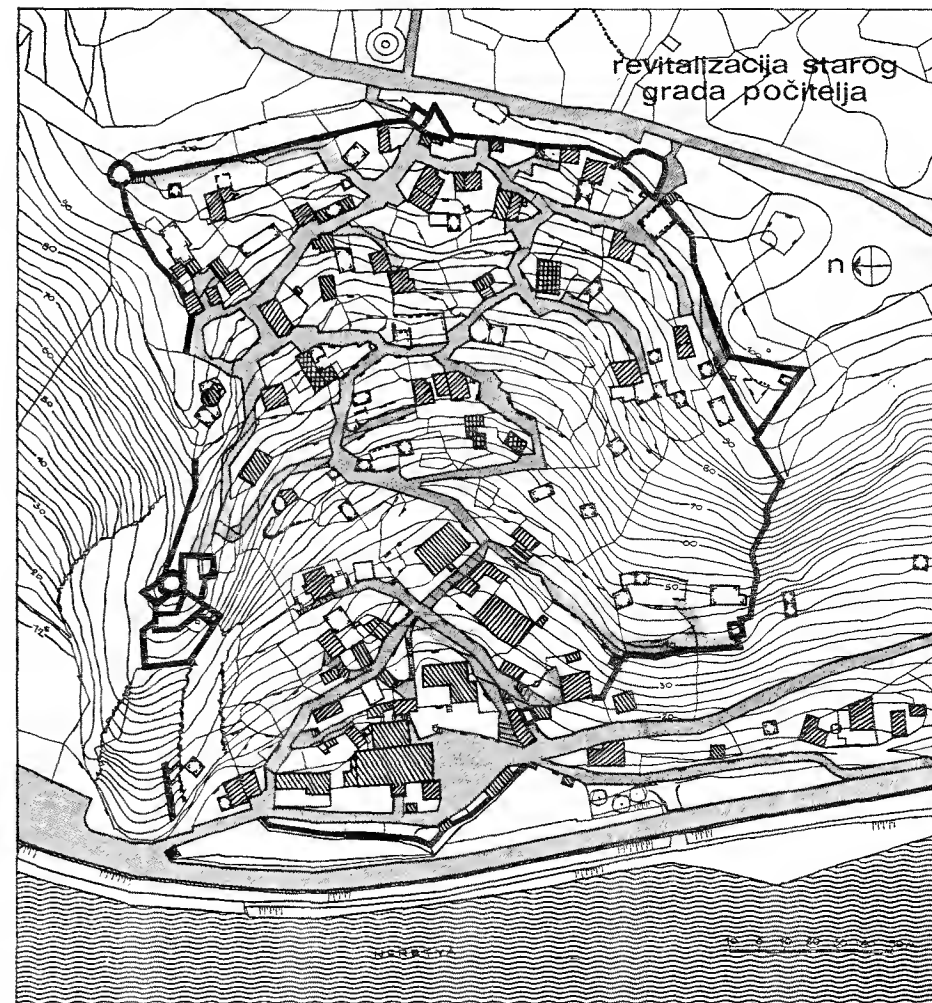
- STAMBENE ZGRADE STALNO ILI POKREMENO NASTANJENE
- JAVNE I ZANATSKJE ZGRADE
- HOTELSKJE ZGRADE
- SAKRALNE GRAĐEVINE

- RUŠEVINE
- NAPUŠTENE ZGRADE SA OČUVANIM POKREIVACEM
- GOSPODARSKJE GRADNJE I STAMBENE ZGE. KOJE SE KORISTE KAO GOSPODARSKJE
- SPOMENICI SA AUTENTIČNOM NAMJENOM ILI BEZ NAMJENE

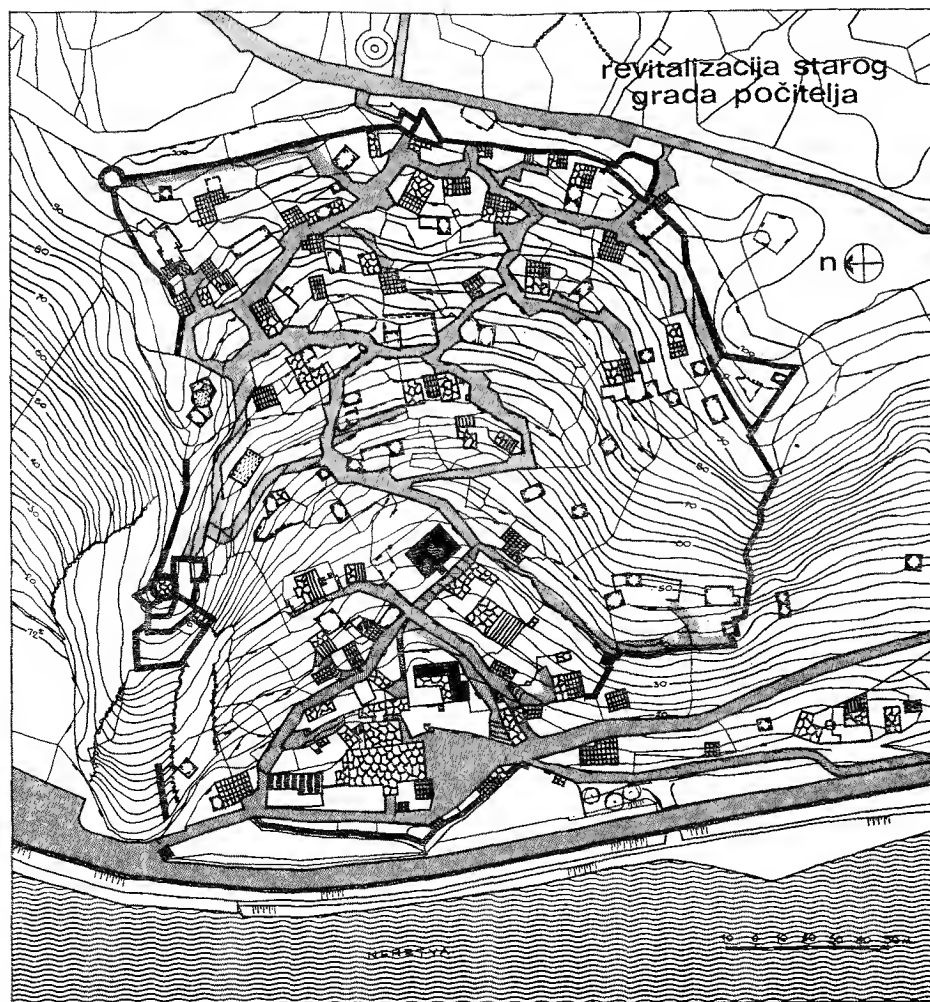
VLASNIŠTVO OBJEKATA

- PRIVATNO
- DRUŠTVENO
- VJERSKE ZAJEDNICE

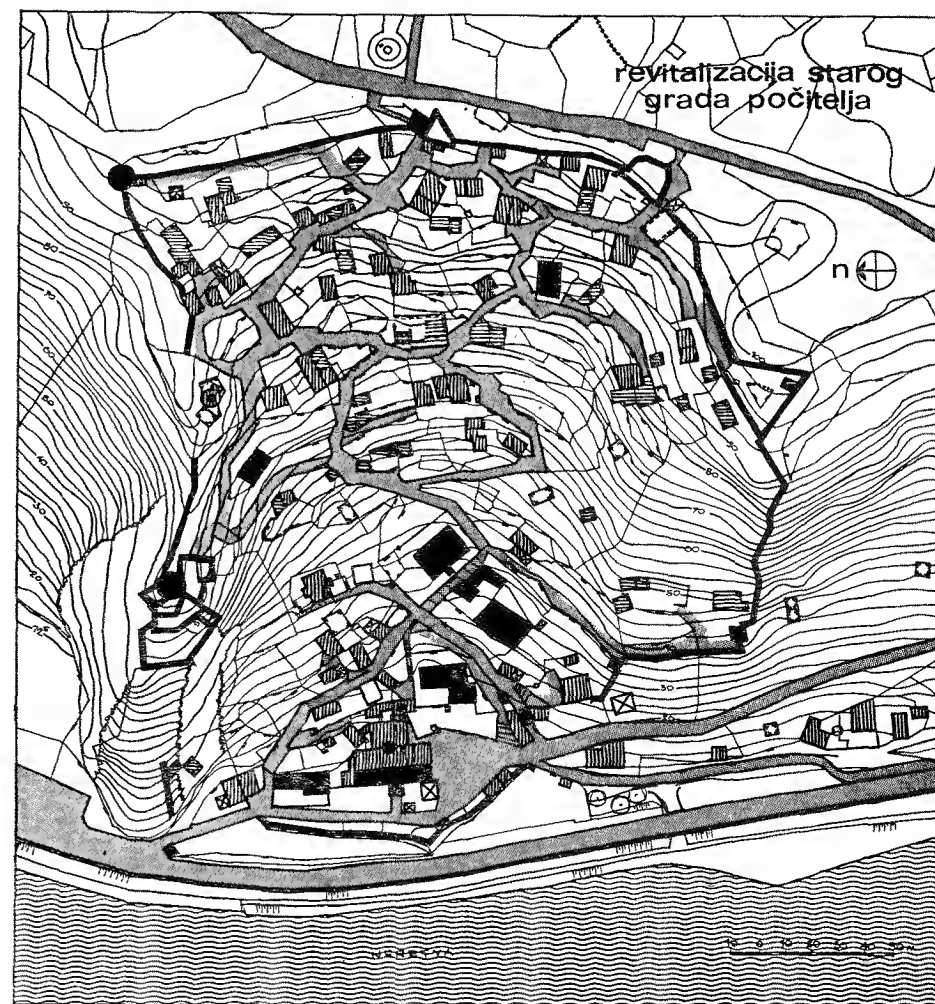
ETAŽNOST ZGRADA

- JEDNOETAŽNA
- DVOETAŽNA
- TROETAŽNA

KROVNI POKRIVAČ

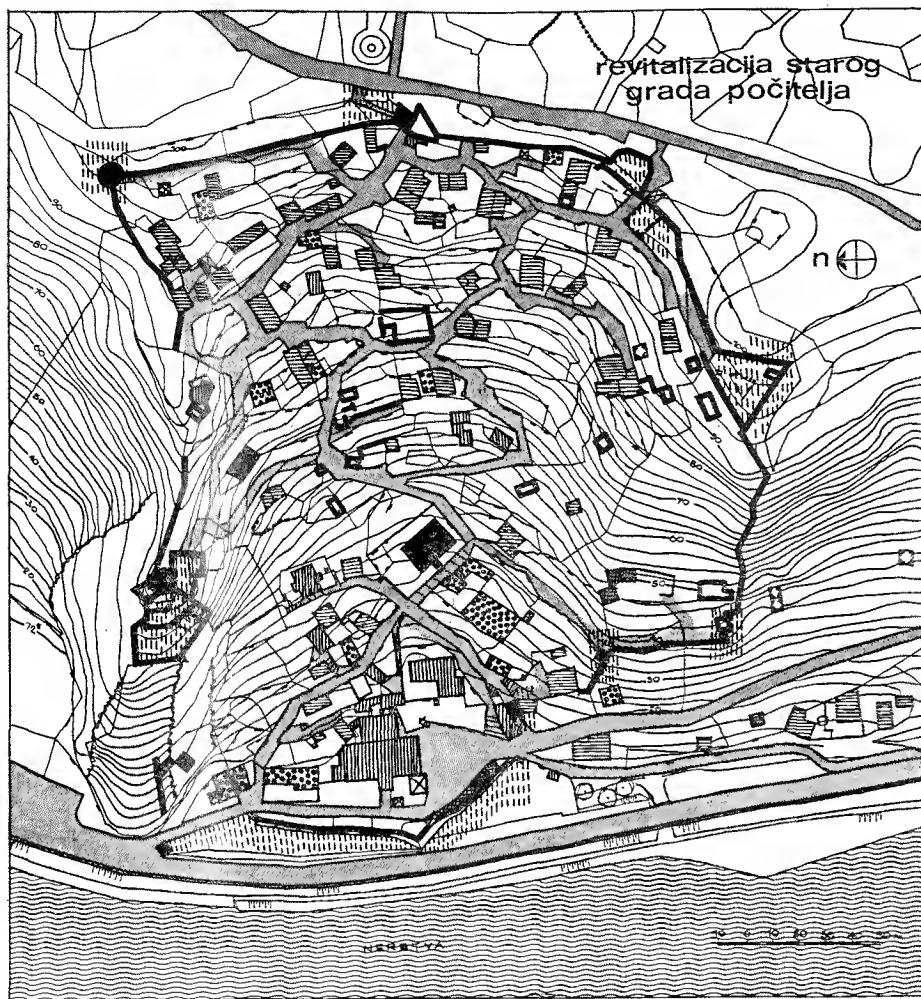
ZGRADE BEZ KROVNOG POKRIVAČA	OLOVO
KAMENE PLOČE	CEMENTNA GLAZURA
CRNEP	SALONIT
ČERAMIDA	ZATRAVNEN - NASIP

STUPANJ ZAŠTITE OBJEKATA

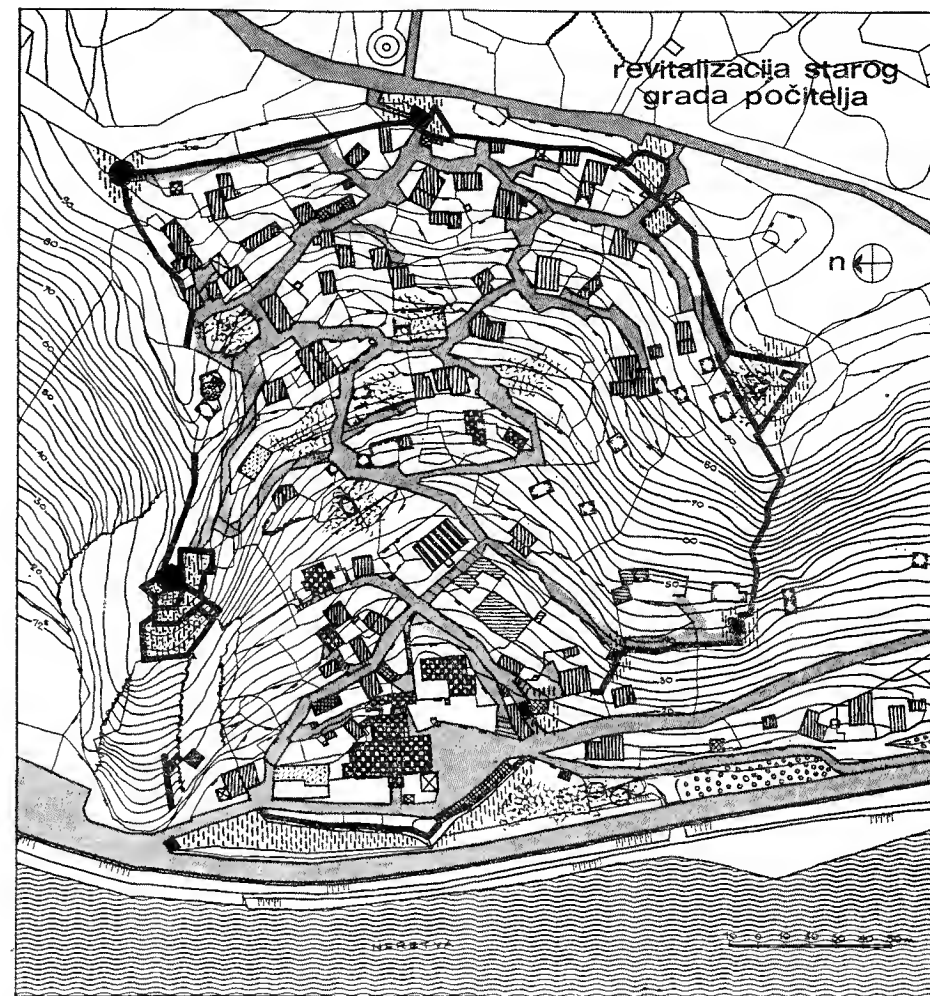
OBJEKTI POD ZAŠTITOM DRŽAVE	NEZAŠTIĆENI OBJEKTI
OBJEKTI ZAŠTIĆENI U AMBIJENTU	NOVI OBJEKTI KOJI SE UKLAPAJU U AMBIJENT
RUŠEVINE ZAŠTIĆENE U AMBIJENTU	

POTREBNE KONZERVATORSKO - RESTAURATORSKE INTERVENCIJE

✗ - GRADNJE KOJE TREBA UKLONITI	▨ - VRAĆITI PEVOSBITNI IZGLED LOŠE ADAPTIRANIM ZGRADAMA
■ - KONZERVACIJA SPOMENIKA, DNELOVA SPOMENIKA I SAČUVANIH RUŠEVINA	▨ - ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA - PREZENTIRANJE NALAZA
▨ - RESTAURACIJA VANJSKOG IZGLEDA I KONSTRUKCIJE	▨ - SAČUVANE OSTATKE KONZERVIRATI, A NOVOGRADNJI PRILAGODITI AMBIJENTU
▨ - ZGRADE NA KOJIMA NIJE POTREBNA KONSTRUKCIJSKA INTERVENCIJA, ILI SU POTREBNE MANJE KOREKCIJE	

BUDUĆA NAMJENA ZGRADA I POVRŠINA U POČITELJU

▨ - STANOVANJE	■ - HISTORIJSKI TVRĐAVSKI OBJEKTI
▨ - HOTELSKO-UGOSTITELJSKE ZGR.	▨ - ZGRADE JAVNOG KARAKTERA
▨ - TRGOVINE, ZANATSKO I POSLOVNE ZGR.	▨ - ARHEOLOŠKI NALAZI IN SITU
▨ - SAKRALNE ZGRADE	▨ - KOLONIJE KULTURNIH RAD. I OMLADINE
▨ - KULTURNO-ODGOJNE ZGRADE	▨ - KOMUNALNI OBJEKTI - PARKING, JAVNI WC.
▨ - ZELENE POVRŠINE I REKREACIJA	✗ - ZGRADE KOJE JE POTREBNO UKLONITI

1. PRIKAZ RASPOREDA I NUMERACIJE ANKETIRANIH ZGRADA U POČITELJU
2. KRONOLOŠKA PRIPADNOST
3. SADAŠNJA NAMJENA ZGRADA
4. VLASNIŠTVO OBJEKATA
5. ETAZNOST ZGRADA
6. MATERIJAL UPOTRIJEBLJEN ZA ZIDANJE
7. KROVNI POKRIVAČ
8. OPREMLJENOST INSTALACIJAMA
9. STUPANJ ZASTITE OBJEKATA
10. PRIKAZ VIZUELNIH VRIJEDNOSTI GRADSKOG TKIVA
11. HISTORIJSKE I STILSKE KARAKTERISTIKE
12. POTREBNE KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKE INTERVENCIJE
13. BUDUĆA NAMJENA ZGRADA I POVRŠINA U POČITELJU
14. STUDIJA BLIŽE OKOLINE
15. STAMBENE ZGRADE — BROJ 63 RESTAURACIJA (2 nacrti)
16. STAMBENE ZGRADE — BROJ 41 ADAPTACIJA U KLUBU MLADIH (2 nacrti)
17. TURISTIČKI REGION HERCEGOVINE

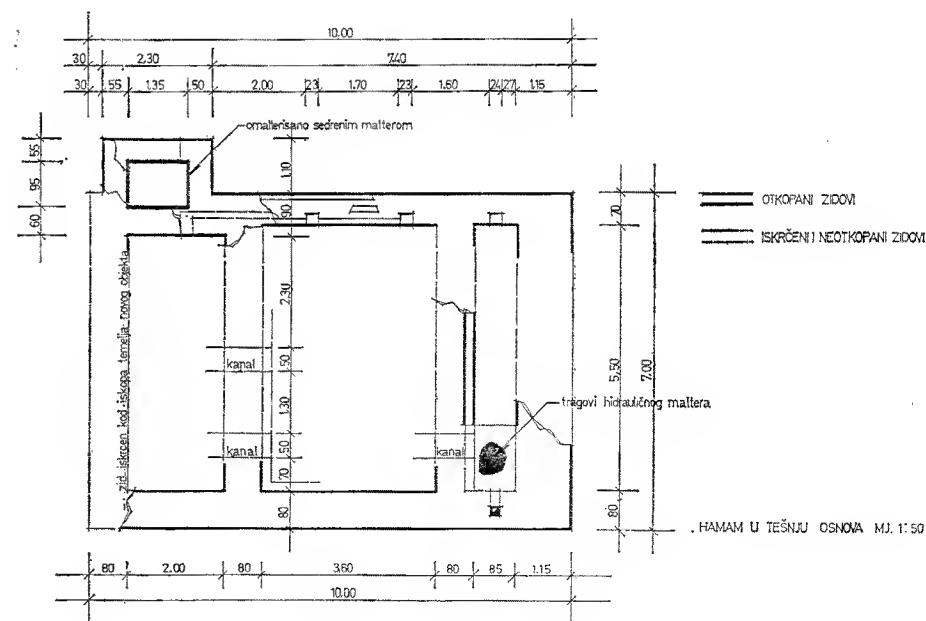
BIBLIOGRAFIJA

— dr Ćiro Truhelka:	Tursko-slovenski spomenici	— Muhamed Kadić:	Stara seoska kuća u BiH
— Evlija Čelebija:	Putopis	— Hamdija Kreševljaković:	Počitelj na Neretvi
— Alija Bejtić:	Osmanlijski spomenici u BiH (Zbornik 1953.)	— Kreševljaković-Kapidžić:	Stari hercegovački gradovi
— Karanović:	O tipovima kuća u BiH	— Hamdija Kreševljaković:	Banje u Bosni i Hercegovini
— Ćirković:	Istorija Bosne — Beograd 1964.	— Hamdija Kreševljaković:	Hanovi i karavanseraji
— Džemal Čelić:	Počitelj na Neretvi (Naše starine — Sarajevo 1960.)	— Hamdija Kreševljaković:	Sabat kule (Naše starine br. 4)
— Džemal Čelić:	Tekija na Buni	— Nada — Sarajevo 1897 br. 8	
— Husref Redžić:	Arhitektura i dekorativna umjetnost islama — Umjetničko blago Jugoslavije, Beograd 1969.	— Istorija naroda Jugoslavije I — Beograd 1953.	
		— Istorija naroda Jugoslavije II — Beograd 1960.	
		— Enciklopedija naroda Jugoslavije	
		— Enciklopedija likovnih umjetnosti	

HAMAM U TEŠNJU

Prilikom izvođenja građevinskih radova na Domu invalida rada i penzionera u Tešnju (marta 1976.) otkriveni su na dubini cca 3,00 m, temelji starijeg objekta. Nažalost, izvođač radova prilikom iskopa temelja uništio je jedan zid tog objekta. Na ovoj lokaciji nalazila se zgrada, pa je smatrano da je zid pripadao njoj. Međutim, kada se, vršeći dalje iskop buldožerom, došlo do otkrivanja manjeg prostora, pokrivenog kamenim pločama, a u kojem su se nalazili otvori zasvedenih kanala, radovi su obustavljeni i prišlo se otkopavanju i istraživanju starijeg objekta.

Radovi na otkopavanju i istraživanju su nastavljeni od prostora koji je bio pokriven kamenim pločama u oba smjera. Odmah je uočeno da je ovaj prostor sa tri strane zatvoren zidovima. Zid na kojem su se nalazili zasvedeni otvori je unutrašnji zid, a ostala dva zida predstavljaju vanjske zidove. Daljnjim praćenjem vanjskih zidova u oba smjera uključivo do izvedenih novih temelja i na suprotnu stranu otkriveno je da je objekat jednotraktan i da samo na jednom manjem dijelu ima aneks koji je izrađen istovremeno sa objektom. Što se tiče unutrašnjih zidova

Tlocrt objekta

otkrivena su dva zida koja sa vanjskim formiraju jednu veću i dvije manje prostorije od kojih je jedna djelimično pokrivena kamenim pločama. Na ovim pločama otkriven je trag hidrauličnog maltera, a u vanjskom zidu kanal presjeka cca 20/20 cm, koji je vezan za prostor ispod kamenih ploča. U bočnom zidu ovog prostora otkriven je nastavak jednog od zasvedenih kanala. U drugom vanjskom zidu otkriveni su tragovi dva kanala presjeka cca 15/15 cm, koji su preko većih otvora cca 25/25 cm, vezani sa svim prostorijama ispod nivoa poda. Zbog skučenosti prostora u temeljnoj jami i nemogućnosti odvojnje zemlje nije se moglo dalje ići na raščišćavanje objekta. Na osnovu dotadašnjeg raščišćavanja utvrđeno je da je objekat izgrađen od lončenog kamena u krečnom malteru kao i da se u aneksu na zidovima nalaze tragovi sedrenog maltera. Kamen kojim je vršeno popločavanje podova je pješčan koji je danas vrlo trošan i lako se lomi. Dubina temelja je cca 2,00 m ispod otkrivenog nivoa očuvanih zidova. Nekih drugih značajnijih nalaza pri iskopavanju nije bilo. Po završenom otkopavanju

i istraživanju dijelova zidova i temelja mogao se izgraditi tlocrt objekta.

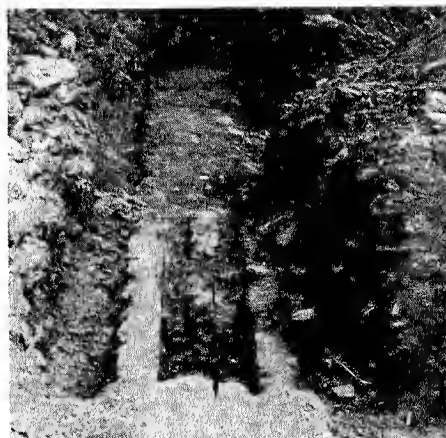
Na osnovu tlocrtne dispozicije objekta, zatim otkrivenih kanala u zidovima i ispod podova prostorija, te tragova hidrauličnog maltera na kamenim pločama sa kojima je pokrivena krajnja prostorija moglo se pretpostaviti da se radi o jednostrukom hamamu. Međutim uz tu konstataciju mora se odmah istaći da u tom slučaju nedostaje najmanje jedna veća prostorija. Isto tako u svim raspoloživim pisanim izvorima nigdje se ne spominje hamam u Tešnju.

Analizirajući tlocrtnu dispoziciju može se zaključiti da je krajnja prostorija (1) hazna, rezervoar za vodu, sa čulhanom, ložištem, koje se je vjerovatno ložilo iz vanjskog prostora gdje je morala postojati neka drvena nastrešnica. Otkriveni zasvedeni kanal iz ložišta predstavlja ostatak sistema grijanja hypocaustuma, koji se protezao ispod podova sve tri prostorije. Iz ložišta u jednom vanjskom zidu vodi vertikalni kanal-dimnjak, a u drugom vanjskom zidu kanali za topli zrak. Preko ložišta položene su kamene ploče koje predstavljaju dno rezervoara za vodu, što potvrđuju nađeni ostaci hidrauličnog maltera.

Sljedeća prostorija (2) predstavljala bi halvat, prostoriju za kupanje. Međutim, kako je na ovom prostoru kod iskopavanja deponovan materijal, nisu se mogli detaljnije ispitati eventualni ostaci unutrašnjosti ove prostorije (sofe za kupanje sa kurnama, koritima za vodu), pa se nije moglo ni očekivati otkrivanje bilo kakvih cijevi za dovod tople i hladne vode jer su se one morale nalaziti iznad nivoa sačuvanih zidova, a to bi potvrdilo ovu pretpostavku.

Sl. 1 — Zasvedeni kanal

Sl. 2 — Kanali za topli zrak

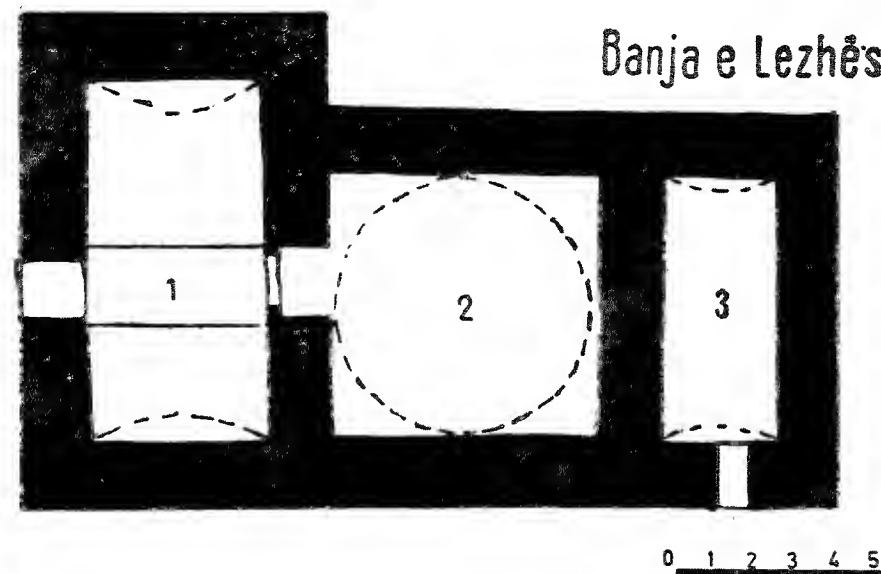
U našim krajevima razlikujemo dvije vrste hamama i to one koji ispred prostorije za kupanje, halvata, imaju jednu manju prostoriju, mejdan, na koju se nadovezuje prostorija za odmor poslije kupanja, kapaluk, ili se odmah iz prostorije za kupanje halvata, ulazi u prostoriju za odmor poslije kupanja. Kako se u svakom hamamu nalazi obično jedan ili dva nužnika koji se vežu na kapaluk može se pretpostaviti da sljedeće dvije prostorije (3 i 4) predstavljaju kapaluk i nužnik. Mada u kapaluku nema nekih posebnih unutrašnjih elemenata koji bi potvrđivali ovu pretpostavku i ovdje se nalazilo dosta deponovanog materijala tako da se unutrašnjost prostorije nije detaljnije ispitala.

Iako bi sa svim do sada navedenim prostorijama jedan hamam mogao da radi, ipak se mora konstatovati da ovdje nedostaje jedna prostorija koja se nalazi kao obavezna u ovim objektima i koja je po svojim dimenzijama obično najveća to je šadrvan, čekaonica i garderoba. Na pretpostavljenom daljnjem pravcu produžavanja objekta već su bili izvedeni temelji Doma, ali ipak na osnovu manjih sondiranja i iskopanih temeljnih jama koje još nisu bile izbetonirane, može se sa sigurnošću tvrditi da se objekat nije dalje produžavao. Isto tako, s obzirom da se na jednoj strani nalazi nužnik jedina mogućnost smještaja šadrvana bilo bi mjesto sa suprotne strane. Međutim, otkopavanjem vanjskog zida nije konsta-

tovano da je objekat na toj strani imao bilo kakve prostorije. Zbog toga se može pretpostavljati da ovaj hamam nije imao šadrvan. Mogućnost da hamam može da funkcioniše i bez šadrvana potvrđuje i konstatacija H. Kreševljakovića da je u zimskom periodu kapaluk služio kao svlačionica, odnosno čekaonica i garderoba. To znači da u tom slučaju kapaluk preuzima funkciju šadrvana. S obzirom na ovu činjenicu može se zaključiti da ovaj hamam nema razvijenu tlocrtnu dispoziciju i da je tip neuobičajeno malog hamama kakvih nema među poznatim hamamima u našim krajevima.

Što se tiče vremena izgradnje hamama, ono se samo može pretpostaviti. Kako je poznato hamami u našim krajevima su uglavnom djela dobrotvora koji podižu svoje zadužbine u vjerske, prosvjetne i humanitarne svrhe. U tom smislu podižu džamije, tekije, mektebe, medrese, musafirhane, imarete, puteve, mostove i slično. Mada se ponekad smatra da su hamami privredni objekti jer donose prihode, ipak po tadašnjim shvatanjima bliži je hamam zadužbinama vjerske i humanitarne prirode, nego privrednim objektima.

Za rani razvitak Tešnja najzaslužniji je Husrev-begov vojvoda Ferhad Čelebija, sin Iskenderov koji se prvi put spominje 1530. godine. On je vjerovatno, identična ličnost sa tešanskim Ferhad-begom. Kao vojno-administrativni organ u Tešanskoj nahiji bio je i lični Husrev-begov nad-

Sl. 3 — Hamam u Leshës-u, Skadar, Albanija

zornik na njegovim vakufskim imanjima. U podgrađu tešanjске tvrđave podigao je džamiju Ferhadiju oko koje se razvila čaršija, a vjerovatno je podigao i druge ustanove. Jedna od njih, koja se obavezno podiže uz džamiju iz vjerskih razloga je hamam. Ne zna se tačno njegovo porijeklo, ali se sa sigurnošću može tvrditi da je živio u Tešnju i umro početkom 1568. godine, kako je to i zapisano na nišanu ispred njegove džamije. Međutim, na natpisu koji je uklesan na nišanu upravo je uništen onaj dio gdje bi trebalo da bude označeno zanimanje, odnosno položaj koji je Ferhad zauzimao. Isto tako uz ime Ferhada i uz ime njegova oca Skendera nisu naznačene nikakve titule kao na primjer: paša, emir, beg ili slično.

Prema tome može se samo pretpostaviti da je ovaj hamam zadužbina Ferhada, sina Skenderova, da je podignut za njegova života, znači prije 1568. god. i da je pripadao vakufu džamije Ferhadije kao i više dućana u Tešanjскоj čaršiji. Nažalost do danas nije pronađena vakufnama (zakladnica) Ferhada, sina Skenderova koja bi potvrdila da ovaj objekat predstavlja do sada nepoznati hamam iz XVI vijeka.

Dok u našim krajevima ne nalazimo među sačuvanim objektima ove vrste hamam sličnog tlocrtnog gabarita i funkcionalne šeme dotle u susjednoj Albaniji, čija je teritorija svojevremeno

ulazila u sastav Turskog carstva, sačuvan je jedan vrlo sličan, može se reći, identičan objekat.

U gradu Lezhës, oko 40 km udaljenom od Skadra u pravcu Tirane, u blizini turske tvrđave nalaze se ostaci najmanjeg objekta ove vrste u Albaniji. Iz raspoloživih izvora ne može se zaključiti vrijeme nastanka, mada su u Albaniji hamami podizani u jednom dužem periodu, od XV—XIX vijeka. Poznati turski putopisac Evlija Čelebi, koji je prošao kroz Albaniju 1672. godine i u svojim putopisima registrovao niz hamama ne spominje hamam u Lezhës-u.

Hamam ima približno isti tlocrtni gabarit ($10,00 \times 6,00$) a nema šadrvana. Ulazi se direktno u kapaluk koji i ovdje preuzima ulogu šadrvana, a po svojim dimenzijama skoro potpuno odgovara ovom prostoru u hamamu u Tešnju. Na ovaj prostor nadovezuje se halvat a zatim hazna, koja se ložila kroz prikazani otvor spolja. Prostori kapaluka i hazne bili su zasvedeni dok je šadrvan imao kupolu. Hamam je služio za potrebe turske vojske usljed čega je vjerovatno, nastala ovakva funkcionalna šema. Analogno tome, može se pretpostaviti da je i hamam u Tešnju, obzirom da je lociran u blizini tvrđave, također prvenstveno služio za potrebe turske vojske.

Hamam u Tešnju, nažalost, iako vjerovatno jedinstven u našoj zemlji po svom tlocrtnom gabaritu i funkcionalnoj šemi, nestao je pod temeljima novopodignutog objekta.

SPOMENICI I SPOMENIČKI ANSAMBLI NAŠE NOVE ISTORIJE — I TURIZAM

U prirodi je ljudi da velike događaje svoje prošlosti pamte i da se na njih vraćaju crpeći pozitivna iskustva kao pomoć za život i akciju. Pa ukoliko su oni bili puniji i intenzivniji, prožeti ljudskom i humanom sadržajnošću, mogućnosti za usvajanjem njihovih tekovina i vrijednosti postajale su šire, oblici bogatiji. Narodi i narodnosti Jugoslavije imali su sreću da u svojoj revolucionarnoj borbi, dugoj nekoliko decenija, period između 1941. i 1945. godine zabilježe kao etapu koja predstavlja jednu od najslavnijih stranica njihove istorije, njen stvarni zenit i apogej, blistav trenutak opštenjuskog napora u borbi za slobodu i nezavisnost.

U navedeno doba Bosna i Hercegovina bila je područje u kome su od prvih ustaničkih dana, tako reći, bez prekida vođene teške i odlučne bitke s neprijateljem, gdje su se zbili politički događaji od dalekosežnog značaja za jugoslavenski narodnooslobodilački pokret i formiranje mnog

jedinice narodnooslobodilačke vojske. Stanovništvo ove zemlje dalo je ogroman doprinos razvoju NOR-a i imalo najveće ljudske žrtve, prvenstveno zbog činjenice da su na njenom teritoriju okupatori i njihovi domaći saradnici počinili masovne zločine i ubistva rodoljubivog građanstva. U toj i takvoj konstelaciji, na tlu ove Republike skovani su čvrsti osnovi bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti koji predstavljaju fundamentalnu bazu za njihov nov, zajednički život i rad u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji.

U nastojanju da se sačuva uspomena na taj period naše prošlosti i oda dužna pošta i zahvalnost borcima — učesnicima narodnooslobodilačkog rata, žrtvama fašističkog terora i svom ostalom rodoljubivom građanstvu, podignuti su mnogi objekti spomeničkog značaja. Pa ako sada, u retrospektivi, pogledamo na tu situaciju, može se konstatovati da su Bosna i Hercegovina u poslijeratno doba dale vrijedan doprinos u oblasti iz-

LITERATURA

H. Kreševljaković: Banje u BiH, Sarajevo 1952.

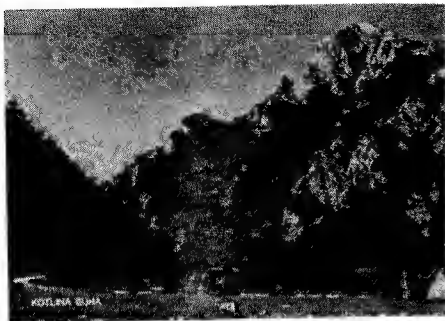
M. Mujezinović: Konzervacija nadgrobnog spomenika Ferhada, sina Skenderova u Tešnju, Naše starine VI, 1965.

dr A. Handžić: Gazi Husrev-begovi vakufi u Tešanjскоj nahiji u XVI stoljeću
Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga II—III, 1973.

V. Sthylla: Banjat e »mesjete se vone ne Shqipëri, monumentet 7—8, 1974, Tiranë

Sl. 1 — Crvene stijene na ustaničkoj Romaniji

Sl. 2 — Kotlina Suha u području istorijske Sutjeske

gradnje objekata kojima se evociraju događaji narodnooslobodilačkog rata i revolucije, ali se isto tako može reći da u srazmjeri sa obimom i intenzitetom tih zbivanja, te konkretnim prilogom koji je ova oblast dala u periodu NOR-a, posebno u odnosu na njene ogromne ljudske žrtve, nisu postignuti adekvatni rezultati. Ipak, činjenica je da je dosta toga učinjeno, iako je pretežan dio ove aktivnosti imao, manje-više, spontan karakter i nosio oznake prvenstveno emotivnih pristupa. No i pored toga rezultati su očividni i nameću se snagom djelovanja, mada ostaje činjenica da se moglo postići znatno više da je u tu aktivnost unijeto više plana i sistema, te da smo tražili i pronalazili nova rješenja koja bi bila bliža dinamizmu modernog vremena. Naravno, međutim, da taj proces treba shvatiti kao zadatak koji ćemo stalno unapređivati i bogatiti na širokom frontu, uz angažovanje svih kreativnih snaga i faktora koji mogu pomoći osnovnom našem cilju i nastojanju.

Sada je sazrelo vrijeme da se neke od tih stvari koriguju, te da, s tim u vezi, stavimo pod lupu i kritičko razmatranje svu dosadašnju aktivnost, da izlučimo korisne rezultate ali i ukažemo na ispoljene slabosti, da bismo na bazi toga mogli odrediti perspektive budućeg rada, koji mora biti jasan, prostudiran u pristupu i programiranju, uz to stalno, kako bismo stvorili tradiciju koju će prihvatiti generacije mladih i produžiti kao svoju — vlastitu.

Po našem mišljenju, postoje četiri osnovne vrste objekata materijalne kulture NOB-a i revolucije. To su muzeji, arhivi i galerije; zatim istorijski ambijenti i prostori; pa objekti ili grupe objekata koji su neposredno vezani za neke od važnijih događaja i, na kraju, simboli i obilježja podignuti u znak sjećanja na relevantnija zbivanja revolucije i istaknutije revolucionare.

Iako su relativno mlade ustanove, muzeji revolucije su se brzo uklopili u maticu života i postižu dobre rezultate. Istaknutija mjesta među njima u Bosni i Hercegovini pripadaju Muzeju revolucije BiH u Sarajevu, muzejima I i II zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću i Jajcu, Muzeju Bosanske krajine u Banjoj Luci, ali su od značaja i druge regionalne institucije ovog karaktera, kao i ostale muzejske zbirke, galerije i arhivi. Svaka od tih ustanova, pored stalne izložbe, organizuje prigodne tematske postavke koje osvježavaju programe i privlače publiku. Njihovi posjetioci su pretežno daci osnovnih i srednjih škola, pa studenti i vojnici mjesnih garnizona, ali oni dolaze i iz drugih krajeva zemlje, najčešće u sastavu brojnih ekskurzija. Tako se uključuju u život i kontaktiraju s javnošću, proširuju krug svojih interesata, njeguju tradicije NOB-a i revolucije, prenose istinu o njima, tumače istoriju.

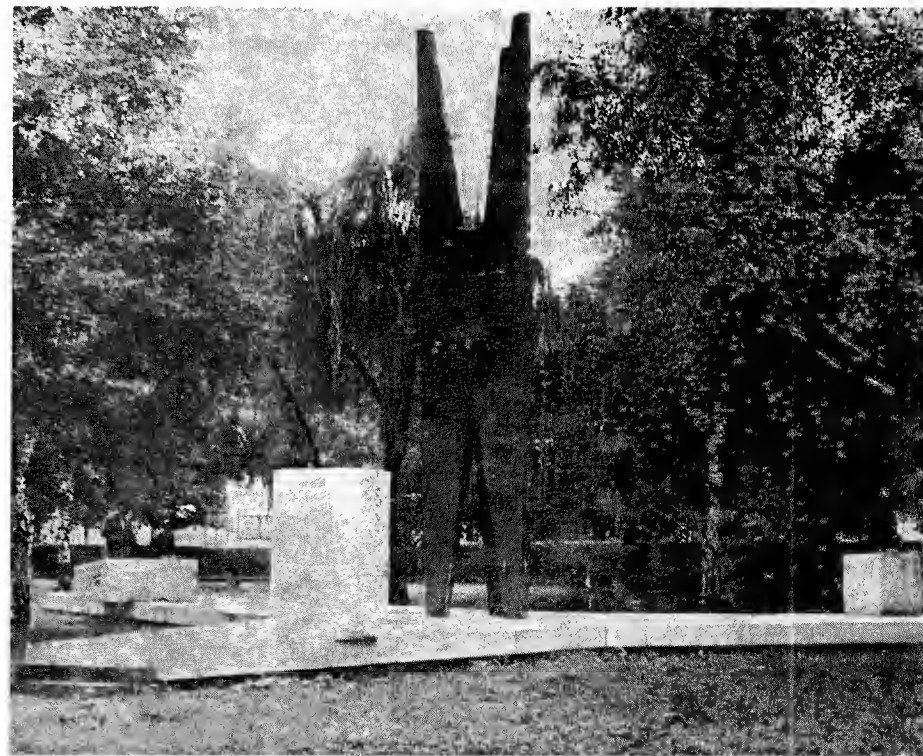
I pored takvih, u osnovi zadovoljavajućih oblika rada, te relativno većeg broja posjetilaca koje uspijevaju da privuku u svoje prostorije i na izložbe, muzeji ovog tipa ispoljavaju i niz slabosti, pa se općenito može izreći ocjena da, usljed još uvijek nedovoljnih materijalnih sredstava i nesigurnih izvora finansiranja, pomankanja stručnog kadra i oskudice izloženog prostora, na kraju i dosta oskudne im tehničke baze, nisu u stanju da svoju djelatnost podignu na onaj stepen razvoja i intenziteta djelovanja koji bi odgovorio sadašnjim društvenim potrebama i udovoljio senzibilitetu, raspoloženjima i potrebama generacija mladih ljudi. Usljed navedenog očigledno je da, i pored nesumnjivog napretka koji je ostvaren kod aranžmana i postavki izložbi, nisu još uspostavljene tijesne veze i prisni kontakt muzeja i publike. Zato bi ustanove ovog tipa, kao, uostalom, i sve ostale muzejske institucije, trebale da budu žarišta kulturno-umjetničkog života naselja u kojima se nalaze, mjesta gdje bi se smjenjivale izložbe, priređivali koncerti, organizovale diskusione večeri, držala predavanja, ukratko: provodili razni oblici kulturnog života jednog grada i regije, sve u cilju uspostavljanja što tješnje veze i dodira s građanstvom.

Drugu skupinu ovih sadržaja čine objekti i spomenici za koje su direktno vezani neki od važnijih događaja revolucije ili su izgrađeni u periodu NOR-a kao prijeko potrebni vojski i narodu. Najvrijedniji među njima stavljeni su pod zaštitu države, a ima ih nekoliko desetina, među njima su i tri radionice oružja, dvije partizanske bolnice, četiri štamparije, i tome slično. Osim što su važni za rekonstrukciju događaja, pojedini imaju i određenu prirodnu i slikovitu i pitoresknom zaleđu, te kao takvi arhitektonsku vrijednost, ili su pak situirani u postaju dvostruko privlačni i zanimljivi. Spo-

menimo samo srednjovjekovni grad Ostrožac na Uni ili znamenite »katakombe« u Jajcu, odnosno Buričevu i Bibićevu kuću u istom tom mjestu, u kojima su izvjesno vrijeme boravili Vrhovni štab NOV i POJ, i drug Tito, kao i mnoge kraške špilje i pećine (kraška područja Hercegovine, pa Glamoča, Drvara, Šekovića...), koje ne samo da su speleološki rariteti već i autentični svjedoci teških stradanja naših naroda, potresna svjedočanstva zločina i nasilja fašističkih osvajača i njihovih domaćih saradnika.

Za uvođenje takvih objekata u život potrebno je, osim izgradnje pristupnih komunikacija i osposobiti ih za te svrhe. Pod tim prvenstveno mislimo na poboljšanje tehničkog stanja spomenika, to jest na stepen njihove očuvanosti, odnosno zapuštenosti, kao i na sam režim održavanja, budući da ima slučajeva da je najbolje insistirati na očuvanju njihovog prvobitnog izgleda, bez bilo kakvih naknadnih intervencija i građevinskih zahvata.

Daleko najbrojniju grupu čine obilježja i objekti podignuti u poslijeratno doba na temu revolucije i radničkog pokreta. To su one brojne spomen-ploče i razni obelisci, groblja i grobnice, spomen-česme i škole, pa biste i drugi skulpturalni, odnosno slikarski i arhitektonski spomenici i monumenti, od kojih su neki, pored tog što sadrže elemente evokacije i informativnosti o događajima, autentične likovne tvorevine koje mogu biti od interesa za ljubitelje umjetnosti, uz to služe kao važna dopuna urbanističkog dekora naših sela i gradova. Prema do sada prikupljenim podacima, u granicama Bosne i Hercegovine egzistira danas blizu dvije i po hiljade objekata ove vrste, među kojima se nalazi i nekoliko desetina monumentalnih skulptorskih kreacija. Svi su oni rezultat već spomenute poslijeratne aktivnosti na podizanju spomenika NOR-a i revolucije i evociraju značajnije borbe ili služe kao pomen palim borcima i žrtvama fašističkog terora, kao, dakle,

Sl. 3 — Spomen-kosturnica u Visokom, rad akad. vajara Marjana Vockovića

izraz zahvalnosti i priznanja junacima koji su položili život za slobodu domovine, za sreću i ljepšu budućnost generacija koje dolaze. U prvo doba njihove izgradnje, koje je u mnogo čemu sadržavalo i oznake stihijskog i kampanjskog rada, glavnina tih objekata podignuta je u vrijeme raznih proslava i jubileja, najčešće u hitti i žurbi, u odsustvu planova i programa, stručne saradnje i stručnjaka, uz oskudna materijalna sredstva. Prirodno je zbog toga da su se dogodile mnoge greške i slabosti, idejni i estetski promašaji, a rezultat toga je i nefunkcionalnost većeg broja objekata ovog karaktera.

U kontekstu ovih razmatranja poseban problem predstavljaju groblja i grobnice palih boraca NOVJ-e i žrtava fašističkog terora, kao i umjetnički spomenici, koji u pretežnom dijelu ne zadovoljavaju estetski ni funkcionalno.

Memorijalni objekti i kompleksi su oduvijek, pa tako i partizanska groblja, grobnice i kosturnice, predstavljali mjesta za koja postoji visoko interesovanje javnosti. K njima dolaze i posjećuju ih mnogi građani, stari i mlađi, grupno i pojedinačno, u vrijeme praznika i u obične dane. Najčešći razlog za to je odavanje počta svojim bližim i sugrađanima, i ostalim palim i umrlim junacima i mučenicima, ali ih posjećuju i istoričari i drugi naučni radnici, strani gosti i domaći prolaznici. Oni čitaju natpise, pretražuju u sjećanju bližnje i rođake, traže prijatelje i poznanike. A da bi udovoljili takvim zadacima, ansambli i spomenici ove vrste morali bi ispuniti uslove za takvu njihovu funkciju, prije svega da budu organizovani po načelima i iskustvima savremene urbanističke službe i na način da budu lako dostupni, čak da im je moguće prići automobilom, da su čisti i pregledni, a tekstovi i natpisi da daju jasnu informaciju o tome šta nekropola sadrži, to jest podatke o svakom borcu i rodoljubi, i na način, da oni, koliko je to objektivno moguće postići, pružaju mogućnost za punu identifikaciju njihovih ličnosti.

Nažalost, najveći broj objekata ove vrste ne ispunjava te zahtjeve. Vrlo je česta, naime, pojava da se na području jedne opštine nađe i po nekoliko takvih grobnih cjelina. Gradila su ih pojedina sela ili grupe sela i zaselaka i u njima su pretežno sahranjivani pali borci tog kraja. Razlozi za takvu njihovu lokaciju su emotivne prirode, to jest želja bližnjih da pale članove svojih obitelji i sugrađane ukopaju u kraju u kome su se rodili i živjeli, da bi bili tu u blizini, na domak očiju. Zbog skromnih sredstava kojima se raspolagalo i u odsustvu stručne pomoći, planova i projekata, ova groblja i grobišta, koja gdje gdje sadrže i manje od dvije desetine ukopanih, djeluju i odveć skromno, katkad su priprosto građeni, od slabih i sivih

materijala, zanatski nesolidno, pa propadaju. Ograde su dotrajale, iskrivljene i zardale, ili ih jednostavno nema. Po grobnicama pase stoka, a i trava je izrasla preko svake mjere. U nizu slučajeva ona su do kraja zapuštena i u cjelini ostavljaju žalostan dojam. I još nešto: — ta mjesta skoro niko ne posjećuje pa se stiče dojam kao da su već odavno završila svoju društvenu misiju. Udaljene i po više kilometara od komunikacija i gradskih aglomeracija, zabačene u brčgovitom i planinskom kraju, ove nekropole su ostale van živih tokova života, pa su time, objektivno, njihova vaspitna funkcija i djelovanja svedeni na najmanju moguću mjeru.

Zato se nameće potreba studijskog razmatranja ovog problema. Pa kako još uvijek ima komuna u kojima zakonska obaveza o izgradnji partizanskih grobalja i grobnica žrtava fašističkog terora nije u život provedena, ili bar to nije učinjeno do kraja, naše je mišljenje da bi sadašnju ekstenzivnu izgradnju mogla zamijeniti praksa da se takvi ansambli podižu u mjestima koja predstavljaju centre opštinskih područja i u kojima bi bili sakupljeni i sahranjeni posmrtni ostaci svih boraca narodnooslobodilačke vojske palih na teritoriju dotične komune, odnosno građana te opštine, koji su, boreći se u redovima NOVJ-e, pali na raznim ratištima Jugoslavije. Na ovaj način, umjesto tri, četiri, pet, pa i više nesolidno građenih, teško pristupačnih, zapuštenih i nenjegovanih grobalja, organizovao bi se jedan reprezentativniji objekat te vrste, koji bi, na bazi prethodno pripremljenih programa i projekata, gradili stručnjaci. Tako organizovani, oni ne samo da bi imali dug život i funkciju, već bi postali i jedan od ukrasa naših gradova, mjesta koja bi »hodočastili« njihovi žitelji i svi ostali građani, domaći i strani, daci i studenti, školske ekscurzije. Time bi ovi ansambli postajali ono što stvarno treba da budu — prave škole odgoja u moralnom, istorijskom i estetskom smislu. Ujcdno oni bi pružali neophodnu pomoć u proučavanju istorije naših naselja i komuna, krajeva i oblasti, te Bosne i Hercegovine u cjelini. Pored toga oni mogu, i treba da budu, jedan od važnih, ponegdje i osnovnih sadržaja naše turističke ponude, vrijedan elemenat njenog bogaćenja i kompletiranja.

Nedostaci koje smo spomenuli ne odnose se, naravno, na sva groblja i grobne ansamble ove vrste, jer ima i zadovoljavajućih rješenja. Spomenimo, na primjer, grandiozni memorijalni kompleks u Mostaru, i još neke, prostorno velike i reprezentativno zamišljene partizanske nekropole, kao što su one u Banjoj Luci, Brčkom, Donjoj Trnavi, Tuzli i drugim mjestima. Simpatično djeluju i ne baš tako brojne i prostrane, ali po čistoti zamisli i jednostavnosti realizacije vrlo uspele i ljupke grobne cjeline locirane pored manjih naselja, pa čak i u seoskim sredina-

ma, kao što su, na primjer, groblja u selima Knežici i Aginci na području opštine Bosanska Dubica, zatim poviš sela Tasovčići, opština Čapljina, dijelom i groblje u Gacku, i tome slično.

Pa ipak, i ta, formalno manje-više uspjeta, skupo plaćena i reprezentativna rješenja nisu posve imuna od grešaka i propusta, koji se prvenstveno ogledaju u tome kako se tretira problem sadržaja. Ovaj aspekt stvari, tako slobodno možemo reći, stoji obično u drugom planu pažnje projektanata, ili se pak oni na njega uopće ne osvrću. Tu su, naravno, i druge greške i slabosti, a osobito u oblasti pismenosti i tekstualnih interpretacija.

Nešto drugačije stoje stvari sa spomenicima žrtava fašističkog terora. Sa izuzetkom lokaliteta Garavica kod Bihaća, gdje se priprema realizacija monumentalnijeg spomen-rješenja, i kompleksnog zahvata, koji je istina još u fazi predpriprema, za masovno grobište žrtava stravičnog fašističkog genocida u selu Donja Gradina, opština Bosanska Dubica, sva ostala do danas podignuta obilježja te vrste imaju mahom skromne dimenzije i, u najveće slučajeva, predstavljaju posve jednostavna, pa i priprosta rješenja, koja se pojavljuju u obliku ploča, oheliska, grobnica i kosturnica. No i pored sve te njihove skromnosti i nenametljivosti, čini se da upravo ovdje treba tražiti najveće greške i slabosti koje su ispoljene u oblasti poslijeratne aktivnosti na izgradnji spomenika i spomen-obilježja NOR-a i revolucije na teritoriju Bosne i Hercegovine.

Prije svega treba konstatovati da još uvijek ima dosta mjesta gdje su fašistički zločinci izvršili masakr nedužnih građana većih razmjera, a da ona nisu spomenički obilježena. S druge strane i ono što je do danas urađeno na tom planu nije provedeno na hazi jasnih, na naučnoj osnovi iznadenih kriterija, jedinstvenih za sav teritorij Bosne i Hercegovine. Otud i pojave da su u nekim slučajevima gdje su počinjeni zločini krupnijih razmjera postavljena posve skromna, čak sićušna obilježja, dok su u drugim, makar se radi o dramatičnijim razmjerama, ista nešto predimenzionirana. Pojedina su opet izvučena direktno na cestu, druga povučena duboko u zaleđe, pa je do njih moguće doći samo uz pomoć posebno angažovanog vodiča.

U natpisima na objektima ove vrste ponegdje je ugravirana samo opšta evokacija i misao, bez bilo kakvih pokazatelja koji bi upozorili na opseg drame koja se tu zbila, dok je na drugom mjestu događaj te vrste iskazan najsumarnijom cifrom o broju palih građana, da bi na trećem bila upisana i sva njihova imena, bez obzira o koliko se tu ljudi radi. Osim navedenog, u nizu slučajeva upisane je samo konstatacija da su pali rodoljubi žrtve fašističkog terora, ali se,

pri tome, ne precizira iz kojih su redova neprijatelja bili ti zločinci, to jest da li su pripadali njemačkoj, italijanskoj, bugarskoj, mađarskoj, ili nekoj drugoj okupacionoj vojsci, odnosno da li su to bili pripadnici njemačkog Varmah-ta, SS trupa, Gestapoa i slično, ili pak zločinci iz redova domaćih kvislinga — ustaše, četnici, belogardejci, i njima slični. Na drugim mjestima, međutim, unijet je i taj podatak.

Zbog sve složenosti i delikatnosti ovog problema, neophodno je i što prije preduzeti sve što je potrebno da se čitava ova oblast podvrgne vrlo angažovanom i višestranom istraživanju, da bi se na bazi tako proučenih materijala i naučno provedene valorizacije, te kroz odgovarajuće političke ocjene i društvenu verifikaciju koju bi proveli najodgovorniji društvenopolitički forumi, iznašao jedinstven stav i kriterij u odnosu na dosadašnju i buduću praksu podizanja spomenika ove vrste, te utvrdile jasne smjernice kojih bi se svaki investitor i izvođač morao striktno pridržavati. U odnosu, pak, na već izgrađeni fond spomenika ovog karaktera, neodložno je preduzeti mjerc na njegovom daljnjem kompleksnom i kritičkom proučavanju, i eventualnoj reviziji.

U sklopu ovih razmatranja posebno mjesto zauzima problem zaštite i obilježavanja autentičnih cjelina i objekata u njima, kojima nije obračena potrebna pažnja, niti je bilo nekog studijskog pristupa.

Na širokim prostranstvima Bosne i Hercegovine postojao je u periodu NOR-a veći broj partizanskih bolnica, zatim bivaka i skloništa naroda u zbjegu, pa zemunica, skladišta i drugih objekata te vrste, koji su vremenom, u najvećem dijelu zarasli u korov, u paprat i šumu, i tako ostali do kraja zapušteni i ničim obilježeni. Pa ipak, još uvijek se na tim mjestima mogu naći i evidentirati izvjesni opipljivi tragovi, u većem broju slučajeva dovoljni za rekonstrukciju ansambla, a živi su i ljudi koji su ih gradili i oni koji su tu oficijelno djelovali ili su se liježili. Primjera radi, navodimo materijalne ostatke Prvog grahovskog partizanskog logora u šumi Jadovnik, zatim tragove kompleksa velike partizanske bolnice u području Jasikovac, opština Bosanski Petrovac, fragmentarne ostatke partizanske bolnice u selu Donja Trnava kod Bijeljine, i bolnice koja je egzistirala u jednoj šumi sela Imljani, opština Skender-Vakuf. Tu dolazi i poznati kompleks Vitlovska na Kozari, kao i niz drugih slučajeva ovog karaktera.

Pomenuto smo smatrali potrebnim istaći kako bi se preduzele odgovarajuće zaštitne mjere i spasilo ono što se još može spasiti. Sve to, često, samo uz neznatne naše intervencije i bez velikih materijalnih ulaganja.

O situaciji umjetničkih spomenika izgrađenih u poslijeratno doba na temu revolucije u Bosni i Hercegovini imali smo prilike čuti razna mišljenja i ocjene. Prostor nam ne dopušta da o tome i sada nešto više kažemo, mada se općenito može reći da i u ovoj oblasti stanje nije zadovoljavajuće, budući da se gotovo na prste mogu izbrojati likovno uspješna rješenja. Nasuprot tome mnogo je veći broj skulptorskih i skulptorsko-arhitektonskih kreacija koje se kreću u granicama likovne osrednjosti, solidne zanatske obrade i rutinskog postupka, a ima i takvih slučajeva gdje spomenici ove vrste predstavljaju posvemašnji promašaj te više štete nego što donosi koristi ciljevima zbog kojih su podignuti.

U posljednje vrijeme, međutim, kao da su i u tom pravcu stvari krenule nabolje, a to je svakako rezultat naših do sada sabranih iskustava i sazrijevanja kritičke misli, u izvjesnom stepenu za to treba donekle zahvaliti i nastojanju društvenih faktora da osiguraju neki red u praksi podizanja spomenika ove vrste. Podsjetimo se samo na zaista uspjele skulptorske kreacije monumenata na Kozari i Sutjeski, pa one skupine spomen-bista pred Direkcijom Željezare u Zenici, i još nekih slučajeva, da odmah njima nasuprot navedeno primjere koji su, na žalost, mnogo češći, likovno anemični i bezvrijedni, ili pak, u najmanju ruku, mogu sobom povući polemiku. Takvi su: ansambl spomen-kosturnice u Vogošći i kosturnice u Bosanskom Petrovom Selu, opština Gračanica, zatim čitava galerija bista u prostoru »Parka narodnih heroja« u Bileći, te mnogi drugi pojedinačni portreti, figure i figuralne kompozicije u raznim krajevima Bosne i Hercegovine.

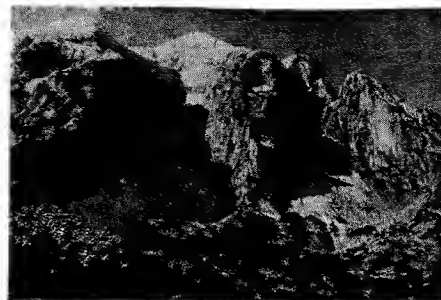
Javnost ipak svoje najveće interesovanje ispoljava za upoznavanje i obilazak prostora i ambijenata u kojima su se odigrali neki od značajnijih događaja narodnooslobodilačkog rata. U ovom trenutku ne raspolazemo s preciznim podacima o broju posjetilaca i vremenu njihovog zadržavanja u takvim ansamblima, ali je posve sigurna konstatacija da je on vrlo velik, uz to da je znatno uvećan od vremena kada su neki od tih prostora postali i spomenički organizovani (slučaj Kozare, na primjer). Desetine hiljada studenata, đaka, radnika i drugih građana dolaze da vide i izbliza upoznaju komplekse i mjesta u kojima se rješavala Bitka za ranjenike na Neretvi, na legendarnu Kozaru, Čičinu Romaniju i veličanstvenu Sutjesku, kao i druga ustanička područja u kojima se svake godine tradicionalno organizuju proslave i evociraju sjećanja na te istorijske dane i događaje. Društvena i etička korisnost takvih skupova je jasna, a i materijalna njihova strana postaje sve zapaženija, uz to propagandno pozitivno djeluje.

Ipak, i pored određenih uspjeha koje imamo i koji se daju uočiti u odnosu na uređenje i spomeničko obilježavanje tih prostora, zatim izgradnju prilaznih komunikacija i objekata za smještaj i boravak gostiju, te druge organizacione mjere koje se u tim prilikama provode, može se reći da (s izuzetkom Kozare i Sutjeske, na primjer) nismo u ovom pogledu još ni izdaleka izvršili sve što je neophodno, pa se i posjete ovim ansamblima provode dosta stihijno i bez potrebnih priprema. Smještajne mogućnosti u najviše slučajeva su nedovoljne za prijem svih onih koji žele doći, a kada već dođu njihov prijem nije posve organizovan jer za to ne postoji osposobljena vodička služba, prijemni biro i, druge, za ovakve svrhe neophodne institucije.

Pomenuto smatramo ozbiljnim propustom i krajnje je vrijeme da se i u tom pravcu poduzmu zahvati koji bi pomogli u razrješavanju problema. U tom kontekstu, čini se, prvenstveno je potrebno izvršiti izbor onih mjesta i prostora koje s istorijske tačke gledišta smatramo najvažnijim, a onda pristupiti njihovom etapnom obilježavanju i osposobljavanju za prezentaciju javnosti, domaćoj i stranoj. A kada već govorimo tako, samim tim se nameće i problem njihovog plasmana u privredi i turističkom prometu u kojem pogledu nismo dosta učinili jer kod nas nije bilo niti još ima planskog i sistematskog korištenja objekata ove vrste u turizmu.

Za takav odnos, prirodno, nema mnogo opravdanja, jer, rekli smo, postoji određeno veći interes javnosti za ovo doba naše istorije i njene tekovine, kako od stranih tako i naših građana. Kod prvih se to može objašnjavati prirodnom potrebom za upoznavanjem prošlosti zemlje i naroda koje obilaze, a i zbog nesumnjivo većeg ugleda i simpatija koje uživa novija istorija jugoslavenskih naroda u svijetu, posebno njihov doprinos u borbi protiv fašističke koalicije u drugom svjetskom ratu, te neovisan i samostalan razvoj zemlje u poslijeratnim godinama, i ogromna popularnost druga Tita. Kod domaćih je to želja za osobnim poznavanjem mjesta i prostora u kojima su se dešavali značajniji događaji i rješavala osnovna pitanja revolucije. Za onladinu, đake i studente, to su časovi istorije, obavezna građa u sklopu nastavnih programa. Tako postajemo svjedoci dosta intenzivnog gibanja u ovakvim ambijentima kako stranih tako i domaćih putnika i turista, gonjenih znatiželjom da što više toga obidu i upoznaju ove svjedoke naše nedavne prošlosti.

Za Bosnu se često kaže da je ljepša od Švicarske, a mi dodajemo i *raznovrsnija*, pa pruža više zadovoljstva oku, uz to je treba otkrivati jer je još neispitana i neistražena, turistički ni izdaleka dovoljno eksploatisana. Za tu urvinastu i divlju, često sjetnu i romantičnu Bosnu vezane su i zbile su se neke od najvažnijih epizoda

Sl. 4 — Najveći vrhovi BiH-e — planina Maglić dobila je spomen-obilježje

NOR-a. I što je karakteristično u njenim najljepšim krajevima i pejzažima, kakva je konstelacija proistekla iz partizanskog načina ratovanja, a gdje su šume i planine predstavljale najidealnije terene za borbu s neprijateljem. Zar ovakvu konstataciju ne potvrđuju veličanstveni pejzaži Sutjeske, kanjonasta dolina Neretve, pitoreskno Jajce, ili ambijent modrozelenih Une u Bihacu, te niz drugih mjesta i lokaliteta! Pomenuta činjenica predstavlja sretnu okolnost jer dopušta svima onima koji izraze želju da upoznaju ambijente i objekte nove istorije da ih istovremeno provedemo i kroz neke od najljepših prirodnih rezervata ove oblasti, i obratno, da svima onima koji posjećuju te krajeve saopštimo i prezentiramo mnoge podatke i istine o najdramatičnijim događajima revolucije. U programima koje pravimo i u propagandnim edicijama tu sretnu koincidenciju morali bismo izričito naglasiti jer se ovi sadržaji međusobno dopunjuju, pa je i vrijednost svakog od njih na taj način u turističkom saobraćaju veća i potpunija. Još je jedan element ovdje od osobitog značaja. Naime, najistaknutija od tih mjesta i najvažniji događaji zbili su se ili se nalaze u privredno nedovoljno ili slabo razvijenim oblastima u kojima upravo turizam može postati glavni faktor razvoja i osnovni izvor dohotka stvarajući značajne ekonomske efekte. Uzgred spomenimo da su to ujedno i krajevi u kojima su najbolje sačuvani domaći folklor, stari običaji i tradicionalno gostoprimstvo. Sve su to, eto, razlozi koji idu u prilog tvrdnji da ove prirodne i istorijske potencijale moramo što prije i organizovano uključivati u turističku privredu i kretanja, najbolje, možda, putem programa razvoja nerazvijenih područja Bosne i Hercegovine, budući da oni, već i sami po sebi, počinju da ulaze u oblast turističkih zbivanja oko nas. Materijalna i moralna korist takvog plasmana prostora i objekata ove vrste bila bi markantna i vrlo uočljiva.

Rekli smo ranije da je malo pažnje obraćeno na ovaj problem i mogućnosti, što se može objašnjavati kao rezultat gubljenja iz vida takve društvene potrebe ili je to plod nehotičnih propusta. Za ilustraciju ove tvrdnje dovoljno je navesti podatak da u čitavoj Bosni i Hercegovini, osim dva-tri izuzetka, ni na jednoj susjednoj komunikaciji, prilazu i ulici, nema bilo kakvog znaka, ploče ili strelice, kojim bi prolazniku, turistu, pa čak i svom sugrađaninu, bilo ukazano na prisustvo ovakvih ambijenata i obilježja i samim tim sugerisana potreba njihovog obilaska. Slično je stanje i u turističkoj propagandi i domaćoj publicistici gdje su objekti i događaji novije istorije dobili srazmjerno vrlo malo prostora u odnosu na ranije epohe, ili su, što je još češće, potpuno izostavljeni. Ovo je posebno uočljiva pojava u izdanjima namijenjenim inostranom turističkom potrošaču. Čini se da je uzrok tome, uglavnom, posljedica nekog, moglo bi se reći udomaćenog, iako nedovoljno argumentovanog shvatanja da ovakvi ambijenti, prostori i stvari nisu od interesa za inostranu turističku klijentelu. Ali iz onoga što smo naprijed istakli može se izvući sud da ta mišljenja i tvrdnje ne mogu ostati niti su opravdani. Po našem shvatanju, osnovni problem treba tu tražiti u ocjeni do koje mjere i u kojoj srazmjeri možemo i treba da prezentiramo ove objekte i prostore u turizmu i da ih plasiramo u turističkoj propagandi.

A kada već govorimo o tom aspektu stvari, neće više biti dovoljno da vodimo računa samo o realnim vrijednostima događaja i objekata koje prezentiramo, već moramo obraćati pažnju i na mjesta gdje se oni nalaze i položaj koji zauzimaju u odnosu na najvažnije, turistički frekventirane saobraćajnice. Ovo iznosimo s razloga pošto za turizam, kao privrednu granu, nije svejedno da li je neki spomenik ili spomen-ambijent lociran na turističkoj magistrali i u njenoj neposrednoj blizini, ili se pak nalazi u teško pristupačnom i zabačenom kraju.

Zato bi na liniji poboljšanja sadašnjeg stanja, u zajednici sa privredom, turističkim radnicima i drugim činionicima zainteresovanim za ovaj problem, trebalo pristupiti organizaciji mjera za izgradnju cestovnih saobraćajnica do važnijih objekata i ansambla novije istorije u svrhu njihovog povezivanja na glavne putne pravce i aktivno uključivanje u turistički saobraćaj.

I turistička propaganda može, i trebalo bi da pronade odgovarajući prostor i forme rada za što potpuniju i efikasniju popularizaciju objekata naše novije istorije, kako bi oni, putem moćnog turističkog medija, postigli svoju daljnju afirmaciju i prestiž u svijetu, ujedno mogli i biti korisni za turističku privredu.

SIMPOZIJUM »SPOMENICI NOR-a I
REVOLUCIJE U SR BOSNI I
HERCEGOVINI — STANJE I
PROBLEMI«,
ZENICA, decembar 1975. godine

U okviru programa proslave tridesetogodišnjice pobjede nad fašizmom i oslobođenja zemlje, tridesetogodišnjice zaštite spomenika kulture u SFRJ i Međunarodne godine zaštite kulturnog nasljeđa, u Zenici je, od 3. do 5. decembra 1975. godine, održan naučni skup na kome je razmatrana tema naznačena u naslovu.

Organizatori Simpozijuma bili su: Odbor za obilježavanje tridesetogodišnjice zaštite spomenika kulture u SR BiH, Društvo za zaštitu kulturno-istorijske baštine SR BiH, Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH i Muzej grada Zenice.

Suorganizatori su bili: Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo; Galerija jugoslavenskog portreta, Tuzla; Institut za istoriju, Sarajevo; Muzej revolucije BiH, Sarajevo; »Odjek« — revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja, Sarajevo; Republička konferencija SSRN BiH, Sarajevo; Republička zajednica za kulturu BiH, Sarajevo; Republička zajednica za naučni rad BiH, Sarajevo; Republički odbor Saveza udruženja boraca NOR-a Sarajevo; Republički sekretarijat za obrazovanje i kulturu, Sarajevo, i Samoupravna interesna zajednica za kulturu opštine Zenica.

U radu Savjetovanja učestvovali su predstavnici najvećeg broja bosansko-hercegovačkih komununa — radnici skupština opština, opštinskih konferencija SSRN, opštinskih organizacija SUBNOR-a, zatim Saveznog i republičkih odbora SUBNOR-a, CK Saveza komunista BiH, Saveza omladine BiH, Jugoslovenske narodne armije, sindikata i drugih društveno-političkih organizacija i institucija, organizacija udruženog rada, pa konzervatori, muzealci, arhitekti, skulptori i drugi likovni umjetnici.

Na ovom naučnom skupu svoje referate pročitalo je više od trideset (34) društveno-političkih i kulturnih radnika i stručnjaka iz gotovo svih republika i pokrajina čime je Simpozijum, objektivno, poprimio opštejugoslovenski karakter.

Zadatak Savjetovanja je bio da — na bazi do sada stečenih spoznaja i iskustava u ovoj oblasti, uvida u stvarnu situaciju spomenika na te-

renu, te kroz naučna ispitivanja ovog kulturno-istorijskog fenomena i aktivnosti koje u tom pravcu preduzimaju razni društveno-politički faktori, stručne institucije i organizacije — omogućiti što potpunije sagledavanje i problem-sku razradu materije i predložiti mjere i akcije u pravcu punocifrnije afirmacije spomenika ovog karaktera, njihovo podizanje na viši estetski nivo i društveni rang, uz to efikasniju zaštitu i život-nije i adekvatnije korištenje, prvenstveno na planu obrazovanja i vaspitanja građana, a osobito omladine — u moralnom, istorijskom i estetskom smislu, i određenom opsegu i kao objekata važnih za turizam i turističku privredu.

Opšta ocjena, koja je proistekla iz podnesenih referata i brojnih diskusija vođenih na Savjetovanju, je da su tokom minule tri decenije postignuti značajni rezultati u oblasti izgradnje spomenika i spomen-objekata kojima se evociraju sjećanja na važnija zbivanja i istaknutije ličnosti naše revolucionarne prošlosti s težištem na obilježavanju događaja oružanog dijela revolucije 1941—1945. godine. Prema podacima terenske evidencije, na prostoru SR Bosne i Hercegovine danas egzistira oko 2.500 materijalnih objekata te vrste (spomen-ploče, biste, česme, jednostavni obelisci i složenije skulptorske ili skulptorsko-arhitektonske kompozicije, groblja, grobnice i kosturnice, kao i razni drugi objekti, pretežno utilitarne naravi — škole, domovi kulture, ambulante, i slično). Nematerijalna spomen-obilježja i »spomenici«, koji se iscrpljuju u davanju važnijih istorijskih datuma i događaja, odnosno imena istaknutijih istorijskih ličnosti za nazive ulica i trgova naših gradova, zatim mostova, preduzeća i drugih javnih objekata i urbanih cjelina, nisu bili predmet rada Savjetovanja i zato ih nećemo posebno isticati, mada u svim situacijama u kojima se tretiraju opšti problemi spomen-obilježavanja istorijskih događaja i ličnosti treba i taj aspekt stvari imati stalno na umu i razmatrati ga u kontekstu cjelokupnog ovog društvenog zadatka.

Izvjestan broj do sada izgrađenih spomenika predstavlja visok domet savremenog umjetničkog stvaralaštva ostvarenog na tlu Jugoslavije a za tako impresivno mnoštvo obilježja ovog karaktera naša samoupravna socijalistička zajednica je, u

granicama svojih mogućnosti, izdvajala znatna finansijska sredstva i u svim prilikama ispoljavala aktivan odnos, brigu i nastojanje da svaki od tih spomenika bude u posjedu odgovarajućih kulturno-umjetničkih vrijednosti i kvaliteta, te kao takav postane trajan tumač naših najljepših revolucionarnih zavještanja.

Tokom žive i mnogostruke aktivnosti koja se odvijala u proteklih trideset godina na izgradnji ovako brojnog i raznovrsnog fonda obilježja, konstatovano je na Savjetovanju, dogodile su se razne greške i slabosti, idejni i estetski promašaji, a rezultat toga je nefunkcionalnost znatnog broja objekata. Za tu pojavu ima više razloga. Jedan od njih, koji je doskora, tako reći, bio opšta praksa naših komuna, ogledao se u činjenici da je glavnina njihovog spomeničkog fonda bila podignuta u žurbi, u vrijeme raznih proslava i jubileja, u odsustvu stručnih programa i projekata, uz oskudna materijalna sredstva. Nedostajali su i naučni pristup i istraživanja u ovoj oblasti, uz to nije bilo jasnih, društveno verifikovanih kriterija u odnosu na politiku i praksu podizanja spomenika kojih bi se investitor morao striktno pridržavati. Čak su i pravno-normativna akta i zakoni došli s izvjesnim zakašnjenjem, a evidentna je i određena neusklađenost među njima u gledanjima na pojedine probleme i puteve njihovog razrješavanja (na primjer, republički Zakon o spomen-obilježavanju istorijskih događaja i ličnosti obavezno zahtijeva primjenu javnog konkursa u procesu izgradnje spomenika likovnih umjetnosti i drugih rješenja složenije prirode, dok Zakon o groboviima i grobljima jugoslovenskih boraca uopšte ne predviđa instituciju konkursa, čak ni u slučajevima kada se organizuju zamašniji projekti, kao što su opštinska ili regionalna partizanska groblja i druge memorijalne cjeline).

Mada svaki od ovakvih objekata, obzirom na važnost sadržaja koji tumači i po prirodi njihov trajan karakter, zahtijeva šire društveno angažovanje, u nizu slučajeva inicijativa i sva aktivnost oko izgradnje spomenika našla bi se u rukama manjeg broja ljudi, dok se šira javnost upoznava sa spomenikom tek kada bi on bio dovršen i otvoren, umjesto da ista bude zainteresovana i aktivno uključena kroz sve faze rada na spomen-obilježju — od ideje do realizacije.

Uslijed takve prakse i nepostojanja saradnje s odgovarajućim društveno-političkim strukturama, stručnim organizacijama i stručnjacima, dogodile su se mnoge greške i pojavili razni nedostaci koji se ogledaju kako na planu ocjene o značaju pojedinih istorijskih događaja i njihovog tumačenja, tako i u odnosu na izbor lokacije i materijala za izgradnju spomenika, u oblasti pismenosti i tekstualnih sastava, tehničke izvedbe djela, i tome slično. Osobito su pri-

sutni i do danas su ostali neriješeni brojni problemi na području izgradnje i održavanja partizanskih grobalja i grobalja žrtava fašističkog terora, odnosno grobnica i kosturnica, tako da upravo tu ima još najviše lutanja i nesnalaženja, nejedinstva stavova i odsustva postojećih kriterija.

U sklopu ovih razmatranja, na Savjetovanju je posebno istaknut problem zaštite i prezentacije autentičnih cjelina i objekata u njima, kojima, konstatovano je, nije obraćena dužna pažnja niti je bilo studijskog pristupa. Rezultat toga je da su mnogi od tih objekata i lokaliteta vremenom nestali ili su zarasli u džbu i korov i tako ostali do kraja zapušteni i ničim obilježeni.

I situacija umjetničkih spomenika izgrađenih na temu NOR-a i revolucije nije naročito zadovoljavajuća, jer je broj likovno uspjelih rješenja skroman i ograničen. Nasuprot tome, pretežna većina skulptorskih i skulptorsko-arhitektonskih ostvarenja kreće se u granicama likovne osrednjosti, solidne zanatske obrade i rutinskog postupka, a ima i takvih slučajeva da pojedini primjerci ove vrste predstavljaju posvemašnji likovni promašaj i neuspjeh.

Tokom posljednjih nekoliko godina, međutim, istaknuto je na Simpozijumu, sve češće se susreću pojave koje se manifestuju u drugačijem shvatanju mjesta i uloge ovih objekata u sadašnjim našim društvenim uslovima, a osobito na planu obrazovanja i vaspitanja građana, prvenstveno omladine. U skladu s tim promijenio se i prilaz u postupku izgradnje novih spomenika pa se sve više obraća pažnja kako na njihov izgled i materijal od kojega će biti građeni, tako i u odnosu na izbor lokacije, pismene sastave i sve druge elemente koji su od značaja za što uspješniju njihovu likovnu kreaciju i društvenu funkciju. Za ovako promijenjena shvatanja i tu novostvorenu, daleko povoljniju klimu koja se javila u mnogim sredinama, treba zahvaliti i nastojanju društvenih faktora da uspostave više reda i sistematičnosti u oblasti izgradnje, čuvanja i prezentacije spomenika ove vrste i pomognu njihovo izrastanje na viši estetski nivo i društveni rang. Najvažnija mjera u tom pravcu bilo je donošenje republičkog Zakona kojim su regulisani tokovi izgradnje i aspekti čuvanja i održavanja ovakvih objekata te, s tim u vezi, formirani organi koji brinu o njihovom provođenju u život (najprije republička, a potom opštinske i gradske komisije za spomen-obilježavanje istorijskih događaja i ličnosti). Tu su i drugi društveni činioци: Koordinacioni odbor Predsjedništva Republičke konferencije SSRN BiH za obilježavanje značajnih događaja i ličnosti iz političke i kulturne istorije BiH, zatim gradski i opštinski koordinacioni odbori SSRN-a, i dr.

Sire i osmišljenije se ideje i na instituciju patronata koju, u odnosu na čuvanje i prezentaciju pojedinih objekata i ansambla, pored škola i školskih institucija, postupno preuzimaju radni kolektivni organizacija udruženog rada. Nov fenomen u tom pravcu predstavljaju primjerci nekoliko komuna u kojima su sve organizacije udruženog rada potpisale samoupravni sporazum o zajedničkoj brizi na čuvanju i održavanju spomen-obilježja NOR-a i revolucije na svom opštinskom području.

U periodu od 1966. do 1973. godine, stručna Komisija republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture obišla je oblast svih 106 bosansko-hercegovačkih komuna i izvršila pregled i potrebne analize cjelokupnog fonda spomenika ove vrste, tako da je na bazi tog uvida sada moguće provesti njihova odgovarajuća grupisanja, klasifikaciju i kategorizaciju, te preduzeti koordinirano učešće i rad na sređivanju i boljoj organizaciji već izgrađenog fonda spomen-obilježja, a tako i planskoj i sistematskoj izgradnji novih spomenika. Krajnji cilj svih tih napora išao bi u pravcu nastojanja da ukupan spomenički fond ovog republičkog područja postane adekvatan materijalni izraz događaja koji su se u periodu narodnooslobodilačkog rata i revolucije zbili na tlu Bosne i Hercegovine. Taj put, ocijenjeno je na Simpozijumu, jedino je logičan i ispravan i samo na taj način moguće je postići optimalno zadovoljavajuće rezultate.

U podnesenim referatima i kroz diskusiju koja je vođena o svim prethodno izloženim i još nekim pitanjima, kako u odnosu na situaciju izgrađenih spomenika, tako i u odnosu na one koje treba graditi, iznesena su mnoga bliska zapažanja i činjenice karakteristične za sve krajeve Jugoslavije, te izražena istovjetna gledišta ili je ukazano na slične akcije u općem nastojanju da se cjelokupna aktivnost u ovoj društvenoj sferi odvija na najkorisniji i posve funkcionalan način. U kontekstu tako zauzetog općeg i načelnog stava, te kritički datog osvrtu na dosadašnji rad i rezultate tog rada, *Simpozijum je usvojio sljedeće preporuke:*

— Spomenici narodnooslobodilačkog rata i revolucije su opće dobro svijui nas, stvar čitavog društva, i zato naša trajna i zajednička briga, posebno ove generacije čije je moralno pravo i obaveza da, prije svih, sama sudi o svom vremenu i usvaja ona i onakva rješenja za koja smatra da u svakom konkretnom slučaju najbolje odgovaraju. Zato se javlja i potreba da se za ovu oblast zainteresuje i u sve aktivnosti oko izgradnje novih, te čuvanja i održavanja postojećih spomen-obilježja, njihove neposredne okoline i ambijentalnih vrijednosti, kao i korištenja za aktuelne društvene i životne potrebe i zadatke, uključujući cjelokupnu javnost, širok krug radnih ljudi i građana, a osobito omladine.

— Obzirom na činjenicu da još ima područja koja nisu spomenički »pokrivena«, jer je preostao znatan broj neobilježenih istorijskih mjesta i događaja koji zaslužuju takvu društvenu pažnju, neophodno je, na planu Republike, regiona i opština, sugerisati izradu dugoročnih programa spomen-obilježavanja koji bi, uz sve ostalo, sadržavali i sam način rada i vrijeme njihove postupne realizacije. Pretpostavka za to je prethodno solidno prikupljena i društveno provjerena dokumentacija o svim značajnijim zbivanjima i ličnostima zaslužnim u progresivnom hodu naše istorije. Najcjelishodniji oblik i garanciju tačnosti u tom pogledu moguće je obezbijediti putem izrade studija istorijske prošlosti svakog opštinskog područja, ili šire — regije, oblasti, pa i Republike u cjelini — u kojima bi bili sadržani svi pozitivni trenuci i međaši istorijskog toka, od najstarijih vremena do danas. Izradu ovakvih studija treba povjeriti ustanovama kvalifikovanim za tu vrstu posla (Institutu za istoriju u Sarajevu, na primjer).

— Važno mjesto i ulogu u regulisanju čitave ove materije i dovođenje svih aktivnosti na tom planu u realne životne okvire i organski sklad s aktuelnom društvenom praksom i politikom naše samoupravne socijalističke zajednice treba da obezbijedi nauka u nastojanju za teoretskom razradom fenomena u cjelini, ali i u odnosu na pojedina specifična i aktuelna pitanja i pojave.

Izuzetnu pomoć u ovom pogledu mogla bi da pruži jedna prethodno pripremljena studija (ili elaborat) kojom bi se, putem naučnih analiza i uz sve neophodne pokazatelje (statističke i druge), u potpunosti i argumentovano objasnila dosadašnja praksa u oblasti spomeničkog iskazivanja događaja NOR-a i revolucije i ukazalo na sve prisutne probleme kod već podignutih spomenika. Ovo bi bila pomoć i ravnjanje za buduću aktivnost na tom planu i izbjegavanje do sada ispoljenih subjektivnih i objektivnih slabosti i propusta.

— Na tako pripremljenoj podlozi, neophodno je na nivou Republike (problemi i zadaci u ovoj oblasti, konstatovano je na Savjetovanju, bliski su ili zajednički za čitavu zemlju), iznaći čvrste, logične, precizno omeđene i suptilno iznijansirane, društveno verifikovane kriterije i mjerila u odnosu na čitavu politiku i praksu daljnijeg spomen-obilježavanja događaja NOR-a i revolucije, a tako i u odnosu na aktuelnu potrebu provođenja odgovarajućih korekcija i ispravki ili čak uklanjanja svega onog što je rdavo i pogrešno učinjeno, što smeta i nanosi štetu, odnosno reflektira rdavo svjetlo na naše društvene, političke i kulturne prilike, htijenja i mogućnosti.

— Iz sveg tog logično proističe potreba planskog i sistematskog usmjeravanja svih akcija i aktivnosti u ovoj društvenoj oblasti i ta uloga

prevashodno pripada Socijalističkom savezu radnog naroda SR Bosne i Hercegovine kao najširem frontu organizovanih socijalističkih snaga, koji je i do sada ovaj odgovorni društveni zadatak, putem svojih, za tu svrhu posebno obrazovanih tijela (koordinacioni odbori — Republički, gradski i opštinski), sa uspjehom izvršavao. U istom cilju, radi što efikasnijeg obavljanja brojnih zadataka koji se javljaju u ovoj oblasti, neophodno je dalje razvijati i jačati saradnju između svih ostalih zainteresovanih društveno-političkih i stručnih zajednica, organizacija i institucija.

— Vrlo značajnu pomoć u čitavoj ovoj situaciji pružila je i treba još više da pruži zakonska regulativa. Ne bi se, naime, moglo reći da i postojećim zakonima i drugim pravnim aktima nije dovoljno tretirana i problemski sa raznih društvenih aspekata razrađena ova materija, kako u odnosu na podizanje novih spomen-obilježja, tako i u relaciji na ono što je do danas izgrađeno. U tom smislu, istorijski gledano, važno mjesto imao je Zakon o grobovima i grobljima jugoslovenskih boraca, dok je Zakon o spomen-obilježavanju istorijskih događaja i ličnosti BiH (donesen 1964, noveliran 1968), cjelovitije vodeći računa o stvarnoj situaciji terena i drugim prilikama, dosta dobro regulisao sva bitna pitanja izgradnje, društvene zaštite i prezentacije spomenika ovog karaktera, te odredio međusobne nadležnosti, prava i obaveze na relaciji investitor — opštinska i Republička komisija za spomen-obilježavanje — građani. Nasuprot njemu, Zakon o zaštiti spomenika kulture BiH nije još uvijek dovoljno razradio mjesto i položaj, a tako i brigu društvene zajednice za spomenike NOR-a i revolucije, osobito u odnosu na njihov (spomenički) status, društvenu zaštitu i prezentaciju prema svom ostalom nacionalnom kulturno-historijskom naslijeđu.

Zbog tako ispoljenog nejedinstva stavova i gledišta u raznim pitanjima iz ove oblasti, kao i nekih nejasnoća i nedorečenosti u zakonima, neophodno je, i to što prije, provesti njihovo međusobno usklađivanje, potom i eventualno objedinjavanje, kako bi se, ubuduće, izbjegao rad na dva ili više kolosijeka, otklonili prisutni nesporazumi i trajno regulisali svi aspekti zaštite postojećih i podizanja novih spomen-obilježja NOR-a i revolucije.

— Građani i javnost često i na razne načine upućuju zamjerke zbog rđavog odnosa i zapuštanja spomenika ove vrste, a osobito za nebrigu koju, u nizu slučajeva, pokazujemo u odnosu na grobove i groblja palih boraca NOR-a i žrtava fašističkog terora. Ranije smo rekli da staranje o zaštiti spomenika ovog karaktera treba da bude briga čitavog društva, svih naših građana i nadležnih društvenih službi i organa, mada i institucija patronata može u tom pogledu da

ima veoma važnu ulogu. Do sada su kod nas u pretežnom broju slučajeva patronate nad spomenicima preuzimale škole i omladina i tu praksu treba i dalje podržavati u osnovnom nastojanju da se mladi, putem raznih aktivnosti na spomenicima i oko njih (izgradnja prilaza, njegovanje cvjetnih i zelenih nasada, polaganje vijenaca i slično), vaspitavaju u duhu najljepših revolucionarnih tradicija, u duhu ljubavi i mira, bratstva, jedinstva i zajedništva, naravno i u kontinuitetu aktuelnog društvenog razvoja i stremjenja naše samoupravne socijalističke zajednice. U tom smislu posebno bi bilo korisno patronatstvo koje u posljednje vrijeme, u odnosu na čuvanje i prezentaciju postojećih i izgradnju novih spomenika, u ovoj sredini provode kolektivni organizacija udruženog rada, pojedinačno ili putem samoupravnog dogovaranja — istina, za sada, samo na nivou opština. Ovakvo preuzeta briga radnih kolektiva organizacija udruženog rada fenomen je skorijeg datuma, ali prema dosadašnjim rezultatima i klimi interesovanja koja postoji na terenu, budi nade i pruža znatne mogućnosti da se taj vid patronatstva brzo proširi i poluča veoma korisne rezultate. Postoji zato opšte uvjerenje da taj oblik brige za spomenike ovog karaktera treba u buduću što više razvijati, proširivati i njegovati.

— Da bi služba zaštite nacionalnog kulturno-istorijskog naslijeđa i njeni organi (zavodi — republički, gradski i regionalni), koji su, po prirodi svog posla i zakonskoj usmjerenosti, pozvani da ispolje najveću brigu i na poslovima zaštite spomenika revolucije u svom području, neophodno je tu službu kadrovski jačati i za takvu njenu djelatnost osigurati stalne i sigurne izvore finansiranja, te, u granicama prihvatljivog, uvećavati materijalna sredstva. I umjesto da sve takve poslove (daljnja terenska evidencija spomenika i praćenje promjena na njima; izrada i kompletiranje arhivske i fotodokumentacije; izrada i vođenje stalnog registra spomenika; izvođenje hitnih spasavalačkih zahvata, odnosno konzervatorsko-restauratorskih radova složenije prirode; rekonstrukcija pojedinih objekata, i slično) obavlja jedno lice, neophodno je pri republičkom Zavodu formirati zasebno odjeljenje ili odsjek u kome bi radio tim stručnjaka profesionalno predestiniranih za vršenje tih zadataka (istoričari umjetnosti, arhitekti, i drugi).

— Obzirom na širok registar još neriješenih pitanja u ovoj, inače vrlo složenoj i kompleksnoj materiji, gdje su prisutni mnogi teoretski nerazrađeni problemi i nedefinisani stavovi i gdje je dalje treba stvaralački raditi u pravcu iznalaženja novih, bogatijih i funkcionalnijih formi i oblika spomen-obilježja i njihovog životnijeg i društveno korisnijeg djelovanja, te uvođenja sadržajnijih programa prezentacije, koja se još uvijek u mnogim sredinama odvija stihij-ski, bez studioznijih programa i posve jasnih

ciljeva, uz to u stalnom nastojanju da se čitava ova aktivnost temelji na realnim potrebama i mogućnostima sredine, neophodno je razmišljati i o potrebi formiranja jednog zasebnog tijela, manjeg instituta ili drugog nekog organizma u sastavu već postojećih institucija, koje bi obavljalo sve radnje misaonog karaktera i vršilo kreiranje i projektovanje novih, specifičnih formi i rješenja koji bi zadovoljili sadašnja naša gledanja i stavove, te kao takvi bili okrenuti budućnosti.

Da stvari zaista krenu nabolje i odvijaju se na način kako smo izložili, neophodno je čitavu ovu oblast postaviti na samoupravne osnove. Jedna od praktičnih mjera (za koju se zalažu i u SR Sloveniji) jeste stvaranje samoupravne interesne zajednice za oblast izgradnje, čuvanja i prezentacije spomenika i spomen-obilježja NOR-a i revolucije u SR Bosni i Hercegovini.

— U periodu narodnooslobodilačkog rata i revolucije 1941—1945. godine na širokim prostranstvima ovog republičkog područja egzistirao je veći broj partizanskih bolnica, zemunica, radionica oružja, skladišta i drugih objekata te vrste, koji su vremenom, u najvećem dijelu uništeni i nestali, ili su pak ostali posve zapušteni i ničim obilježeni. Pa ipak, još uvijek se, tu i tamo, mogu naći izvjesni opipljivi tragovi, u više slučajeva dovoljni za rekonstrukciju ansambla i njihovu prezentaciju javnosti. Krajnje je vrijeme da se preduzmu odgovarajuće praktične mjere kako bi se spasilo ono što je još moguće spasiti, sve to često uz nevelike građevne intervencije i bez osobito visokih materijalnih ulaganja.

— Istorijski prostori i cjeline u kojima su se odigrale neke od značajnih bitaka NOR-a, ili su ti prostori kroz duže vrijeme bili oslobođeni teritoriji na kojima se odvijao intenzivan društveno-politički život i zbili važni vojni događaji, zahtijevaju od nas maksimalnu pažnju i punu osjetljivost pri izvođenju akcija spomeničkog obilježavanja takvih ambijenata i svih drugih gradnji — u osnovnom nastojanju za očuvanjem njihove autentičnosti i stanja u kakvom su se nalazili tokom tih zbivanja. U vezi s tim, ističemo potrebu našeg najvećeg angažovanja u cilju njihove zaštite od svake suviše i nepotrebne arhitektonske izgradnje i urbanizacije, posebno na onim potezima i površinama gdje su se upravo zbili događaji zbog kojih su ovi ambijenti i dobili status istorijskih područja.

— U nastojanju da spomenici NOR-a i revolucije, u ukupnom svom izgledu, poprime prave i realne mjere i oblike, posebno u želji da otklonimo sve ono što bi predstavljalo luksuz i neracionalno trošenje društvenih sredstava, samim tim i ono što bismo mogli okarakterisati kao megalomansko i grandomanijom (skupi projekat ne znači obavezno i dobar projekat, kao što ni objekat krupnih dimenzija ne pretpostavlja oba-

vezno i kvalitet monumentalnog!), neophodno je zalagati se za realizaciju po dimenzijama skromnijih, društveno prihvatljivih i funkcionalnih rješenja, skladno iznađenih proporcija, datih u mjerilu čovjeka, i arhitektonski čisto, bez izeg suvišnog i slučajnog, građenih od trajnih, za ove svrhe prikladnih materijala koji, u svakom konkretnom slučaju, najbolje odgovaraju datoj situaciji i klimatskim uslovima kraja. Smatra se da bi u sadašnjoj fazi gradnje spomenika i spomen-obilježja NOR-a i revolucije izgradnja objekata utilitarnog karaktera (škole, domovi kulture, česme, čatrnje, vodovodi, amhulante, biblioteke i slično) bila društveno najkorisnija pa je, kao takvu, treba podsticati i za nju se zalagati.

— Spomenike ovog karaktera treba učiniti dostupnim najširem broju građana, čitavoj našoj javnosti, ali i stranim posjetiocima, jer oni, pored svoje osnovne funkcije kao obrazovno-vaspitnog faktora, mogu biti zanimljivi i za nauku i umjetnost, a također i u oblasti turizma i turističkog prometa. Treba, međutim, konstatovati da je do sada, u tom pravcu, to jest na planu organizovane prezentacije i korištenja spomenika ove vrste u turizmu, bilo malo dogovaranja između zainteresiranih institucija kulture (područni muzeji, prvenstveno muzeji revolucije, uprave nacionalnih parkova) i turističkih organizacija u nastojanju da ostvare neophodnu koordinaciju na planu izrade zajedničkih programa te da na što prikladniji i životniji način uključe i ovaj spomenički fond u tokove savremenog turističkog razvoja u našoj sredini.

— U sklopu svih ovih razmatranja na Savjetovanju je istaknuta kao aktuelnom potreba upoznavanja rezultata rada u ovoj oblasti ostvarenih u drugim republikama i pokrajinama SFRJ, te razmjene stečenih iskustava sa njihovim stručnjacima. Od ne manje važnosti bilo bi i proučavanje iskustava zemalja koje imaju dužu tradiciju podizanja istorijskih spomenika (Francuska, Italija), odnosno spomenika socijalističke revolucije i izgradnje (zemlje evropske socijalističke zajednice). Pored ovog, nameće se kao neophodnost i potreba češćeg organizovanja stručnih sastanaka i rasprava koje bi bile vođene o aktuelnim problemima izgradnje, čuvanja i prezentacije spomenika i spomen-obilježja NOR-a i revolucije.

— Od osobitog značaja u tom kontekstu bilo bi i publikovanje materijala o spomenicima ovog karaktera u sklopu školskih udžbenika i drugih nastavnih priručnika gdje su oni do sada bili veoma slabo zastupljeni ili ih uopšte nema.

— Popularizaciji spomenika NOR-a i revolucije, te njihovom boljem čuvanju i efikasnijem društvenom korištenju veoma bi pomoglo štampanje naučnih studija, raznih monografskih izdanja i drugih knjiga u kojima bi bila tretirana ova materija, ali i popularnije pisanih ilustriranih izdanja (prospekti, vodiči i slično), kataloških pregleda

da (po vrstama i opštinama), mapa, karata i razglednica.

— Važnu pomoć u našim nastojanjima za stvaranjem što povoljnije klime interesovanja za ovu vrstu spomeničkog naslijeđa mogla bi da pruži i organizacija povremenih pokretnih izložbi s tematikom iz ove oblasti kojima bi se obišla sva

opštinska središta u Bosni i Hercegovini i, uz pomoć i posredstvom predavanja, upoznala javnost o dosadašnjim rezultatima ostvarenim na području izgradnje, zaštite i prezentacije spomenika NOR-a i revolucije na teritoriju ove Republike, ali i propustima koje smo činili i koje više ne bi trebalo ponavljati.

G R A Ć A

DOVRŠENA AKCIJA NA POSLOVIMA TERENSKJE EVIDENCIJE I ANALIZI SPOMEN-OBILJEŽJA NOR-a I REVOLUCIJE

Deceniju nakon što je oslobođena zemlja pojavila su se prva upozorenja da postoje razne slabosti u praksi podizanja spomen-obilježja narodnooslobodilačkog rata i revolucije u našoj sredini, te da treba preduzeti mjere za sređivanje i poboljšanje tog stanja. Poslije niza pokušaja i inicijativa da se nešto u tom pravcu ostvari najzad je donesen Republički zakon o spomen-obilježavanju istaknutih ličnosti i događaja iz revolucije i radničkog pokreta čije su odredbe stupile na snagu 22. juna 1964. godine. Četiri godine kasnije Skupština SRBiH je donijela novi Zakon o spomen-obilježavanju istorijskih ličnosti i događaja kojim su još više aktualizirana i zaoštrena neka pitanja u postupku izgradnje, čuvanja i prezentacije objekata ove vrste.

Prema intencijama oba ta zakona investitor se obavezuje na izradu investicionog programa iz kojeg se mora jasno da sagleda društvena opravdanost svakog novog zahvata i vrijednost objekta u estetskom i funkcionalnom, to jest vaspitno-obrazovnom smislu. Ocjenu uspješnosti programa vrši posebna komisija koja djeluje pri Republičkom sekretarijatu za obrazovanje i kulturu, pa njen sud i provjera rješenja postaju društvena garancija da će spomenik odgovoriti postavljenom zadatku.

Kroz taj i takav filter prošao je od tada veći broj programa i projekata novih spomenika narodnooslobodilačkog rata i revolucije u našoj sredini i to je bez sumnje doprinijelo da su stvari krenule nabolje, te da se, ubuduće, vjerovatno nećemo tako često susretati sa propustima kakve smo do sada imali. No, to je zadovoljenje i ispunjavanje samo jednog od dva zadatka koja je predvidio Zakon u namjeri definitivnog sređivanja ove materije. Uključio je, dakle, mjere koje će biti preduzimane u odnosu na spomenike koje treba graditi, a da bi stvar bila u cijelosti regulisana, predviđene su i mjere za saniranje stanja i problema ranije podignutih obilježja. S tim u vezi Zakon je predvidio pregled i analizu cjelokupnog fonda spomenika ove vrste koji su od oslobođenja zemlje do danas podignuti na tlu Bosne i Hercegovine, na bazi kojega će se uvida i ocjena provesti odgovarajuća grupisanja, klasifikacija i kategorizacija tih objekata, te preduzeti mjere za njihovo sređivanje da bi postali ljepši i funkcionalniji.

Provođenje tog zakona palo je u obavezu Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu. Akcija je započela u ljeto 1966. godine i trajala sve do potkraj 1973. godine. Za to vrijeme stručnjaci Zavoda prešli su oblast svih 106 bosansko-hercegovačkih komunala na kojem su prostoru izvršeni pregledi i fotosnimanja, te provedene odgovarajuće analize cjelokupnog fonda spomenika ovog karaktera. Prema upravo sređenim podacima te evidencije, u granicama ove Republike egzistira 2.049 takvih objekata, s tim što u tu cifru nisu unijeti i podaci o onim obilježjima koja su u međuvremenu, od kada je Komisija obilazila teren pojedinih opština, do danas podignuta. Iz priloženog pregleda se vidi da najbrojniju skupinu među njima čine spomen-ploče (809), poslije kojih, po broju zastupljenosti, dolaze svi mogući spomen-obelisci, počev od najjednostavnijih građevnih oblika do monumentalnih skulptorski ili skulptorsko-arhitektonskih kompozicija (453). Na trećem mjestu su grobnice i kosturnice palih boraca narodnooslobodilačke vojske i žrtava fašističkog terora (300), na četvrtom spomen-biste (207), a onda partizanska groblja i groblja žrtava fašističkog terora (176) i, na kraju, spomen-škole i još neki utilitarni objekti.

Zanimljivo je istaći, također, da postoje znatne razlike u pogledu brojne zastupljenosti objekata ove vrste na području pojedinih komunala. Tako, na primjer, ima opština na čijem je teritoriju izgrađeno i po nekoliko desetina spomen-obilježja narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Najviše ih je evidentirano na području opštine Bijeljina (81), a zatim na prostoru opština Banjaluka (76), Prijedor (63), Trebinje (56), Doboja, Sarajeva — Centar (po 48), Bihać (46), Sanski Most (45), Biljeća, Stolica (44), Mostar (42), Brčko, Tuzla (po 41), itd. Nasuprot njima, na području nekih tridesetak i više komunala broj takvih objekata ne dostiže ni cifru deset. Svakako da su najslabije u tom pogledu opštine Kreševo i Orašje, koje su, u vrijeme kada je provedena evidencija na njihovom teritoriju, imale samo po jedno obilježje. Poslije njih dolaze područja Busovače i Gornjeg Vakufa (po 2), pa Čajniča, Čitluka, Donjeg Vakufa i Vogošće (po 3), zatim Fojnice, Novog Travnika, Olova (po 4), Skender Vakufa, Vičeva, Živinica (po 6), Posušja, Rudog, Sokoca, Trnova i Višegrada (po 7), itd.

PREGLED SPOMEN-OBILJEŽJA NOR-a I REVOLUCIJE NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE SA-
STAVLJEN NA OSNOVU PODATAKA PRIKUPLJENIH TERENSKOM EVIDENCIJOM PROVEDENOM U
VREMENU OD 1966. DO 1973. GODINE

NAZIV OPŠTINE	Spomen-ploče	Spomen-biste	Spomen-česme, bunari, čatrnje	Jednostavni spomen- obilježja i razna skulpturalno-arhitek- tonska i druga umjet. rješenja i kompozicije	Grobnice i kosturnice pali boraca NOR-a i ZETA, grobnice pože- lih rudara i slično	Partizanska groblja i grobja žrtava fasisčkog terora	Svega	Datumi pregleda
Banovići	1	1	—	3	3	—	8	19—20. VI 1970.
Banjaluka	43	16	—	8	4	5	76	9—10. XI i 26. XI 67., 22—23. IX 68. i 30. XI — 4. XII 68. i 4. VI i 8—11. VII 1969. god.
Bihać	18	4	2	18	3	1	46	19—24. IX 1967.
Bijeljina	34	2	1	32	11	1	81	7—16. i 29. VIII 1970.
Bileća	21	14	—	6	3	—	44	23—26. X 1973.
Bosanska Dubica	4	3	5	9	5	5	31	16—18. XI 1977.
Bosanska Gradiska	7	3	—	6	1	6	23	22—25. XI 1967.
Bosanska Krupa	9	3	—	12	2	3	29	25—29. IX 1967.
Bosanski Brod	2	1	—	8	2	—	13	18—20. XI 1971.
Bosanski Novi	7	2	—	6	7	14	36	30. IX — 5. X i 13—15. X 1967.
Bosanski Petrovac	11	5	—	11	2	1	30	8. 22—24. VI 67.
Bosanski Samac	7	4	—	11	4	—	26	23—26. VIII 70.
Bosansko Grahovo	14	4	2	7	2	—	29	30. V — 2. VI 1967.
Bratunac	8	1	2	—	1	1	13	24—27. VIII 69.
Brčko	19	1	—	13	3	5	41	8. 10. i 13. VII, 21. 26—28. VIII 1970.
Breza	4	4	—	—	1	—	9	28—29. VII 1966.
Bugojno	5	1	2	6	1	1	16	23—25. VII 1967.
Busovača	1	—	—	—	1	—	2	11. VIII 1966.
Cazin	3	1	—	1	5	—	10	6—7. XI 1967.
Čajniče	2	—	—	—	—	1	3	1. VI 1966.
Čapljina	6	1	—	3	9	1	20	29. XII 1968. 12—14. XII 69. i 8—10. I 1970.
Čelinac	3	—	1	6	—	2	12	26—29. XI 1968.
Čitluk	—	1	—	—	2	—	3	24—25. XII 1968.
Derventa	8	2	3	11	—	1	25	2—5. XII 1971.
Dobo	16	5	4	13	5	5	48	8. XII 1971. 24—29. VII i 23. VIII — 1. IX 72.
Donji Vakuf	1	—	—	—	1	1	3	27—28. VIII 1967.
Drvar	24	3	—	4	4	2	37	3—7. VI. 20. VI 1967.
Duvno	6	2	1	2	4	1	16	21—23. X 1968.
Foča	9	2	—	14	6	1	32	4—10. VI 1966.
Fojnica	1	—	—	2	—	1	4	21—22. VII 1966.
Gacko	7	4	—	8	2	1	22	7—9. X 1971.
Glasnoć	4	2	—	8	2	1	17	18—20. VII 1967.
Goražde	3	—	—	1	2	5	11	2—4. VI 1966.
Gornji Vakuf	—	—	—	1	—	1	2	26. VII 1967.
Gračanica	9	1	7	13	2	5	37	13—20. X 1972.
Gradačac	6	4	1	3	—	1	15	14—16. VII 1970.
Grude	3	2	—	2	4	—	11	25—27. XII 1968.
Hadžići	1	1	—	3	6	—	11	30—31. VIII 1966.
Han Pijesak	1	4	—	2	2	—	9	20—21. VI 1966.
Ilidža	4	1	—	3	3	—	11	1—2. IX 1966.
Ilidžaš	5	1	2	1	6	—	15	24—26. 30—31. VII 1966.
Jablanica	5	—	1	1	—	1	8	7. i 10. X 1968.
Jajce	18	2	—	4	—	5	29	10—15. XI 1968.
Kakanj	4	1	1	3	1	1	11	8—10. VIII 1966.
Kalesija	—	—	—	3	5	—	8	26—27. VI 1970.
Kalinovik	3	1	1	2	—	1	8	10—11. VI 1966.
Kiseljak	3	1	1	1	—	2	8	19—20. VII 1966.
Kladanj	4	—	1	5	1	2	13	12—14. VIII 1969.
Ključ	8	—	3	3	3	5	22	25—29. VI 1967.

NAZIV OPŠTINE	Spomen-ploče	Spomen-biste	Spomen-česme, bunari, čatrnje	Jednostavni spomen- obilježja i razna skulpturalno-arhitek- tonska i druga umjet. rješenja i kompozicije	Grobnice i kosturnice pali boraca NOR-a i ZETA, grobnice pože- lih rudara i slično	Partizanska groblja i grobja žrtava fasisčkog terora	Svega	Datumi pregleda
Konjic	8	1	4	4	4	4	25	3—9. X i 13. X 1968.
Kotor Varoš	6	—	1	2	3	3	15	15—17. IX 1968.
Kreševo	—	—	—	—	—	1	1	18. VII 1966.
Kupres	2	1	1	1	3	1	9	21—23. VII 1967.
Laktaši	2	—	2	2	2	1	9	5—6. VI 1969.
Litika	3	2	—	1	2	—	8	25—26. X 1968.
Livno	11	3	—	10	7	—	31	15—20. X 1968.
Lopare	5	—	—	9	3	2	19	1. 9. 11—13. VII 1970.
Lukavac	2	—	4	8	1	1	16	21—23. VI 1970.
Ljubinje	18	3	—	5	8	1	35	8—11. XII 1969.
Ljubuški	8	5	—	—	4	—	17	26—28. XII 1968.
Maglaj	9	2	2	1	2	3	19	13. 19—21. VII i 24. VIII 1972.
Modriča	2	3	—	2	1	2	10	4—6. XI 1971.
Mostar	28	7	—	4	2	1	42	29. XII 1969. — 7. I 1970.
Mrkonjić-Grad	9	—	3	4	1	5	22	29—30. VI i 15—17. VII 1967.
Nevesinje	17	—	—	4	3	4	28	29. IX — 5. X 71.
Novi Travnik	1	—	—	—	2	1	4	15—16. VIII 1966.
Novo Sarajevo	11	8	—	4	2	1	26	26—28. IX 1966.
Ožjak	4	—	—	—	5	—	9	16—18. XI 1971.
Olovo	1	1	—	—	1 (?)	1 (?)	4	30. VI — 1. VII 1966.
Orasije	—	—	—	—	1	—	1	2. VII 1970.
Pale	4	3	2	—	5	—	14	27. VI — 29. VI 1966. 2. VII 1966.
Posušje	2	—	1	2	1	1	7	24. X 1968.
Prijedor	27	5	2	15	5	9	63	16—25. X 1971.
Prnjavor	7	4	2	—	3	5	21	29—31. V 1969.
Prozor	5	1	2	4	—	1	13	11—12. X 1968.
Rogatica	6	1	3	1	1	1	13	24—26. VI 1966.
Rudo	5	—	—	1	—	1	7	30. V 1966.
Sanski Most	17	2	2	7	9	8	45	5—13. IX 1968.
Sarajevo — Centar	33	11	—	1	2	1	48	6—7. X 1966. i 24—27. V 1967.
Skender Vakuf	3	—	—	1	1	1	6	19—20. IX 1968.
Sokolac	2	—	1	1	3	—	7	22—23. 27. VI 1966.
Srbač	4	—	—	6	—	1	11	7—8. XII 1967.
Srebrenica	3	—	2	1	1	2	9	22—24. VIII 1969.
Srebrenik	2	2	4	1	1	1	11	24. 29—30. VI 1970.
Stolac	19	4	—	7	13	1	44	3—7. XII 1969.
Sekovići	2	—	2	2	1	1	8	19—20. VIII 1969.
Šipovo	6	—	—	4	3	6	19	5—9. XI 1968.
Teslić	5	1	1	7	2	4	20	28—30. X 1971.
Tešanj	4	3	2	—	1	3	13	1—4. XI 1971.
Travnik	6	1	—	1	5	—	13	12—14. VIII 1966.
Trebinje	30	6	2	12	6	—	56	13. I — 21. I 1970.
Trnovo	4	—	—	1	2	—	7	11—12. VI 1966.
Tuzla	20	6	1	10	2	2	41	1—10. XI 1972.
Ugljevik	12	2	—	5	4	—	23	17—19. VIII 1970.
Vareš	8	—	7	5	6	3	29	29. VII — 5. VIII 1966.
Velika Kladuša	8	2	1	3	6	—	20	3—5. XI 1967.
Visoko	7	—	1	—	2	—	10	24—25. VII 1966.
Višegrad	3	1	1	1	1	—	7	28—29. V 1966.
Vitez	1	1	—	—	4	—	6	25—26. VIII 1966.
Vlasenica	5	—	4	1	3	1	14	15—17. VIII 1969.
Vogošća	1	1	—	—	1	—	3	27. VII 1966.
Zavidovići	4	—	1	5	5	—	15	7—8. IX 1972.
Zenica	8	1	—	3	3	—	15	26—29. VIII 1966.
Zvornik	2	—	1	3	7	—	13	28—31. VIII 1968.
Žepče	3	—	1	1	3	—	8	11—12. i 27. VII 1972.
Živinice	2	2	—	1	—	1	6	25. VI 1970.
U K U P N O :	809	207	104	453	300	176	2.049	Spomen-obilježja

I u pogledu zastupljenosti po vrstama pojedinih spomenika uočljive su znatne razlike. Od ukupno 76 spomen-obilježja, koliko ih je registrirano na području banjałučke opštine, njih 43 otpada na ploče. U Jajcu od 29 takvih objekata 18 su ploče, u Drvaru (od 37) su 24 ploče, u Mostaru (od 42) ima 28 ploča, u Sarajevu — Centar (od 48) su 33 ploče, u Tuzli (od 41) ima 20 ploča, u Ugljeviku (od 23) 12, u Trebinju (od 56) 30 ploča, i tome slično. Nasuprot njima, na području opštine Bosanska Dubica ploče su izrazito slabije zastupljene, pa smo od ukupno 31 obilježja registrirali samo 4 takva objekta. U Bosanskom Brodu na 13 spomenika dolaze 2 ploče, a u Bosanskom Novom na 36 obilježja 7 ploča, ali zato s druge strane, na teritoriju ove opštine egzistira 14 partizanskih grobalja i grobalja žrtava fašističkog terora, uz 7 grobnica i kosturnica. Na prostoru čapljinske komune, od ukupno 20 spomenika, 9 su grobnice i kosturnice, uz to postoji i jedno partizansko groblje, dok u području opštine Sanski Most ima 8 grobalja i skupnih grobnica, odnosno kosturnica, a u Stocu čak 13 zajedničkih grobnica i jedno groblje. Na tlu banjałučke komune postavljeno je na javnim mjestima 16 bista istaknutijih palih boraca NOVJ-e i narodnih heroja, u Bileći 14, na području opštine Sarajevo — Centar 11, dok, na primjer, u Bijeljini, od ukupno 81 objekta, imaju samo dvije, u Brčkom (od 41) jedna, a na teritoriju opštine Mrkonjić-

-Grad, gdje su izgrađena 22 spomen-obilježja NOR-a, nismo naišli ni na jednu jedinu bistu.

Na način kako smo prikazali zastupljenost pojedinih vrsta ovih spomenika, moguće je provesti slična porčenja i za preostale objekte tog karaktera, ali to u ovoj prilici nije neophodno činiti. Umjesto toga radije ćemo istaći činjenicu da je sada, na bazi koja je pomenutom akcijom stvorena, moguće vršiti svekolike daljnje analize i proučavanja ovog kulturno-istorijskog fenomena i, na toj osnovi, donositi određene potrebne zaključke, te, u vezi s tim, preduzeti koordiniranu učesće i rad svih društvenih faktora na regulisanju čitave te materije i određivanju planske i sistematske izgradnje novih spomenika. Krajnji cilj svih tih napora išao bi u pravcu nastojanja da ukupan spomenički fond bosanskohercegovačkog područja postane adekvatan materijalni izraz događaja koji su se u periodu narodnooslobodilačkog rata i revolucije zbili na tlu ove Republike. Smatramo taj put ispravnim i nadamo se da će polučiti dobre rezultate.

U dopuni ovoga treba, na kraju, istaći još i to da će tokom narednih godina po metodu kako je to i do sada radeno, biti izvršeni pregled i analiza u međuvremenu podignutih spomen-obilježja NOR-a i revolucije, čime će slika stanja fonda objekata ove vrste u Bosni i Hercegovini biti do kraja kompletirana.

Formiranje arheološke zbirke u franjevačkom samostanu na Humcu pada u vreme kada još nije bio osnovan Zemaljski muzej u Sarajevu. U samostanu se čuva dokumentat o osnivanju zbirke tzv. "Pravilnik o načinu prikupljanja i vođenja zbirke" sa datumom od 23. marta 1884. godine. Iste godine, nešto kasnije, stvara se prvo Muzejsko društvo u Sarajevu, koje statutom predviđa evidentiranje i čuvanje svih spomenika kulture.¹ Od toga vremena pa do današnjih dana u samostanu je postepeno stizao arheološki pokretni materijal iz najbliže okolice Humca, Ljubuškog i Hardomilja, te iz Krehin Gradca kod Čitluka, a i sa područja Gabele, Duvna i Konjica. Većina predmeta su slučajni nalazi, koji su nakon otkrivanja dopremani u samostansku zbirku na čuvanje. U toj prvobitnoj formi, zbirka je korisno poslužila za smještaj arheoloških nalaza, ali se kao celina nije mogla koristiti u naučne svrhe.

1 E. Pašalić, *Antička naselja*, str. 3.

3 M. Hoernes, Römische Alterthümer in Bosnien und der Herzegowina, vol. IV, AEM 1880, p. 39 i d.; CIL III, 8484 (= 1790) = 6362, 8485 (= 1785 = 6363), 8500.

4 O. Blau, Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1870, n. 625—626 i d.

zavod za zaštitu i k. L. R. D.
kulturno istorijskog i prirodnog naslijeđa
TUZLA

KAMENI SPOMENICI U
ARHEOLOŠKOJ ZBIRCI NA HUMCU

sa Humca i iz okoline Ljubuškog,⁵ a u našoj literaturi ih ponovo citira J. Sašel.⁶ Koristeći podatke Tabule Peutingeriane, zatim epigrafske spomenike, miljkaze i tragove rimskih nasobina u okolini Ljubuškog, problematiku antičke ceste Runović — Tihaljina — Humac — Naron (Vid kod Merkovića), kao dela primorske ceste Salona — Naron, istražuju i proučavaju Karlo Patsch i Phillip Ballif,⁷ D. Sergejevski,⁸ E. Pašalić,⁹ i I. Bojanovski.¹⁰

5 A. Betz, Untersuchungen, Wien 1938, S. 66, Nr. 58 i Nr. 63;
Istj. Jahreshefte, Wien 36 (1946), Bbl. 68, n. 1 i 2.

7. C. Zatsch, navedeno delo. Na osnovi poročil najde opigraf-

skih spomenika na području Ljubuskog C. Patsch ispravlja neke pretpostavke o cesti Narona-Salona, koje je dao Ph Bailif u Römische Strassen in Bosnien un der Hercegovina, nebst einem Anhang über Inschriften von dr Karl Patsch, Wien 1893, S 31 do 32 i karta.

8 D. Sergejevski, Rimski miljokaz sa ceste Narona—Salona,
GZM 1955, str. 150

9 E. Pašalić, *Antička naselja*, str. 53—56 i 97—99.

10 J. Bojanovski, Mogorjelo — rimsko Tures, GZM 1969, str. 140—142; Isti, Problem ubikacije Bigeste, GZM 1973, str. 303—310.

11 Skupština opštine Ljubuški je formirala 1970. god. komisiju, u koju su ušli, pored predstavnika opštine i Francićakog samostana na Humcu, arheolozi Čović dr Boro i Paškvalin Veliko iz

popis kamenih spomenika i fotografisanje kamenih spomenika ostavljeno je za kasnije pošto se prenesu svi kameni antički spomenici iz okoline Ljubuškog. U toku 1971. i 1973. godine Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH — Regionalni centar u Mostaru, izvršio je registraciju arheološke zbirke i stručni popis kamenih spomenika u lapidariju, a u zajednici sa samostanom na Humcu, zaštitu antičkih kamenih spomenika koji su iz Hardomilja i Vitaljine preneseni u lapidarij. Stručnim popisom kamenih spomenika dobijeni su potrebni podaci za naučnu i katalošku obradu jednog dela arheološke zbirke. Na taj način pruža se mogućnost širem krugu interesenata da se upozna sa sadržajem i naučnim vrednostima eksponata kamenih spomenika u lapidariju, sa kratkim osvrtom na ostali pokretni arheološki materijal zbirke.

SADRŽAJ ARHEOLOŠKE ZBIRKE

Inventar praistorijskih predmeta

U inventarnu knjigu praistorije uvedeni su predmeti od bronz, gvožđa, kamena i keramike. To su kamene strelce, kreneni nož, gvozdena i bronzana koplja i sekire, keltovi, srpovi, pafte, razni nakit i amuleti, lopte od čilbara, ilirska kaciga, a od keramike fragmenti fine grčke i grube keramike ilirskog porekla. Svi predmeti razvrstani su po periodima od mlađeg kamenog doba (neolita), ranog i kasnog bronzanog doba, do starijeg gvozdenog (halštata) i mlađeg gvozdenog doba (latena). Ukupno je inventarisano 188 predmeta. Veliku ostavu bronzanih srpova, od 13 komada datirana u kasno bronzano doba (1200—1100 god. pr. n. e.), pronašao je Šimo Ančić u okolini Duvna, prema podacima fra M. Corića. Tri komada bronzanih keltova iz istog perioda takođe potiču iz Duvna. Za jedno gvozdeno koplje iz IV—II v. pr. n. e. postoji zabeleška da je doneto iz Roškog polja kod Duvna. Za ostale predmete ne postoje podaci o mestu nalaza.

Inventar antičkih predmeta

U inventaru antike su razvrstani predmeti od metala, kamena, stakla i keramike. To su uglavnom oružje, oruđa, razni nakit, bronzana plastika i staklene posude i urne. Keramika je zastupljena fragmentima amfora, pitosima i svetiljkama (tzv. žižici). Razni građevinski materijal, sakupljen sa rimskih lokaliteta iz okoline Ljubuš-

kog, sačinjavaju ostaci crno-belog mozaika, delovi zida u tehnici *opus spicatum*, te hipokausne opeke. Predmeti od kamena su urne, rimski epigrafski spomenici, nadgrobne stele, votivni spomenici, reljefna plastika i miljokazi. Ukupno je u lapidariju evidentirano 35 kamenih spomenika, a od toga 31 antički i 4 srednjovekovna. U inventarnu knjigu upisan je samo 21 antički spomenik, a naknadnim pregledom i detaljnim popisom, pronađena su još dva manja kamena fragmenta i 4 srednjovekovna spomenika. Ovom broju dodato je još 7 antičkih kamenih spomenika, koji su 1971. godine preneti u samostan na čuvanje. Zatim, tu se može pribrojiti donji deo miljokaza bez natpisa sa lokaliteta Gračine na Humcu,¹² a otkriven je nedavno prilikom obrade zemljišta na parceli Pere Matića. Na mestu nalaza nađena su, navodno, još tri kamena istih dimenzija i oblika, ukopani u zemlju cca 0,80 m, na rastojanju 6 metara jedan od drugog; ova tri kamena nisu se sačuvala, a sačuvani miljokaz još nije prenesen u zbirku. Samo za 20 kamenih spomenika su poznati lokaliteti, koji su ustanovljeni identifikacijom na terenu i proučavanjem literature. Od ukupnog broja spomenika, deset ih je preneseno iz Hardomilja, pet spomenika potiče sa Humca, tri su iz Vitaljine, a po jedan iz Gabele i Krehin Gradca.¹³ Za ostale predmete u inventaru ne postoje podaci o mestu nalaza. Antički inventar sadrži 127 predmeta.

Inventar srednjovekovnih predmeta

U inventar srednjeg veka uvedena je poznata humaćka ploča sa ćirilskim natpisom iz X—XI veka,¹⁴ nešto srebrnog prstenja, bronzane namuže, zatim gvozdeni mač iz XI veka, koji se čuva u župnom dvoru u Klobuku (verovatno iz okoline Konjic).¹⁵ Inventaru bi trebalo priključiti fragmentovani natpis na kamenoj ploči iz 1597. godine, dva kamena reljefa i jedan recentni kameni natpis iz 1870. godine. Ovom inventaru pripada i srebrna aplikacija datirana u XIV veku iz groba br. 5 na lokalitetu Pivnice u Hardomilju; nađena je 1971. godine prilikom zaštitnog iskopavanja srednjovekovnih grobova, koja je vodio autor ovog kataloga u zajednici sa samostanom. Na aplikaciji se nalazi ornamenat u vidu rozete koja je okružena tačkicama. Sličan motiv je i na jednom prstenu u srednjovekovnoj zbirci

Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a datira se u XIII—XIV vek.¹⁶ Inventar srednjovekovnih predmeta sadrži 18 eksponata.

U samostanskoj zbirci postoji i veći broj numizmatičkih primeraka, ukupno oko 600 komada. To su primerci rimskog, mletačkog, turskog i raznog novca novijeg porekla. Numizmatička zbirka nije stručno sređena. Ovaj posao uradiće se naknadno, svi novci će se klasificirati i uneti u posebnu knjigu inventara.

Evidentno je iz sadržaja inventara zbirke, da za većinu predmeta ne postoje podaci o mestu i okolnostima nalaza. Nedostatak ovih podataka, ipak, ne umanjuje vrednost zbirke kao celine. Sa naučnog gledišta, svi eksponati, tek stručno klasificirani u izložbenom prostoru, mogu prikazati bugatsvo kulturne baštine kroz epohe od praistorije do srednjeg veka sa područja Hercegovine.

Kamenji spomenici u lapidariju

U okviru akcije oko sređivanja i prezentacije arheološke zbirke i zaštite antičkih spomenika iz okoline Ljubuškog izvršen je prenos kamenih spomenika iz Hardomilja i Vitaljine. Odmah zatim urađen je i detaljan popis postojećih eksponata u lapidariju samostana na Humcu. Kako smo već naveli u lapidariju je ukupno evidentirano 35 kamenih spomenika. Spomenici su većinom epigrafski: nadgrobne stele, reljefi i spomenici votivnog karaktera, te fragmenti rimskih miljokaza. Pored antičkih spomenika evidentirana su još i četiri srednjovekovna kamena spomenika. Nadgrobne stele potiču sa rimskih nekropola iz okoline Ljubuškog. Na osnovu podataka sa kamenih spomenika saznajemo da su u antičkim grobovima sahranjivani vojnici rimskih legija i aukusilijarnih jedinica te veterani, koji su bili naseljeni u okolini Ljubuškog; Vitine, Hrašljana, Proboja, Kutca, Radišića, Hardomilja i Vitaljine. Više nadgrobni spomenici u sekundarnoj upotrebi izvađeno je iz temelja antičke ceste zv. *Sekulan* u Hardomilju,¹⁷ čiji se tragovi očrtavaju preko obradivih njiva na lokalitetu Luka. Grob iz Hrašljana sa nakitom,¹⁸ te slučajni nalaz tri antička spaljena groba sa urnom i ostacima temelja neke antičke građevine na lokalitetu Torine u Hardomilju,¹⁹ ukazuju na činjenicu da rimske grobove treba tražiti u blizini naselja koja prate

komunikacije i ostatke cesta na desnoj i levoj obali Trebižata u pravcu Humca. Neki grobovi, verovatno antičkog porekla, nalaze se i na Humcu, ali terenski još nisu dovoljno ispitane lokacije.

Na osnovu arheoloških nalaza i epigrafskih spomenika, raniji istraživači su mogli konstatovati nazive više rimskih legija i pomoćnih jedinica, te imena veterana iz najudaljenijih delova rimskog carstva, koji su boravili u vojnom logoru na Humcu i u njegovoj okolini. Naziv za ovaj rimski logor još nije utvrđen na kamenom spomeniku, ali su ga arheolozi nazivali po istoimenoj stanici Bigeste na Tabuli Peutingeriani, koja je locirana u Radišićima, severozapadno od Humca.²⁰ Značaj logora na Humcu, koji je morao egzistirati već u prvoj polovini I veka n. e., moguće je utvrditi po broju stacioniranih legija u njemu i ostacima naselja (*canabae*), koja prate svaki logor, sa kolonijom veterana i njihovim posedima.²¹

Kako većina epigrafskih spomenika u lapidariju sadrži vojničke natpise, dajemo pregled naziva rimskih legija i pomoćnih četa koji su do sada pronađeni u okolini Ljubuškog. Ovaj pregled, uz katalošku obradu kamenih spomenika u lapidariju, daje određenu istorijsku, arheološku i naučnu vrednost ovim spomenicima i zbirci kao celini.

Legije

1. *IV Flavia felix* — na žigovima opeke iz Smrdelja, i iz Vitine; boravak legije se datira oko 69. god. n. e.²²
2. *VIII Augusta* — na žigu opeke iz Smrdelja, boravak legije pada verovatno u sredinu II v. n. e.²³
3. *I adiutrix pia fidelis* — na nadgrobni pločama iz Hardomilja i na votivnom natpisu sa Humca (spomenik br. 7 u katalogu); delovi

20 C. Patsch, Zur Geschichte u. Topographie, op. cit. 64; Isti, Jahrbuch, Kleinere Untersuchungen, op. cit. 106; I. Bojanovski, op. cit., GZM 1973, str. 303—310; Isti, op. cit. GZM 1969, str. 140 o. d.

21 C. Patsch, Die Herzogowina einst u. jetzt, Wien 1922, S. 57 i 90; Isti, Jahrbuch, Klein. Unters., op. cit., 113—117; F. Fiala, Ein Grabfund bei Ljubuški, WMBH, I, S. 323—324; Isti, WMBH, III 1895, S. 520; E. Pasalic, Antička naselja, str. 57—58, 97—99, i 106; A. Beiz, Untersuchungen, S. 146; G. Asföldy, Bevölkerung und Gesellschaft der Römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965, str. 134—135, smatra da je Bigeste bio veliki aukusilijarni vojnički kasetel u ruda.

22 Za legiju *IV Flavia felix*, na žigovima opeke iz Smrdelja i iz Vitine. K. Patsch, Ziegelstempel der legio IIII Flavia felix, aus Vitina bei Ljubuški, WMBH, III, S. 526—527, fig. 33; Isti, GZM 1914, str. 162, sl. 20 i 21; Isti, Die Herzogowina einst u. jetzt, S. 116, str. 4 i 5; E. Pasalic, Antička naselja, str. 57 i 98; CIL III, 14021.

23 Za legiju *VIII Augusta*, na žigovima opeke iz Smrdelja C. Patsch, Die legio VIII Augusta in Dalmatien, WMBH V, S. 338—340; cf. CIL III, 6435 (=10181=13392, sa Gračina); Isti, GZM 1914, str. 162, sl. 22; E. Pasalic, ibidem.

12 I. Bojanovski, Problem ubikacije Bigeste, str. 303, GZM 1973.

13 Ovom prilikom se najsrdačnije zahvaljujem kolegi Ivi Bojanovskom na stručnoj saradnji kod klasifikacije kamenih epigrafskih spomenika, kataloški obrađeni u ovom radu.

14 M. Vego, Humaćka ploča, GZM 1956, sv. XI, str. 41—58, Tab. I, sl. 1; Isti, Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1962, str. 30—31, i dr. navedena literatura za humaćku ploču.

15 Pretpostavlja se da gvozdeni mač potiče iz Biskupa kod Konjice, dimenzije mača su: dužina 129,5 cm, od toga na sečivo opada 102 cm, a na nakrsnicu 27,5 cm, širina sečiva je 1—5,8 cm. Mač ima ravnu nakrsnicu i sečivo, koje se pri vrhu sužava; prema obliku datira se od XI do XII veka (Nap. autora).

16 I. Čremošnik, Nalazi nakita u srednjovekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja, GZM 1951, sv. VI, str. 246, sl. 7.

17 Pored novih kamenih spomenika prenetih 1971. god. u zbirku, još i nadgrobne stele kod C. Patscha, Jahrbuch, ibidem S. 107—110, sl. 30; Isti, ibidem GZM 1910, str. 177—182, sl. 1—4.

18 F. Fiala, Archäologische Notizen, Römischer Grabfund aus Ljubuški, WMBH 1895, S. 520; Isti, Nađen grob kod Ljubuškog, GZM 1889, I (3), str. 89.

19 V. A. Anacković-Salčić, Hardomilje, Torine, Ljubuški, rimski grobovi sa spaljivanjem. Arheološki pregled, 8, Beograd 1966, str. 114—115, Tab. XXI.

jedinica ove legije boravili su na području Ljubuškog početkom III v. n. e.²⁴

4. *II adiutrix* — po natpisu iz Hardomilja: delovi jedinica ove legije boravili su na Humcu početkom III v. n. e.²⁵

Pomoćne čete

1. *coh. I Bracaraugustanorum* — na nadgrobnoj ploči iz Hardomilja; boravak ove kohorte u provinciji Dalmaciji datira se pre 80. godine n. e.²⁶
2. *coh. I Lucensium Hispanorum equitata* — na nadgrobnoj ploči iz Hardomilja; boravak kohorte pada u vreme pre 80. godine n. e.²⁷
3. *coh. III Alpinorum equitata* — na nadgrobnim pločama iz Kutca kod Ljubuškog, sa Humca i iz Hardomilja (spomenik u katalogu br. 1, lokalitet Baščine, br. 3 i 12, lokalitet Vuna); boravak ove kohorte u provinciji Dalmaciji pada u vreme oko 93. godine n. e.²⁸
4. *coh. VIII voluntariorum civium Romanorum* — na nadgrobnim spomenicima sa Humca, iz Radišića i Vitine; ova kohorta boravila je u provinciji Dalmaciji oko 93. godine n. e. sve do 245. godine n. e.²⁹
5. *coh. I Belgarum equitata* — na nadgrobnim pločama iz Hardomilja i na votivnom natpisu sa Humca (spomenik u katalogu br. 7), i na

dva spomenika sa nepoznatog nalazišta (u katalogu br. 15 i 16); kohorta je boravila u provinciji Dalmaciji oko 173. godine n. e.³⁰

Veterani

1. *legio VII* — veterani legije VII (be pridevka Claudia pia fidelis) na nadgrobnim pločama iz Hardomilja (spomenik u katalogu: br. 2, lokalitet Baščine i br. 4, lokalitet Vuna), sa Humca (spomenik br. 5, lokalitet Gračine), iz Vitaljine (spomenik br. 14, lokalitet Grabine), te jedna nadgrobna ploča vojnika legije VII iz Filovače kod Ljubuškog; boravak ove legije u provinciji Dalmaciji datira se pre 42. godine n. e., kada dobija pridevka *Claudia pia fidelis*. Legija napušta Dalmaciju 60. godina n. e.³¹
2. *legio XI Claudia pia fidelis* — bez pridevka Claudia pia fidelis na žigovima opeka iz Smrdelja, zatim sa pridevkom Claudia pra fidelis na votivnom natpisu i sa Humca (spomenik u katalogu br. 6) i na nadgrobnoj ploči iz Borasa kod Vitine. Ova legija napušta provinciju Dalmaciju 69. godine n. e.³²
3. *legio XV Apollinaris* — na nadgrobnoj ploči iz Hardomilja (spomenik u katalogu br. 13, lokalitet Kratina). Ova legija odigrala je veliku ulogu u spoljno-političkim događajima rimskog carstva. U vreme cara Tiberija (14–31. god. n. e.), a najkasnije od 15. godine n. e., sa 6000 vojnika i 120 jahača bila je premeštena iz Carnuntuma za Emonu (stara Ljubljana) da štiti granice od upada Markomana, a istovremeno da gradi puteve i mostove (E. Swoboda, Carnuntum, cf. 29). Po podacima Tacita, samo legija XV Apollinaris je bila »na obalama Dunava...« već 23. godine n. e. A. Mócsy navodi, da se ova Tacitova konstatacija može samo uopšteno posmatrati, s obzirom da je u unutrašnjosti provincije

Dardanije bila legija III Scytica, koja je zajedno sa legijom V Macedonica učestvovala 34. godine na izgradnji ceste na Dardapu.³³ Pretpostavlja se, da je na Dunavu legija XV Apollinaris ostala sve do 62. godine n. e. Od tada se bori na Orijentu, gde se istakla 68/69. godine n. e. u borbi protiv Jevreja i kod zauzeća Jerusalema. Oko polovine 71. godine legija se ponovo vraća u svoj stari garnizon Carnuntum (E. Swoboda, Carnuntum, cf. 29, 34; J. Klemenc, Limes u Donjoj Panoniji, str. 7; I. Bojanovski, Baloic — Rimski municipij u Šipovu na Plivi, str. 356, bilj. br. 33).³⁴ Za vreme dinastije Flavijevaca, u doba Vespazijana, Titusa i Domicijana, te pod Trajanom (98–117 g. n. e.) ostavila je ova legija dosta spomenika u Panoniji (Carnuntum, Brigetio, Vindobona, Siscia). Pod Trajanom ponovo odlazi na istok gde se, već u doba Marka Aurelija (121–180 g. n. e.) u godini 175. ostajući verna vladaru, istakla u pobuni Avidija Kasija; tom prilikom dobila je naziv »pia fidelis«. Zadnji put legija se spominje na jednom natpisu iz III v. n. e., koji se čuva u Römische Museum-u u Beču.³⁵

Na epigrafskim spomenicima, pored natpisa legija i pomoćnih četa, nailazimo na oznake zavičaja i imena rimskih vojnika, rimskih građana i romanizovanog stanovništva naseobina iz okoline Ljubuškog. Takođe susrećemo imena rimskih careva, nazive hramova posvećenih bogovima Liberu i Liberi, imena konzula, godine starosti i službovanja vojnika, kao i nazive vojnih funkcija.

1. Nazivi zavičaja na vojničkim natpisima

- domo Constantia (spomenik br. 4)
- domo Egvius (spomenik br. 1)
- domo Romae(?) (spomenik br. 14)
- domo Sinopae (spomenik br. 2)
- domo Vercianus (spomenik br. 3)

33 Za legiju XV Apollinaris, navodi se nešto širi istorijat i literatura zbog najnovijeg nalaza epigrafskog spomenika (u katalogu br. 15). A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der romanisierten Provinz Moesia Superior, Budapest 1970, cf. 49, op. citatum... »Da aber im Jahre 23 auch in Panonien nur »altenabanti« bei Tacitus nur weiteren Sinne aufgefasst werden und deshalb kann auch damit gemeint werden, dass die IIII Seviria am Innern der Provinz (z. b.) in Dardanien ihr Lager hatte. Die V Macedonica und die IIII Scytica nahmen 34 am Straßenbau im Dierdap teil.

34 Realencyclopädie der Papyrus, Bd. XII, Stuttgart 1925, s. v. Legio 1303; E. Swoboda, Römische Forschungen in Niederösterreich, Bd. I, Carnuntum, Wien 1953, cf. 29–34; A. Betz, Die römischen Militärschriften in Österreich, Öster. Jahresschfte, 29, 1934, Bbl.; E. Vorbeck, Militärschriften aus Carnuntum, Bd. II, Wien 1954, cf. 94, 109 Nr. 214; A. Mócsy, ibidem, J. Klemenc, Limes u Donjoj Panoniji, Limes u Jugoslaviji, J. Zbornik radova sa simpozijuma o limesu, Beograd 1960, str. 7; I. Bojanovski, Baloic-Rimski municipij u Šipovu na Plivi, str. 356, bilj. 33. JAZU, Arheološki radovi i rasprave, knj. 7, Zagreb, 1974.

35 D. Sergejevski, Epigrafski nalazak u Šipovu, op. cit., GZM 1926, str. 155, sl. 1.

2. Imena na vojničkim natpisima

- coh. III Alpinorum equitata*
- Betulo Karnis f. (spomenik br. 1)
- Valerius (spomenik br. 1)
- Tiberius Claudius Ligomarus Carstimari (spomenik br. 12)
- Claudia Salinis (spomenik br. 12)
- Tiberius Claudius Abascianus (spomenik br. 12)
- Tiberius Claudius Silenus (spomenik br. 12)
- veterani legionis VII*
- C. Licinius C. f. Fabia (spomenik br. 2)
- Q. Pius L. Sergius Signinus (spomenik br. 4)
- C. Valerius C. f. Dento (spomenik br. 5)
- ... elius Ma... (spomenik br. 14)
- veterani legionis XI Claudia pia fidelis*
- Q. Plisenius Severianus (spomenik br. 6)
- leg. I adiutrix*
- Flavio Victore (spomenik br. 7)
- veterani legionis XV Apollinaris*
- C. Lucilius Primus C. f. Primus (spomenik br. 13)

3. Imena na privatnim natpisima

- Valeriae Pudentillae (spomenik br. 9)
- T. Florus Maxiarus (spomenik br. 9)
- Florus Bestinus (spomenik br. 9)
- Flavia Sabina (spomenik br. 9)
- Florus Li... (spomenik br. 9)
- Isante (spomenik br. 10)
- Surus (spomenik br. 10)
- Victorinac Annae (spomenik br. 10)
- Q. Trebrianus Auctus (spomenik br. 11)

4. Imena careva na miljkazima:

- Imperatori Caesari M. Anno Floriano (276. god. n. e.; spomenik br. 23)
- Imperatori Caesari Domitio Aureliano Probo (276–282. g. n. e.; spomenik br. 23)
- Caesari Flavio Valerio Constantio (293–305. god. n. e.; spomenik br. 24)

5. Imena konzula

- Severo et Pompeiano (spomenik br. 7)

6. Nazivi vojnih funkcija

- Valerius signifer (spomenik br. 1)
- miles cohortis (spomenik br. 1)
- Flavio Victore centurione (spomenik br. 7)
- armorum custos turma Maximi (spomenik br. 15)

7. Hramovi

- templum Liberi Patris (spomenik br. 6)
- templum Liberi Patris et Liberae (spomenik br. 7)

24 Za legiju I adiutrix pia fidelis, na nadgrobnoj ploči iz Hardomilja, i »votivnom natpisu sa Humca. C. Patsch, GZM 1914, str. 162, crtež na sl. 23, str. 163, sl. 28, »vopred i sl. 38 na str. 168 — spomenik iz Glavatičeva kod Konjica; za datiranje v. E. Pašalić, ibidem.

25 Za legiju II adiutrix, po natpisu iz Hardomilja, C. Patsch, 1914, str. 162; E. Pašalić, ibidem; CIL III, 1039, 242–280.

26 Za kohortu I Bracaraugustanorum, nadgrobna ploča iz Hardomilja, C. Patsch, GZM 1914, str. 164, sl. 26; E. Pašalić, str. 98.

27 Za kohortu I Lucensium Hispanorum equitata, na nadgrobnoj ploči iz Hardomilja, E. Pašalić, ibidem; CIL III, 8586, 8492 (usp. 8494).

28 Za kohortu III Alpinorum equitata, na nadgrobnim pločama iz Kutca kod Ljubuškog, iz Hardomilja i sa Humca, C. Patsch, Ein revidierte Inschrift aus Humac, WMBH 1893, I, S. 330–332; Isti, Novi i revidirani natpisi iz obližnjeg sela Kutca kod Ljubuškog, GZM 1894, II, 352; Isti, Kutca kod Ljubuškog, WMBH 1896, IV, S. 257, fig. 22; Kutac, CIL III, 6366 = 8491 (usp. p. 2258), 8495 i 14632 (Hardomilje), usp. A. Mócsy, Archeologia, Ertesito, Budapest, 1951 — natpis iz Stoca 107 ff, s. I, CIL XVI, 38, XIII, 1507; A. Betz, Jahreshefte, 36, Bbl. 68, n. 2; Isti, Archeologia Ertesito, 1950, 110 ff, A. f. J. Sáfár, Inscript. Lat., br. 116 i 115; A. Betz, Jahreshefte, op. cit. Bbl. 67, n. 1.

29 Za kohortu VIII voluntariorum civium Romanorum, na nadgrobnoj pločama sa Humca, iz Radišića i Vitine, F. Flatz, Ljubuški und Umgebung, Untersuchungen römischer Fundorte in der Herzegovina, WMBH, III, S. 282, fig. 110; Isti, Prilozi rimske arheologije, Radišić, GZM 1893, V, str. 525, sl. 20; C. Patsch, Kutac kod Ljubuškog, op. cit., WMBH 1896, IV, S. 258; Isti, GZM 1914, str. 166; CIL III, 6363 = 8490 i 13875; CIL III, 8499 = 6363 (usp. 2706 = 9724). Ova kohorta, zajedno sa kohortom III Alpinorum i I Belgarum, imala je posadu u Saloni, Anderitumu, Burnumu i Brigeste. Istorijat kohorte obradio je D. Sergejevski u članku Cohors VIII voluntariorum civium romana trupa u Dalmaciji nije ostavila veći broj natpisa, kojih ima ukupno 38, od čega u Dalmaciji 37, iz Narone i Ljubuškog 3, a iz Italije samo jedan. Formirana je oko 7–8 godine n. e. Već u I v. n. e. je u Dalmaciji (Anderitum i Dinkaj), u II v. n. e. je u Saloni i Čacku, a u III v. n. e. u Gardinju i Naroni, a oko 400 g. n. e. u Arabiji.

30 Za kohortu I Belgarum equitata, na nadgrobnoj ploči iz Hardomilja i na votivnom natpisu sa Humca, C. Patsch, GZM 1910, str. 179, sl. 2, br. 2 i str. 181, sl. 3, br. 3; Isti, GZM 1914, str. 165, sl. 28, 29 i 30; i str. 166, sl. 31 (usp. str. 168, sl. 36, spomenik iz Ušore); CIL III, 1790 = 6362 = 8494; E. Pašalić, ibidem.

31 Za legiju VII, na nadgrobnim pločama iz Hardomilja, sa Humca, i iz Filovače kod Ljubuškog, J. Hoernes, AEM, vol. I, IV 1880, S. 37 f.; C. Patsch, GZM 1910, str. 173, sl. 1, br. 1; Isti, GZM 1914, str. 167, sl. 33, 34 i 35; Isti, Jahrbuch 1908, Sl. 11; Isti, Grabmonumente aus Humac, WMBH 1912, XII, 132 f. — 137; Isti, Herzegovina einst u jetzt, S. 90 (iz Hardomilja); A. Betz, Untersuchungen, str. 146, br. 38 (iz Filovače); A. Zelenka, Nalaz rimskog nadgrobno spomenika u Humcu kod Ljubuškog, GZM 1961, XV–XVI, str. 323–324, tabla; E. Pašalić, ibidem.

32 Za legiju XI Claudia pia fidelis, na žigovima opeke iz Smrdelja sa Humca (bez pridevka), na nadgrobnoj ploči iz Borasa i votivnom natpisu sa Humca, A. Hoernes, AEM, vol. IV, p. 39; O. Hany, Acta Acad. Berolini, 62, 1870 (Humac); CIL III, 1789 = 6363 = 8485; C. Patsch, GZM 1914, str. 162, sl. 19 (opeka iz Smrdelja); V. Paškvalin, Rimski nadgrobni spomenik iz Borasa — Ljubuški, GZM 1961, XV–XVI, str. 325–327, sl. 1.

8. Godine starosti i službovanja na vojničkim natpisima *cohors III Alpinarum*
- annorum XL stipendiorum XXI (spomenik br. 1)
  - annorum XXXVIII stipendiorum XIII (spomenik br. 3)
  - cohors I Belgarum*
  - stipendiorum XXIII annorum LX (spomenik br. 15)
  - nepoznata kohorta*
  - annorum XLI stipendiorum...? (spomenik br. 8)
  - veterani legionis VII*
  - stipendiorum XXVIII annorum LXII (spomenik br. 14)
  - annorum LXXI stipendiorum XXVII/? (spomenik br. 4)
  - annorum L stipendiorum XXVII (spomenik br. 2)
9. Godine starosti na privatnim natpisima
- annorum XXXXV (spomenik br. 9)
  - annis triginta (spomenik br. 10)

KATALOG KAMENIH SPOMENIKA

Broj 1.

Ljubuški, Hardomilje, verovatno lokalitet Baščine izvađen kod ostataka »rinskog« mosta na Trebižatu.

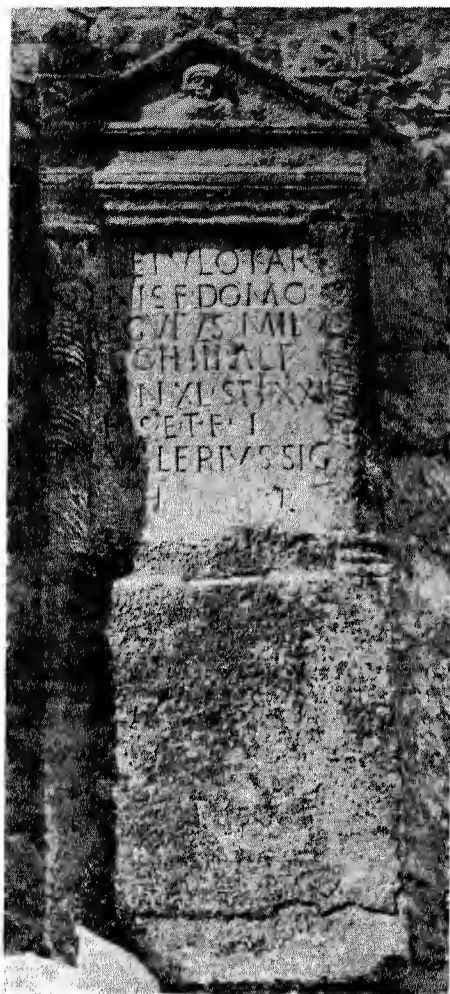
Nadgrobna stela sa natpisom

Opis spomenika: rad u kamenu živcu, klesanje veoma solidno. Visoka stela sa titulusom u edikuli, u gornjem delu završena zabatom sa reljefnom predstavom pokojnika. Lik pokojnika je prikazan šematski, bez detalja u likovnom izrazu. Na zabatu su dve čeonice i centralna akroterija sa tri latice palmete i rozetom. Sl. 1 Ispod zabata su komponovani arhitektonski elementi koji uokviruju natpisno polje i to: četvoročlani arhitrav i pilina sa tordiranim stupovima i lisnatim kapitelima. Stela je obrađena sa prednje strane, tako da reljef sa natpisom obuhvata 2/3 visine stele. Donji deo je prazan i završen nogom za uglađivanje. Stela je delimično prekrivena tankom naslagom krečnjačke sige od dugog stajanja u vodi. Natpisno polje sadrži osam redova teksta (visina slova, 5—4—4, 5—4, 5—4—4—4, 5—4 cm). Slova su pisana kvadratnom kapitalom, a reči odvajane oznakama *h*eres *d*istinguentes i tačkama.

Dimenzije: 184 × 65 × 24 cm.

Natpisno polje: 65 × 45 cm.

Datiranje: I vek n. e.

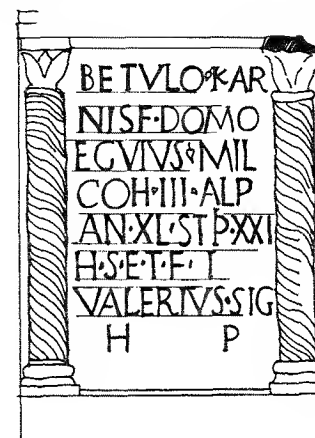

Slika 1. Nadgrobna stela iz Hardomilja, lokalitet Baščine.

Rekonstrukcija natpisa:

Betulo Karl
 nis f(i)lius domol
 Egvius mil(es)
 coh(ortis) III Alp(inae)
 ann(orum) XL stip(endiorum) XXII
 h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit)
 Valerius sig(nifer)
 h(eres) p(osuit)

Crtež 1. Spomenik br. 1.

Literatura:

A. Betz, Jahreshefte. Bbl. 67, n. 1; A. Mócsy, Arheologia Ertesito, Budapest 1931, 107 ff. (cf. diploma vojnicima kohorte III Alpinorum, CIL XVI, 38 i CIL XIII, 7507 iz Stoca); A. i J. Šašel, Inscript. Lat. n. 115.

Broj 2.

Ljubuški, Hardomilje, verovatno lokalitet Baščine, izvađen kod ostataka »rinskog« mosta na Trebižatu.

Nadgrobna stela sa natpisom

Opis spomenika: rad u živcu kamenu; kao i prethodni veoma solidno isklesan. Visoka stela sa titulusom ispod poprsja pokojnika u edikuli. Stela je arhitektonski oblikovana: zabat samo sa dve akroterije, koje su oštećene; četvoročlani arhitrav leži na tordiranim stupovima sa lisnatim kapitelima. Sl. 2 Lik pokojnika rađen je u dubokom reljefu (dubina 6,5 cm), prikazan je realistički: izražajan lik orijentalca markantnih crta, oči sa naglašenim obrvama, čvrsto stisnute usne sa brkovina, te kovrdžava kosa koja pokriva pola čela. Ruke i prsa ogrnuti togom, a na ramenima šal sa šest nabora. Stela je obrađena sa prednje i na užim stranama, a na poleđini rustično. Ukrašeni deo ploče obuhvata nešto manje od 2/3 visine. Donji deo ploče je prazan. Natpisno polje ima profilisani ram, a sadrži šest redova teksta (visina slova 5—5—4, 5—4—3, 5—5 cm). Slova su pisana kvadratnom kapitalom, a reči odvajane tačkama. U 2. i 6. re-

Slika 2. Nadgrobna stela iz Hardomilja, lokalitet Baščine.

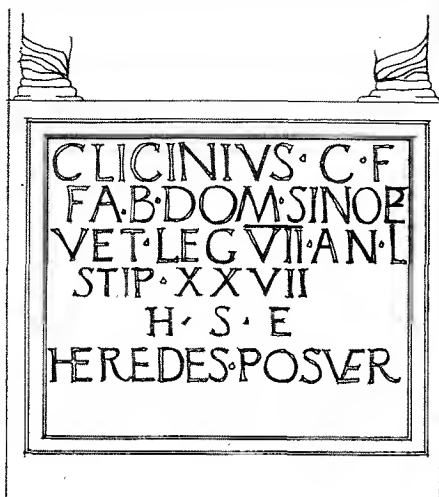
du slova su pisana kao *litterae contigua* i *insertae*.

Dimenzije: 219 × 61 × 15 cm.

Natpisno polje: 50 × 40 cm.

Datiranje: I v. n. e.

Rekonstrukcija natpisa:

*C(aus) Licinius C·f·I
Fab(ia) dom(o) Sinop(a)e
vet(eranus) leg(io) VII an(norum) LI
stip(endiorum) XXVII
h(ic) s(itus) e(st)
heredes posuerunt*

Literatura:

A. Betz, Untersuchungen. Nr. 58, S. 66; V. Paškvalin, Rimski nadgrobni spomenici na području Bosne i Hercegovine (disertacija u pripremi).

Broj 3.

Ljubuški, Hardomilje, lokalitet Vuna, prenesen u zbirku na Humcu 1971. godine, oštećen.

Nadgrobna stela sa natpisom

Opis spomenika: rad u mekšem kamenu, nedostaje gornji deo sa jednim redom natpisa i eventualno likom pokojnika. Sl. 3 Visoka stela sa natpisnim poljem koje je uokvireno profilisanim ramom. Sačuvalo se pet redova teksta sa visinom slova: 4 cm. Slova su pisana kvadratnom kapitalom, a reči odvajane tačkama. U natpisu se navodi naziv zavičaja »domo Vercianusa«, vojnika kohorte III Alpinorum čije ime se nije sačuvalo. Tekst sadrži ukupno šest redova.

Slika 3. Nadgrobna stela iz Hardomilja, lokalitet Vuna.

Dimenzije: 84 × 51 × 22 cm.

Natpisno polje očuvanog dela: 38 × 31 cm.

Datiranje: I vek n. e.

Crtež 3. Spomenik br. 3.

Rekonstrukcija natpisa:

[— — — — — ?]
*equ(es) c(o)ho(rtis) I [III]
Alpin(a)e domo
Vercianus an(norum) I
XXXVIII stip(endiorum) XXVII
t(estamento) f(ieri) i (ussit) h(eredes) p(osuerunt)
h(ic) s(itus) e(st)*

Literatura:

A. Betz, Jahreshefte, Bbl. 68, n. 2.: A. i J. Sašel, Insc. Lat. br. 116.

Broj 4.

Ljubuški, Hardomilje, lokalitet Vuna, izvađen iz kanala za navodnjavanje i prenesen u zbirku na Humcu 1971. godine, veoma oštećen.

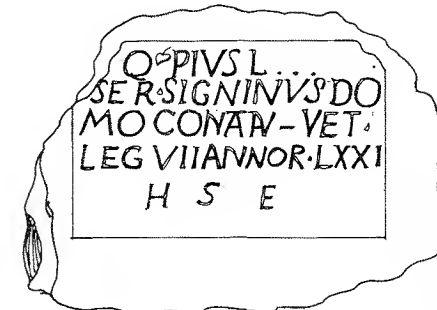
Nadgrobna stela sa natpisom

Opis spomenika: rad u živcu kamenu, prekriven naslagom krečnjačke sige od dugog stajanja u vodi. Od stele se sačuvalo samo titulus, ali veoma oštećen, na kamenu koji ima oblik nepravilnog pravougaonika. Natpisno polje je uokvireno sa slabo naglašenim pravougaonim ramom. Sl. 4

Slika 4. Nadgrobna stela iz Hardomilja, lokalitet Vuna.

Tekst natpisa sadrži ukupno pet redova, a visina slova je 5 cm. Slova su pisana rustičnom kapitalom, a reči su odvajane oznakama hederes distinguentes. Natpis je video A. Betz i dao svoje čitanje još 1938. godine. Pri ponovnom čitanju i dešifrovanju veoma oštećenog teksta koristili smo čitanje A. Betz-a, uz manju ispravku pojedinih slova i brojeva.

Dimenzije: 81 × 62 × 28 cm.

Natpisno polje: 60 × 37 cm.

Datiranje: s kraja I veka n. e.

Rekonstrukcija natpisa:

*Q Pius [— — — — ?]
Ser(gius) Stigninus do
mo Con(s)tan(t)ia vet(eranus)
leg(io) VII annor(um) LXXI [stipendiorum
XXVII]*

h(ic) s(itus) e(st)

Literatura:

A. Betz, Untersuchungen, Nr. 63, Sl. 46.

Broj 5.

Ljubuški, Humac, nađen u zidovima samostana Humac u sekundarnoj upotrebi, oštećen.

Nadgrobna stela sa natpisom

Opis spomenika: Manja stela, rad u živcu kamenu, veoma oštećen u sredini. Reljefna obrada je plitko isklesana površina spomenika sa zabatom, edikulom i titulusom. U edikuli je izrađen lik pokojnika u dubokom reljefu (5 cm). Na zabatu se nalaze dve bočne akroterije; u zabatu je rozeta. Edikulu zasvođuje široka arhivolta, koja se oslanja na plinte i četvrtaste stupce sa vertikalnim kanelurama. Stupci imaju naglašenu profilisanu bazu i kapitule sa tri reda latica akantusa. Sl. 5 Spomenik je u sredini pravougaono probušeno. Ukrašeni deo ploče obuhvata više od 2/3 visine. Lik pokojnika je realistično prikazan, sa debelim usnama i obrazima, niskim čelom, prekrivenim do polovine zakovrdžanim pramenovima kose, dok je vrat debeo sa podvoljkom. Ramena nisu u skladnim dimenzijama sa glavom, ostali detalji odeće nisu sačuvani. Natpisno polje je uokvireno sa profilisanim ramom, a sadrži šest redova teksta od kojih su

Dimenzije: 94 × 48 × 15 cm.
Natpisno polje: 50 × 30 cm.
Datiranje: prva polovina III v. n. e.

Crtež 7. Spomenik br. 7.

Rekonstrukcija natpisa:

Templum Liberi
Patris et Liberae vetus — I
tate [di]lapsum restituit
coh(ors) I Belg(arum) adiectis port
ticibus curam agente
Fl(avio) Victore(centurione) leg(ionis) I ad(itutricis) p(iae)
f(ide)l(is) Severo et Pompeiano
it(erum) co(n)s(ulibus)

Literatura:

M. Hoernes, AEM, IV, 1880, p. 39; O. Blau, in Actis Acad. Berl. 1870, p. 626; CIL III, br. 1790 = 6362 = 8484; C. Patsch, Zur Geschichte u. Topographie, 70, fig. 32; Isti GZM, 1914, str. 165, sl. 28.

Broj 8.

Ljubuški, Humac, lokalitet na njivi J. Miličevića, odmah pohranjen u zbirku samostana, veoma oštećen.

Fragment nadgrobne stele sa natpisom.

Slika 8. Fragment nadgrobne stele sa Humca.

Opis spomenika: veoma oštećen fragmenat stele, od koje se sačuvao samo deo sa delimično očuvana četiri reda natpisa. Slova pisana kvadratnom kapitalom su pravilna, jednake visine 4 cm. Reči odvajane tačkama u vidu malog trougla. C. Patsch je više puta objavio čitanja sačuvanog natpisa, od kojih je zadnja varijanta najbolja (C. Patsch, Zur Geschichte u. Topographie, 78, h. 9, fig. 40) koji dajemo u rekonstrukciji.

Dimenzije: 29 × 20 × 14 cm.
Datiranje: I vek n. e.

Rekonstrukcija natpisa:

[—] — — — — — ?]
[—] — — — — — ?]
[coh(ortis) — — — — —]]
[—] tur[ma] ne[ ] (potis)]]
[—] ann(orum) XL[I st(ipendiorum)]]
[—] t(estamento)]]
[—] neri[us] s[ ] h(er)es p(osuit)]]

Fragment je raden na mekom kamenu, prekriven tankim slojem sige. Po svom karakteru spomenik pripada vojničkim natpisima.

Literatura:

C. Patsch, GZM, 1895, str. 368, sl. 3; Isti, Zur Geschichte u. Topographie, sp. 78, h. 9, fig. 40; CIL III, 14226; usp. WMBH, III, 283.

Broj 9.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat.
Nadgrobna stela sa natpisom, privatnog karaktera.

Slika 9. Nadgrobna stela sa Humca

Opis spomenika: raden od mekanog kamena pravougaonog oblika. Stela sadrži samo natpis uokviren u dvostruko profilisani ram. Oštećen sa gornje strane, a na poledini neravne površine; ploča je verovatno samo deo nadgrobnog spomenika čiji ostali delovi nisu pronađeni. U

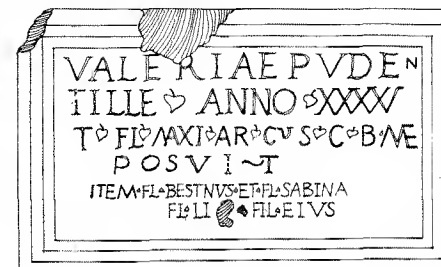
natpisu se navode imena i godina starosti članova porodice i njihovih najbližih srodnika, koji su kasnije sahranjeni u zajedničku grobnicu. Natpis je pisan u šest označenih redova nejednake širine, dok su slova različite visine (od 4—3—2—2—1—1 cm), a reči su odvajane oznakama hederos distinguentes i tačkama; kod razdvajanja ide se u tu krajnost da se znakovi umeću i između slogova u imenu Maxiarcus; u 3. redu upotreba litterae insertae i contiguae, a u prvom i trećem redu pojedina slova su smanjena. Slova su pisana kapitalom i plitko isklešana. Zbog mehaničkog oštećenja teško se dešifruju zadnja dva reda. Imena Maxiarcus i Bestinus nisu još zabeležena na spomenicima provincije Dalmacije, dok ime Sabina je često u čitavom carstvu, pa i u provinciji Dalmaciji (usp. VI. Skarić, Natpis iz Vitine, GZM 1923, str. 83 sa imenom Juliae Sabinae; te kod V. Paškvalina, Rimski nadgrobni spomenik iz Borasa — Ljubuški, GZM 1961, XV—XVI, str. 325).

Dimenzije: 62 × 35 × 18 cm.
Natpisno polje: 51 × 26 cm.
Datiranje: II vek n. e.

Rekonstrukcija natpisa:

Valeriae Pudenc
till(a)e anno(rum) XXXXVI
T Fl(orus) Maxiarcus ctoniugi(b)ene) m(erenti)
posuit
item Fl(orus) Bestinus et Fl(oria) Sabina
Fl(orus) Li[—] fil(ius) eius

Crtež 8. Spomenik br. 9.

Literatura:

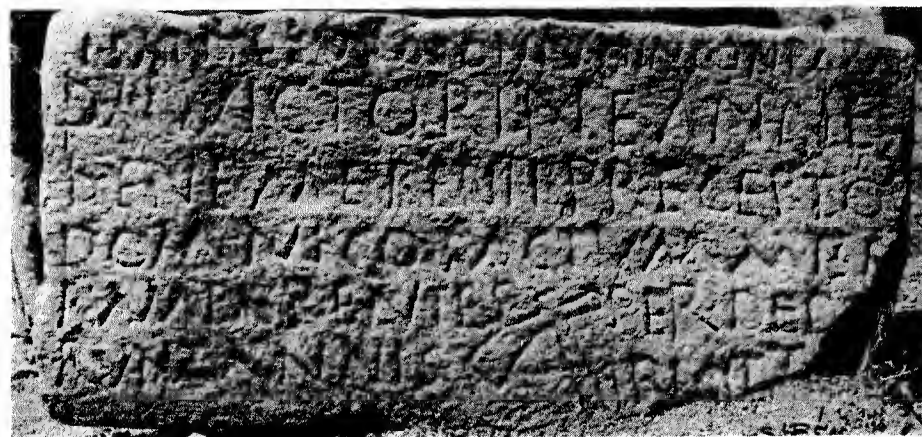
V. Paškvalin, Rimski nadgrobni spomenici na području Bosne i Hercegovine (disertacija u pripremi)

Broj 10.

Ljubuški, Krehin Gradac kod Čitluka, lokalitet nepoznat, od 1903. u martu mesecu čuva se u franjevačkom samostanu na Humcu.

Nadgrobni natpis, privatnog karaktera.

Opis spomenika: raden u tvrdom živcu, pravougaonog oblika sa nepravilnim stranama. Natpis je bez okvira, oštećen koso u donjem uglu do polovine. Natpis je privatnog karaktera, sadrži šest redova teksta, a slova su nejednake visine (od 2—4—4—3—3—3 cm), pisana su rustičnom kapitalom. U natpisu se navodi ćerka Victorina Anna, koja je umrla u 30.

Slika 10. Nadgrobni natpis iz Krehin Graca, Čitluk.

godini života, i sahranjena je na gospodarevoj zemlji. Iz dodatnog reda, pri vrhu, vidi se da je kasnije, u istom grobu sahranjena njena majka Isante (Ιγαυθη), ili otac Surus, po imenu orijentalci, kao robovi na imanju gospodara. Na ploči je plitko urezana ascia (sekira).

Natpis je više puta publikovan i tumačen.

Dimenzije: 75 × 35 × 15 cm.

Datiranje: III vek n. e.

Rekonstrukcija natpisa:

Isante Suro coniugi inconparab(ili)
D(is) M(anibus) Victorin(a)e Ann(a)e
bene merenti pr(a)ceptol
dom(i)nicol factum misel
ram parentes perded(e)l
runt amts trig(in)it(a)l

Literatura:

M. Hoernes, vol. IV, Römische Alterthümer in Bosnien und der Herzegowina, AEM, Wien 1880, p. 34; CIL III, 8500; K. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije, Kraljev Gradac, GZM 1904, XVI, str. 48, sl. 20; Isti WMBH 1904, IX, 233, fig. 166; M. Vego, Historija Brozna od najstarijih vremena do turske okupacije Sarajevo 1961, str. 26, sl. 16.

Slika 11. Nadgrobna ploča iz Gabele.

Broj 11.

Ljubuški, Gabela, nađen kraj Neretve, lokalitet nepoznat. U zbirku na Humcu otpremio ga je A. Nuić još 1903. godine.

Nadgrobna ploča

Opis spomenika: manji fragmenat rađen u kamenu živcu, oštećen na desnoj strani. Ispod natpisa su plitko urezane horizontalne linije za

eventualno još tri reda natpisa. Natpis se sastoji i od dva reda teksta. Prvi red ispisan je slovima visine 4,5 cm, a drugi red sa visinom slova od 3 cm. Slova su pisana kvadratnom kapitalom. Na spomeniku se čita ime u obliku Trebianus, jer se dobro vidi ligatura —IAN—. K. Patsch čita ime kao Trebius, te navodi da je to gentile italiskog porekla, dok se u Dalmaciji javlja sporadično. Međutim kognomen Auctus najčešće nose robovi oslobođenici.

Dimenzije: 30 × 23 × 10 cm.

Datiranje: I vek n. e.

Rekonstrukcija natpisa:

Q(intus) Trebianus(?) I
Auctus h(ic) s(itus) e(st).

Literatura:

C. Patsch, Archacologisch-epigraphische Untersuchungen zur Gesch. der röm. Provinz Dalmatien, Zur Handes. von Naronia, WMBH 1904, IX, p. 288.

Broj 12.

Ljubuški, Hardomilje, lokalitet Vuna, prenesen 1971. god. u zbirku, nedostaje gornji deo natpisa. Nepublikovan.

Nadgrobna stela sa natpisom, moguća rekonstrukcija čitave stele.

Opis spomenika: rađen od mekšeg krečnjaka, sačuvan donji deo natpisa, po svoj prilici visoke nadgrobne stele sa nogom za uglavljivanje u stojeći položaj. Donji deo natpisa sadrži četiri reda, slova pisana kapitalom visine 2,5—3 cm. Natpis u prvom redu čini uobičajena skraćena koja se uvek stavlja na kraju titulusa, a što je tipično za I vek, dok se sporadično javljaju u III veku. Natpisno polje uokviruje ram dvostrukom profilisan, a ispod natpisa je ravna ploha bez ukrasa. S bočne strane je uklesano naknadno natpisno polje bez natpisa sa koso profilisanim ramom (dimen. 57×22). U natpisu se navode dva imena: Tiberius Claudius Silenus i Ti. Claudius Abascianus; Silenus (ili Silenus) je nepoznat na natpisima u provinciji Dalmaciji, jedino je poznat oblik Silanus (CIL III, 2923; BD, 1902, 165). Pregledom kamenih spomenika, koje je ranije C. Patsch pronašao u Hardomilju, i preneo u lapidarijum Zemaljskog muzeja, slučajno je ustanovljena sličnost, prema načinu obrade, stilu pisanja i sadržaju natpisa, te istovetne dimenzije i kvalitet kamena, koji bi mogao činiti sastavni deo našeg fragmenta. Oba fragmenta su pored ostalog tako polupani da se prelomi zajedno sa natpisom potpuno poklapaju (C. Patsch, GZM, 1914, str. 163, sl. 25; CIL III 14632). Isto važi i za natpis kod kojeg se 6. red

Slika 12. Nadgrobna stela iz Hardomilja, lokalitet Vuna, rekonstrukcija.

sa formulom ...I. HER.P. uklapa, sa 1. redom našeg fragmenta, koji počinje sa H.S.E.T.F., tako da čitav 6. red glasi: h(ic) s(it)a e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) her(edes) p(osuerunt).

U edikuli, koju sa strane uokviruju stubovi, iznad publikovanog natpisa u kojem se navodi Tiberius Claudius Ligomarus iz III kohorte Alpinae, nalazi se reljef konjanika. Na našem fragmentu se navode imena Tiberius Claudius Silenus i Tiberius Claudius Abascianus koji podižu spomenik navedenom konjaniku. Stil i način pisanja slova oba fragmenta su jednaki, dok su dimenzije skoro iste, što se širine i debljine fragmenata nadgrobne stele.

Gornji deo stele: 75×59×20 cm (I)

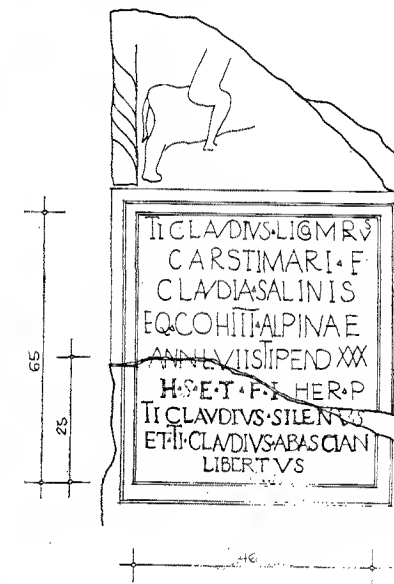
Donji deo stele: 69×59×22 cm (II)

Dimenzije rekonstruisane stele: 144×59×20 cm

Natpisno polje: 65×46 cm.

Datiranje: s kraja I veka n. e.

Crtež 9. Spomenik br. 12. rekonstrukcija.

Rekonstrukcija natpisa:

Ti(berius) Claudius Ligomarus I
Carstimari f(ilius) I
Claudia Salinis
eq(ues) coh(ortis) III Alpinae
ann(or)um LVII stipend(iorum) XXXI
h(ic) s(it)a e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit)
her(edes) p(osuerunt) I
Ti(berius) Claudius Silenus I
et Ti(berius) Claudius Abascian(us) I
Libertus

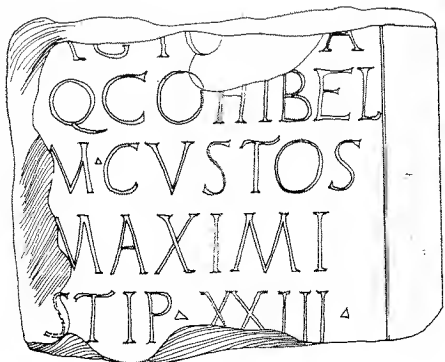

Slika 15. Fragment stele sa Humca

Crtež 12. Spomenik br. 15.

Rekonstrukcija natpisa:

[— — — — — ?] I
[— — ?] a g i [— — ?] a I
[— — e] q(es) coh(ortis) I Bel(garum) I
[ar] m(orum) custos I
[turma] Maximil
[s] i p(endiorum) XXIII I
[ann(orum) LX] I

Broj 16.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat, zatečen u zbirci, veoma oštećen.

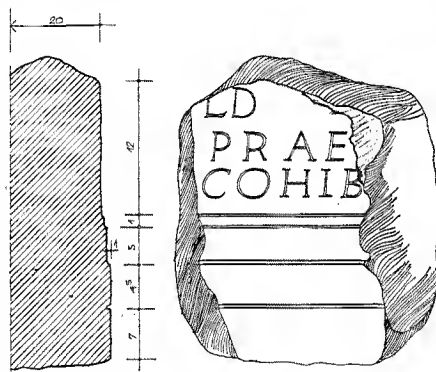
Fragment natpisa, neobjavljen.

Opis spomenika: raden od mekog krečnjaka; sačuvan samo donji deo natpisa u tri reda. Ispod natpisa je trostruko profilisani ram (7,5

Slika 16. Fragment natpisa sa Humca.

Crtež 13. Spomenik br. 16.

cm). Fragment pripada jednom većem spomeniku, čiji delovi nisu sačuvani. Natpis pisan kvadratnom kapitalom, visina slova 3 cm. U 3. redu, zadnja hasta, iza COH I, ima na sredini po-prečnu crtu koja formira slovo B zajedno sa donjom crtom. Prema tome radi se o kohorti I Belgarum, te se spomenik može datirati u II vek.

Dimenzije: 41×36×20 cm.

Natpis: 15×12 cm.

Datiranje: II vek n. e.

Rekonstrukcija natpisa:

[— — — (± 8 ili 9 slova)] I
[— —] l d[— — — — — ?] I
[— —] prae [fec](tus) ili [pos](itus) ? I
[— —] coh(ortis) I B[elg](arum) I

Broj 17.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat, oštećen.

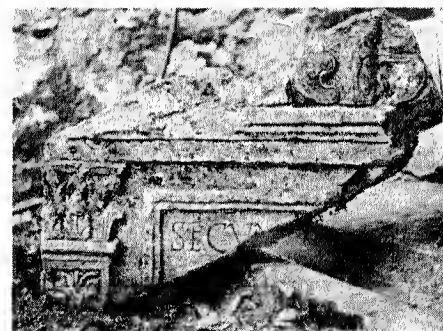
Fragment nadgrobne stele, neobjavljen.

Opis spomenika: raden na mekšem krečnjaku; veoma solidna izrada. Sačuvan samo gornji levi ćošak verovatno visoke stele, s obzirom na arhitektonsku kompoziciju spomenika. U edikuli, koju sa leve strane ukrašava četvrtasti stupac, ornamentisan akantusovim lišćem i kapitelom sa dvostrukim redom akantusa, sačuvan je jedan red natpisa. Iznad kapitela je četvoročlani arhitrav sa zabatom ispunjen reljefnim ukrasom.

Visina slova 4 cm.

Dimenzije: 62×48×14 cm.

Datiranje: I vek n. e.

Slika 17. Fragment stele sa Humca.

Rekonstrukcija natpisa:

Secum[(dus?) .....?] I
[— — — — — — — — — — ?]

Broj 18.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat.

Fragment natpisa, neobjavljen.

Opis spomenika: raden od mekog krečnjaka; sačuvan deo natpisa u tri reda (visina slova 4,5—4 cm).

Slika 18. Fragment natpisa sa Humca.

Dimenzije: 17×10×10 cm.

Datiranje: I vek n. e.

Rekonstrukcija natpisa:

[— — — — — — — — — — ?] I
[— ?] c(o)h(ors) [— — ?] I
[— ?] (sti) [p(endiorum)] I
[— — — — — — — — — — ?] I

Broj 19.

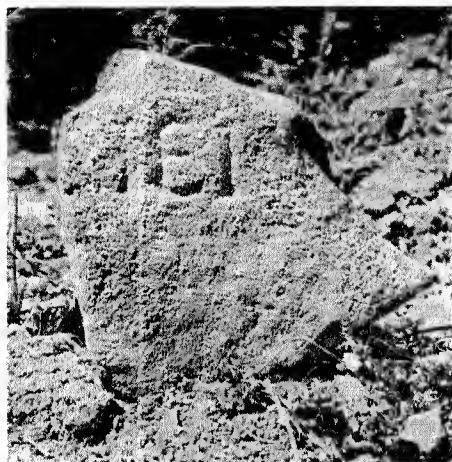
Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat.

Fragmenat natpisa, neobjavljen.

Opis spomenika: rađen u mekšem krečnjaku, prekriven tankim slojem sige. Sačuvan natpis u dva reda, drugi red jedva čitljiv (visina slova 3,5 cm).

Dimenzije: 16×16×12 cm.

Datiranje: I vek n. e.

Slika 19. Fragmenat natpisa sa Humca.

Rekonstrukcija natpisa:

[— — — — — ?]I
[—?]het [— — — — — ?]I
[—qvi?] [— — — ?]I

Broj 20.

Ljubuški, Hardomilje, lokalitet Beluša, spomenik izvađio iz zemlje Petrušić Ivan, prenesen u zbirku 1971. godine.

Fragmenat natpisa.

Opis spomenika: rađen od živca kamena; sačuvan samo deo spomenika sa dva reda slova (visina 4 cm). Debljina od 37 cm ukazuje da bi mogao pripadati delu neke are, cipusu ili steli.

Slika 20. Fragmenat natpisa iz Hardomilja, lokalitet Beluša.

Dimenzije: 62×17×37 cm.

Rekonstrukcija natpisa:

[— — — — — ?]I
[—]r [— — — ?]I
[—?]mus [— — — ?]I

Broj 21.

Ljubuški, Humac, nađen u ruševinama crkve u Gabeli 1899. godine, odakle je izvađen iz patosa crkve, te prenesen iste godine u zbirku na Humcu. Veoma oštećen s gornje leve strane i donje desne strane, prepоловљен читавом dužinom.

Počasni mletački natpis iz XVII veka.

Opis spomenika: rađen od trošnog mekanog peščanika na visokoj i tankoj ploči. Natpisno polje ima jednostavan ram (dubine 1 cm), koji sa gornje strane je širok 30 cm, a sa donje 32 cm. Natpis sadrži 13 redova teksta, visina slova od 1—10. reda 3 cm, 11. red 2 cm, 12. red 3 cm, a 13. red 2 cm.

Slika 21. Počasni natpis iz Gabele (XVII v.)

Natpis predstavlja dekret senata Mletačke republike iz godine 1694, te kao takav je tipičan spomenik mletačke epigrafike u Hercegovini. Nakon što je izvađen fra Dominik Sarac čita u 12. redu godinu MCDLXXX (sa dodatkom XVII u 13. redu), a što čini i Karlo Pač dajući 1900. godine faksimil teksta, kao i dr. K. Jireček

(GZM, 1904, str. 154). S obzirom na poznate istorijske činjenice, Mlečani su osvojili Gabelu tek 20. aprila 1694. godine, te je držali u posedu do 1718. godine, uklesana godina u 12. redu će pre biti greška klesara, koja bi morala biti uklesana kao MDCLXXXVII. Naime, do mira između Turske i Mletaka došlo je 26. 1. 1699. godine u Sremskim Karlovcima, kojim su Mlečani dobili pored Knina i Sinja, još Čitluk sa Gabelom, Vrgorac i Zadvarje (dr. K. Jurišić, Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, Zagreb 1972, str. 26).

Dimenzije: 125 × 80 × 8 cm.

Literatura:

Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1904, str. 153—154, sl. 1.

Broj 22.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat, verovatno iz Gabele(!)

Počasni natpis iz 1870. godine, u čast podizanja samostana ili osvećenja crkve. Natpis zatečen u zbirci, možda sa crkve u Gabeli. Dimenzije: 63×43,5×18 cm.

MILJOKAZI

Broj 23.

Ljubuški, Vitaljina, Žabari, kraj reke Trebižata, zatečen u zbirci, oštećen.

Fragmenat miljokaza sa natpisom.

Opis spomenika: rađen od mekšeg krečnjaka. Sačuvan samo gornji deo okruglog stuba sa natpisom. Spomenik, iako oštećen, sadrži palinsesti, natpise od kojih je prvi skoro prebrisan, a preko istog odnosno kraj njega, uklesan novi natpis: *Imperatori Caesari Domicio Aureliano Probo*, (276—282. god. n. e.) Prvobitni natpis, prema čitanju C. Patscha (Geschichte u. Topographie, sp. 57—58) sadrži vladara prethodnika Probu, *Imperatori caesari M. Annio Floriano* (276. god.), koji je vladao samo dva meseca. Iako miljokaz nije nađen »in situ«, ipak, uz još dva miljokaza u zbirci obeležava pravac rimske magistralne ceste (kod VII m. p. Naronu) na desnoj obali Trebižata, na potezu Humac — Vitaljina na levoj obali Trebižata, tako da sva tri pripadaju glavnoj komunikaciji Salona — Scodra — Dyrrhachium. Tekst prvobitnog natpisa nalazi se delimično očuvan desno od drugog natpisa, sa jedva vidljivim ostacima slova (visi-

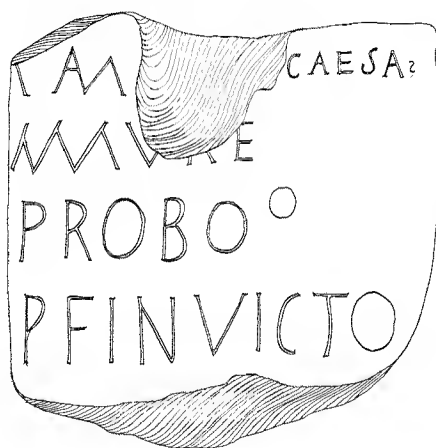
Slika 22. Fragment milokaza iz Vitaljine, lokalitet Zabari.

na 2 cm), dok je deo natpisa potpuno izbrisan na levoj strani okruglog milokaza, gdje je ostao čitljiv drugi natpis (visina slova 4—4,5—6—7 cm).

Dimenzije: 45×35 cm.

Datiranje: 276—282. godine n. e.

Crtež 14. Spomenik br. 23.

I. (po čitanju C. Patsch-a, sp. 57—58)

Imp(eratori) caesa[r]i

M. Annio

F[il]ioriano

p[ro]f[er]u[m] invict[o]

^s Avg

II. (po čitanju C. Patsch-a, sp. 57—58)

Im[p] cae[s]ari

M. Au[r]eliano

Probo

p[ro]f[er]u[m] invict[o]

^s Avg

Literatura:

C. Patsch Zur Geschichte u. Topographie, sp. 57—58, fig. 25; CIL III, 6433; usp. O. Blau, Monatsberichte der Berliner Akademie, 1870, S. 627; I. Bojanovski, GZM, 1973, NS, sv. XXVII/XXVIII, A, str. 306 i d, T. I, 2.

Broj 24.

Ljubuški, Vitaljina, Zabari, na levoj obali Trebižata, zatečen u zbirci, oštećen.

Fragment milokaza sa natpisom

Opis spomenika: rađen od mekšeg krečnjaka. Sačuvan deo milokaza na više mesta oštećen; izrađen u vidu stuba, sa unutrašnje strane izdubljen konkavno. Tekst natpisa je gotovo sav

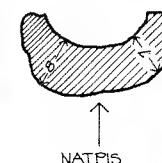
Slika 23. Fragment milokaza iz Vitaljine, lokalitet Zabari.

sačuvan u pet redova (visina slova 1—4 red=6 cm, a peti red je 5 cm). U natpisu je vladar Caesar Flavius Valerius Constantius (293—305. god. n. e.). Zajedno sa prethodnim pripada oz-

nakama glavne komunikacije Salona—Scodra—Dyrrhachium, na potezu Humac—Vitaljina.

RELJEFNA PLASTIKA

Crtež 15. Spomenik br. 24.

Dimenzije: 75×33 (gornja širina), 25 (donja širina) × 8 cm (debljina).

Datiranje: 293—305. god. n. e.

Rekonstrukcija natpisa:

Nobiliss[im]o

mo C[ae]sar[is]

[F]l[avio] Valer[i]o

Constant[i]o

^s tio

Literatura:

C. Patsch, Zur Geschichte u. Topographie, sp. 58—59, fig. 26 (crtež); I. Bojanovski, GZM, 1973, NS, sv. XXVII/XXVIII, A, str. 306, T. I, 3, bilješka 14.

Broj 25.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat, zatečen u zbirci.

Fragment reljefa sa sviračicom.

Opis spomenika: rađen od kamena živca na debljoj ploči. Pravougaonog oblika, oštećen sa svih strana. Reljefna predstava sviračice na instrumentu, okružena vinovom lozom i grožđem daje koncepciju reljefa. U dnu reljefa debeli listovi akantusovih listova. Mlada sviračica, kratko podšišane kose, drži sa obe ruke, uzdignute

Slika 24. Fragment reljefa sa sviračicom sa Humca.

u visini glave, dugačku sviralu u ustima naduvenih obraza. Obučena u kratki hiton sa rukavima do iznad lakta i široku nabranu suknju, svezanu ispod grudi, ispod koje se nazire telo. Levo od sviračice je stablo vinove loze sa već

dozrelim grozdovima. Način obrade kompozicije ukazuje na ranocarski period.

Dimenzije: 56×45×15 cm.

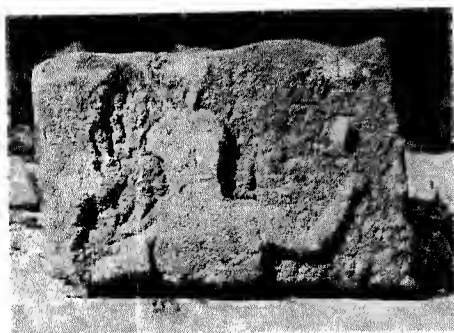
Datiranje: I vek n.e.

Broj 26.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat, zatečen u zbirci.

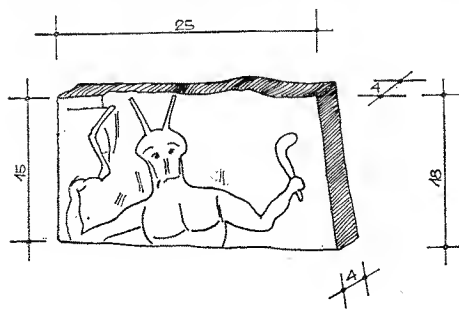
Fragmenat reljefa sa Silvanom

Opis spomenika: rađen na tanjoj ploči od mekšeg krečnjaka u plitkom reljefu. Spomeniku nedostaje donji deo. Likovna predstava boga Silvana data je šematizovano kao i čitava figura do polovine. Lice je naglašeno sa par urezanih crta; nos oči i brada; na glavi su rogovi, verovatno da se radi o maski kojom je prekrivena glava. Obe ruke su uzdignute i drže kultne predmete.

Slika 25. Fragmenat reljefa sa Humca.

Crtež 16. Spomenik br. 25.

Spomenik je bez natpisa.

Dimenzije: 25×18×4 cm.

Datiranje: I vek.

Literatura:

V. Paškvalin, Rimski nadgrobni spomenici u Bosni i Hercegovini (disertacija u pripremi).

Broj 27.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat, zatečen u zbirci.

Kamena urna bez drški

Opis spomenika: rađen od živca kamena. Urna je valjkastog oblika okruglim dnom i cilindričnim telom, poklopljena sa kalotastim poklopcem bez žljeba, na poklopcu i ivici urne rupe ispu-njene olovom (dim. 2×1,5×1 cm), razmak između rupa je 8 cm, rupe su služile za ugavlji-

Slika 26. Kamena urna sa Humca.

vanje gvozdених дрški, jedna naspram druge, koje se nisu sačuvalе. Na površini urne se primećuje obrada široke špice. Urna napukla čitavom širinom do polovine. Ovakve urne u obliku kamenih posuda su uobičajene u vreme rimske

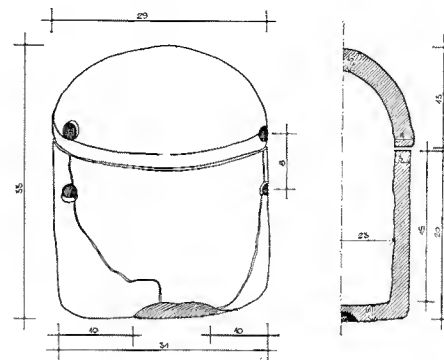
dominacije u našoj zemlji, a vremenski raspon im je od I—IV v. n.e.

Dimenzije: 33×29×5 cm; dubina urne 15 cm,

unutrašnji prečnik 23 cm.

Datiranje: I—IV v. n. e.

Crtež 17. Spomenik br. 27.

Broj 28.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat, zatečen u zbirci.

Kamena urna sa drškama

Opis spomenika: rađena od mekšeg krečnjaka. Urna je jabučastog oblika, sa uskim otvorom i

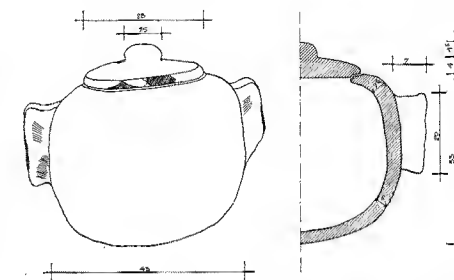
Slika 27. Kamena urna sa Humca.

poklopcem sa okruglom drškom, sa strane su dve uske drške; poklopac je sa žljebom prijanja uz otvor. Urna je dosta oštećena na poklopcu.

Dimenzije: 43×33×5 cm.

Datiranje: I—IV vek n.e.

Crtež 18. Spomenik br. 28.

Slika 28. Kamena urna sa Humca.

Broj 29.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat, zbirka.

Kamena urna bez poklopca, konusno izdubljena prema dnu. Visina 31 cm, donji prečnik 20, a gornji 23 cm, širina ivice 3—2,5 cm. Rađena od tvrdog krečnjaka.

Datiranje: I—IV vek n.e.

Broj 30.

Ljubuški, Hardomilje, lokalitet Pivnice. Izvađen na njivi Mare Rupčić, kraj reke Trebižata, prenesen 1971. g.

Kameni stub, oštećen sa gornje strane, rađen od mekšeg krečnjaka. Stub je okruglog preseka, pri dnu dvostruko profilisana baza.

Dimenzije: 62 × 35 cm.

Slika 29. Kameni stub iz Hardomilja, lokalitet Pivnice

Broj 31.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat, zbirka, antika.

Fragmenat akroterije sa rozetom, rađen od mekšeg krečnjaka na plitko profilisanoj podlozi.

Dimenzije: 28 × 21 × 18 cm.

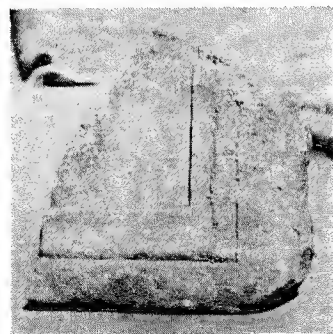
Slika 30. Fragmenat akroterije sa Humca.

Broj 32.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat, zbirka, antika.

Fragmenat čoška sa dvostruko profilisanim ramom za natpis na nadgrobnom spomeniku.

Dimenzije: 27 × 24 × 9 cm.

Slika 31. Fragmenat nadgrobne ploče sa Humca

Broj 33.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat, srednji vek, zbirka.

Fragmenat reljefa sa lavljom šapom, verovatno sa spomenika mletačkog lava iz XVI veka (možda iz Gabele!).

Dimenzije: 35 × 18,5 × 18 cm.

Slika 32. Fragmenat reljefa sa Humca.

Broj 34.

Ljubuški, Humac, lokalitet nepoznat, srednji vek, zbirka.

Fragmenat ukrasne reljefne ploče.

Opis spomenika: rađen u plitkom reljefu (3 cm) na mekšem krečnjaku, sačuvan u dva frag-

menta, oštećen na više mesta. Reljef sa motivom mletačkog krilatog lava i stojećom figurom žene sa krilima, te rogom izobilja; iznad ove kompozicije nalazi se lezbijska kima koja je izrađena i u profilaciji na poleđini spomenika.

Dimenzije: 57 × 44 × 14 cm.

Datiranje: XVI vek.

Slika 33. Fragmenat reljefne ploče sa Humca.

Broj 35.

Ljubuški, Humac, lokalitet Gračine, spomenik se još nalazi na lokalitetu, na njivi Pere Matića, Ilije, na levoj obali Trebižata.

Fragmenat mljokaza bez natpisa (donji deo)

Opis spomenika: rađen od tvrdog krečnjaka. Sačuvan samo donji deo mljokaza sa četvrtastom bazom i delom valjkastog stuba. Mljokaz je nedavno otkriven, 1971. godine, prilikom rekognosciranja terena za prenos antičkih spomenika u zbirku.

Dimenzije: 138 × 42 cm.

Datiranje: I vek n. e.

Literatura:

I. Bojanovski, GZM, 1973. NS, sv. XXVII do XXVIII, str. 303 i d., sl. 1, 2; Tab. I, sl. 1.

SKRACENICE

AEM = Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreichs Ungarns, Wien.

CIL III = Corpus Inscriptionum Latinarum III
WMBH = Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegowina, Wien.

GZM = Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo.

C. Patsch, Zur Geschichte u. Topographie = Carl Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Die Strasse Narona—Bigeste, Schriften der Balkankommissionen Österreichisch Altceitung, V, Wien 1907.

C. Patsch, Jahrbuch, Kleinere Untersuchungen = Carl Patsch, Jahrbuch für Altertumskunde, II, Kleinere Untersuchungen in und um Narona, Wien 1908.

A. Betz, Jahreshefte = A. Betz, Jahreshefte des Österreichische Archäologischen Institutes, Wien, 36 (1946).

A. Betz, Untersuchungen = A. Betz, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Baden bei Wien 1938.

E. Pašalić, Antička naselja = Esad Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.

A. i J. Šašel, Inscip. Lat. = Anna i Jaro Šašel, Inscriptiones Latinae (Situla 5) quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Ljubljana 1963.

SUMMARY

STONE MONUMENTS IN ARCHEOLOGIC COLLECTION IN HUMAC

In Franciscan monastery on Humac near Ljubuški is an archeologic collection of objects among which is a valuable collection of stone monuments in lapidarium. The most important are antic tombstones and votive monuments of epigraphic character. Altogether in the collection there are 35 stone monuments, from which 31 antic and 4 medieval. Antic epigraphic monuments have the military character and originate from the Roman necropolises in the valley of Trebižat, from Hardo-

milja, Humac, Vitaljina and the surrounding of Ljubuški, from Gabela and Krehin Grac near Čitluk. These monuments date from I—III century A. D. Some monuments, were found on the locality of Gračine on Humac, which is considered, according to the surface remainders and other findings (see the footnote 210 and 21), to preserve the remainders of the Roman military camp Bigeste, which got the name according to the railway station having the same name (mansio Bigeste).

BILJEŠKE I PRIKAZI

PARTIZANSKA RADIONICA ORUŽJA U LJUBIJI

Rudnik Ljubija nalazi se u zapadnoj Bosni, na sjevernim padinama Majdanske planine, jugozapadno od Prijedora. Ruda se vadi površinskim kopom. Tu se željezna ruda eksploatisala (u dolini Japre i istočno od Sane) već u praistorijsko i rimsko doba. U Ljubiji su Rimljani kopali limonit. Proizvodnja se naročito razvila u trećem vijeku. Na reviru »Brdo« nalazi se sedam rimskih žrtvenika koji su kao spolije upotrebljeni na srednjevjekovnom groblju, a dva se nalaze na groblju u selu Briševo.¹ Svi su žrtvenici datirani od 201. do 249. godine.

Korištenje ljubijske željezne rude nastavljeno je i poslije Rimljana, a naročito za vrijeme austro-ugarske vladavine. Za potrebe ratne industrije Austrija je u vrijeme prvog svjetskog rata podigla u Ljubiji manju ljevaonicu željezne rude koja će postati jezgro buduće partizanske radionice oružja.

U periodu revolucije u Ljubiji je radila partizanska radionica oružja. Prilikom prvog oslobođenja Prijedora i Ljubije radionica je 17. maja 1942. godine počela sa radom na izradi ručnih bombi i oružja za narodnooslobodilački pokret. U to vrijeme u radionici je radilo oko 120 radnika: kovača, bravara, tokara, mehaničara, livaca i drugih. Rad se u početku odvijao u jednoj, a kasnije u dvije smjene. Organizacija proizvodnog procesa tekla je pod stručnim nadzorom inženjera mašinstva Mile Ljubičića-Mehe.

U prvo vrijeme vojno-tehnička radionica je vršila opravku svih vrsta oružja, a rađene su i zvijske petokrake. Za to vrijeme u radionici je opravljeno nekoliko stotina pušaka i desetina mitraljeza i minobacača. Međutim, kako se razvijala narodnooslobodilačka borba rasle su potrebe i za izradu oružja, a naročito ručnih bombi. Ručne bombe je u početku lijevao Ivan Tomić. U pret hodno obrađeni kalup izljevane su bombe sa narezima po tijelu i nazivali su ih »kragujevke«, jer su po izgledu podsjećale na ručne bombe proizvedene u Kragujevcu. Izliveno je oko 500 komada »kragujevki«. Bravari i varioci u to vrijeme za deset dana izradili su prvi partizanski

tenk. Stari kamion tipa »ford« poslužio je za osnovu tenka. Izrađen je tenk pošto je kamion obložen debelim željeznim limom koga je bilo u rudniku dovoljno. Naoružan je bio sa dva mitraljeza.

Tehnika rada oružja toliko je napredovala da su partizani izradili minobacač sa granatama. Minobacač je mogao nositi jedan borac. Imao je cijev i malo postolje. Na cijevi su bile pričvršćene dvije nožice i ručka za nošenje. Granate minobacača imale su četiri peraje stabilizatora. Ukupno je izrađeno oko 300 granata.

Nakon formiranja partizanske avijacije bile su potrebne avionske bombe. Izrađene su bombe koje je bacao na neprijatelja Rudi Čajevac. Bombe su bile teške od 12—20 kilograma, a po tijelu su imale nareze za bolje ubojno dejstvo. I one su kao i minobacačke granate imale peraje-stabilizatore, ali po tri komada. Iz proizvodnih hala rudnika vazduh je sproveden željeznim cijevima. Tijela ovih bombi izrađena su od vazdušnih vodova. Nakon rezanja cijevi i zavarivanja punjene su dinamitom. Kao upaljač služili su detonator i kapisla. Tako je aktivirana i minobacačka granata kapislom od lovačke puške. Takvih avionskih bombi izrađeno je od 50—100 komada.

Avionske bombe korištene su za napad na Oranovu i pokazale su dobro dejstvo.

U radionici su popravljane i izrađivane poljoprivredne alatke za potrebe seljaka okolnih sela. Sve je to omogućeno dobrom organizacijom rada. Radionica je bila opremljena sa tri tokarska stroja, blanjalicom, dvije kovačke vatre, dva aparata za zavarivanje, zračnim čekićem, kompresorom za komprimiranje vazduha i dr.

U vrijeme od osnivanja radionice do velike kovačke ofanzive redovno je saobraćao partizanski voz Prijedor — Ljubija i obratno. To je olakšavalo rad radionice, a za njenu djelatnost značajno je bilo što su radnici zarobili pola vagona rudničkog eksploziva.²

¹ Opširnije vidi: D. Segejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja 1957.

² Jelisavac Lazo 1976. godine iznosio mi je podatke o radu u radionici. On smatra da je proizvodnja avionskih bombi bila značajna i da je proizvedeno oko 50 bombi težine 12 kilograma. To je omogućeno zahvaljujući većim količinama eksploziva.

Prilikom povlačenja partizana sa Kozare za vrijeme velike kozarske ofanzive, 11. juna 1942. godine, prestala je sa radom radionica u Ljubiji. Strojevi su transportovani kamionima prema Grmeču. Most na Staroj Rijeci popustio je pod težinom kamiona sa mašinama i alatima radionice i našao se na dnu rijeke. Što se moglo ponijeti lakšeg alata partizani su odnijeli, ali strojevi su ostali. Jelisavac Lazo se sjeća tog događaja i iznosi podatke kako su se povratili mostu na Staroj Rijeci Vikić Tono, Luka Rajić (Jaša Rajter), Drago Lukić, Tono Perić, Ivica Antunović i još dva druga,³ sa zadatkom da prebace aparate radionice u Lušci Palanku. Dočekali su ih ustaše iz zasjede i nastala je neravnomjerna borba u kojoj je izginulo četiri partizana, a uspjeli su da se spasu Luka Rarijć, Tono Vikić i mali Petrović.

Partizanska radionica oružja u Ljubiji nastavila je rad u Grmeču. U 1942. godini na podgrmečkom području radila je jedna od najpoznatijih partizanskih radionica oružja Narodnooslobodilačke vojske. Ona je bila smještena duboko u šumi pokraj potoka Suvajčine u Međugorju, nedaleko od sela Suvaje. U blizini ove lokacije još od početka ustanka bio je podignut motorni mlin i sazidano nekoliko magacina za smještaj žita i drugih namirnica potrebnih partizanskoj vojsci.

Radionica u Međugorju počela je sa radom u proljeće 1942. godine. Već polovinom jula bilo je u njoj blizu 80 ljudi, »Osim manjeg broja partizana određenih za obczbjeđenje, svi ostali su bili majstori i radnici, zaposleni u radionici i njenim pomoćnim odjeljenjima. Uporedo sa povećavanjem obima njenog rada, povećavao se i broj ljudstva. Tako je u avgustu u Međugorju bilo preko 100 ljudi.«⁴

Radnici i stručno osoblje u ovoj partizanskoj radionici oružja bili su iz raznih krajeva Jugoslavije. Neki su došli iz proleterskih brigada. Tako ih je bilo i iz vojnotehničke partizanske fabrike koja je radila u Užicu. Neki su došli iz Drvara gdje su 1941. godine radile radionice oružja. Bilo je radnika iz Like, pogrmečkih sela i rudnika Ljubije.⁵ Iskustvo stečeno u partizanskim radionicama oružja preneseno je i primijenjeno u radu vojnotehničke radionice oružja u Međugorju. Radnici iz ljubijske radionice oružja pomagali su izradu ručnih bombi i drugog oružja. Oni

su nakon četvrte neprijateljske ofanzive onemogućeni da rade u Međugorju.

Tako je nakon kraćih premještanja ponovo prradila u Ljubiji radionica oružja od oktobra 1943. godine do 5. maja 1944. godine i od 7. septembra 1944. godine, kada je Ljubija definitivno oslobođena, pa do konačnog oslobođenja zemlje.

Očuvana je autentična zgrada partizanske radionice oružja u Ljubiji. Zgrada je smještena u krugu rudnika Ljubije, u uvali orijentisanom dužom stranom sjever—jug. Sa zapadne strane je rudnička pruga normalnog kolosjeka, a zatim brdo, u čijem podnožju je smještena zgrada za utovar rudače. Sa sjeverne i južne strane izgrađeni su razni rudarski objekti.

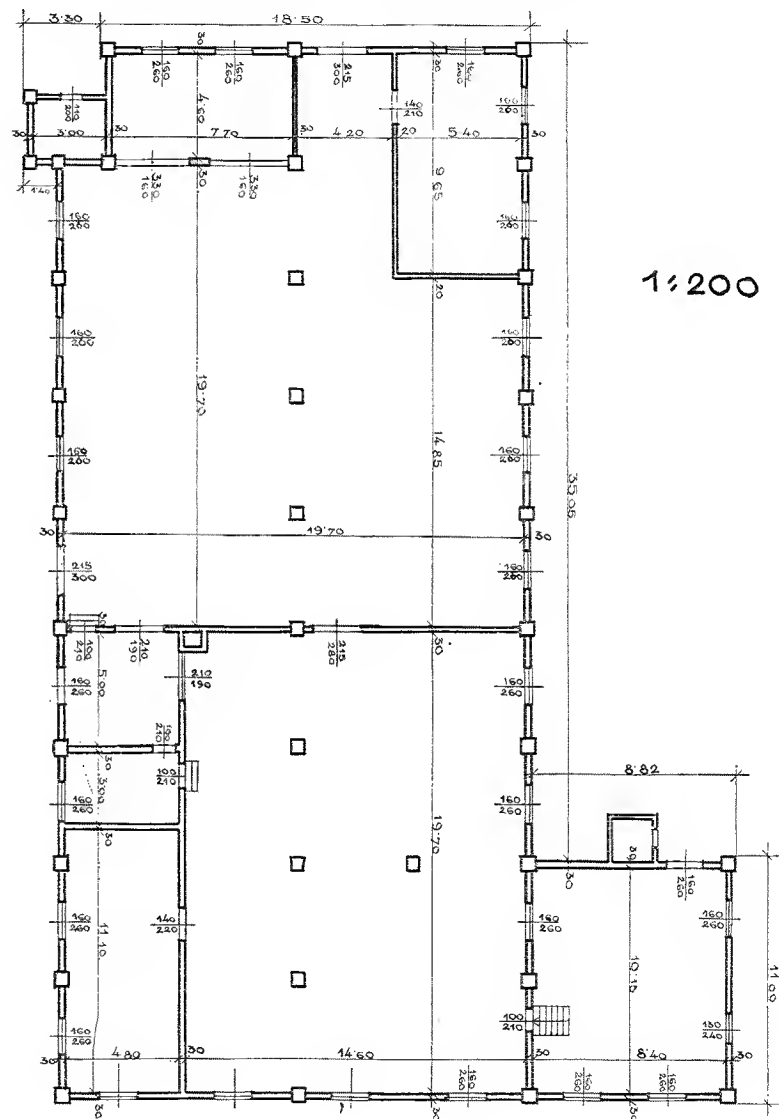
Zgrada je orijentisana istok—zapad. Sa sjeverne strane na nju je naslojen manji rudarski objekat. Inače, podignuta je za vrijeme austro-ugarske vladavine, pred kraj prvog svjetskog rata, 1917. godine. Sastoji se samo iz prizemlja. Podovi su od betona izuzetno onog u kovačnici koji je od nabijene zemlje. Temelji i zidovi zgrade izvedeni su od lomljenog kamena, a omalterisani su spolja i iznutra. Zidovi tornja su rađeni od poluobrađenog kamena i sa spoljne strane fugovani. Krovna konstrukcija je postavljena kombinovano od betona i drveta. Glavni krov je izveden na dvije vode. Krovna konstrukcija je na tornju od rezane jelove građe, a pokriven je užljebljnim crijepom. Glavni dio zgrade prckriva betonska ploča, osim na nadogradnjama koje su pokrivene staklenim crijepom radi bolje vidljivosti. Vrata su čamova, osim onih na tornju koja su izvedena od željeza. Prozori i vrata su ofarbani. Zgrada ima vodovodnu i električnu instalaciju.

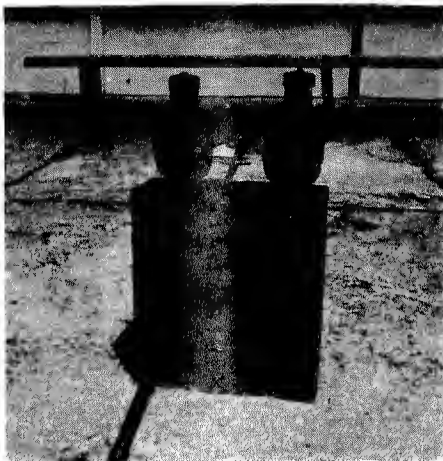
Na mjestu autentične ljevaonice sada je postavljena nova ljevaonica. U rudniku Ljubija živi uspomena na ratne dane, borbu za slobodu i kolektiv je obilježio zgradu spomen-pločom. Ona je izlivena od bronzne sa reljefnim slovima izlivenim zajedno sa pločom na površini. Na spomen-ploči piše:

»U ovoj radionici 23. maja 1942. godine, donijela je odluka da se pod rukovodstvom druga ing. Mile Ljubičića-Mehe uz saradnju Jelisavac Laza, Kovačević Vlade i ostalih radnika rudnika Ljubije izrađuju avio-bombe od vodovodnih cijevi punjene eksplozivom sa prepravljenim upaljačima za našu prvu partizansku avijaciju. Ovu spomen-ploču podiže kolektiv rudnika željezne rade »Ljubija« u čast 30 godišnjice ratnog vazduhoplovstva«.

Ljubija, maja 1972. g.«

S R C Z : P R I J E D O R
O P Š T I N A : L J U B I J A
M J E S T O : L J U B I J A
O B J E K T : R A D I O N I C A R U D N I K A L J U B I J A
O S N O V A P R I Z E M L J A

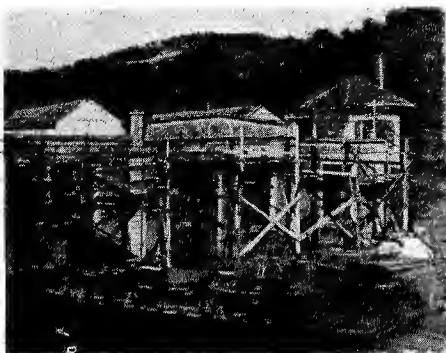

Ručne bombe »kragujevke« na kalupu
za odijevanje

Minobacač sa granatom i patronom
od lovačke puške

Radionica rudnika Ljubija

SUMMARY

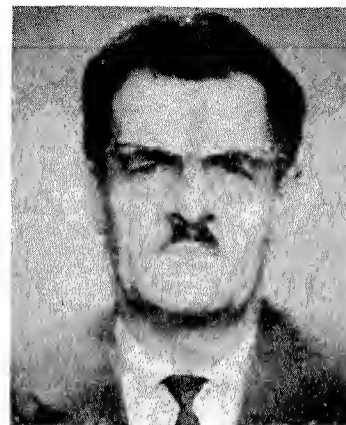
PARTISAN WEAPON — WORKSHOP IN LJUBIJA

The mine Ljubija is near Prijedor. Already the old Romans used it. During the Yugoslav National Liberation War in the middle of May 1942, in the mine Ljubija Partisans organised a weapon-workshop. In the beginning worked in it about 120 workers: blacksmiths, locksmiths, turners, mechanics, smelters and other. The work was done in one, and later in two shifts. The process of work was controlled by Mile Ljubičić-Meho, mechanical engineer.

In the beginning Partisans mended weapons and agricultural tools, and after that they made five-pointed stars. But the development of the Liberation war and the socialist revolution needed all the more weapon which was missing, especially the hand-bombs. So the workers poured the liquid iron in the previously formed model, and then filled up the inside of bombs with explosive. As the bombs had cuts on their bodies, similar to those on the hand-bombs from Kragujevac, they were called »Kragujevke«. They made about 500 of those bombs. Creativity and work technic improved so much that the workers. Partisans made the light mortar with the original wheels, aeroplane bombs and a tank. The mortar could carry one soldier. Aeroplane bombs were 12–20 kg. heavy. About 50–100 of them were made, and the first ones were used during the attack on Orahovo. The tank was constructed from parts of one old lorry, type »Ford«, which was panelled by the thick steel iron and equipped by weapon.

From the foundation of the workshop on 17th of May 1942 until the big Kozara offensive on 11th of June 1942, when the workshop in Ljubija stopped working, regularly ran the Partisan train from Prije-

dor to Ljubija and oppositely. It made easier the work of the workshop and for its activity is important the fact that the workers captivated a half of a lorry of the mine explosive. During the retreat of Partisans towards Grmeč, from this workshop were moved the turner machines and the other tools to Suvojsko Međugorje near the brook Suvajcima, where also worked one of the biggest weapon workshops of the Headquarters' Staff of National Liberation Army of Yugoslavia. Later again began to work the weapon workshop in Ljubija from 1943. to 1944. Only very little changed, was preserved the original building of the workshop in Ljubija. It testifies how the Partisan resourcefulness contributed to the victory of the authentic Yugoslav Socialist Revolution during the National Liberation War.

IN MEMORIAM

MEHMED MUJEZINOVIC

Izenada, 14. maja 1981. godine, preminuo je u Sarajevu, u 68. godini života, naučni savjetnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Mehmed Mujezinović, poznati orijentalista.

Mehmed Mujezinović radio je u Zavodu gotovo čitav svoj radni vijek, pa i vijek Zavoda. Ovdje se zaposlio 15. IV 1951. godine, a u mirovinu je otišao početkom 1980. godine, što znači da je na istom poslu, za istim stolom, pred uvijek istim naučnim problemima proveo ravno 29 godina.

Staložen, skroman, tih i uporan Mehmed Mujezinović je za to vrijeme obavio džinovski posao: objavio je četrdeset i jedan naučni rad iz oblasti orijentalne kaligrafike i epigrafike, te se postepeno razvio u najvećeg stručnjaka iz te oblasti u našoj zemlji. Uporno je obilazio stara muslimanska groblja, uzimao kulkove već gotovo izbrisanih arapskih natpisa na nišanima, kopirao natpise i tarihe na džamijama, turbetima, česnama, mostovima, medresa ma i profanim zdanjima, a onda provodio nad njima dane i noći u pokušajima da ih dešifruje i objasni.

Kao izvrstan poznavalac arapskog, turskog i perzijskog jezika i iskusni čitač najzamljivijih tekstova, Mehmed Mujezinović je pozivan od naučnih institucija širom Jugoslavije da razriješi zagovetke koje drugi nisu mogli savladati. Odlazio je na ta putovanja sa zadovoljstvom i strahom istraživača koji u pozitivni ishod svojih poduhvata ne sumnja.

Paralelno sa radom na evidenciji, zaštiti i proučavanju epigrafskih i kaligrafskih spomenika kulture Jugoslavije, posebno Bosne i Hercegovine, Mujezinović je osamnaest godina strpljivo radio na isčitavanju, prevodenju i komentarisanju hronike sarajevskog ljetopisca Mula Mustafe Bošeskije. Krajnji rezultat ovog teškog posla bila je knjiga izdana u biblioteci »Kulturno nasljeđe« u IP »Veselin Masleša« 1969. godine. Ona će uskoro doživjeti i drugo, dopunjeno izdanje, ali, na žalost, njen autor neće vidjeti njene korice.

U istoj biblioteci Mujezinović će objaviti još četiri knjige, te drži častan rekord autora koji je u »Kulturnom nasljeđu« objavio najveći broj knjiga — njih pet, ne računajući ponovljena izdanja. Godine 1969. »Kulturno nasljeđe« izdaje, »Stare mostove u Bosni i Hercegovini« koje Mujezinović piše u saradnji sa prof. Džemalom Čelićem. Za ovu knjigu nagrađen je 1970. godine nagradom »V. Masleša« za naučni rad.

Nakon 1968. godine Mujezinović počinje pripremu serije knjiga o temi epigrafike. Bila je to stručna sinteza njegovog tridesetogodišnjeg rada na proučavanju ove vrste naše kulturne baštine. U 1974. godini izlazi I knjiga »Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine« u kojoj su obradeni spomenici Sarajeva. Godine 1979. štampana je II knjiga pod istim naslovom o temi epigrafike u istočnoj i centralnoj Bosni, a u štampi je II knjiga sa materijalima iz zapadne Bosne i Hercegovine. Ona će izći ove, ili naredne godine. Za prvu knjigu iz ove serije Mujezinović je nagrađen šestoprilskom nagradom.

Spremao se Mehmed Mujezinović da uradi i druge veoma značajne poslove, a prije svih privlačio ga je rad na rukopisima Gazihusrefbegove biblioteke u Sarajevu. Izenadna snr otela ga je u toj namjeri, a naučnu javnost lišila zadovoljstva da se koristi njegovim rezultatima. Ali, Mehmed Mujezinović već je uradio toliko mnogo da će njegovo ime biti trajno prisutno u naučnoj literaturi. On je svojim knjigama podigao sebi čvrst, svijetao i neuništiv nišan, već od onog kolosa na Jakir-groblju kraj Glamoča, kome se divio kao i svi oni koji su ga vidjeli.

Neka je to utjeha njegovim najbližim koje je tako iznenada napustio.

Kolektiv Zavoda i naučni radnici Bosne i Hercegovine biće mu vječno zahvalni.

Dr Zdravko KAJMAKOVIC

BIBLIOGRAFIJA OBJAVLJENIH RADOVA MEHMEDA MUJEZINOVIĆA

Bibliografija radova pokojnog Mehmeda Mujezinovića zaprema blizu dvadeset objavljenih radova razasutih u mnogim časopisima, publikacijama i posebnim izdanjima. Dio ovih radova odnosi se na vjersku problematiku, a ovdje donosimo popis pokojnikovih radova iz kulturno-istorijske prošlosti Bosne i Hercegovine po kojima će Mehmed Mujezinović, za života i sam član redakcije »Naših starina«, ostati trajno prisutan u našoj kulturi.

1. Džamija bobovačkog Dizdara Osmanage u Janjčima. Iz istorije naših vakufa, Glasnik IV7, XVI/1953, br. 5—7, str. 141—143.

2. Merhum šejh Sejfudin Fehmi efendija Kemura kao epigrafičar, Glasnik IVZ — XXI/1958, br. 3—5, str. 158—167, br. 6—8, str. 285—308.

3. Muhamed Enveri efendi Kadić kao epigrafičar, Glasnik IVZ — XXII/1959, br. 4—6, str. 175—176; XXIII/1960, br. 1—3, str. 12—19, br. 7—9, str. 316—326, br. 10—12, str. 466—481.

4. Vakufnama iz 1630. godine o osnivanju biblioteke Mevla Husamuddina Bošnjaka u Banjoj Luci — Glasnik IVZ, XL/1977, br. 1, str. 28—39. (U zajednici sa Mahmudom Traljićem.)

5. Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka — Prilozi za orijentalnu filologiju II/1951, str. 95—114.

6. Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine — Prilozi za orijentalnu filologiju III—IV/1952—53, str. 455—484.

7. Turski natpisi iz XVI vijeka u Bosni i Hercegovini. VIII—IX/1958—59, str. 181—191.

8. Turski natpisi iz XVII vijeka u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine — Prilozi za orijentalnu filologiju VIII—IX/1958—59, str. 181—191.

9. Turski natpisi iz XVII vijeka u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine, Prilozi za orijentalnu filologiju XII—XIII/1962—63, str. 175—208.

10. Natpisi na nadgrobniim spomenicima Suzi-Čelebije i Neharija u Prizrenu — Prilozi za orijentalnu filologiju XII—XIII/1962—1963, str. 265—268.

11. Turski natpisi u Travniku i njegovoj okolini — Prilozi za orijentalnu filologiju XIV—XV/1964—65, str. 141—187, XVI—XVII/1966—67, str. 213—306.

12. Kronogram na novopazarskoj banji — Prilozi za orijentalnu filologiju XX—XXI/1970—71, str. 437—440.

13. Obnova natpisa na Sokolovićevu mostu u Višegradu — Naše starine I/1953, str. 183—188.

14. Džamija u Ustikolini — Naše Starine II/1954, str. 137—144. (U zajednici sa Evangelosom Dimitrijevićem.)

15. Nekoliko nevjerođostojnih turskih natpisa u Sarajevu Naše starine II/1954, str. 217—220.

16. Sumer, A Journal of Archeology in Iraq, vol. IX, No 1, Baghdad 1953,40 str. 113—189 str. arapskog teksta — Naše starine II/1954, str. 278—279 Prikaz (U zajednici sa Dragom Vidovićem).

17. Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu Naše starine III/1956, str. 245—252.

18. Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije. Naše starine IV/1957, str. 131—168.

19. Autogram Evlije Čelebije u trijemu džamije Aladže u Foči Naše starine IV/1957, str. 291—293.

20. Posjeta članova Udruženja istoričara Bosne i Hercegovine prijateljskoj Turskoj Naše starine IV/1957, str. 318—319.

21. Kaligrafski zapisi u Sinanovoj tekiji u Sarajevu i njihova konzervacija Naše starine V/1958, str. 95—104.

22. Izložba islamskih rukopisa u Beogradu — Naše starine V/1958, str. 152.

23. Konzervacija Hadži Sinanove tekije u Sarajevu — Naše starine VI/1959, str. 161—166 (U zajednici sa Matom Biškom.)

24. Konzervacija nadgrobno spomenika Ferhada, sina Skenderova u Tešnju Naše starine VI/1959, str. 247—250.

25. Stari Alifakovac u Sarajevu — Naše starine VIII/1962, str. 119—138.

26. Groblja nad Kovačima u Sarajevu i pitanje njihova uređenja Naše starine IX/1964, str. 123—132.

27. Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu Naše starine X/1965, str. 261.

28. Bibliografija štampanih radova u »Našim starinama I—X po autorima Naše starine X/1965, str. 267—274.

29. Bibliografija radova štampanih u »Našim starinama I—X po matriciji, Naše starine X/1965, str. 275—283.

30. Ferhadija džamija u Sarajevu U povodu konzervatorskih radova na objektu izvršenih u 1964—1965. Naše starine XI/1967, str. 59—66. (U zajednici sa Smailom Tihćem.)

31. Kolekcija orijentalnih rukopisa biblioteke Mehmed-pašine džamije u Prizrenu — Starine Kosova i Metohije II—III/1963, str. 197—203 + 4 lista faksimila.

32. Natpis na Sinan-pašinoj džamiji u Kačniku iz 1003—1594—95. godine Starine Kosova i Metohije IV—V/1971, str. 323—326+1 list faksimila.

33. Natpisi na nadgrobniim spomenicima Halil-bega iz 1545. i defterdara Hadži Humamed-efendije iz 1623. godine u Peči — Naše starine IV—V/1971, str. 327—330+3 lista faksimila.

34. Diplomc kaligrafa Islamovića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, Knjiga I, 1972, str. 91—94 + 3 lista faksimila.

35. Neobjavljeni natpisi sa Gazi Husrevbegovih građevina u Sarajevu, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knjiga II—III, 1974, str. 185—191.

36. Nekoliko rukopisa prepisanih u Gazi Husrevbegovoj medresi u Sarajevu, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knjiga IV, 1976, str. 21—32.

37. Biblioteka Mehmed-Razi Velihodžića, Sejha i muderisa Husrevbegova hanikaha u Sarajevu, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke knjiga V—VI, 1978, str. 65—82.

38. Tri stara orijentalna rukopisa u jugoslavenskim zbirkama prepisana u Iraku — Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knjiga V—VI, 1978, str. 205—215.

39. O islamskoj umjetnosti kod nas Preporod, III/1972, br. 34, str. 10.

40. Nekoliko kronograma Muhamed Fadil-paše Šerifovića Preporod, VII/1976, br. 3 str. 6.

41. Pronađen zagubljeni nišan Mula Mestvice — Takvim 1970., str. 149—154.

42. Natpis na nišanu hafiz Saliha Gaševića — Takvim 1973, str. 134—141.

43. Dva autograma Evlije Čelebije u Foči iz 1074. (1664) godine, Takvim 1976, str. 226—231.

44. Mjesto života. Kronogram iz 1129 (1716/17.) godine o obnovi tekije na izvoru Bune u Blagaju, Takvim 1979, str. 235—241.

45. Muslimanske nekropole na Kovačima i Alifakovcu u Sarajevu — Bulletin Zavoda za likovnu umjetnost JAZU u Zagrebu XII, 1964 (u zajednici sa Smailom Tihćem).

46. Sačuvani natpisi na nišanima Sarajlija poginulih 19. VIII 1878. godine — Bakije Almanah za godinu 1972, str. 92—95.

47. Muhamed efendi Enverija Kadić — Bakije. Almanah za godinu 1972, str. 123—128.

48. Islamski epigrafski spomenici Novog Pazara — Novopazarski zbornik I, 1977, str. 137—155.

49. Hadži Jusuf Livnjak Putopis sa hadža 1615. godine. Preveo s turskog Mehmed Mujezinović — Život XXIII, knjiga XLV, br. 4 april 1974, str. 439—477.

50. Islamski rukopisi u Bosni i Hercegovini i njihovo ukrašavanje Zemzem XIV/1981, br. 1 str. 11—15.

51. Natpis na Šarenoj — Šainoj džamiji u Tovu — Islamska misao III/1981, br. 30, str. 44—47.

52. Durđe Bošković: Stari Bar. — Beograd. Savezni institut za zaštitu spomenika kulture 1962. str. XX+347+3+CIIV+9 tabela+5 odvojenih priloga+1 list ispravaka, (dio teksta pripada Mehmedu Mujezinoviću).

Posebno je štampao:

1. Mula Mustafa Ševki Bašeskija: Ljetopis 1746—1804. Prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović. Sarajevo, »Veselin Masle-

ša« 1968. str. 490+2. Biblioteka Kulturno nasljeđe.

2. Gazi Husrevbegova biblioteka Sarajevo. Društvo konzervatora BiH 1968, str. 12.

3. Stari mostovi u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, »Veselin Masleša« 1969, str. 280. (U zajednici sa Džemalom Čelićem) Biblioteka Kulturno nasljeđe.

4. Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini. Knjiga I—II. Sarajevo, »Veselin Masleša«. Knjiga I: Sarajevo 1974, str. 558+6+1 prilog. Knjiga II: Istočna i Centralna Bosna 1977. str. 515.

IN MEMORIAM

DERVIŠ TAFRO

U februaru 1981. godine, u 92. godini života, prestalo je da kuca srce profesora Derviša Tafre, čestitog čovjeka, dugogodišnjeg zaslužnog kulturno-prosvjetnog i pedagoškog radnika, direktora i saradnika Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine i iskrenog pobornika i učesnika u narodno-oslobodilačkom ratu i revoluciji.

Derviš Tafro je rođen u Foči 1889. g. Pohađao je Veliku gimnaziju u Sarajevu, a diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beču — u struci istorije i geografije — 1917. g. Od 1918. do 1924. g. je kao profesor službovao na Realnoj gimnaziji u Sarajevu i na Gimnaziji u Banjoj Luci. U školskoj godini 1924—1925. bio je profesor Velike medrese u Skoplju i upravnik njezinog Internata. Do 1934. g. bio je profesor Serijatske gimnazije u Sarajevu i prefekt njezinog Internata, a potom direktor Gimnazije u Bosanskoj Gradskoj, a od tada do 1941. g. načelnik Prosvjetnog odjeljenja Banske uprave Vrbanske banovine u Banjoj Luci, kada je, ubrzo po stvaranju kvislinške Nezavisne države Hrvatske, odlukom ustaških vlasti, kao nepoćudan, otpušten iz službe.

Do jeseni 1944. g. živio je kraće vrijeme u Konjicu, a onda u Banjoj Luci, gdje je ilegalno radio u Narodnooslobodilačkom odboru, kada je izašao na oslobođenu teritoriju i radio u prosvjetnim organima Zemaljskog antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine u Sanskom Mostu i u Jajcu — rukovodio Prosvjetnim odjeljenjem ZAVNOBiH-a. Oslobođenjem zemlje, nastavio je poslove u organima Narodne skupštine BiH. U svojstvu načelnika Odjeljenja za srednju nastavu Ministarstva prosvjete proveo je vrijeme od 1945. do 1959. g., kada je postavljen direktorom Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu, gdje je 1952. g. penzionisan, ali je i dalje oko dvije godine ostao saradnikom istoga Zavoda. Iako penzioner, D. Tafro je oko deset godina rukovodio svim poslovima Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu.

Bio je neumoran kulturni i društveno-politički radnik. Još kao student u Beču je bio sekretar Muslimanskog akademskog društva »Zvijezda«. Više godina je aktivno djelovao u Muslimanskom kulturno-prosvjetnom društvu »Gajret« u Sarajevu. U teškim ratnim uslovima kao član ilegalnog Narodnooslobodilačkog odbora u Banjoj Luci najviše je radio na prikupljanju dobrovoljnih novčanih priloga za NOP. Na oslobođenom teritoriju je imenovan članom ZAVNOBiH-a, a nakon oslobođenja zemlje je u dva mandata perioda biran za narodnog poslanika Narodne skupštine BiH za srez Goražde. Bio je povjerenik Oblasnog narodnog odbora u Sarajevu, član Glavnog odbora Narodnog fronta za BiH i član Izvršnog odbora Narodnog fronta za sarajevsku oblast i za grad Sarajevo. Više godina je predano radio na organizovanju i pravnom regulisanju prosvjetne službe BiH, a posebno na obrazovanju kadrova, nastavnom planu i programu za srednju nastavu. Poslije penzionisanja je biran za predsjednika Vakuškog povjerenstva Gazi Husrevbegovog vakufa u Sarajevu, zatim za člana Sabora islamske vjerske zajednice Jugoslavije, gdje je neko vrijeme obavljao funkciju predsjednika Sabora i predsjednika Saboriskog odbora. Saradivao je u »Gajretu«, »Glasniku Islamske vjerske zajednice« i u »Našim starinama«.

Posebno ističem angažovanje D. Tafre na poslovima zaštite kulturnog i prirodnog nasljeđa. On je preuzeo rukovođenje Zemaljskim zavodom za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu koji je osnovan 1947. g. To je vrijeme kada su tek stvarani uslovi

ŠEJH SEJFUDIN KEMURA (1863 - 1917)

Istoriograf, pjesnik i epigrafičar

U POVODU ŠEST DEцениЈА SMRTI

za organizaciju i rad ove nove službe u BiH, kada za nju nije bilo stručnih kadrova, finansijskih sredstava, ni tradicije. Kada se tek vodila borba za svjestan i pozitivan društveni odnos prema kulturnoj i prirodnoj baštini. Kao njegov nasljednik na toj dužnosti, ja dobro znam kako je ona bila teška i odgovorna. D. Tafro mi je nakon penzionisanja posebno pomogao u pravnim poslovima i u poslovima pokretanja »Naših starina«, časopisa Zemaljskog zavoda. U to vrijeme je uslijedilo i njegovo angažovanje na pregledu arhive Zemaljskog muzeja u Sarajevu iz doba Austrougarske uprave u BiH, na njemačkom jeziku, kada je nastala njegova radnja »Iz istorije zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini do Oslobođenja 1945.«, koja je objavljena u »Našim starinama« III. Napominjem da je D. Tafro bio jedan od najstarijih i najaktivnijih članova Društva konzervatora Jugoslavije, kao i Društva za zaštitu kulturno-istorijske baštine BiH, zbog čega mu je, prilikom proslave Tridesetogodišnjice zaštite spomenika kulture u našoj zemlji, 1975. g., dodijeljena srebrna plaketa Saveza društava konzervatorskih radnika Jugoslavije, a Društvo za zaštitu kulturno-istorijske baštine BiH ga je proglasilo svojim počasnim članom.

Za svoj javni kulturni i društveno-politički rad D. Tafro je dobio više odlikovanja, među kojima Orden bratstva i jedinstva I reda i Orden zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom.

Ovaj ozbiljni i tihi, ali napredni i uporni kulturno-prosvjetni, pedagoški, društveno-politički, a onda i pionirski radnik u oblasti zaštite spomenika kulture i prirode u Bosni i Hercegovini, ostavio je trajan trag i zavrijedio naš trajan spomen.

Sarajevo, juli 1981. g.

Šefik BEŠLAGIĆ

»Ako čovjek ne može sve postići, ne smije sve ni napustiti. Kad čovjek uzme ovu arapsku rečenicu u pretres, te se o njenom značenju promisli i razmisli, treba uvijek da radi kako može i znade. Ja na žalost iako nijesam sposoban i vješt pisanju i radu, osobito po sadašnjoj modi, ipak su me natjevale ove i njima slične arapske rečenice na rad i pisanje. Znajući sigurno da će mi se mnogi narugati, što većinom pišem onim jezikom što sam ga naučio od moje rahmetli majke i to kao da sam jakom počeo progovarati i učiti se govoriti, osobito sam u ovoj knjizi upotrebljavao naše stare riječi, a na to su mi dale povoda carske proklamacije s kojima su nam zajamčeni nakon svega i stari običaji, te još se uzdaajući u poštovane i dobre čitatelje, da će pokriti skutima znanosti moje pogreške što će ih dosta zasigurno naći kako u izrazima jezika, tako i u prijevodu. Ja sam se usudio i ovako napisao, a »stari« rekoše: »Ko zna bolje široko mu polje«.

Citirane misli izgovorio je čovjek kojemu je namijenjen ovaj prilog. Naveli smo ih jer sadrže i neke bitne elemente za donošenje odgovarajućih zaključaka o njegovoj ljudskoj ličnosti i motivima koji su ga potakli na spisateljski rad. Tu je i sopstvena ocjena tog rada koju na određen način možemo da prihvatimo kao krajnje iskren izraz spoznaje svojih stvarnih kreativnih mogućnosti i svih mana i nedostataka nastalih kao rezultat nepotpunog mu školskog obrazovanja i nedovoljnog iskustva u oblasti naučnog rada.

Iz tog ugla posmatrana, ličnost istoriografa, pjesnika i epigrafičara Šejh Sejfudina Kemure pojavljuje se pred nama u vidu skromnog i poštenog radnika koji je svom poslu prišao rukovodjen nesebičnim ciljevima i zadacima i izvršavao ih onako kako je znao i umio, u apsolutnom skladu sa svojom ljudskom ličnošću, intelektualnim mogućnostima i odnosu prema životu i lju-

dima. U tom sklopu veoma impresionira činjenica da se on od samog početka, u doba kada se pretežno broj domaćih istoriografa i drugih radnika od pera, služio zvaničnim turskim jezikom, opredijelio za jezik svoje majke, onaj koji mu je bliži i njegov vlastiti, te da se njegov naučni interes nije, kako se normalno moglo očekivati od sveštenog lica islamske vjeroispovijesti, ograničio samo na oblast islamskih stvari i predmeta, već i onih koji su se odnosili ili su pripadali drugim konferencijama, čime je nedvojbeno dokazao da je vjerski tolerantna priroda koja je gajila ljubav i imala razumijevanja i za sva ostala ljudska dobra i vrijednosti.

Porijeklom je iz starije sarajevske porodice čije pojedine članove susrećemo kao ugledne zanatlije ovog grada (jedan je kazaz, drugi sa-

rač...). Rođen je 1. februara 1863. godine. Kada mu je bilo devet godina ostao je bez oca pa je skrb nad djetetom preuzeo njegov djed koji ga upućuje u mekteb i na sarački obrt. Nakon tri godine naukovanja postao je kalfa i u tom se svojstvu zapošljava, uz to uporedo pohađa nastavu mekteba. Učio je kod Luledžije hadži hafiz Muhameda, izvjesno vrijeme i kod poznatog Topal-hodže. Kraće vrijeme poslije djeđove smrti izdržavao se od prodaje hijeba na čaršiji, da bi se 1881. na sugestiju Muhamed Enveri eff. Kadića, ponovno vratio zanatu, gdje u neku ruku specijalizira na izradi bisaga, vještini koju je baštiniio od poslodavca Mahmuta Bajraktarevića. Uporedo s tim uči nauk o vjeri kod hadži Abdulah eff. Džihanovića, zvanog Stupar, koji ga je uveo u derviški red nakšibendija. Poslije Džihanovićeve smrti postavljen je za muallima u Dženetića mektebu (mahala Bistrik) i muderisa i šejha Jedilerske tekije (1893—97). Nakon što je bio smijenjen sa posljednje dužnosti, ubrzo iza toga napušta i dužnost muallima.

Kada je, sticajem posebnih okolnosti, nekoliko godina kasnije stupio na upražnjeno mjesto bibliotekara Osman Šuhidijine biblioteke pružila mu se sjajna prilika da uspostavi i kroz punih devet (1905—1914) godina održava stalan kontakt s bogatim knjižskim fondom ove ustanove i vrši njegova proučavanja. Uporedo s tim obavljao je nastavu vjeroučitelja na sarajevskoj realci i srednjoj Tehničkoj školi (1906—15), da bi potom prešao na Ruždiju i predavao orijentalne predmete. Na tom mjestu ga je i smrt zatekla. Naime, on se prethodno teško prehladio u Donjem Vakufu, kamo se bio sklonio za ratnih događaja i evakuacije iz Sarajeva. Umro je u Zemaljskoj bolnici u Sarajevu 15. septembra 1917. godine. Ukopan je pored mezara svoje majke, u porodičnoj nekropoli na Hambinoj Carini.

Neprekidno u dodiru sa obimnim fondom pisanih dokumenata Osman Šuhidijine biblioteke i latentno izražena sklonost ka proučavanju prošlosti rodnog grada i uže domovine, bili su razlog da na tom osnovu započne svoju spisateljsku djelatnost. Znatniju pomoć u tom pravcu pružilo mu je poznanstvo s Muhamed Enveri Kadićem kao i već dosta dobro savladano znanje turskog i arapskog jezika. Težište njegova početnog rada ogleda se na polju pjesništva, na sastavljanju pjesama na turskom jeziku i kronograma u stihu koje potpisuje s pseudonimom »Fehmi« ili »Fehim«, a donosi i kraće priloge s područja kulturne istorije. Prve radove objavio je u listovima »Vatan« (1896—97) i »Rehber« (1897), a nekoliko godina kasnije i u kalendaru »Gajret« (1906/07. i 1907/08). Kada mu se pružila prilika da upozna dra Ciru Truhelku, tada direktora Zemaljskog muzeja u Sarajevu i urednika stručnog glasila ove u naznačeno vrijeme jedine i par excellence naučne institucije u Bosni i Hercegovini, bila su mu otvorena vrata za saradnju i u ovoj publikaciji.

Nastupio je vrlo uspješno — sa dva priloga objavljena 1908. godine. Prvi je bio parcijalni prevod Evlija Čelebijinog putopisa (preveden je samo dio koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu), drugi studija u kojoj je obrađen istorijat sarajevske Careve džamije. Oba rada mogu se ocijeniti kao koristan prilog domaćoj istoriografiji i izučavanju nacionalne kulture i istorije, ujedno oni služe kao dokaz da je šejh Kemura bio u posjedu znatne prirodne inteligencije, umnik koji je znao da nasluti i otkrije javnosti značaj Čelebijinog rukopisa za istoriju Bosne i Hercegovine 17. vijeka.

U rasponu od 1909. do 1911. godine u Glasniku Zemaljskog muzeja (XXI—XXIII godište) objavljivana je opsežna, ali nikad do kraja dovedena studija »Javne muslimanske građevine u Sarajevu«, štampana i kao separatan otisak Glasnika pod naslovom »Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe«. Studija obuhvaća 371 stranu i, bez sumnje, predstavlja životno djelo ovog pregaoca u kome su dati istorijat i opisi za 61 muslimansku profanu i sakralnu gradnju u Sarajevu — džamije, tekije, medrese, mektebi, mostovi, česme i drugo. Pored tog objavio je 57 vakufnamia, datih u originalu i prevodu, te brojne berate, fermane, huzdžete i drugu dokumentaciju vezanu za proučavanje tih objekata. Od posebne važnosti jeste činjenica da su uz tekstualne opise pridodati odgovarajući ilustrativni materijali i brojni epigrafski natpisi s memorijalnih spomenika i javnih i drugih zgrada i objekata.

Paralelno s ovim glavnim radom, tih godina objavio je i nekoliko priloga koji se odnose na kulturnu istoriju žitelja pravoslavne i rimokatoličke vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini. U »Glasniku Zemaljskog muzeja« 1909. štampana mu je studija »Turski dokumenti za povijest bosanskih katolika iz sidžila kjutubhane Careve džamije«, a 1916. uz tih devet, daljnja 43 dokumenta ove vrste koje, s odgovarajućim ilustrativnim materijalom, izdaje pod nazivom »Bilješke iz prošlosti bosanskih katolika i njihovih bogomolja po turskim dokumentima«, u vlastitoj nakladi. Za izučavanje istorije pravoslavne crkve i Srba u Bosni i Hercegovini turskog vremena važni su njegovi spisi objavljeni 1911. i 1912. godine u »Glasniku Zemaljskog muzeja« pod naslovom »Stara hrišćanska crkva u Sarajevu« i »Prilozi za istoriju pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX vijeku«. Ovaj posljednji je plod uspješne saradnje s Vladimirom Čorovićem.

Osim u Glasniku, s kojim iz nama nepoznatih razloga prekida saradnju poslije 1912. godine, Kemurini radovi se objavljuju i kao posebna izdanja. Tako je prikupio i, zajedno s drom Čorovićem, objavio pjesme i biografske podatke jedanaestorice bosansko-hercegovačkih pjesnika Muslimana. Ta zbirka je prevedena na njemački jezik i, u izdanju Balkanskog instituta, 1912. godine

objavljena pod naslovom »Serbocroatische Dichtungen bosnischer Moslems aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert«. Bio je to ujedno i prvi rad koji je obaviještena javnost da su pojedinci iz redova bosanskih Muslimana, najčešće derviši, u navedeno doba pjevali i pisali svoje radove na maternjem srpskohrvatskom jeziku.

Četiri godine kasnije (1916) iz štampe su se pojavila daljnja tri Kemurina rada koji su, pod nazivima »Prvi srpski ustanak pod Karađorđem od god. 1219/1804—1279/1862 po turskim izvorima«, »Sarajevske muftije od 926—1334/1519—1916«, i »Merhum Osman-Šuhdi ef. kjutubhana (biblioteka) u dvorištu Careve džamije«, objavljeni u vlastitoj nakladi. Najopsežniji (398 strana) i najvažniji je prvi rad u kome je autor prezentirao seriju od oko 160 dokumenata prikupljenih iz sidžila, datih u originalu i prevodu, a koji materijal služi kao dragocjena građa za bolje rasvjetljavanje i potpunije sagledavanje mnogih stvari i zbivanja vezanih za pomenuti istorijski događaj. Prilog »Sarajevske muftije od 926—1334/1519—1916« po nekima (Hamdija Kreševljaković, i dr.) je najslabija tvorevina ovog autora i od malog je značaja za istoriju i nauku. Za razliku na to, Kemurin prepis Muvekitove »Povijesti Bosne« prati vrijedna naučna aparatura — bilješke i dokumenti.

Baveći se angažovano epigrafskim studijama, Mehmed Mujezinović, stručni savjetnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, otkrio je 42 Kemurina pjesnička sastava. Od tog broja 35 otpadaju na kronograme, od ko-

jih se većina odnosi na posmrtnu epitafu posvećenu svojim bližnjima, prijateljima i znancima, i članovima njihovih obitelji.

Tako otprilike izgleda spisateljska i naučna djelatnost šejh Sejjudina Kemure, koji je, nošen ljubavlju za posao kojemu se priklonio, uspio, uprkos manjim stručnim kvalifikacijama i često, u odsustvu naučnog metoda, da, neobično prilježnim radom stvori opsežan opus čija vrijednost i aktuelnost i danas, i pored niza nedorečenosti, pogrešnih datacija i po katkad improvizovanih i neadekvatnih prevoda, nije došla u pitanje jer i dalje služi kao zahvalna građa i dokumentacija za stvaralački rad na temama koje je tretirao pokojnik i koje su od značaja za istoriju i kulturnu prošlost Bosne i Hercegovine, a osobito Sarajeva. Vrijednost Kemurinog rada ogleda se, nadalje, i u činjenici da se on u pretežnom dijelu svoje aktivnosti služio arhivskom građom (sidžili), da je brojna dokumenta objavio u faksimilu, osobito u slučajevima kada objašnjava spomenike arhitekture, memorijalne objekte i natpise na njima, te da je za mnoge dao bogat ilustrativni materijal koji dopušta njihovo potpunije proučavanje. Pomenuti elemenat je od naročitog značaja za postojeću službu zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini i proučavanje istorije umjetnosti ovog područja, tim više što su brojni od tih spomenika nestali ili su pak vremenom toliko oštećeni i prepravljani da je teško slutiti kako su prvobitno izgledali. U sveinu, dakle, jedan hvale vrijedan i veoma obiman stvaralački rad koji osigurava pokojniku ugledno mjesto u našoj kulturnoj istoriji i istoriografiji.

LITERATURA

- H. Kreševljaković: Šejh Sejjudin Kemura. — *Kalendar Narodne udzdanice*, VI, Sarajevo, 1938, str. 48—54.
- Hamdija Kapičić: Šejh Sejjudin Kemura (1864—1917). — *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*. II, 1—3, Sarajevo, 1951, str. 28—31.

- M. Mujezinović: Merhum Šejh Sejjudin-Fehmi efendija Kemura kao epigrafičar. Uz 40-godišnjicu njegove smrti (1863—1917). — *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRI*, br. 3—5 i 6—8, Sarajevo, 1958, str. 158—167 i 285—308.

VASO MISKIN-CRNI I NJEGOVA RODNA KUĆA U ORAŠJU

Vaso Miskin Crni rodio se u Orašju kod Trebinja 14. januara 1918. godine. Umro je u Sarajevu 4. jula 1945. godine. Za narodnog heroja proglašen je 26. jula 1945. godine.

Djetinjstvo je proveo u rodnom mjestu. Nakon završetka četvorogodišnje gimnazije, Vaso je morao da pohađa zanat u Sarajevu, jer ga siromašni roditelji nisu mogli dalje školovati. Upisao se u željezničku zanatsku školu, pri glavnoj željezničkoj radionici. Kao devetnaestogodišnji mladić tada se upoznao sa klasnim osnovama društva i borbom radničke klase za socijalniji oblik života. Ponešen revolucionarnim idejama aktivno je učestvovao u svim akcijama napredne sarajevske omladine.

Primljen je u članstvo Komunističke partije Jugoslavije 1939. godine, i uskoro je postao istaknuti rukovodilac političkog rada u željezničkoj radionici i ilegalnog partijskog rada u Sarajevu. U tom periodu upoznaje se sa naprednom literaturom i postaje sekretar u obnovljenoj partijskoj organizaciji željezničke radionice, a zatim je izabran za člana Mjesnog komiteta Partije u Sarajevu. Godine 1940. Miskin je postao član Pokrajinskog komiteta Partije, najvećeg partijskog organa u Bosni i Hercegovini.

Nakon okupacije Jugoslavije aprila 1941. godine, Vaso Miskin je zajedno sa grupom sarajevskih komunista radio na organizovanju narodnog ustanka u istočnoj Bosni. Pripremao je radničke štrajkove. Prilikom obavljanja jednog takvog zadatka, nakon posjete rudarima Kaknja 22. juna 1941. godine, uhapšen je u vozu od ustaške policije. U desetodnevnom izvještaju četvrte oružničke ustaške pukovnije od 5. jula 1941. godine o političkom stanju u gatačkom i nevesinjskom kraju, potpukovnik Vidas obavještava ustašku vladu u Zagrebu:

»1) 22. lipnja t. g. Đurašković Milutin iz Podgorice i Miskin Vaso iz Trebinja uhićeni su u Kaknju, kotar Visoko i sa pronađenim kod njih komunističkim materijalom sprovedeni redarstvu u Sarajevo.

2) 27. lipnja t. g. u rudniku Kakanj stupilo je u štrajk 300 radnika. Uhićeno 10 kolovođa od ranije evidentiranih kao komunista i sprovedeno redarstvu Sarajevo, rad u rudniku nastavljen.

Štrajk radnika rudnika Kakanj organizovala je partijska organizacija rudnika pod rukovodstvom Vase Miskina Crnog i Milutina Đuraškovića. O štrajku radnika u rudniku Kakanj potpukovnik Vidas izvještava ustašku vladu u Zagrebu 30. juna 1941. godine:

»U vezi mog brzojava br. 241 od danas izvješćujem sljedeće:

27. lipnja 1941. u 15 sati jedna partija od 300 rudarskih radnika u Kaknju nije htjela stupiti na po-

sao, već su zahtijevali od ravnatelja rudnika da im se isplate navodno obećana beriva kao pomoć. Ravnatelj je obećao da će u kratkom roku to isplatiti. Poslije su radnici zahtijevali da im se dodijeli hrana, jer ne mogu gladni raditi i da se smijeni poslovođa rudničke potrošačke zadruge.

Ravnatelj rudnika je obećao da će radnicima udovoljiti u svemu i pozvao ih da stupe na posao, ali radnici nisu na posao stupili, već su otišli svojim kućama, pošto su nezadovoljni što to nije odmah učinjeno.

Kao kolovođe ovog štrajka zapaženi su Kovačević Stjepan iz Poljana, Marković Ivo iz Seoca, Prerad Marko iz Kaknja, Pavlović Franjo iz Pavlovića, Jašarević Džemil iz Desetnika, Hodžabegović Mustafa iz Doboja i Kokošija Mujo iz Ričice, svi kotara Visoko, pa su ih ustaški organi sa oružnicima iz Kaknja uhićili i sproveli ustaškom logorniku u Visoko, sa izvješćem, a izvješće je poslato i kotarskom predstojniku u Visokom.

Inicijatori štrajka su uhapšeni, a štrajk je ipak organizovan. U njemu su učestvovali Muslimani, Srbi i Hrvati. Organizatori štrajka bili su pripadnici srpskog, hrvatskog i muslimanskog naroda, što pokazuje da ustaška propaganda nije mogla razbiti jedinstvo radničke klase u Bosni i Hercegovini. Svjesni te činjenice ustaše su mučenjem uhapšenih radnika i pokretača štrajka nastojali da otkriju radnike i druge horce protiv fašističke vlasti. Tako je i Vaso Miskin Crni bio podvrgnut mučenju ustaške policije i Gestapa, kako bi doznali imena ostalih partijskih rukovodilaca i organizatora ustanka. Ustaše su ga tukli po glavi dok nije izgubio svijest, sjekli mu kožu, stavljali vatru na grudni, ali on nije odao svoje drugove. Čelična volja komunista i neustrašivost doprinose da i pored mučenja Vaso ne oda ni jednog druga ni organizaciju. Ustašama je govorio: »Ništa vam neću odati, slugo fašističke!«

Nakon dva mjeseca torture u ustaškom zatvoru u Sarajevu, krajem augusta 1941. godine Vaso uspijeva da sa Isom Jovanovićem, Nisimom Albaharijem i Milutinom Đuraškovićem pobjegne iz zatvora u partizane na Romaniju. Nastavio je rad na podizanju ustanka po selima Romanije, Majevice, na području Goražda i Senbierje. Postao je iskusan revolucionar pa je početkom 1942. godine upućen u Hercegovinu da pomaže širenje oslobodilačke borbe.

Lepa Perović Seka zahtijevala je 2. oktobra 1941. godine da se po mogućnosti uputi Vaso u Hercegovinu jer je Hercegovac i poznaje mjesne prilike. »Dalje smo tražili da nam od ona 4 pobjegla pošaljete kojega, po mogućnosti Crnoga, jer je on Her-

1 Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IV, knjiga 1, Beograd, 1951, str. 522. U narednom notiranju kraće: Zbornik.

2 Zbornik, tom IV, knjiga 1, Beograd, 1951, str. 514-515.

3 Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, Beograd, 1957, str. 521.

4 Zbornik, tom IV, knjiga 2, Beograd, 1951, str. 20.

5 Ibid. na istom mjestu.

cegovac, ukoliko nisu potrebni na drugoj strani. Tako je Vaso ponovo došao u Hercegovinu. Permanentno je u vezi sa omladinom rodnog kraja i kada je bio udaljen od Trebinja. Tako je Vaso još kao učenik i radnik pripremao omladinu rodnog kraja na borbu za slobodu. Ponovni povratak u Hercegovinu značio je samo nastavak ranije započetog revolucionarnog djelovanja. Aprila mjeseca 1942. godine Vaso je stigao u Hercegovinu da hercegovačkim partizanskim rukovodiocima pomogne u širenju i jačanju narodnooslobodilačke borbe. Gotovo čitava Hercegovina bila je u to vrijeme zahvaćena oslobodilačkim pokretom.

Međutim, okupacione snage u zajednici sa četnicima i ustašama uspijevaju da potisnu partizane iz Hercegovine tokom tzv. treće neprijateljske ofanzive. Uz pomoć okupatora kvislinzi su zaveli zvjerski teror nad narodom Hercegovine. Uslovi za politički rad su otežani, a Vaso Miskin uspijeva da u zajednici sa ostalim vojnim i političkim radnicima očuva jedinstvo i moral partizanskih snaga. U to vrijeme često je govorio: »Izdržaćemo, pobijedićemo. Treba samo biti uporan i boriti se do kraja.«

Svojim primjerom, Miskin je pokazivao borcima i narodu kako treba istrajati u neravnopravnoj borbi sa brojnijim i bolje naoružanim neprijateljima. U svim borbama isticao se kao izvanredno hrabar borac, politički radnik i plemenit čovjek. Sve do kraja pete neprijateljske ofanzive, on je bio zamjenik političkog komesara Desete hercegovačke brigade. Od boraca se nije odvajao ni kada je bio ranjen od avionske bombe. Vaso Miskin je bio jedan od organizatora Dvadesetdevete hercegovačke udarne divizije koja je formirana u jesen 1943. godine. Te godine Vaso je biran u AVNOJ i Predsjedništvo ZAVNOBiH-a. U tim forumima bio je jedan od najmlađih ljudi.

Nakon oslobođenja Jugoslavije, Vaso je ponovno došao u Sarajevo. Bilo je to početkom aprila 1945. godine kada je Sarajevo oslobođeno. Vaso je dobio nove zadatke nimalo lakše od onih koje je obavljao u toku rata. Ratom opustošenu zemlju trebalo je obnavljati i istovremeno izgrađivati nove društvene odnose, a to su bili odgovorni i složeni zadaci. Revolucija se nastavljala, samo su njeni oblici postajali još složeniji. Na ovom novom poslu obnovu zemlje i stvaranja socijalnih društvenih odnosa, Vaso se predano zalagao, sa istim oduševljenjem kao što je to činio i u ratu, jer su ideje za koje se sa ostalim drugovima borio postale stvarnost.

Uslovi života i napornog rada od djetinjstva do oslobođenja Jugoslavije iscrpjeli su svaki atom snage narodnog heroja Vase Miskina Crnog i on je tri mjeseca nakon oslobođenja u Sarajevu umro 4. jula 1946. godine u 27. godini života, onda kada je trebalo još da doprinosi razviku Sarajeva.

Životni put Vase Miskina bio je trnovit, ali je vodio svijetlim stazama slobode. Uspomena na Vasiu revolucionarno djelovanje ne blijedi. Jedan od oblika sjećanja na narodnog heroja Vase Miskina Crnog je i nastojanje Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH da se njegova rodna kuća konzervira i sačuva, kako bi mladi i budući naraštaji mogli

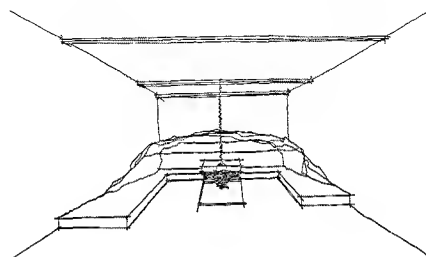
steći što vjerniju predstavu o tome kakvi su bili životni uslovi u kojima su se odgajali i živjeli narodni heroji. Razumljivo je da se sve kuće narodnih heroja ne mogu sanirati i pravno štiti, ali je neke neophodno sačuvati, kako bi se na taj način trajnije održavala uspomena na borce za prava radničke klase.

RODNA KUĆA VASE MISKINA U ORASJU

Selo Orašje udaljeno je od Trebinja u pravcu Dubrovnika 12 km. Smješteno je ispod brežuljka Ljubovca obraslog šikarom i šumarcima. Kuće u Orašju zidane su od kamena. Ranije su bile pokrivene slamom i kamenim pločama, a sada su pokrivene crijepom. Dok su ostale kuće u selu Orašje izmijenjene, preuređene i adaptirane savremenijim uslovima života, rodna kuća Vase Miskina je sačuvana u izvornom stanju zahvaljujući pravnoj zaštiti, što je onemogućilo porodici Miskin da mijenja eksterijer i interijer objekta koji je pod zaštitom države. U borbi sa škrtom prirodom i oskudicom u ovom hercegovačkom kršu seljaci iz Orašja iznalazili su najprikladniji oblik podizanja kuća prema svojim materijalnim mogućnostima. U doba turske vladavine, bili su seljaci Orašja siromašni. Samo prezime Miskin potiče iz tog doba, a ovaploćuje pojam proletara.⁹

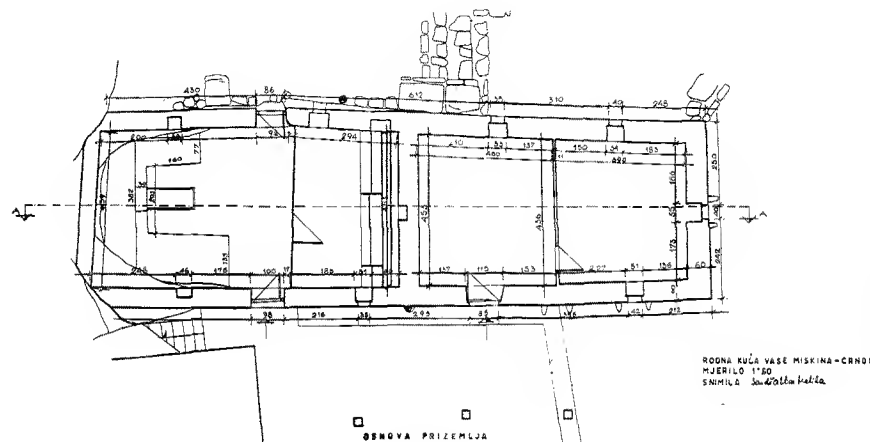
Rodna kuća Vase Miskina je stara hercegovačka kamena kuća i može se svrstati u »kamene kuće jadranskog primorja i golog karsta« čije je nazive i rasprostranjenost odredio Cvijić.¹⁰

To je kamena prizemnica uz koju je dograđena kuća sa podrumom-konobom za uskladištenje prehrambenih proizvoda. Dogradnja kuće na sprat uslovljena je nagibom zemljišta. Prizemni objekat sagrađen je prije 150 godina. Osnova prizemlja organizovana je funkcionalno prema ekonomskim mogućnostima porodice Miskin. U kamenu prizemnicu se ulazi iz dvorišta, a naspram ovih vrata imaju još

Prilog 1

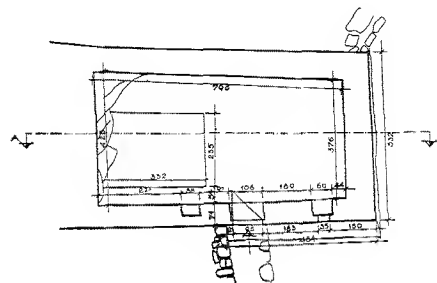
Ognjište sa kamenim krevetima

— osnova prizemlja

Prilog 2

— osnova podruma

jedna, tako da se komunicira prema potrebi. Kao pod služu gola ledina i grubo pritesana kamena stijena. Osnova prizemlja je 10 m sa 5,6 m. Ona je podijeljena na dva dijela: ognjište sa kamenim krevetima za spavanje i odajom sa ambarom za žito i brašno.

Ognjište je postavljeno uz stijenu po sredini tako da su oko njega na podijumu visine 30 cm sa lijeve i desne strane kamene postelje, a iznad njih nešto više podignut je po širini kuće na kamenoj gromadi — treći ležaj.¹¹

12 Vidi prilog 1.

U zidu oko ognjišta ostavljena su dva udubljena. Kuća je niska, a krov je na dvije vode sa »lastavicama«. Prozor ima jedan i postavljen je sa dvorišne strane na zidu odaje. Stropna konstrukcija ima samo grede, bez »ljese« i tavanice. Na gredi iznad ognjišta pričvršćene su verige, na kojima se postavlja kotao za spremanje hrane. U rožnicima i po gredama ukovani su ekseri za sušenje mesa. Krov je nizak, jer su to okolnosti građevinskog materijala uslovlile. Drva nema dovoljno. Kratka su, kvrgava i nepodesna za gradnju. Zbog toga je kamena prizemnica duga i uska. Prilikom restauracije našli smo jednu gredu iznad ognjišta, kvrgavu, krivu, dok su ostale bile od rezane čamove grede. Rezana grada postavljena je prije 50 godina kada je kuća prekrivana crijepom umjesto slamom. Dovodni krov sa »lastavicama« omogućio je da se kasnije nastavi dogradnja bez poteškoća. Tako je na prizemnici dograđena kamena kuća sa konobom. To je uslovljena konfiguracija terena. Dograđena kuća je nešto kraća od prethodno sagrađene kuće. Duga je 8 m, a široka 5,6 m. U konobu se ulazi sa dvorišne strane. Prostor konobe nije bio namijenjen za smještaj stoke. Njegove dvije trećine su udubljene 50 cm ispod nivoa vrata i tu se čuvaju prehrambeni poljoprivredni proizvodi, a oko su bačve za vino. Konoba je osvijetljena jednim prozorom. Na spratu su izrađene dvije sobe za spavanje u koje se ulazi iz dvorišta. Osvijetljene su sa po dva prozora širine 50 i visine 70 cm. Plafon je od rezane čamove daske, kao i patos. Ispred kuće je vinova loza.

Dograđena kuća je rasla s prethodnom. Obje su postavljene na kamenjaru i tako su priljubljene uz svoju okolinu i tlo strukturom materijala i prilagodbom neravninama terena, da izgleda kao da je ova dvojna kuća prirodno iznikla iz sopstvene okoline, skromno i nenametljivo.

6 Zbornik, knjiga 1, tom IV, str. 522. Zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije Taj J. S. Br. 95 u zaključku izvještaja od 5. jula 1941. godine navodi da je snazan ustanak »pobjune nika na području sreza Gacka i Nevesinja«.

7 Simo Radić, Ljubinje i Popovo Polje 1941—1945. Ljubinje, 1969, str. 195—206.

8 Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, Beograd, 1957. str. 524—525.

9 Sarajevo je oslobođeno 6. aprila 1945. godine.

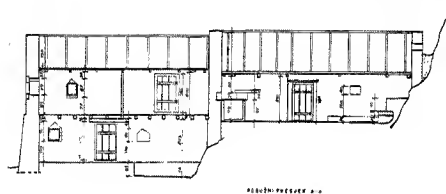
10 Miskin na arapskom jeziku znači siromašak (Abdulah Škajlić, Turci iz srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo, 1965, str. 465). Brat Vasin, Dordo Miskin, sinatra da su Miskini došli iz Njeguša, Crne Gore, te da potiču od Dobrojevića. To je moguće, s tim da su nakon naseljavanja u Orašju od turskih vlasti dobili ime prema svojim materijalnim mogućnostima.

11 Dr Muhamed Kadif, Stajinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1967, str. 21.

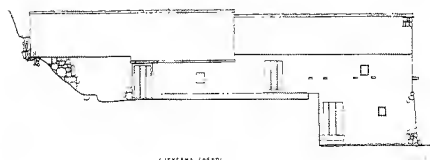

KONZERVATORSKI ZAHVAT

U rodnoj kući Vase Miskina Crnog stanuje sa svojom porodicom Đorđo Miskin, brat Vasin. On je nastojao, kao i susjedi, da kuću preuredi i adaptira za savremenije uslove stanovanja. Kako je objekat pod zaštitom države, nije mogao izvoditi nikakve radove bez saglasnosti Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine koji želi da ova kuća posluži kao mali memorijalni muzej. Da bi se ova ideja realizovala potrebno je prema proračunima stručne službe Zavoda 30.000 dinara. Skupština opšti-

Prilog 3

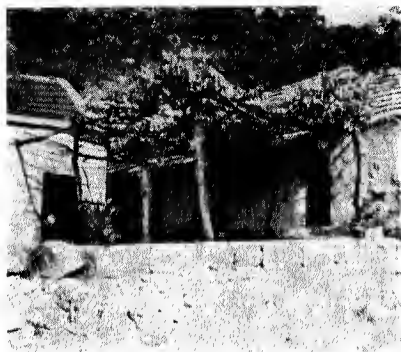
Prilog 4

Prilog 5

Rodna kuća Vase Miskina Crnoga početkom septembra 1971. godine

Snimio: Radomir Bulatović

Prilog 6

Rodna kuća Vase Miskina
Snimio: Mersud Deniškić

ne Trebinje obezbijedila je 10.000 dinara, a Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH 5.000 dinara. Ova suma ne bi bila dovoljna za konzervaciju objekta da nije pomogla grupa vojnika kasarne »Sava Kovačević« iz Trebinja. Komandant kasarne, potpukovnik Vlado Marodić, odobrio je da grupa vojnika — gra-

Prilog 7

Poklon kolektiva Glavne željezničke radionice Sarajeva porodici Miskin povodom 10-godišnjice oslobođenja Sarajeva, upućen u Orašje 6. 6. 1955. godine

đevinskih radnika, obavi građevinsko-zanatske poslove. Građevinski materijal kupljen je u Trebinju, a vojnim kamionima prevezen je u selo Orašje. Sve vojne usluge obavljene su besplatno, pa je to omogućilo da se obave poslovi za koje je trebalo znatno više novca. U adaptaciji kuće sudjelovali su braća pokojnog Vase Đorđo i Drago.

Konzervatorski radovi započeli su 20. januara 1972. godine. Nakon uklanjanja krova i krovne konstrukcije, vojnici-zidari prezidali su dio zida do vrata sa istočne strane kamene prizemnice, jer je bio kos i sklon padu, a pored toga oborine su sa strehe padale po zidu i tako se u kući povećavala vlaga. Završne površine zidova bile su neravne, pa je Meliha Sandžaktar, građevinski tehničar, koja je nadgledala radove i izradila sanacioni elaborat,¹³ zahtijevala da se završne površine zidova izravnavaju, zbog čega je došlo i do neznatnog podizanja pojedinih dijelova zidnih površina.

Uprkos nekoliko kišnih dana, pošto je otkrivena kuća, konzervatorski radovi su uspješno obavljeni.¹⁴

13 Vidi priloge broj 2, 3 i 4.
14 Vidi prilog broj 5.

Krovna konstrukcija je zamijenjena novom istih dimenzija. Zahvaljujući razumijevanju nadležnih organa u SO Trebinje, obezbijeden je crijep tipa »kuparka« kakav je bio i ranije na krovu objekta. Tako je obavljena konzervacija rodne kuće Vase Miskina Crnog i sačuvan je jedan primjer kamene prizemnice sa dogradnjom kuće sa konobom,¹⁵ kakvih je danas u Hercegovini sve manje. Pošto se ne bavimo etnografijom ne iznosimo stručnu analizu o ovoj kući, nego samo skrećemo pažnju etnografima, na vrijednost konzervirane kuće Vase Miskina, koja je sagrađena oko 1810. godine.

U kući je očuvan starinski namještaj, posude i ostali predmeti koji su upotrebljavani prije 100 — 150 godina. Kuća čini cjelinu sadržaja života siromašnije porodice kakve su bile u Hercegovini tokom XIX vijeka i početkom XX vijeka. Ona iz verno pokazuje i uslove stvaranja radničkog pokreta u kojem je stasao i ispoljio revolucionarne težnje Vaso Miskin Crni.

SUMMARY

VASO MISKIN — CRNI AND HIS NATIVE HOUSE IN ORAŠJE

The national hero Vaso Miskin — Crni was born in a poor peasant family in Orašje near Trebinje, on 14th of January 1918. He died in Sarajevo on 8th of July 1945.

As a child of poor parents, Vaso went to learn a trade in Sarajevo, to work and educate himself alone. He registered himself in the Railway Trade School near the main Railway workshop. As an nineteen years old boy he familiarized himself with the progressive worker's movement which he joined and devoted all his life to it. He became the member of Communist party of Yugoslavia in 1939 and after the occupation of our country by German and Italian Fascism he worked on organisation of an uprising in East Bosnia. He raised the workers to rebellion and strikes, and organised the strike in Kakanj on 22nd of July 1941. Occupational authorities severely punished the strikers and in the train arrested Vasa and his comrades. In Sarajevo's prison he was tortured in different ways, but he did not betray his friends. He fled from the prison and on Romania he continued his fight for freedom. In April 1942 he came to Hercegovina and continued to gather people for the struggle against occupiers and their helpers. In Bosnia and Hercegovina lives the memory on him, and his native place Orašje preserved in its original from the native house from which Vaso went to school and to the battle for a better life — life worthy of a man.

In a pleasant rugged village Orašje the houses after the liberation war changed their appearance but Vasa's house remained as it was before the war because the National Institute for Protecting the Cultural Monuments protected it as an cultural monument. The house was built in two occasions 150 years ago. It is a stone ground — floor house to which was built a two — story house adopted to the configuration of the terrain and cut into the stone rock. The cellar is under the half of the house. The ground floor is used for a daily stav. As a floor is used a bare wasteland and in the middle of it is the hearth around which are on three sides stone beds for sleeping. There is also the room with barns for flour, corn and other food products. The room has a window and two doors and as the ceiling was made a wooden wattle on which are baskets made of the weaved sticks.

Institute for Protection of Cultural Monuments of Bosnia and Hercegovina in connection with the Institute for Protection of Cultural Monuments in Mostar with members of the Military barracks »Sava Kovačević« from Trebinje did the conservation of the native house of Vaso Miskin — Crni in 1973. In this house now lives Vasa's brother Đorđo with his family. The house has a special importance for science because it represents a happy connection of historic-etnographic values and at the same time is a native house of one national hero.

Mehmed Mujezinović:

ISLAMSKA EPIGRAFIKA U
BOSNI I HERCEGOVINI,
knjiga I, Sarajevo 1974, strana 559

U okviru Biblioteke »Kulturno nasljeđe«, Izdavačko preduzeće »Veselin Masleša« iz Sarajeva je pod gornjim naslovom, potkraj 1974. godine, objavilo opsežnu monografsku studiju čiji je autor Mehmed Mujezinović, stručni savjetnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine. Knjiga, štampana u standardnom formatu pomenute Biblioteke, plod je višegodišnjeg strpljivog arhivskog i terenskog rada ovog naučnog poslenika i sadrži pregled svih do danas poznatih i novo-otkrivenih natpisa islamsko-orijentalnog karaktera u području grada Sarajeva. U stvari, radi se o prvom svesku obimnog djela koje treba da ima tri toma i u kome će po istom metodu biti obrađena cjelokupna materija ovog dijela nacionalnog kulturno-istorijskog nasljeđa Bosne i Hercegovine, a gdje bi bili obuhvaćeni i naučno interpretirani svi natpisi na turskom, arapskom i perzijskom jeziku izvedeni kako na arhitektonskim objektima tako i ogromnom mnoštvu islamskih memorijalnih spomenika — na turbetima i nišanima.

Knjiga o kojoj je riječ sadrži 79 natpisa evidentiranih na zgradama profane i sakralne arhitekture i 1267 nadgrobnih epitafa. Od tih ukupno 1346 natpisa, njih 449 dati su cjelovito — u prepisu i prevodu, dok je preostali dio interpretiran u karakterističnim izvodima i skraćanjima. Tako kompletna ova, inače vrlo obimna i za kulturno-istorijsku prošlost glavnog grada Bosne i Hercegovine, pa i šire, izuzetno značajna grada raspoređena je po osnovnim urbanim potezima starog Sarajeva i obrazložena je tako da pruži, gdje god je to bilo moguće ostvariti, što zaokruženu predstavu njihovog nastajanja, rasta i razvoja.

Nakon što bi u najsazetijem obliku dao istorijski razvoj jednog takvog mikroregiona — mahale i bar imenično ukazao na objekte spomeničkog karaktera, one koji tu sada postoje i one koji su vremenom nestali, autor prelazi na najvažniji dio svog zadatka — na pojedinačnu obradu natpisa, s tim što ih uvijek, gdje god se to moglo učiniti, smješta u njihov prirodni okvir i ambijent kome pripadaju. Slijedi iza tog spregnut opis objekata na kojima se ti natpisi nalaze (džamije, turbeta, mo-

stovi, česme...) i ansambla kojima pripadaju i u koje se uklapaju (grobne cjeline i grobovi).

Svaki tarih, odnosno svaka kataloška jedinica ove knjige, ako tako možemo reći, još prije nego što je i imenično označena, vidno je naglašena gođinom (hižretska) njena nastanka čime se očigledno nastojalo skrenuti pažnju čitatelja na jednu od bitnih vrijednosti svakog od tih natpisa, to jest na vrijeme njihova nastanka jer je taj podatak od posebnog interesa za građanstvo, a osobito ljude od struke i naučne radnike. Ispod tako, krupnijim pismenima izvedenih naziva natpisa slijede u uvodu kraća obavještenja o mjestu gdje se oni nalaze i na kojemu objektu, da bi potom bio dat sam opis tog objekta, uz navod u kojoj je tehnici i kojim pismom (nesh, nesh-dželi, talik, nesh-talik) natpis izveden i kako je složen, da li u stihu ili u prozi. Tu je i naznaka literarnih izvora, naravno samo u onim slučajevima gdje takva literatura postoji. Poslije tog, naporedo jedan pored drugog dati su izvorni prepis i prevod natpisa, popraćeni neophodnim dopunama, objašnjenjima i zaključcima. Sve je to provjereno dokumentovano i mirno i ozbiljno izloženo, bez trunke improvizacije. Pored brojnih foto-ilustracija, važnu likovnu dopunu ovog djela čini mnoštvo crtački vješto, pregledno izvedenih prepisa natpisa koji predstavljaju vlastoručni rad autora knjige i koji se, u općem svom izgledu i djelovanju, dižu na stepen autentičnih kaligrafskih ostvarenja.

Bez namjere da ulazimo u detaljniju kritičku analizu i opis ovog društveno korisnog i za proučavanje istorije naših naroda prijeko potrebnog djela, može se već i sada izreći ocjena da je Mujezinović kreirao izuzetno vrijednu naučnu studiju koja, u cjelini uzev, predstavlja sažet rezime višegodišnjeg mu ustrojnog istraživačkog rada u vrlo zanimljivoj oblasti nacionalnog kulturno-istorijskog blaga, čime je, objektivno, pripremio široku osnovu za svekolika dalja istraživanja ove materije, kroz to i sigurnije ulazjenje i orijentaciju u nizu drugih oblasti vezanih za proučavanje istorijske prošlosti glavnog grada SR Bosne i Hercegovine od prvih početaka turske uprave u našim krajevima sve do najskorijeg doba.